

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૭૦૩

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ કુલુપાડાના

વિષય ૬-૩

કુસુમકાન્ત

ધ્યાને

સંસાર શેત્રંજ.

પ્રથમ ભાગ.

લેખક અને પ્રકાશક,
સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા.
શાહપુર, મહેતાપોળ—અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ,
મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ટે.

પ્રુક્સેસર અને પબ્લીશર.

ત્રણ ફરવાળા—અમદાવાદ.

મૂલ્ય. ૧—૧૨—૦.

અંચસ્વામિત્વના સર્વાધિકાર

કર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.

પ્રથમાવૃત્તિ,

પ્રત ૧૦૦૦

હમારા દેશને માટે.

કુટ્યાં આફતાબનાં કિરણો, હમારા દેશને માટે,
છુટ્યાં છે તેજનાં ઝરણો, હમારા દેશને માટે.
ચમકતી રોશની ગગને, કરે ચમકાર ચઢતીના,
ઝરે છે તેજની ધારા, હમારા દેશને માટે.
નથી સુરલોકની પરવા, નથી કંઈ મોક્ષની વાંચા,
રહી છે અંતરે ધ્રુષિયા, હમારા દેશને માટે.
જગતમાં જીવતાં મરતાં, સૂતાં કે જાગતાં ફરતાં,
થળે કુરબાન સઘળું આ, હમારા દેશને માટે.

વસંત.

વિકાસ ૧૯૭૪

સને ૧૯૧૮

અમદાવાદ-શાહપુર વનમાળી વાંકાની પોળમાં
'શ્રી અંબિકા વિજય' પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
લક્ષ્મીચંદ હીરાચંદ છાપી.

સ્નેહાંજલિ.



સ્નેહમયી પુણ્યમયી સુખમયી શાન્તિમયી આનંદમયી
શુભલા, સુકલા, રત્નમયી, સમ્પદમયી શાન્તિકારિણી મોક્ષ-
પ્રદાયિની જનની જન્મભૂમિના પવિત્ર પુણ્યપ્રદ પાદ પદ્મોમાં
હું મારા આ અદ્ય-સ્વદ્ય પ્રયત્નને સમર્પણ કરી તે માતાના
અગાધ અને અપરિશોધ કાળુમાંથી કિંચિન્માત્ર મૂક્ત થાઉં છું.

Chetan

ભારતમાતાનો—

દીનસેવક

સત્યેન્દ્ર.

માતૃ વન્દના.

ઐ માતૃભૂમિ તેરે, ચરણોં મેં શિર નમાઉં,
મેં ભક્તિ ભેટ અપની, તેરી શરણુ મેં લાઉં.
માથે પૈ તૂ હો ચંદન, છાતી પૈ તૂ હો માલા,
જીભ પૈ ગીત તૂ હો, મેં તેરા નામ ગાઉં. ઐ.
જીસસે સુપૂત ઉપજૈ શ્રીરામ કૃષ્ણ જૈસે,
ઉસ તેરી ધૂલિકો મેં નિજ શીસ પૈ ચઢાઉં. ઐ.
માનો સમુદ્ર જીમકી ધૂલીકા પાન કરકે,
કરતા હૈ માન તેરે ઉસ પૈરકો મનાઉં. ઐ.
વે દેશ માન વાલે ચઢકર ઉતર ગયે સખ,
ગોરે રહે ન કાલે તુઝકો હી એક પાઉં. ઐ.
સેવામેં તેરી સારે ભેટોકો ભૂલ જાઉં,
વહ પુણ્ય નામ તેરા પ્રતિદિન સુનૂં સુનાઉં. ઐ.
તેરે હી કામ આઉં, તેરા હી મંત્ર ગાઉં,
મન ઐર દેહ તુઝ પર બલિદાન મેં ચઢાઉં. ઐ.

સ્વદેશ ગીતામૃત.

પ્રસ્તાવના.

ભારતના ભાગ્યાકાશમાં આજકાલ એવું વાતાવરણ વિસ્તરી રહ્યું છે કે સત્ય શું અને અસત્ય શું એનું નિરાકરણ કરવાનું પણ અનેક ભારતવાસીઓ માટે કઠિન થઈ પડ્યું છે. કોઈ સ્વદેશી પોશાકનો, સ્વદેશી વિધાનો અને સ્વદેશી વસ્તુઓનો પરિત્યાગ કરી માત્ર વિદેશના જ સર્વ પદાર્થોનો વ્યય કિંવા ઉપયોગ કરવામાં પોતાના જીવનનું સાર્થક્ય માને છે; અરે એટલું જ નહિ, પણ ભારતમાં બનેલી સર્વ વસ્તુઓનો ઉપહાસ કરી તેને છેક નિર્માલ્ય ગણી કાઢવાની પણ ઘૃષ્ટતા દર્શાવ્યા વિના રહેતાં નથી.

સાહિત્યના વિષયમાં પણ આવો જ પ્રકાર ઉપસ્થિત થયો છે. વિદેશી સાહિત્ય ઉચ્ચતાના શૃંગપર વિરાજ્યું છે, સ્વદેશી સાહિત્ય ભાવવાહક નથી, વિદેશી સાહિત્ય ભાવનાથી ભરપૂર ભરેલું છે. આવી માન્યતાવાળા અનેક સજ્જનોએ (!) સ્વદેશી સાહિત્યને ઉત્તેજન કિંવા પુષ્ટિ આપવાનું બંધ કરવાથી આજે સ્વદેશી સાહિત્યની જે અવનતિ તથા દુર્દશ થઈ રહી છે, તે સર્વ સાહિત્યપ્રિય સમુદાયને વિદિત જ છે. અમે પ્રાંજલતાથી સ્તીકાર કરીએ છીએ કે, વિદેશી સાહિત્ય અલગત આપણા કરતાં અનેક વિષયમાં અનેક પ્રકારે ઉત્તમ છે, અનેક પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોથી ભરેલું છે, પરંતુ તેથી સ્વદેશી સાહિત્યનો અનાદર કરી તેને ઉન્નત બનાવવાને માટે ઉત્તેજન આપવું એ શું વિદેશીની પ્રશંસામાં તલ્લીન થયેલા અને વિદેશી સાહિત્યના ઉપાસક સજ્જનોનું કર્તવ્ય નથી ? જો તેમજ હોય અને તેમાં સત્યાંશ

સમાયલો હોય તો તેઓ આજે જે વિદેશી સાહિત્યની એટલી બધી પ્રશંસા કરી રહ્યા છે, તેની ઉન્નતિ શી રીતે થાત ? તેમને તે સાહિત્યના પરમપ્રિય ઉપાસક થવાનું સૌભાગ્ય પણ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાત ? આ સ્થળે અમારે નિર્ભયતાથી કહેવું પડશે કે, સાહિત્યની ઉન્નતિનો આધાર કેવળ સામાન્ય સ્થિતિનાં માણસોપર જ રહેતો નથી; પરંતુ આવા વિદેશી સાહિત્યના પ્રશંસકો તથા દેશના ધનાઢ્યો, પુસ્તક પ્રકાશકો, ગ્રંથકારો આદિ સર્વના પર રહેલો છે.

ગ્રંથકારે પોતાનું કર્તવ્ય માની સુમોઘક ગ્રંથો લખવાના છે, પુસ્તક પ્રકાશકે તેમાં યથાયોગ્ય સહાયતા આપવાની આવશ્યકતા છે; સામાન્ય સ્થિતિના તથા શ્રીમંતોએ તે ગ્રંથોને સ્નેહપૂર્વક વધાવી લઈ ગ્રંથકાર તથા પુસ્તક પ્રકાશકને યથાર્થ ઉત્તેજન અને પ્રોત્સાહન આપવાનું છે. આ પ્રકારે જ વિદેશી સાહિત્યનાં પુસ્તકોની હજારો-લાખો પ્રતો આજે સમસ્ત સંસારમાં પ્રસરી રહી છે. પરંતુ હાલના કેટલાક ગ્રંથકારો એ ઉદ્દેશને લક્ષમાં નહિ લાવતાં સાહિત્યની સમ્રાટી સસ્સ્વતી માતાના પૂર્ણ ભક્તો હોવાનો જુદો આડંબર કરી કેવળ અન્ય સામાન્ય ગ્રંથકારો-ઉછરતા લખનારાઓ અને સાહિત્યની સેવાની અભિલાષા ધરાવનારાઓનો ઉપહાસ કરવામાં, તેમની પ્રત્યક્ષ સાચી કિંવા ખોટી ટીકાઓ કરવામાંજ આપણી ગરવી ગુર્જરગિરામાં મુખ્યત્વે ભાગ ભજવી રહેલા જણાય છે. તેઓ નથી આપતા અન્ય સાહિત્યાભિલાષીને ઉત્સાહ કે સલાહ ! નથી દર્શાવતા સહાનુભૂતિ કે સહૃદયતા ! આવી સ્થિતિમાં સાહિત્યનો વિકાસ થવાની આશા પણ ક્યાંથી રાખી શકાય ?

આ ઉપરાંત ગુજરાતના કેટલાક પુસ્તક પ્રકાશકો પોતાને અતિ પ્રાચીન અને પ્રતિષ્ઠિત હોવાનો દાવો કરી પુસ્તક પ્રકાશનમાં પોતાના સમાન અન્ય કોઈ પણ નથી એવો જુદો આડંબર દર્શાવી

ગ્રંથકારોનાં ગળાં રેંસવાનો, ધર્ષાન્વિત થઇ અન્ય પુસ્તક પ્રકાશકોનાં પુસ્તકોના સાંચાખોટા અનુવાદો કરાવી પોતાનાં પુસ્તકો પ્રકટ કરવાનો વ્યવસાય લઈ ખેડેલા જોવામાં આવે છે. એવા પ્રકાશકો માત્ર આટલે-થી જ વિરામતા હોય, તો તેમની ઉદારતાનો અવધિ જ કહેવાય, પણ અન્ય ગ્રંથકારોનાં લખાણોને અલ્પમાં અલ્પ મહેનતાણું આપી તેમનાં પુસ્તકો પડાવી લેવાની તથા કોઈનાં પુસ્તકોનાં રૂપાંતરોને પ્રકટ કરવાની પાપમથી ભાવના પ્રકટ નહિ કરે, તો ગુર્જર સાહિત્યપર તે મહા ઉદારાશય (!) ગ્રંથ પ્રકાશકોનો મહાન ઉપકાર થશે.

સુદ્ધ જનોએ સુંદર અને ભાવવાહી સાહિત્યને યોગ્ય ઉત્તેજન આપવું એ તેમનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. જનસેવાનો એ ઉત્તમ ઉપાય હોવા ઉપરાંત સ્વદેશની ઉન્નતિનો માર્ગ પણ એ ઉત્તેજન પર જ રહેલો છે. હવે સર્વ વિષયોનું વિશેષ વિવેચન નહિ કરતાં પ્રસ્તુત પુસ્તક શા ઉદ્દેશથી લખવામાં આવ્યું છે; એ સંબંધી કિંચિત ઉદ્દેશ્ય કરીશ:-આ સંસારમાં જન્મ ધારણ કરી પ્રત્યેક મનુષ્યે સત્ય માર્ગે પ્રયાણ કરી જીવન ઉજ્જવળ કરવું જોઈએ. માનવજન્મ દેવને પણ દુર્લભ હોય છે, તેમાં વળી આ સ્વર્ગભૂમિ ભારતવર્ષમાં જન્મ લેવો એ મહા પુણ્યનોજ પ્રતાપ છે. દયા, દાન, પરાંપકાર અને સ્વદેશસેવા એ ભારતનો પ્રાચીન ધર્મ છે. જે ભૂમિમાં જન્મ ધારણ કરી અનંત પ્રકારનાં સુખોનો ઉપભોગ કરવાને મનુષ્ય ભાગ્યશાળી થાય છે, તે ભૂમિની, તે દેશની, મનુષ્યને અને કર્મથી સેવા કરવી એ મનુષ્ય માત્રનો પરમ ધર્મ છે. ઋણ પરિશોધ કરવામાં જ્યારે શ્વાન જેવું એક નિકૃષ્ટ પ્રાણી પણ પછાત પડતું નથી, ત્યારે જે સુજ્ઞા, સુદક્ષા ભૂમિએ ધન ધાન્ય, રસ, રત્ન આદિ અનેક પદાર્થો આપી અનેક ઉપકારો કર્યા છે, તેના ઋણનો પત્યેક

મનુષ્યે સેવા દ્વારા પરિશોધ અવસ્ય કરવો જ જોઈએ. સ્વદેશસેવામાં પ્રાણ અર્પનારા અનેક મહાત્માઓ, મહાપુરુષો આ ભારત ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયા છે. મહાપ્રતાપી શ્રીરામચંદ્રજી, શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર મહારાણા પ્રતાપ-સિંહ, શૂરવીર સિંહ શિવાજી, મહાપુરુષ ગુરૂ ગોવિંદસિંહ આદિ અનેક પૂજ્યાત્માઓ સ્વદેશ સેવાનાં જ્વલન્ત દષ્ટાંતો દર્શાવી ગયા છે; તે સર્વને લક્ષમાં લઇને પ્રત્યેક મનુષ્યે સ્વદેશની સેવામાં પોતાના પ્રાણાર્પણ કરવામાં પણ પાછા પડવું જોઈએ નહિ. એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે,

નથી વિદ્વતા વાપરી દેશ દાઝે,
નથી વાપરી પાઈ જો લોક કાળે;
નથી કામ કીધાં સ્વદેશાભિમાની,
જથા જન્મ ખોયો કરી શી કમાણી?

આ પુસ્તકમાં સ્વદેશની સેવામાં જે ૧૧ સમાજોનું છે, તે સ્વયં ઈશ્વરની સેવા સમાન છે. એવું દર્શાવવા ઉપરાંત એક સામાન્યમાં સામાન્ય મનુષ્ય સ્વદેશ પ્રત્યે કેવો પ્રેમ ધરાવે છે, દ્રવ્યના લોભથી મનુષ્યો કેવાં બચકર પાપકર્મો કરી નિર્દોષ જનોને પીડે છે, અર્ધદંધ યુવાનો ધર્મ નીતિને તિલાંજલી આપી કેવાં દુરાચરણો આચરે છે, પાપી પતિના પનારે પડેલી પવિત્ર પ્રેમદાઓને માથે કેવાં અસાધારણ સંકટો આવી પડે છે, શુદ્ધપ્રેમ, સાચી મિત્રતા, ધર્મ નીતિ વગેરે દર્શાવવાનો યથાર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે. આ છતાં અત્રે એટલું જણાવવું જરૂરનું છે કે આ સંસારની કોઈ પણ વસ્તુ યાતો કાર્ય દોષ વિનાનાં તો નથી જ. મારા અન્ય પ્રયાસોની પેઠે આ પ્રયાસ પણ વાચકઅંધુઓના આદરને પાત્ર થશે, તો હું મને કૃતાર્થ માનીશ.

હું સાહિત્ય દેવીની સાધના કરવાને અદ્ય સ્વદ્ય શક્તિમાન

થયોછું. તેમાં મુખ્ય કારણભૂત થનાર અત્રેના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તક પ્રકાશક રા. રા. ગોવિંદ મહાદેવ રામચંદ્ર જગુપ્ટે જ છે. તેમણે સાંપ્રત સમયમાં અનેક નવનવાં વિષયનાં પુસ્તકો પ્રકટ કરી સારા વિદ્વાન લેખકોને સાહિત્ય-સેવાના કાર્યમાં ઉત્સાહિત કરવાનું જે સાહસ કર્યું છે, તે ખરેખર પ્રશંસા-પાત્ર છે. મારા પ્રતિના અપૂર્વ સ્નેહ અને ઉત્સાહના માટે હું તેમનો અંતઃકરણથી આભાર માનું છું. આ ઉપરાંત આધુનિક સમયના ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા બજાવનારા મારા મિત્ર રા. વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર તથા રા. ત્ર્યંબકલાલ જીવરાજ જોશી આદિ લેખક બંધુઓ તરફથી મને વારંવાર જે સહાનુભૂતિ તથા ઉત્સાહ મળે છે, તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનું છું, અને અંતે પરમકૃપાળુ પર-માત્માનો ઉપકાર માની અહીં જ વિરમું છું.

વિક્રમાર્ક ૧૯૭૪, શ્રીકૃષ્ણ જન્મશ્ટમી.
 શાહપુર, મહેતાપોળ.
 અમદાવાદ.

} સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેચર મહેતા.

વિષય.

અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ.

૧	સ્નેહિયોની વાતો.	૧
૨	શશીકાન્તનું પ્રયાણ.	૧૭
૩	પૂર્વ પરિચય અને ગૃહઆગ.	૨૮
૪	સ્મશાનમાં.	૪૩
૫	મિત્રમંડળ.	૫૪
૬	સ્વામી રામાનંદ.	૭૩
૭	ભાઈશ્રદ્ધેન.	૮૮
૮	સંકટમાં સપડાએલી બાળા.	૯૪
૯	વિસમીસદીની વિચિત્રતા.	૧૦૭
૧૦	લાલાએની લીલા.	૧૨૪
૧૧	હૃદયોદ્ધાર.	૧૩૭
૧૨	પોઝીશનની પીડા.	૧૫૫
૧૩	પ્રેમલીલા કે પાપલીલા ?	૧૭૫
૧૪	શ્રીકૃષ્ણ જયંતી.	૧૮૭
૧૫	પતિપરાયણ પ્રેમદા.	૨૦૨
૧૬	કામાન્ધનું કારસ્થાન.	૨૧૪
૧૭	પ્રેમની પરિસીમા.	૨૩૦
૧૮	ભયંકર શયતાન.	૨૪૪
૧૯	પિશાચોની પાપલીલા.	૨૫૮
૨૦	ધન્ડુની મનોવ્યથા.	૨૬૯
૨૧	શયતાનનો સાક્ષાત્કાર.	૨૭૬
૨૨	પૈશાચિક કર્મ.	૨૯૦
૨૩	સંપત્તિનો સેવક કે ગરીબ-હીત કુન્દેદક	૨૯૯
૨૪	તાલીમખાજ ટોળી.	૩૨૨
૨૫	સંકટના સમાટામાં.	૩૩૨

દુક સમયમાં બહાર પડનારી નવીન નવલકથાઓ.

એક સંકેત ઠગનાં પૈશાચિક કર્મો દર્શાવનારી
બોધપ્રદ નવલકથા.

માયાવી મોહિની.

કિં. રૂ. ૧-૧૨-૦

ચિત્તાકર્ષક નવલકથા.

ઝેરી જમાનો.

કિં. રૂ. ૧-૧૨-૦

ભાગ્યદેવીની વિવિધ ઘટનાઓ દર્શાવનારી
મનોવેધક નવલ કથા.

વસંત-વિજય યાને ચઢતીપડતીના ચમત્કાર.

કિં. રૂ. ૧-૮-૦

ભાગ ૨ જો.

રણભૂમિને ધ્રુજાવનારા અને સ્વદેશના માટે પ્રાણપાંજર
કરનારા રાજપૂત વીરોના અદ્ભૂત રણકૌશલ્યનો
ચિત્તાર આપનારી હૃદયદ્રાવક નવલકથા.

સચિત્ર મંમલતા યાને કંટકમાં યુલાબ. આવૃત્તિ બીજી

કિં. . ૨-૦-૦

લખો:-સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા,
શાહપુર-અમરસાગર.

સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતાકૃત

નવલ કથાઓ.

કુસુમકાન્ત યાને સંસાર શૈત્રંજ. ભા. ૧ લો.	૧-૧૨-૦
તરણુ તપસ્વિની. (સચિત્ર આવૃત્તિ ખીજી) ભા. ૧ લો.	૧-૮-૦
તરણુ તપસ્વિની.....ભા. ૨ જો.	૧-૮-૦
વસંત વિજય યાને ચઢતી પડતીના ચમત્કાર.ભા.૧લો.	૧-૮-૦
જીભી જલીમ અથવા ધ્રુજતી ધરા.	૧-૧૨-૦
કાળરાત્રિનું ખૂનીખંજર-(સચિત્ર) ભા. ૧ લો.	૨-૦-૦
કાળરાત્રિનું ખૂનીખંજર. (આવૃત્તિ ખીજી) ભાગ ૨ જો.	૧-૧૨-૦
માયાની મોહિની.	૧-૮-૦
કુન્જ-કિશોરી.	૧-૪-૦
પદ્મલતા યાને કંટકમાં ગુલાબ (સચિત્ર છપાય છે)	૨-૦-૦
ઝેરીજમાનો.	(છપાય છે) ૧-૧૨-૦
કુમુદકુમારી.	(સચિત્ર) ૧-૮-૦
રત્નગઢની રંભા.	૧-૮-૦

મળવાનું ઠેકાણું.

સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા,

શાહપુર મહેતાપોળ—અમદાવાદ.



કુસુમકાન્ત

યાને

સંસાર શેત્રંજ.

—ૐ(૦)ૐ—

પ્રથમ ભાગ.

૧

સ્નેહિયોની વાતો.

* “He most lives, who thinks most.
Feels the noblest, acts the best.”

Bailey.

સુપ્રસિદ્ધ રાજનગરમાં સાંજનો રણિયામણો સમય ઓરજ આનંદ આપી રહ્યો હતો. ટ્રિખનો ઉકળાટ રહેજ શાન્ત થયો હતો. સ્ત્રી-પુરુષો સારાં વસ્ત્રાભુષણ ધારણ કરી બાગ-બગીચાઓમાં સિતળ સમિરનું સુખ અનુભવવાને ગમન કરી રહ્યાં હતાં. ગાડી ઘોડા-મેટરો વગેરેના ખડખડાટથી રાજ્યમાર્ગે ગાળી રહ્યા હતા. આ રમ્ય નગરમાં પણ વિસમી સદીનો મિશ્રિત વ્યાપાર ચાલી રહ્યો હતો. જુની આખરે નવીન પ્રકાર અવલોકી આશ્ચર્ય પામતી હતી. અહમદશાહ બાદશાહે આ

* તેનું જીવન સફળ છે કે, જે સુવિચારો સેવે છે, ઉત્તમ લાગણીઓને હૃદયમાં સ્થાન આપે છે અને હૃદય ચારિત્ર્યને અનુસરે છે.

શહેર સને ૧૪૧૨માં વસાવ્યું હતું. રાજનગર ગૂજરાતના વાણિજ્યનું પાટનગર હોવાથી શ્રીમંત, ગરીબ, વિદ્વાન, અજ્ઞાન, સ્વાશ્રયી અને વ્યસની, આળસુ વગેરે જાતીની શાહુકાર-સાધારણ અને મહામુશ્કીળતે નિર્વાહ ચલાવનારા મીલમજુરોની અસંખ્ય સંખ્યા આ નગરમાં નિકાસ કરતી હતી. શેક શાહુકારોનાં ગગન યુગ્મિત મહાલયો, ભવ્ય મકાનો, વ્યાપારીઓની નાની મોટી દુકાનો, ત્રણ દરવાજા, માણેકચોક, દેવી ભદ્ર-કાળીના મંદિર સાથે ભદ્રનો ભવ્ય કિલ્લો, હવા ખાવાનાં મેનહર ઉઘાનો, હિંદુ-મુસલમાનોનાં આકર્ષક ધર્મભૂવનો અને સૂત્રયંત્રાલયનાં ઉંચાં ભુંગળાંઓ શહેરની શોભામાં અને ગૌરવતામાં વધારો કરી રહ્યાં હતાં. નગરની બહાર પુણ્યમયી સરિતા સાબ્રમતિનો પ્રવાહ વહન કરી રહ્યો હતો. સરિતાના પશ્ચિમ દિશાના તટ ઉપર આવેલા ન્હાના મોટા અનેક બુંગલાઓ જોનારને અપૂર્વ આનંદ અર્પી રહ્યા હતા.

આ રાજનગરના એક સુંદર મહેલમાં એક જુની બાંધણીથી બાંધેલું ભવ્ય મકાન આવેલું હતું. રાત્રિનો સમય હોવાથી લાઇટોનો પ્રકાશ તે મકાનને શોભાવી રહ્યો હતો. નવ વાગ્યા. ધીમે ધીમે શાન્તિનું સામ્રાજ્ય શરૂ થવા લાગ્યું. આ વખતે એ જુની બાંધણીવાળા મકાનના એક સુશોભિત નેત્રરંજક હોલમાં આશરે એક તેર ચૌદ વર્ષના વયની રૂપવાન બાલિકા વિરામાસનપર પડી કંઈક વિચારે સમુહમાં જોયાં ખાતી જણાય છે. તેણે એવી અવસ્થામાં થોડોક સમય પસાર કરી ખોલવા માંડ્યું, “દોરંગી દુનિયાં ! તારો પણ આ સદીમાં વિચિત્ર વ્યાપાર ચાલી રહ્યો છે. એક સમયે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા ભોગવતાં મનુષ્યો સુખનો સ્વર્ગિય રસ્તો પોતે જ ખોળી લેતાં; પણ આજે તો પરતંત્રતાના ચોગે સુખ શોધવાનો માર્ગ બંધ થઈ ગયો છે. મારા ભાગ્યમાં પણ શું લખાએલું હશે તેની સમજ પડતી નથી. હું મારી મેળે જ સંસારમાં શુદ્ધ રોહિ મેળવી મારા વિચારોને વિકસાવી શકું એમ નથી. જ્ઞાતિબંધન અને

પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે એમ નથી. મારા પિતાજી તેમના સ્વાર્થને પૂર્ણ કરવાના હેતુથી મને અવસ્ય કોઈ અજ્ઞાન યુવક સાથે પરણાવી મારા સંસાર ત્રિષમય બનાવશે. જે કર્તવ્યને માટે જન્મ ધારણ કર્યો છે, તે કર્તવ્ય પૂર્ણ કરાશે કે કેમ તેની શંકા રહે છે. શું મારું જીવન આદર્શ નહિ બની શકે ?” બાલિકા થોડીક વાર મૌન રહી પુનઃ બોલી, “હું ધારીશ તો અવસ્ય મારું જીવન ઉજ્જવળ કરી શકીશ. મનુષ્ય ધારે તે કરવાને શક્તિવાન છે; પણ તે પહેલાં નીતિ અને આત્મબળની ખાસ જરૂર છે. જેનામાં નીતિ અને આત્મબળ છે તેનાથી કોઈપણ વસ્તુ અસાધ્ય નથી. મારા મોટાભાઈ કુસુમકાન્તે મારા શુષ્ક હૃદયમાં નીતિનો અમૃતપ્રવાહ રેલાવ્યો છે. તેણે આત્મબળનું અમૂલ્ય ગાન અર્પ્યું છે. તેના વડેજ હું ધારીશ એ કરી શકીશ. આ ઝેરી જમાનામાં પુત્રીયોનાં માખાપો બાળલગ્ન કરી ચાલે કહેવાતા કુળવાનોના ઉઠ્ઠાંબલ પુત્રોની સાથે પરણાવી ગરીબ બાળાએને સદાકાળ દુઃખમાં હડસેલી મૂકે છે. તે પતિ-પત્નીઓના પ્રારબ્ધમાં સદાકાળ રડવાનું જ લખાએલું હોય છે. મારા પિતા પણ લાકડે માંકડું વળગાડવા ધારે છે; પરંતુ હું તેમ થવા દઈશ નહિ. હું મારા વિચારના જ પતિદેવતાની સેવા કરી જીવન સફળ કરીશ. પેતાનાં પુત્ર પુત્રીઓને બચાવવાને માટે માતા-પિતા કેટલી કાળજી રાખે છે ? તેઓ પરિક્ષામાં પહેલે નંબરે પાસ થાય તેની બનતી કાળજી રાખી નાણાંનો પણ ભોગ આપે છે; છતાં જો તેઓ કદાચ પરિક્ષામાં નિષ્ફળ નિવડે છે તો માતા પિતાને અત્યંત ઉદ્વેગ થાય છે. પરંતુ જ્યાં આખા જીવનની જવાબદારીની વાત છે ત્યાં લાકડે માંકડું વળગાડતાં સગીર પણ વિચાર કરતાં નથી. મોતાનાં બાળકો સંસાર માત્રા સૂખરૂપે પરિપૂર્ણ કરશે કે કેમ તેનો તેમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ હોતો નથી. જો સ્કુલમાં એક વખત નાપાસ થવાય છે, તો બીજા વરસે

પણ અભ્યાસ કરી પાસ થવાની આશા રખાય છે; પણ ગૃહશાળાની પરિક્ષામાં નિષ્ફળ નિવડનારી બાળાનું જીવન તો સદાને માટે નિરસ અને દુઃખમય થઈ જાય છે. ‘વિદ્યાવિહીન્ મનુષ્યો ભક્તે રૂપવાન હોય, સારાં વસ્ત્રોથી શોભતાં હોય અને તેમની પાસે વિપુલ દ્રવ્ય સંપત્તિ હોય; પરંતુ વિદ્યાના અભાવે તેઓ પણ તુલ્ય ગણાય છે. તેઓ સંસારમાં વિચરવાને અયોગ્ય છે. વિદ્યા અને વિનય રહિત મૂર્ખ સ્ત્રી-પુરૂષો તેમનો સંસાર સ્મશાનવત્ બનાવે છે. હે પરમાત્મા! આ બાળકીની આપ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે જે પતિ આપો તો વિદ્વાન, ગુણવાન અને મારા વિચારને મળતો આપજો; નહિતર મારા આયુષ્યની દોરીને અધવચ્ચથી જ તોડજો.’ આવી રીતના મનોદ્વાર કાઢતી બાળા અંતે સર્વ વિચારોનો ત્યાગ કરી ઉભી થઈ અંત નજીકમાં પડેલા હારમોનિયમને ઉઘાડી ખુરશીપર બેઠી. આ બાળા હારમોનિયમ સારી રીતે વગાડી માધ શક્તિ હતી. તેનો સૂર મીઠો અને કોમળ હતો. તેણે વાળ સાથે સૂર એકત્ર કરી એક સ્વદેશ કિર્તન ગાવું શરૂ કર્યું.

“ બંધુ જ્યાં સ્વદેશ ભક્તિરસ ઝરે, દિવ્યતા જનની ત્યાં ઝળહળે,
સ્વદેશ સેવાયે જન આત્મા, અંતરથી ઉછળે;
પ્રીતિ દેશની પ્રદિપ્ત કરવા, પ્રભુતા સહુ આચરે.—બંધુ.

* * *
જે ભૂમિએ જન્મ દીધો તે, જનની હિત આચરે,
વીરબાળ માતૃ પય પીતાં, સંકટ સહુનાં હણે,—બંધુ.
સ્વદેશ બંધુનું દુઃખ દેખી, દિલમાં દુઃખ જે ધરે;
તન મન ધન અર્પણ કરી દેતાં, દીલ આરામે દરે,—બંધુ.
સ્વદેશ પ્રેમામૃત રસ પ્યાલો, પીતાં દિવ્યતા ધરે,
ઉત્તમ ઉચ્ચ ગામી એ આત્મા, પ્રભુ પદ માંહી વિરામે—બંધુ.
સ્વદેશ વત્સલ.

ખાલિકા ગાન પૂર્ણ કરી આત્મગત બોલવા લાગી, “ અહા ! કેવો અમૂલ્ય ઉપદેશ ! સ્વદેશ સેવા કરવી એ મનુષ્ય જન્મનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. જે સ્ત્રી પુરુષોને દેશાભિમાન નથી; પોતાના દેશબધુઓને સંકટમાં જોઈ જેમનું હૃદય દયાથી દ્રવતું નથી; તેઓ બલે શ્રીમંત હો, દેવ હો. યા રાજા હો; પણ તે મનુષ્યાવતારમાં પ્રેતરૂપે જ નિવાસ કરે છે...”

તે ખાલિકા આગળ બોલે એ પહેલાંજ પ્રત્યુત્તર મળ્યો કે, “સત્ય છે, ઈંદિરા ! તમારું બોલવું શબ્દે શબ્દ સત્ય છે.” આમ કહેતો એક રૂપ ગુણ સંપન્ન યુવક હાથમાં રમણ પકડી ખાલિકાની સામે આવીને ઉભો રહ્યો. ખાલિકા કે જેનું નામ ઈંદિરા હતું; તે આ યુવકને એકાએક આવીને ત્યાં ઉભેલો જોઈ શરમાઈ ગઈ. તેના વિચાર દબાઈ ગયા. તે તરત પુરશીપરથી ઉભી થઈ એક સોફાપર બેસી નીચું નિહાળી રહી. જોકે તેની નજર જમીન તરફ હતી, પરંતુ તે કાણે-કાણે આડી નજરે ત્યાં ઉભેલા યુવકને જોતી હતી. બન્નેમાં ઘણીવાર મૌન પથરાયું. છેવટે અકળાઈને યુવકે હસ્તે વદને બોલવું શરૂ કર્યું. “ઈંદિરા ! શામાટે મૌન વૃત્ત ધારણ કર્યું છે? સ્વદેશ સેવા ઇચ્છનારે તો કદાપિ મૌન ધરવું જોઈએ નહિ. મહેં તમારા સન્નિધિ વિચાર સાંભળ્યા છે. તે ઘણા ઉત્તમ છે, હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. તમે હાલ જે વિદેશી કેળવણી સ્વીકારો છો, તેનો ખરેખરો અર્થ સમજ્યાં હો એમ જણાય છે. તમારા વદન ક્રમશઃમાંથી સ્વદેશ સેવાના શબ્દો સાંભળી હું ઘણો ખુશી થાઉં છું.”

ખાલિકાએ ઉત્તર જોઈ કોમળ સ્વરે કહ્યું, “શશીકાન્ત ! મારા કોમળ હૃદયમાં એવો અમૂલ્યપ્રવાહ રેલાવનાર મારા બંધુ કુસુમકાન્ત છે. ધન્યવાદ સંધળો તેમને જ ઘટે છે. તે અત્રેજ બસ્યા છે પણ તેમના આચાર વિચાર બદલાયા નથી. તેઓ રાત્રિ દિવસ દેશાધારનાજ વિચારો કર્યા કરે છે.”

એવામાંજ કુસુમકાન્તે ત્યાં આવી કહ્યું, “ શશીકાન્ત ! ચાલો, નીચે જન્મવાને પધારો, રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ છે. ખેન ! તમે પણ ચાલો.”

કુસુમકાન્ત સર્વ સાથે નીચે આવ્યો. સઘળાં વસ્ત્ર બદલી પાટલા પર બેઠાં અને વિવિધ પ્રકારની વાતો કરતાં જમી ઉઠ્યાં. ખાદ પાન સોપારી ખાઈ ત્રણે જણાં ઉપરના હોલમાં આવ્યાં અને ત્યાં પડેલા આરસના રાઉન્ડ ટેબલની આસપાસ ગોઠવેલી ખુરશીઓમાં ગોઠવાઈ ગયાં. એવામાં ઈદિરાના પિતા કે જેમનું નામ વામનરાય હતું, તે ઉપર આવ્યા અને ત્યાં બેઠેલા મંડળ સામે જોઈ પૂછ્યું, “ તમે જ્યાં જમ્યાં કે ? ”

“ હાજી. ” શશીકાન્તે ટુંકમાં પતાવ્યું.

“ આજે આટલી બધી વાર કેમ લાગી પિતાજી ? ” ઈદિરાએ પૂછ્યું.

“ આજે મારે એક મિત્રમંડળના મેળાવડામાં પ્રમુખસ્થાન લેવાનું હોવાથી મોડું થયું. લ્યો, હું પણ હવે જમી આવું. ” વામનરાય કપડાં બદલી નીચે જન્મવા ચાલ્યો ગયો. તેના ગયા પછી શશીકાન્તે કુસુમકાન્ત સામે જોઈ પૂછ્યું, “ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તમારા વિચાર દેશના ઉદ્ધારને અર્થે કંઈક આગળ પડતા જણાય છે. આ ઈદિરાએ પણ આજે એક સ્વદેશ કિર્તન ગાયું હતું. તેમના કોકિલ કંઠમાંથી નીકળેલું ગાન ધણું બોધપ્રદ હતું. મી. કુસુમકાન્ત ! વિશેષ ખુશી થવા જેવું તો એ છે કે તમે બન્ને સગાં ભાઈ-બહેન થતાં નથી, પણ તમારો એક બીજાની પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ છે. તમે બન્ને ભવિષ્યમાં ધણું સારું કાર્ય કરી શકશો. વાંડે કુસુમકાન્ત ! હાલમાં અભ્યાસ શું ચાલે છે ? ”

કુસુમકાન્ત સ્ટેજ નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યો, “ મહેં ગએ વરસેજ બી. એ ની પરિક્ષા પસાર કરી છે. હાલ કંઈ અભ્યાસ ચાલતો નથી. અભ્યાસમાં માત્ર સ્વદેશના વિચાર અને આત્મબળ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં વિશેષ લક્ષ્ય રખાય છે. ”

“ તમારા વિચાર જોકે સ્તુત્ય છે; પરંતુ તેને અમલમાં મૂકતાં તમારે ઘણું સહન કરવું પડશે. પ્રથમ તો આપણા દેશ બાંધવોજ તમને દુઃખ કર્તા થઈ પડશે. તમે એકલા શું કરી શકશો તેના વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા દેશ બાંધવોની અજ્ઞાનતા દૂર થાય એવી મને આશા જણાતી નથી. આજકાલ કેટલાંક દેશ હિતેચ્છુ પેપરો, લેખકો સાહિત્યદ્વારા દેશ સેવા કરી અજ્ઞાનતા દૂર કરવાના પ્રયાસ કરી રહ્યા છે; ત્યારે બીજા બાળુએ રત્નદેશી પેપરો અને લેખકો અસત્ય લખી તેમના પ્રયાસને તોડી પાડવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. લોકો સ્વદેશ સેવાનું નામ અવળ કરતાંજ ભડકી ઉઠે છે. આપણા દેશમાં અજ્ઞાનતાની ઉંડી જડ પેઠેલી છે. આવાં અનેક કારણોને લીધે તમારે ઘણું જ સહન કરવું પડશે. પ્રથમ તો જાહેર પેપરો અને લેખકો જ તમારી નિંદા કરવા મચી પડશે. ” શશીકાન્તે હસ્યું.

કુસુમકાન્ત થોડીવાર મૌન રહી ગંભીર મુખે કહેવા લાગ્યો, “ જો કે આપનું કહેવું સત્ય છે; પણ મારા સતત સત્ય પ્રયત્નો આગળ તેમનું અસત્ય વધારે વખત ચાલી શકશેજ નહિ. મારા પ્રિય મિત્ર! સાંભળોઃ

પક્ષી આ મલયાચલે બહુ વસ્ત્યાં કોઢીલને કાગડાં.

હોલા છુડ નથી દમ્યા અપતણા કંઠાલ સૌ આપડાં.

બોલે એક મયૂર શબ્દ છુટશે વ્યાલા વળિ બંધન.

આનંદે સહુ જેથી સુખમય આ સેવે તરૂં અંદન.

કહેવાનો તાત્પર્ય એજ કે, જેમ મલયાચળ પર્વત વિશે કહેલ,

કાગડા, હોલા, ધુવડ આદિ અનેક પક્ષીઓ વસે છે; પણ તેમાંના કોઈનાથી કોઈને પ્રિય અને આનંદ અર્પનાર ચંદનના વૃક્ષનું સેવન થઈ શકતું નથી; કારણ કે તે વૃક્ષની આસપાસ અનેક સર્પો વિંટાઈ વળેલા હોય છે. એ સર્પ, કાચલ, કાગડા, હોલા કે ધુવડના બોલવાથી કદાપિ ભય પામતા નથી; પરંતુ જ્યાં મયૂર પોતાનો કુંકંશ સ્વર કરી જંગલ ગળાવી મૂકે છે ત્યારે ચંદન વૃક્ષને વિંટાએલા સર્પો જોતજોતામાં ત્યાંથી ખસી વિખરાઈ જાય છે, અને તે પછી એ ચંદન તરૂ મનુષ્યોના ઉપયોગમાં આવે છે. તેવી રીતે અનેક કરતાં એક પણ ખરા પરાક્રમવાળો વખણાય છે. જેમ કે ભુંડણુ ઘણાં બધાં એકી વખતે જણે છે; પણ સિંહણુ માત્ર એક બધ્યાને એક જ વખતને માટે જન્મઆપે છે, તે સર્વથી બલિષ્ઠ અને પરાક્રમી નિપજે છે. તેમ ઘણા નહિ તો એક પણ ખરા શૂરવીર પરાક્રમીની કીર્તિ યશસ્વી થાય છે. માટે ઘણા નકામા મિત્ર કરતાં એક પણ ખરો અને નિઃસ્વાર્થી મિત્ર સારો, ઘણા નિમકહરામ નોકરો કરતાં એક પણ નિમકહલાલ સેવક સારો, ઘણા અકરમી પુત્રો કરતાં એક સત્પુત્ર પોતાના પિતાની સુકીર્તિને પ્રકાશિત કરે છે; અને અનેક કાયરો કરતાં એક જ શૂરવીર રણમયદાનમાં વધારે વખણાય છે.

આપણા હિંદુભાઈઓની ઉન્નતિરૂપી ચંદનના વૃક્ષને બૃહમરૂપી-સ્વાર્થરૂપી-અંધ શ્રદ્ધારૂપી અનેક સર્પો વળગી પડ્યા છે; તે કદાપિ કંગાલિયત લખાણોથી ખસવાના નથી, વાસ્તે જો કે જાહેર લખનારા કદી ઝાઝા ન હોય તો તેથી કાંઈ નિરાશ થવા જેવું નથી; કેમકે ચિંથરે હાલ અને પેટને માટે કલમ ચલાવનારાઓ અનેક હોય; પણ તેઓ કરતાં મયૂર જેવા થોડા લખનારા હોય તો બૃહમરૂપી સર્પો

પોતાવા બધનો છોડી અવશ્ય ઉન્નતિના વૃક્ષને તજી જાય છે અને તેથી સાફ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

બંધુ શશીકાન્ત! આપણા દેશમાં હાલ દારિદ્રતાએ નિવાસ કર્યો છે, અનેક લોકો ભૂખના દુઃખથી મરણ પામે છે. સૌ સ્વાર્થને વશ થઈ મરીયોની સંભાળ લેતા નથી. આથી દિન પ્રતિદિન ભૂખમરો, વ્યસન અને આળસથી આર્યાવર્ત અધોગતીએ પહોંચતો જાય છે. દેશદાઝ હૃદયે ધરવી એ પ્રત્યેકની ધરજ છે. દેવસ્વરૂપ અંત્રેજનેએ સમુદ્રપારથી અત્રે આવી આપણી આંખો ઉઘાડી છે, તેમણે અગ્નિ-તાની જડ દૂર કરી છે; આપણને ન્યાય આપી અંધકારનો પડો દૂર કર્યો છે. તેમણે નીતિનું શિક્ષણ આપ્યું છે, ચોર-લુટારા વગેરેથી આપણું રક્ષણ કર્યું છે. તેમણે આપણને ચંચળ-ચાલાક બનાવી ખરા-ખોટાનું ભાન કરાવ્યું છે. જેમને મૂળથી જ સ્વતંત્રતા પ્રિય છે, જે સ્વતંત્રતાને માટે સમય આવે સમરાંગણમાં પોતાનું રક્ત રેડવાને તત્પરતા ધરાવે છે અને જેમની માતાઓ બાલ્યકાળથી જ તેમના કાનમાં સ્વદેશ પ્રેમનો મહામંત્ર મૂકે છે; તેઓ આગળ ઉપર દેવ તરીકે પૂજાઈ પરા-ધિન પ્રજાને સ્વતંત્રતા બક્ષે એમાં શું નવાઈ! તેમણે આપણને સુધારવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે; પણ તેમના પ્રયત્નોનો આપણામાંના કેટલાકોએ અવળો અર્થ કર્યો છે. તેઓ અનેક સમુદ્રો અને નદીયો ઝોળાંગી આ દેશમાં આવ્યા છે; પણ તેમણે તેમના પહેરવેશનો અને માનુષાધાનો કદાપિ ત્યાગ કર્યો નથી. ધન્ય છે તેમને. જ્યારે તેઓ એવી રીતે પોતાની નીતિ સંભાળી રહ્યા છે; ત્યારે અહિંના કેટલાક અર્ધદમ્બ આર્થો વાંદરીયા નકલ કરવાને મંડી પડ્યા છે; ખરેખર તે ઘણું શરમ ઉપજાવનાર છે. અંત્રેજનેના પ્રતાપથી આપણે સ્વદેશ પ્રેમનો મહામંત્ર શિખ્યા છીએ. એ મહામંત્રનો જપ આપણાં નાનાં બાળકોના કાનમાં પ્રણ મૂકવો

જોઈએ; કે જેથી તેઓ ઉમ્મરે વધતાં પ્રતાપી અંગ્રેજોના જેવાં સ્વદેશ પ્રેમી નિવડે છે. અંગ્રેજોને સ્વતંત્રતા ધણી જ પ્રિય છે; આપણે પણ તે દેવ લોકોના સહવાસમાં આવી સ્વતંત્રતાના સુખનો અનુભવ કર્યો છે; તો આપણે શા માટે સ્વતંત્ર થવું ના જોઈએ ? દરેક દેશહિતેચ્છુ મનુષ્યે કોઈની પણ દરકાર કર્યા વગર સ્વતંત્રતાથી પોતાનું કાર્ય કર્યા જવું. એક કવિ કહે છે કે.

આ પદ્મના વનતણા જં વિહાર કરો,
કોપી વિધી જરૂર નાશ કરે અનેરો;
કીર્તિ હણાય નહિ હંસ તણી જ એથી,
પામ્યો જુદાં જળ અને દુધ પાડવેથી.

અર્થાત, ગમે તો વિધી એટલે દેવ, હંસના ઉપર ગમે એટલો કોપાયમાન થશે, તો પણ તેણે પાણી અને દુધજુદાં પાડવાની શક્તિથી જે કીર્તિ મેળવી છે, તેનો નાશ કરી શકનાર નથી. બહુ કરશે તો એનાથી એટલું જ બની શકશે કે, હંસને એના કમળવનમાં વિહાર કરવાના વિલાસનો નાશ કરશે. આ ઉપરથી દરેકે પોતાનું સ્વદેશાભિમાન ધારણ કરી દુઃખમાં રીખાતાં દેશજનોનાં સંકટો દૂર કરી તેમને પોતાના જેવાં જ સ્વતંત્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઉપર સૂચવ્યું છે કે, દેવના કોપથી પણ કશું થઈ શકતું નથી; તો પછી અધ્યાયુષવાળાં મનુષ્યોથી તો શું થવાનું છે ? માટે દરેકે હરેક પ્રકારે, હરેક પ્રસંગે, હરેક વાતે પોતાની સ્વતંત્રતા અને સ્વદેશાભિમાન જાળવી રાખવું જોઈએ. જે દેશદાઝ હૈં ધરાવનાશ સત્યાગ્રહી વીરલ પુરુષો છે, તેમને દુર્જનો તરફથી દુઃખ દેવામાં આવશે તો તેથી એટલું જ કે, તેમને આધારે રહેલું એવું જે ક્ષણિક સુખ, તે કદાપિ તેઓ તેમની પાસેથી પાછું ખેંચી લઈ શકશે, પરંતુ તેમણે મેળવેલી અક્ષય કીર્તિ અને

પરોપકારથી પરલોકમાં પામવાના પરમસુખનો એકત્ર કરેલો અખૂટ ખજાનો કંઈ તેઓનાથી લુટી લેવાવાનો નથી. સ્વદેશપ્રેમિ વિકાનો-લેખકો અને સત્યાગૃહિ મહાત્માઓ પોતે સ્વતંત્ર વર્તણુંક ચલાવશે તેથી તેમનાં દેશીઓ તેમને વિષે કાંઈ એમ બોલશે-લખશે અને પોતાના તરફથી અપાતી મદદ બંધ કરી દેશે; પરંતુ તે દૈવીપુરુષોએ ન્યાય-માર્ગે મેળવેલી કીર્તિને તેઓથી કશી જાંખ લગાડી શકાવાની નથી જ. બાઈ સશીકાન્ત અને બહેન ઇંદિરા ! તમને મહેં લંબાણ વિવેચનથી કંટાળો આપ્યો છે. આ હૃદયના ઉભરા આંજો જ તમારી આગળ કાઢ્યા છે. હું દુનિયામાં એકલો છું. મારી આગળ પાછળ કોઈ નથી; અને તેથી જ અન્ય ઉપાધીમાં નહિ પડતાં મહેં પરોપકારનું વૃત્ત ગૃહણ કર્યું છે. આપણા લોકોની અજ્ઞાનતા દૂર કરવાને હું પ્રયત્ન કરીશ. પોતાના સુખ સાંઝે દરેક મનુષ્યે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ; તે પ્રમાણે હું માંડે પોતાનું કર્તવ્ય સમજી મારાથી બનતા પ્રયાસે જનસમાજની સેવા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. રાત્રિ દિવસ એના એ જ વિચારોનું સ્મરણ થયા કરે છે. બાઈ ! મારો એવો કોઈ મદદગાર નથી યા તો મારી પાસે એટલી દ્રવ્ય સંપત્તિ નથી કે જેથી હું મારા વિચાર તરત અમલમાં મૂકી શકું. આ આખી દુનિયામાં જો કોઈ માંડે ખંડે સ્નેહિ હોય; મને દુઃખમાં દિલાસો આપનાર અને શાન્તિનું જળ સીંચી મારા વિચારોને પુષ્ટી આપનાર હોય; તો તે શક્ત આ મારી વહાલી બહેન ઇંદિરાજ છે. છ માસ પર મારા પિતા પરલોક પ્રયાણ કરી ગયા છે. તે દિવસથી મારે મારા કાકા વામનરાયના ગૃહનો આશ્રય કરવો પડ્યો છે. કાકાનું હૃદય બહેન ઇંદિરા સારી રીતે જાણે છે. હું હાલ પરતંત્ર છું; બાકી જો મારા પિતા હયાત હોત તો હું કંઈ પણ કરી શકત. હવે તો જે થાય એ ખંડે. પરમાત્મા જે કાંઈ કરે છે; તે સાંઝે જ કરે છે.

હું તેના આધારે જ આ સંસારસિંધુમાં માફ કર્તવ્ય બજાવવા કુદી પડનાર છું.” આટલું લંબાણ વિવેચન કરી કુસુમકાન્ત મૈન રહ્યો. તેના ગૌરમુખપર દીનતાની છાયા છવાઈ ગઈ. તેની આંખોમાં જળ જણાયું. તે શશીકાન્ત અને ઈંદિરા સામે જોઈ રહ્યો. શશીકાન્ત તેના હૃદયોદ્ગાર સાંભળી પ્રસન્ન થયો. તેને કુસુમકાન્ત પ્રત્યે માન પ્રગટ્યું. તેણે મૈન તોડી કહ્યું, “કુસુમકાન્ત ! મારા વિચાર પણ તમારા વિચારને મળતા છે. હું આજ પર્યંત એક ગુણ્ય મિત્રની શોધમાં હતો, તે મારી શોધ આજ સફળ થઈ છે. મને કુસુમકાન્ત જેવું મિત્ર રત્ન મળી આવ્યું છે. બંધુ ! થોડાક મહિના પછી મારો વિચાર બેરિસ્ટરનો અભ્યાસ કરવાને ઈંગ્લંડ જવાનો છે. હું ત્યાં રહી ત્યાંનું સંપૂર્ણ દિગ્દર્શન કરનાર છું. બાદ ત્યાંથી આવી તમારા કાર્યમાં જોડાવાને ઇચ્છું છું. પ્રિય મિત્ર ! શુભ કાર્યમાં હમેશાં વિપત્તિ રહેલી છે. તેનાથી નહિ ગભરાતાં તમે તમારું કર્તવ્ય બજાવજો. પ્રભુ તમને યશ આપશે. વિશેષમાં હું આવતી કાલે મુંબાઈ જનાર છું. મારા ઈંગ્લંડ ગયા પહેલાં તમે એકાદ વખતે મારે ત્યાં આવશો એવી આશા રાખું છું.”

“શું તમે કાલે જ મુંબાઈ જવાનો વિચાર રાખો છો ?” ઈંદિરાએ પૂછ્યું.

“હા, કારણ કે હવે મારે ત્યાં ગયા વિના ચાલે એમ નથી. હું લગભગ બે માસથી તમારે ત્યાં રહેલો છું. તમે સઘળાંએ મારી સારી ખરદાસ્ત ઉઠાવી છે. હું તમારો ઉપકારી છું. તમારો અને બાઈ કુસુમકાન્તનો સ્નેહ તો હરધડી યાદ આવશે.”

“તમે થોડાક દિવસ અહિં રહો તો ઘણું સાફ.” કુસુમકાન્તે કહ્યું. ઈંદિરાને ગમ્યું. શશીકાન્ત બોલ્યો, “હાલમાં ત્યાં મારી ઘણી જરૂર છે. મારા પિતાજીના ઉપરાઉપરી પત્રો આવ્યા છે કે જલ્દી આવ.

મારી તખીયત સારી નથી. આથી મારે જરૂર હ્યાં જવું જોઈએ. હું તમને હમૈશાં પત્ર લખતો રહીશ. ”

“ આપની ઇચ્છામાં અંતરાય નાખવાને હું ચાહતો નથી. ”
કુસુમકાન્તે કહ્યું.

આવી રીતે વાતોમાં ને વાતોમાં રાત્રિ ધણી વિતી ગઈ. વામનરાય થોડીકવાર આ સ્નેહિમંડળમાં બેસી ક્યારનાએ સૂઈ ગયા હતા. તેમનો સૂવાનો રૂમ નજીકમાં હોવાથી તેમનાં નસકોરાં બોલવાનો અવાજ સંભળાતો હતો. એ સમયે જ દિવાલપર લટકાવેલી ઘડીયાળમાં બારના ટકોરા થયા. મધ્ય રાત્રિ થઈ. કુસુમકાન્તે ઉભા થઈ કહ્યું, “ આજે આપણે ધણો સમય વ્યતિત કર્યો છે. હું હવે મારા ઓરડામાં જઈશું, તમે પણ પરમાત્માનું સ્મરણ કરી સુખમય નિદ્રાનું આવ્હાન કરો. ” કુસુમકાન્ત રજા લઈ તેના સૂવાના રૂમમાં ચાલ્યો ગયો. તેના ગયા પછી થોડીવારે શશીકાન્ત પણ જવાને ઉભો થયો. તેણે ઇંદિરાને જવાનું કહ્યું, કે તરત હસમુખી ઇંદિરા બોલી, “ શશીકાન્ત ! બેસો, જવાય છે. તમે તો કાલે જવાના છો, આપણે રીતી ક્યાં મળવાનાં છીએ ? તમારા જેવા શ્રીમંતનાં દર્શન પણ દેવને દુર્લભ હોય છે. ”

તેના આવા શબ્દોથી શશીકાન્તને ધણી નવાઈ લાગી. તેણે ઇંદિરાના મુખથી આવા શબ્દો આજે પ્રથમ જ સાંભળ્યા. તે વિસ્મય-તાથી ઇંદિરા સામે જોઈ બોલ્યો, “ તમારા અત્યારના અલૌકિક શબ્દો મને આશ્ચર્યના મહાસાગરમાં ડુબાવી દે છે. ઇંદિરા ! તમે શુભચિંતા છતાં આજે આમ કેમ બોલ્યાં તે હું સમજી શકતો નથી. મારા પિતા શ્રીમંત હોવાથી તમે મને અભિમાની ધારશો નહિ. મારા વિચાર તમે સારી રીતે સમજી શક્યાં છો, એટલે વિશેષ કહેવું વ્યર્થ છે. ઇંદિરા ! હું તો તમારાં જેવાં સ્નેહિજનોનો સેવક છું. લક્ષ્મીના મદમાં મદાંધ

થાઉં એવો નથી. લક્ષ્મી તો મનુષ્યોના ગુણની ગુલામ છે. તેને મેળવવાની શક્તિ દરેક મનુષ્યમાં છે. ઇંદિરા ! તમે મને આજકાલના શ્રીમંતોના જેવો અભિમાની ધારશો નહિ. ”

“ શું આપને મારા બોલવાથી ખોટું લાગ્યું ? હું તો સ્ટેજ ગમ્મતને માટે બોલી હતી. ” ઇંદિરાએ ગંભીર મુખે કહ્યું.

“ મને કદાપિ તમારા પ્રત્યે ખોટું લાગનાર નથી. મ્હેં જે સત્ય હતું તેજ તમને જણાવ્યું છે. ઇંદિરા ! કહો હવે વિશેષ કંઈ કહેવું છે ? ” શશીકાન્તે પુનઃ પુરશીમાં સ્થાન લઈ પૂછ્યું.

“ હું શું કહું ? સ્ટેજ બોલતામાં તો તમે પ્રોફેસરની માફક લંબાણ ભાષણ કરી મૂકો છો. જવ, હવે કહેવાનું નહિ કહું. ” ઇંદિરાએ હશીને નીચું જોયું.

“ અરે એમ તે થાય કે ? તમને મારા સોગમ છે. તમારે જે કંઈ કહેવું હોય તે બેલાશક કહો. ” શશીકાન્તે મુખપર રમાલ ફેરવતાં કહ્યું.

“ તમે ક્યાંક લાંબુ લેકચર કરશો તો ? ”

“ હવે નહિ કરું. ”

“ પણ તે પહેલાં મારે ચોક્કસ ખાત્રી કરવી જોઈએ કે તમે મારું કહેવું કયુલ કરશો કે નહિ ? ”

“ ઇંદિરા ! આજે તમારું બોલવું કંઈક નિરાળું જ લાગે છે. તમારે જે કહેવું હોય તે પુશીથી કહો. તમારા જેવી આર્યબાળાના શબ્દો સાંભળવાને જે અભાગી હશે તે જ ના પાડી શકશે. તમારો શબ્દ-શબ્દ હું સાંભળીશ અને યોગ્ય હશે તો તે પ્રમાણે વર્તવાને પણ હું તૈયાર થઈશ. ”

“ ત્યારે મને વચન આપો જોઈએ ? ”

“ મારા શબ્દો એ વચન જ છે. ”

“ પણ વાઈ, માઈ બોલવું તમે કદાચ હશી કાઢશો તો ? ”

“ ઇદિરા ! આજે મને બનાવવો ધાર્યો છે કે શું ? ”

“ ના, એવું તો કંઈ નથી. ”

“ ત્યારે તમારે કહેવું હોય તે કહી દોને ? ”

“ સાંભળો, શશીકાન્ત ! મારી ઇચ્છા ઘણી કઠીણ છે. તેમાં માઈ ભવિષ્ય સુખ સમાએલું છે. આ હૃદયમાં અત્યારે ઓરજ પ્રકારનું કુતુહલ મચી રહ્યું છે. જ્યાં સ્નેહ બંધાયો કે પછી શરમ હોય જ નહિ. આપના અને મારા હૃદયની એકમતા ક્યારની થઈ ગઈ છે. હું આ સંસારમાં તમારી સહચરી થવાને ચાહું છું. આપ પ્રત્યે મારી એજ પ્રાર્થના છે. ” આટલું કહી ઇદિરાએ તરત નીચે નિહાળ્યું.

શશીકાન્ત સ્તબ્ધ બન્યો. તેણે ઇદિરાના આવા શબ્દો સાંભળવાની સ્વપ્ને પણ આશા રાખી નહોતી. તેણે નીચું જોઈ પગના અંગુઠાથી પૃથ્વી ખસુતી ઇદિરા સામે જોઈ કહ્યું, “ જેણે પૂર્વાવતારમાં કઠીણ તપશ્ચર્યા કરી હોય તેને જ તમારા જેવું સત્તારી રત્ન પ્રાપ્ત થાય. મારા હૃદયમાં પણ એવી જ ઇચ્છા હતી. હું તે ઇચ્છાને તમારી આગળ દર્શાવવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ; પણ પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ તમારી જ પાસે બોલાવી મારી ઇચ્છાને અનુમોદન અપાવ્યું છે. ઇદિરા ! તમે આ હૃદયમાં ક્યારનાંએ જડાઈ ગયાં છો. વિલાયત જઈ પાસ થઈ આવ્યા પછી આપણે લગ્નથી જોડાઈ કર્તવ્યનું પાલન કરીશું. બોલો, હવે બીજું કંઈ કહેવું છે ? ”

“ વિલાયત જઈ કોઈક ગોરી મેમસાહેબનો પ્રેમ તો નહિ સ્વિકારોને ? કારણ કે તે દેશ સ્વતંત્ર છે, તેમ તમારા વિચાર પણ સ્વતંત્ર છે; તેથી રહેને કદાચ ત્યાં જઈ આ ઇન્ડિયન બાળાને ભૂલી જવાય. ” ઇદિરાએ હસ્તે મુખે કહ્યું.

“ જો તમે હવે વધારે બોલશો તો હું લાંબુ લેકચર કરવા મંડી પડીશ, ઇંદિરા ! મારો અખંડિત પ્રેમ તમારા પ્રત્યે સદાસર્વદા કાયમ રહેશે એ ખાત્રીથી માનજો. હ્યો, હું આ ક્ષણેજ આપણા પવિત્ર પ્રેમ વચનની યાદમાં મારી આ હિરાનુડિત સુવર્ણ મુદ્રા આપું છું તેનો સ્નેહથી સ્વિકાર કરો અને તમારી આંગળાએ રહેલી સુવર્ણ મુદ્રા મને આપો.” આમ કહી શશીકાન્તે ઉભા થઇ તેનો હાથ પકડ્યો અને પોતાની વિંટી તેને પહેરાવી અને તેની પોતે પહેરી. બન્નેએ સ્મિતહાસ્ય કર્યું. ઇંદિરાએ કપ્પાટ ઉઘાડી એક સાકરનો નાનો દટકો કાઢી શશીકાન્તને આપ્યો. શશીકાન્ત સાકર મુખમાં મૂકી બોલ્યો, “ આપણાં લગ્ન પછી આપણો સંસાર પણ આ સાકર સમાન બનશે.”

“ કહો શેઠજી ! હવે આપનું હું શું સન્માન કરું ? ” ઇંદિરાએ મળક કરી.

“ હવે કંઈ પણ સન્માનની જરૂર નથી. આપણાં હૃદય તો હવે એકત્ર થઇ ગયાં છે. ઇંદિરા ! હવે તો,

આદર ઘટે ના પ્રેમિને, જ્યાં ઐક્યતાનો આંક છે,

રતિમાન ચાહે પ્રેમિ તો, એ પ્રેમિ ફેરો વાંક છે;

આવો પધારો વાત એ, મહેમાનની પાસે થતી,

સાચાં પ્રણયનાં પાત્રને, જુઠ ઢાળની જરૂર નથી. ”

“ અરે વાહરે ! તમે પણ ખૂબ કરી, કવિરાજની પદી પણ લઈ લીધી. હ્યો હવે પધારો, રાત્રિ ઘણી ગઈ છે. આપને તો કંઈ કામ નથી; પણ મારે તો પ્રાતઃકાળમાં બેલાં ઉઠી ગૃહ કાર્ય કરવાનું છે. હ્યો સાહેબજી.” કહી હસમુખી બાળા ત્યાંથી ચાલતી ગઈ. શશીકાન્ત પણ બનેલા બનાવના તર્કવિતર્ક કરતો તેના શયનાલયમાં આવીને સ્તોત્ર; અને ભવિષ્યનાં સ્વપ્નાં નિહાળતો નિદ્રાની સુખદ છાયામાં પડ્યો.

શશીકાન્તનું પ્રયાણ.

પ્રાતઃકાળ થયો. નોકરો ક્યારનાએ જાગૃત થઈ પોતપોતાનું કાર્ય કરવાને મંડી પડ્યા હતા. ઇંદિરાએ વ્હા બનાવી. વામનરાય સંધ્યા-પૂજનથી પશ્વરી શશીકાન્ત સાથે બેસી વ્હાની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. તેમણે વાર લાગવાથી પાસે બેઠેલા કુસુમકાન્તને વ્હા લઈ આવવાનું સૂચવ્યું. કુસુમકાન્ત વ્હા લઈ આવ્યો. વામનરાયે અને શશીકાન્તે આ પી લીધી. કુસુમકાન્તે બંનેને પાન આપ્યાં. તે પછી વામનરાય કપડાં પહેરી બહાર ફરવાને નીકળી પડ્યા. શશીકાન્ત તેના રૂમમાં આવી પોતાનાં પુસ્તકો અને સાથે લાવેલો સામાન એકત્ર કરવા લાગ્યો. થોડીવારે ઇંદિરા અને કુસુમકાન્ત ત્યાં આવી સામાનને પેક કરવામાં મદદ કરવા લાગ્યાં. શશીકાન્ત આજે મુંબાઈ જનાર હોવાથી ઇંદિરાનું મુખ ગ્હાની યુક્ત જણાતું હતું, તેનું હૃદય મુઝાતું હતું. અંદરથી સામાન બરાબર પેક કરતાં અગીઆર વાગ્યા. વામનરાય બહારથી ક્યારનાએ આવ્યા હતા. તેમણે સઘળાંને જમવાની ખૂબ પાડી, સઘળાંએ સાથે બેસી બોજન કરી લીધું. બાદ મુખવાસ લઈ સૌ પોતપોતાના રૂમમાં જઈ બપોરા ગાળવા લાગ્યાં. છેવટે સાંજ પડી. વામનરાયે કુસુમકાન્તને પાસે બોલાવી કહ્યું, “જે આજે શશીકાન્ત અહિંથી જનાર છે; માટે તું તેમને સ્ટેશનપર મૂકવા જજે; અને તેમને કંઈ પણ ખોટું લાગે નહિ તેની પૂરેપૂરી સંભાળ રાખજે. તને બોલવાનું બાન નહિ હોવાથી મારે તને આવી રીતે કહવું પડે છે; કારણ કે એ એક ગર્ભશ્રીમંત છે. માટે જોજે કંઈ ભૂલ થાય નહિ.”

“કાકા ! તમે એ બાબતની ખિલકુલ શિકર રાખશો નહિ

મહેમાનની સાથે કેમ વર્તવું એ હું સારી રીતે સમજી છું. મને વિશેષ કહેવાની કંઈ જરૂર નથી. હું આપની આજ્ઞા મુજબ તેમને સ્ટેશન પર મૂકવા જઈશ અને ટ્રેન ઉપડ્યા પછી પાછો ઘર તરફ આવીશ. ” કુસુમકાન્તે જણાવ્યું. તેના બોલવાથી વામનરાય સહેજ રોષ યુક્ત વદને બોલ્યા, “ અલ્યા કુસુમ ! હજી તારી આ લાંબાણ બોલવાની ટેવ ના ગઈ. હું તને એટલું બધું ડહાપણ ડોળવાનું ક્યાં કહું છું કે જેથી તું વધારે વધારે બોલી મને કંઠાળો આપે છે ? આટલો મોટો થયો પણ દુનિયાદારીની રીત જ ના શીખ્યો. જો વળી સાંભળ, આજે મારે જરા ધવનીગપાર્ટીમાં જવાનું છે; તેથી હું મોડો આવીશ. માટે તું અત્યારે શશીકાન્તને મારી પાસે બોલાવી લાવ, હું તેમને મળી લઉં. ”

કુસુમકાન્ત ઉપર જઈ શશીકાન્તને બોલાવી લાવ્યો. તેને માન-પૂર્વક પોતાની જોડે ગાદી પર બેસાડી વામનરાય બોલ્યા, “ શશીકાન્ત ! આજે તમે જનાર હોવાથી મને કંઈ ગમતું નથી. તમારા ગયા પછી અમને સૂતું લાગશે. તમારે મુંબાઈ ગયા વિના ચાલે એમ નહીં હોવાથી જ મારે ન છૂટકે તમને જવાની રજા આપવી પડી છે. અમારાથી તમારી કંઈ પણ ખરદાશ થઈ શકી નથી. અમારી ગરીબની પર્યુકુટીમાં વળી પાછા કોઈક દિવસ પધારી પાવન કરજો. આપ શ્રીમંત રહ્યા એટલે અમને કદાચ ભૂલી પણ જાવ. આપના પિતા અને હું તો બાળ સ્નેહિયો છીએ. તમારા પિતાને મારા ઘણા માનથી પ્રણામ કહેશો અને મુંબાઈ ગયા પછી કુશળતાના પત્ર લખતા રહેશો. શશીકાન્ત ! મારે આજે અગત્યનું કામ હોવાથી તમને સ્ટેશન સુધી મૂકવા આવી શકું એમ નથી. જો કે મારી દરજ છે કે તમને વળાવવા આવવું જ નેહએ. તેને માટે હું તમારી માફી માગુ છું. ”

શશીકાન્તે વિનીતભાવે કહ્યું, “ કાકા ! આપને આવી રીતે

બોલવું વ્યાજખી નથી, હું આપને કંઈ પરાયા સમજતો નથી. હું
લાંબા સમયથી આપને ત્યાં રહ્યો છું પણ મને ખિલકુલ અગવડતા
નડી નથી. જેટલું સુખ શ્રીમંતોને ત્યાં મળે તેનાથી અધિક સુખ મને
અત્રે મળ્યું છે. તેમાં વળી મારી વધારે ખાતર બરદાશ ઉઠાવી શ્રમ
વેઠનાર મી. કુસુમકાન્ત અને ઇંદિરાનો તો હું અત્યંત ઉપકારી છું.
તેમનો સ્નેહ મને હરધડી યાદ આવશે. કાકાશ્રી ! આપ મને વારંવાર
શ્રીમંત શબ્દોથી સંબોધો છો, તેમાં આપની કેટલીક ભૂલ થાય છે.
જ્યાં સ્નેહ છે ત્યાં ગરીબીનો કે શ્રીમંતાઈનો તફાવત રહેતો નથી. જે
શ્રીમંત ગરીબ સ્નેહિયોથી અતડો રહી વાત કરતાં પણ શરમાય છે
તે ખરેખર મૂર્ખ છે. લક્ષ્મી તો ચાર દિવસની આંદની જેવી છે; અને
આખર તો વળી પાછી અંધારી રાત્રિ છે. તેનું જ્ઞાન દરેક ગૃહસ્થોએ
રાખવું જોઈએ. કાકા ! આપને આજે જ્યાં જવું હોય ત્યાં સુખેથી
પધારો. સ્ટેશન સુધી શ્રમ લેવાની આપને કંઈ જરૂર નથી. હું ક્યાં
પરાયો છું ? આ કુસુમકાન્તભાઈ સાથે આવશે એટલે બસ. ”

“ હા, તે જરૂર તમારી સાથે આવશે. મહેં તેને ઝ્યારનુંએ કહી
મૂક્યું છે. ભાઈ ! દ્રેધનમાં સંભાળીને મુસાફરી કરજો અને અઠવાડીએ
એકાદ પત્ર લખતા રહેજો. હું હવે જાઉં છું; કારણ કે મારે જવાનો
ઘઘમિ થયો છે. ” કહી વામનરાય ઈવનીંગપાર્ટમાં જવાને વચ્ચ પહેરી
બહાર ઉભેલા સીગરામમાં બેસી રવાને થયો. તે પછી બન્ને મિત્રો
ઉપરના દિવાનખાનામાં આવ્યા. ત્યાં ઇંદિરા એક કોચમાં પડી તરણ-
તપસ્વિની નામક પુસ્તક વાંચતી હતી, તે આ બન્નેને આવેલા જોઈ
ઉભી થઈ. શક્ષીકાન્તે સ્મિતહાસ્ય કરી તેને અભિવંદન આપ્યું. ત્રણે
જણાં ત્યાં પહેલી ખુરશીયો પર ગોઠવાયાં. આ વખતે કુસુમકાન્ત કંઈક

વિચારમાં પડ્યો હતો તેના સામે જોઈ શશીકાન્તે પૂછ્યું, “ભાઈ! શા વિચારમાં તદ્રુપ બન્યા છો?”

“બંધુ! એક દેશહિતેચ્છુના હૃદયમાં બીજા શાના વિચાર હોય? અત્યારે મને આપણા આર્ય સંસારની દુર્દશાના વિચાર થયા કરે છે.” કુસુમકાન્તે જણાવ્યું.

“ભાઈ! હજી મારે જવાની ઘણી વાર છે, એટલા વખતમાં તમે તમારા હૃદયના કેટલાક અમૃતમય શબ્દો સંભળાવો કે જેથી મને પણ કંઈક જાણવાનું મળી આવે. હું હવે પછી તમારા શબ્દો ક્યાં શ્રવણ કરનાર છું?” શશીકાન્તે કહ્યું.

“મોટાભાઈ! તમને મહેં તે દિવસે પૂછ્યું હતું તેનો જવાબ આપો હવે?” ઇંદિરાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“શાનો બહેન?”

“આપણા દેશની દુર્દશા થવાનું કારણ જણાવો?”

“હા, તહેં ઠીક યાદ દેવરાવ્યું. શશીકાન્ત! આપણો આર્યદેશ કે જે એક વખતે આખી સૃષ્ટિમાં નીતિ, ધર્મ, વિવેક વગેરેમાં પ્રથમ પંક્તિએ ગણાતો હતો. દેવલોકો પણ સ્વર્ગને ત્યાગ કરી આ પવિત્ર ભૂમિમાં અવતાર ધરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા; તે દેશની આજે અધોગતી થવાનું કારણ એજ કે નીતિ, ધર્મનો ધામે ધામે નાશ થઈ ગયો છે. ધર્મના જવા સાથે બળને બુદ્ધિ પણ આક્યાં ગયાં છે. આપણા બ્રાહ્મણો પોતાનું કર્તવ્ય વિસારી સ્વાર્થવશ થઈ ગયા છે. આપણી બાળાઓને પણ યથાર્થ કેળવણી મળતી નથી. આપણા દેશમાં અંધ શ્રદ્ધા વધી પડેલી છે. આપણા યુવકો સામાની ખરાબોટાની પરિક્ષા કર્યા વિના નકલ કરવા મંડી પડ્યા છે. દેખાદેખી અને મોજશોખને માટે દેવાં કરી લખલૂટ ખર્ચ કરે છે. ગાડરીયા પ્રવાહની માફક એકે કર્યું

તે બીજો કરે છે. હાલનો જ દાખલો જુઓને કે એકે કોટ પાટલુન અને હેટકેપ ચઢાવી તો તરત બીજો પણ તેના જેવોજ બની ગયો; અને બાજુ પોતેજ ખુદ વિલાયતમાં જન્મ્યો હોય એમ અફકડ બની ફક્કડ થઇ ફરવા લાગ્યો; પરંતુ તે બાઇ કુદરતી મુખ અને શરીરને તો સાહેબ જેવું કરી શક્યા નહિ. જો ભોગજોગે બાઇસાહેબ કોઈ યુરોપિયન મેળાવડામાં ગયા અને ત્યાં યુરોપિયન લેડીને જોઈ કે તરત તે પણ પોતાની સ્ત્રીને મેળાવડામાં લઇ જવાનો નિશ્ચય કરી દેશે; અને પછીની પાર્ટીઓમાં તે બાઇસાહેબ પોતાની સ્ત્રીને પણ ફેશનેબલ બનાવી સાથે તેડી જશે. આપણી આર્યબાળાઓ તેમના સ્વામીના શબ્દોને દેવના શબ્દો જેવા માને છે અને તેથી તે ભોળી બાળાઓ બ્રહ્મ ભર્તારની સાથે પોતે પણ વિલાયતી બની જાય છે. આનું કારણ ફક્ત એટલું જ કે તેઓને વિદ્યાભ્યાસ સાથે ધર્મ-નીતિનું પૂરતું શિક્ષણ મળ્યું નથી; અને તેથી જ આખરે તેઓની દુર્દશા થાય છે. બધું ! આવી રીતે આખો દેશ બગડ્યો છે. આપણા લોકોને સત્ય શિક્ષણ મળતું જ નથી. બાળાઓને હાલ જે કેળવણી અપાય છે તે તદ્દન નકામી છે. કારણ કે તેમાં ધર્મ, નીતિનું શિક્ષણ અપાતું નથી. તેઓને હાલ જે શિક્ષણ મળે છે તેનાથી તેઓ તેમનું ભવિષ્ય કદાપિ ઉજવણ કરી શકે એમ નથી. અહિંયાં તો લખતાં-વાંચતાં આવડ્યું કે બસ બહુ ઉતર્યાં. હાલનાં બાળકો અને બાલિકાઓને વિદ્યાભ્યાસ સાથે ધર્મનું-સ્વદેશનું પણ અસરકારક જ્ઞાન થવું જોઈએ. વીર નેપોલીયન પણ કહી ગયો છે કે, જો દેશનો ઉદય કરવો હોય તો બાળાઓને સાચું જ્ઞાન આપો. બાળાઓ સમસ્ત સૃષ્ટિની કલ્યાણકારી દેવી થનાર છે, પણ આર્બુ હાલ કોણ સમજે છે ? હાલની કેળવણી સુંઠને ગાંગડે વેઢ બનવા જેવી છે. પુત્ર-પુત્રીયોનાં માઆપના વિચારો પણ ટુંકાજ હોય છે. તેઓ તેમને પરણાવી

દીધાં કે પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું થયું સમજે છે. આમ થવું તે ધણું શોચનીય છે. દરેક માતા-પિતાએ પોતાનાં બાળકોને પૂર્ણ કેળવણી આપવી જોઈએ કે જેથી કરીને તેઓ યથાર્થ બુદ્ધિશાળી થાય અને આ વીસમી સદીની વિચિત્ર જાળમાં ના ફસાય. બ્રાહ્મણોએ પણ સ્વાર્થ વશ થઈ પોતાનું કર્તવ્ય વિસારવું જોઈએ નહિ; તેમણે હવે મશ્તનું ખાવાનું છોડી દઈ ખડું ખોદું સમજાવી, દ્રવ્ય એકત્ર કરવાના સ્વાર્થને ત્યાગવો જોઈએ. તેમનો ધર્મ છે કે લોકોને ઉપદેશ આપી સત્ય પંથે ચઢાવવા જોઈએ. બ્રાહ્મણો ધર્મ ગુરૂઓ કહેવાય છે. તેઓ જો ધારે તો આખા જગતનું કલ્યાણ કરી શકે; પરંતુ તેઓ પણ આ સાંપ્રત સમયમાં સુસ્ત બની વિદ્યાવિહીન થઈ પ્રમાદી બન્યા છે અને શ્રેષ્ઠવદનો ત્યાગ કરી બીજા માગનારા ઓખાની થયા છે. જ્યારે પાશ્વમાત્ય પાદરીયો અત્રે આવી પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાને અતીશય પ્રયાસ કરી રહ્યા છે; ત્યારે આપણા પાદરી બ્રાહ્મણો હરામનાં મિષ્ટાન્ન ઉડાવી કુંભકર્ણની નિદ્રામાં પડ્યા છે. તેમણે હવે જાગૃત થવું જોઈએ.” આટલું વિવેચન કરી કુસુમકાન્ત શાન્ત રહ્યા. એવામાં ઇંદિરાને કાંઈક યાદ આવતાં બોલી ઉઠી, “ મોટાભાઈ ! આપનું કહેવું યથાર્થ છે. મારે પણ આ બાબત ઉપર જ આપણા પંડીતજી સાથે એક દિવસ વાદવિવાદ થયો હતો. તેમણે મને જે જે શબ્દો સંભળાવ્યા તેથી કરીને હું તો સ્તબ્ધ જ બની ગઈ. મારા બાપુ પણ તેમની હાએહા ભણવા લાગ્યા. ”

“ ઇંદિરા ! તમે તે ભદ્રાચાર્યજીને શું પૂછ્યું હતું અને તેમણે તમને શું જવાબ આપ્યો હતો ? ” શશીકાન્તે હસ્તે વદને પૂછ્યું.

ઇંદિરા બોલી, “ મહેં તેમને એમ કહ્યું હતું કે આપણા ધર્મમાં અંધ શ્રદ્ધા છે, ધર્મને નામે ધર્તીંગ ચાલે છે, તમારે સર્વને સત્ય સમજાવવું જોઈએ અને દરેકને પરાપકારનો ઉપદેશ કરી જીવતા-જાગતા દેવની

શેવા કરવાનું સમજાવવું જોઈએ, જે આમ કરશે તોજ તમે તમારા દર્તવ્યનું પાલન કર્યું ગણાશે અને તેથી સમય આવે દેશની દશા સુધરી જશે.” આવું સાંભળી તે પંડિતજી જરાક હશીને મને કહેવા લાગ્યા કે, “ બહેન ! જે ખરૂં પૂછાવે તો અમારાથી એમાંનું કંઈ પણ ખતી શકે એમ નથી. અમારા બાપ દાદાઓએ પૈસા પ્રાપ્ત કરવાને જે લાકડાં ધુસાડ્યાં છે તે સત્ય છે. અમે એવા નારિતક ઉપદેશકોના કદા શત્રુઓ છીએ. જેકે તમારૂં કહેવું વ્યાજબી છે, અમે પણ સઘળું રહસ્ય સમજીએ છીએ; પણ એમ કરવા જતાં અમારો રોટલો ટળી જવાનો ભય રહે છે. જ્યાં લોકો સત્ય સમજ્યા કે પછી અમારો ભાવ પણ કોઈ પૂંછવાનું નહિ. અમને કોઈ ચપટી ભીખ પણ આપે નહિ. અમારે ભૂખે મરી જવું પડે. અમે અત્યારે જે ઉપદેશ આપીએ છીએ તેજ ખરો છે, કે જેથી વગર માગે અમારે ત્યાં પાકાં સીધાં ચાક્યાં આવે છે; કોઈ મરી-બચ કે સોનાની જણસો સાથેની સુંદર શેય્યાઓ અમારા મકાનમાં આવે છે. રોજ મિષ્ટાન્ન જમીએ તે તો જીદાં. ખરૂં પૂન્યતો અમારી શેવામાં જ સમાએલું છે. સાર્વજનિક પરમાર્થથી તો અમે વિરૂદ્ધ છીએ. અમારો પ્રતિગૃહ કરવાનો ધંધો તો આદિ-અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે. અમે કોઈને દાન આપવાનું તો શીખ્યાજ નથી. અમારૂં જે ખાય તે રૌરવ નર્કનો અધીકારી થાય એવો ઉપદેશ અમે આપીએ છીએ. જે કદાચ કોઈ ભીખારી માગવા આવી ચઢે તો તેને પણ તરત કહી દઈએ છીએ કે જોતો નથી ? જા ચાલ્યો જા, આતો બ્રાહ્મણનું ઘર છે. “ આટલું કહી પંડિતજી બોલતા બંધ થયા. તે પછી હું પણ કંઈ વિશેષ બોલી નહિ. જ્યાં આવા ઉપદેશકો હોય ત્યાં સત્ય માર્ગનું અવલંબન ક્યાંથી થાય ? ”

“ ખરેખર, આવા સ્વાર્થી બ્રાહ્મણોને જ પ્રથમ સુધરવાની જરૂર છે. તે પોતાનું કલ્યાણ કરી શક્તા નથી તો અન્યનું શીરિતે કરી

શકે ? હે પરમાત્મા ! તમે અમારા ભૂદેવોને સત્ય પંથે ચઢાવો કે જેથી તેઓ અન્યની ઉન્નતી કરી શકે. ” કુસુમકાન્તે પ્રભુની પ્રાર્થના કરી. વાતોમાંને વાતોમાં આખરે સાયંકાળ થયો. શશીકાન્તને સાડાનવના મેલમાં જવાનું હતું. કુસુમકાન્ત તેને માટે જમવાની તૈયારી કરાવવા નીચે ગયો. દિવાનખાનામાં ઇંદિરા અને શશીકાન્ત સિવાય અન્ય કોઈ રહ્યું નહિ. થોડીવાર પછી શશીકાન્ત ચાલ્યા જશે જાણી બાલિકાની ચક્ષુઓમાં જળ ઉભરાયું. શશીકાન્તે તે જોયું. તે ઉમેા થઈ તેની નજીક ગયો અને સુવાસીક રૂમાલથી તેનાં અશ્રુ લેહોછ બોલ્યો, “ ઇંદિરા ! હૃદયમાં શામાટે ઓછું આણો છો ? ”

“ તમારા સિવાય મને કેવી રીતે ગમશે ? ” ઇંદિરા દીન વદને જોઈ રહી.

“ એમાંજ તમારા આત્મ બળની પરિક્ષા થશે. ઇંદિરા ! આપણે ભવિષ્યમાં સાથે રહેવાનું છે; ફક્ત તે પહેલાંનો સમય આપણે પસાર કરવાનો છે. હું દર ત્રીજે દિવસે તમને પત્ર લખતો રહીશ. તમે પણ મને પ્રત્યુત્તર લખજો. તમારી આંખોમાં જળ જોઈ માફ હૃદય દુઃખી થાય છે. તમે આનંદિતવદને મારા સામે નિહાળી જવાની રજા આપો. ” શશીકાન્તે ઇંદિરાને સમજાવી શાન્ત કરી. એટલામાં નીચેથી જમવા ચાલો નો અવાજ આવ્યો. આવુંધું. કહી શશીકાન્ત દિવાનખાનામાંથી બહાર નીકળ્યો; કે તરત ઇંદિરાએ તેની પાછળ જઈ તેનો હાથ પકડી પુનઃ કહ્યું, “ જો, જો, મને ભૂલી જતા નહિ, મુંબઈ જઈ મુંબઈ ગરા બનતા નહિ. ”

“ આ પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તો તમને ભૂલાશે નહિ. બોલો, બીજું કંઈ ? ” શશીકાન્તે પૂછ્યું.

“ મુંબાઈ ગયા પછી તમારો એક સારામાં સારો ફોટો મારી ઉપર મોકલી આપજો. ” ઇંદિરાએ વિશેષ જણાવ્યું.

“ બહુ સાફ. ” કહી શશીકાન્ત ઝપાટાબંધ નીચે આવી કુસુમકાન્ત સાથે જમવા બેઠો. ઇંદિરા પણ નીચે આવી તેમને માટે પાન બનાવવા લાગી. થોડીવારે બંને મિત્રો જમી ઉઠ્યા. ઇંદિરાએ સ્વહસ્તે પાન આપ્યાં. પાન મુખમાં મૂકી શશીકાન્ત કપડાં પહેરી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. કુસુમકાન્તને મળી કહેવાનું કહી દીધું. તેની આંખોમાં ઝળઝળીયાં ભરાઈ આવ્યાં. શશીકાન્ત શાન્તિ આપી નીચે ઉતરી ગાડીમાં બેઠો. કુસુમકાન્તે સામાન ગોઠવી ગાડીમાં સ્થાન લીધું. ગાડીવાનને ગાડી હાંકવાની આજ્ઞા થઈ. શશીકાન્તે બહાર જોઈ કહ્યું, “ ઇંદિરા ! આવજો હોં. ”

“ હા, સંભાળીને જજો અને પત્રનાં દર્શન દેજો. ” આટલું બોલતાં તેનો કંઠ ફંધાયો. ગાડીવાને ઘોડાને ચાપુક લગાવી ગાડી પૂરપાટ દોડાવી મૂકી. ઇંદિરા જતી ગાડીને જોઈ રહી. શશીકાન્ત પણ નજર પહોંચી ત્યાં સૂધી જોઈ રહ્યો. ઇંદિરા ભગ્ન મને ઘરમાં આવી. તેને શશીકાન્ત વિના સઘળે શત્રુચક્ર જણાવા લાગ્યું. તે કોચમાં પડી હૃદય હલકું કરવા લાગી. પૂરપાટ દોડતી ગાડી થોડીવારે સ્ટેશન પર આવી. ટ્રેઈનને ઉપડવાને અર્ધ કલાકની વાર હતી. પુષ્કળ ભીડ થઈ રહી હતી. કુસુમકાન્તે ગાડીમાંથી ઉતરી સામાન નીચે ઉતારવા માંડ્યો. શશીકાન્તે ગાડીવાળાને પૈસા ચૂકાવી આપ્યા. કુસુમકાન્ત સેકન્ડ ક્લાસની ટીકીટ લઈ આવ્યો. બાદ પોર્ટર પાસે સામાન ઉપડાવી તેઓ અંતર ગયા અને સેકન્ડ ક્લાસનાં કબજામાં બેઠા. પોર્ટરે સામાન અંદર ગોઠવી દીધો, તેને પૈસા આપી વિદાય કર્યાં. શશીકાન્તને જતો જોઈ કુસુમકાન્તની આંખોમાં પણ ઝળઝળીયાં ભરાઈ આવ્યાં. શશીકાન્તની પણ

એવીજ અવસ્થા થઈ રહી હતી. તેણે મિત્રની સામે જોઈ કહ્યું,
 “ કુસુમકાન્ત ! તમે જરૂર એકવાર મુંબાઈ આવજો. ત્યાં તમને ઘણું
 જાણવાનું અને અનુભવવાનું મળી આવશે. ખીજું તમે અને ઈદિરા
 તમારા વિચારને ધીમે ધીમે અમલમાં મૂકજો. તમને પૈસાની જરૂર પડે
 તો તરત મને પત્ર લખજો. હું જરૂર મોકલી આપીશ. શ્રીમંતોની ફરજ
 છે કે પોતાના દ્રવ્યનો સહઉપયોગ કરવો; અને તેટલા માટે જ પરમ
 કૃપાળુ પરમાત્માએ શ્રીમંતો બનાવ્યા છે. શ્રીમંતો તેમના ગરીબ
 દેશબંધુઓના વાલી-ટ્રસ્ટી છે. જો તેઓ સમય આવે દેશબંધુઓનાં
 દુઃખ દૂર કરવાને લક્ષ્મીનો વ્યય નથી કરતા તો તેમણે પરમાત્મા
 પ્રત્યે ભયંકર વિશ્વાસઘાત કર્યો ગણાય છે. ”

“ બંધુ ! જો સઘળા આપના જેવાજ વિચારવાળા હોય તો આ
 દેશની દુર્દશા કદાપિ થાય જ નહિ. ” કુસુમકાન્ત આગળ કંઈક ખોણે
 એવામાં ટ્રેઇન ઉપડવાનો ઘંટ વાગ્યો. બહીસલ થઇ. ગાર્ડ સિસોટી મારી
 વાવટો હલાવી રજા આપી, કુસુમકાન્ત સેકહેન્ડ કરી નીચે ઉતર્યો.
 ટ્રેઇન ઉપડી. આવજો-આવજો ના પોકારો વચ્ચે ટ્રેઇન ધમધમાટ
 ચાલવા લાગી. કુસુમકાન્તે રમાલ હલાવ્યો. શશીકાન્તે પણ રમાલ હલાવી
 છેલ્લી સલામ કરી. ગુજરાત મેલ જેત જેતામાં અદ્રશ્ય થઇ ગયો.
 સ્નેહિયોને વળાવવા આવેલાં માણસો ધર તરફ જવા લાગ્યાં. કુસુમ-
 કાન્ત પણ પગે ચાલતો ધર તરફ જવા લાગ્યો. તે વિચાર કરતો-કરતો
 પાંચકુવા દરવાજા બહાર આવેલા ચાર રસ્તા આગળ આવી પહોંચ્યો.
 ત્યાં આ વખતે એક ભીખારી છોકરો સારંગી વગાડી મધુરંગાન ગાતો
 હતો. લોકોનું ટોળું ગાયન સાંભળવાને એકત્ર થયું હતું. કુસુમકાન્ત
 મથુ તેનું ગાન સાંભળવાને ઉભો રહ્યો. ગાન ભાવ પૂર્ણ આ પ્રમાણે હતું.

નમેરા શું છેકજ થાઓ, અનાથોને આવી બચાવોરે
માત કે તાત નથી કોઈ બેલી, કોનો અમારે આધાર ?
જવાળ કુધાગ્નિની લાગી રગે રગ, બંધુ બનોને દિદાર,
અગન આ દિલની બુઝાવોરે—અનાથોને આવી બચાવોરે.
ગૌરવ હિન્દ તણું ગયું ચાલી, ધર્મ ગયો ધરા બાર,
બાળ તમારાં બન્યાં છે મુઆલી, ત્યાગીને ધર્માચાર,
નિદ્રામાંથી જાગૃત થાઓરે—અનાથોને આવી બચાવોરે,
ઘોર અધારી નીશા પળમાં, પલટાઈ પ્રભાત થનાર,
અધમ દશા પણ સજ્જન કે', રૂતુ રંગ સમી ફરનાર,
શ્રીમંતો એ ભૂલી ન જવોરે—અનાથોને આવી બચાવોરે.

છેવટે તે ભીખારી બાળકે બજન પૂરું કરી ત્યાં એકઠા થયેલા
લોકોની પાસે વાચના કરી. એકઠા થએલા લોકો તેને પૈ-પૈસો આપી વિદાય
થયા. ભીખારી બાળક કુસુમકાન્ત પાસે આવ્યો. કુસુમકાન્તે તેને કંઈક
આપવાના ધરાદે કોટના ખીસ્સામાં હાથ ધાલ્યો; પણ ખીસ્સું ખાલી
જણાયું. તેણે નિઃશ્વાસ નાખી હાથ કાઢી લીધો. હજી પણ તે ગરીબ
બાળક આ શેઠ કંઈક આપશે ધારીને દીનવદને કુસુમકાન્તની સામે
જોઈ રહ્યો હતો. તે ભીખારી બાળકને ફક્ત એક ફાટા તૂટા પંચીયા
સાથે ઉઘાડો ઉભેલો જોઈ કુસુમકાન્તને ઘણું લાગી આવ્યું. તેણે
એક ક્ષણમાં કંઈક વિચાર કરી પોતે પહેરેલો કોટ ઉતારી તે છોકરાને
આપતાં કહ્યું. “ તું આ પહેરજે, આને વેચીશ નહિ હાંકે, ” તે
ગરીબ છોકરાએ અત્યાનંદથી કોટ પહેર્યો અને ભગવાન તમારું ભલું
કરો કહી રસ્તે પડ્યો. કુસુમકાન્ત પણ આખરે મકાને આવ્યો. વામ-
નરાય તેની રાહ જોઈ ઓટલાપર પડેલી પાટલી પર બેસી રહ્યા હતા.
તેમણે તેને જોઈ પૂછ્યું, “ કેમ શરીરકાન્તને મૂકી આવ્યો કે ? ”

“ હાજી. ”

“ અલ્યા ! કોટ પહેર્યા વિના સ્ટેશનપર ગયો હતો કે ? ” વામ-
નરાયે કોટ નહિ જોવાથી પૂછ્યું. કુસુમકાન્ત નિસ્તર રહ્યો. વામનરાયે
પ્રરીથી પૂછ્યું. છેવટે કુસુમકાન્તે સત્ય હકીકત જણાવી દીધી. બીખારી-
ઓના પરમ શત્રુ વામનરાયે તેને ઉધડો લઈ ખૂબ અડાવ્યો. કુસુમ-
કાન્ત એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના સંભળી રહ્યો. પાપાણુ હૃદયનાં
વામનરાયે ન સંભળાવાય એવાં અનેક વચનો તેને સંભળાવી કહ્યું કે,
“ જા, તારું કાળું મુખ લઈ મારી આગળથી ચાલ્યો જા. ”

કુસુમકાન્ત તેના સૂવાના રૂમમાં આવ્યો તેણે ઈંદિરાના શયના-
લયમાં ડોકીયું કર્યું. ઈંદિરા નિદ્રાધીન થએલી જણાઈ. તેને કાકાનાં વચનો
આજે અસહ્ય થઈ હૃદયમાં કંટકની માફક ખુંચવા લાગ્યાં.
પોતે નિરાધાર છે જણી રડી પડ્યો. તેણે ઘણીવાર સૂધી રડ્યાજ કર્યું;
અને અંતે પથારીમાં પડી હવે શું કરવું તેના વિચારમાં તદ્રુપ બન્યો.

૩

પૂર્વ પરિચય અને ગૃહત્યાગ.

“ સંસાર સાગરની મહિ, દુઃખ દુઃખના ભણુકાર હા ?

કંઈ કંઈ જનો કંઈ કંઈ પ્રકારે, દગ્ધ દુઃખે થાય હા. ”

કુસુમકાન્ત હાલ જે મકાનમાં રહેતો હતો; તે મકાન તેના કાકા
વામનરાયનું હતું. તેના પિતાનું ગૃહ રાયપુર જીલ્લામાં આવેલું હતું.
તેના પિતાને મરણ પામે છ માસ થઈ ગયા હતા. તેની માતા પણ
તેને નાનો મૂકીને મરણને શરણ થઈ હતી. તેના પિતાનું નામ નવલ-
રામ હતું. તેમની સ્થિતિ સાધારણ હતી. તેમની પાસે વિશેષ દ્રવ્ય
સંપત્તિ નહોતી. આખી જીંદગી નિશાળમાં મહેતાજી તરીકે ગુજારી
તેમણે મહા પ્રયાસે દુકા પગારમાંથી કરકસર કરી ફક્ત રૂપિયા બે

હજારની મૂડી એકત્ર કરી હતી. પત્નીના મરણ પછી તેમને નોકરી-માંથી રાજીનામું આપવાની જરૂર પડી હતી; કેમકે બાળક કુસુમકાન્તને સંભાળનાર ઘરમાં બીજું કોઈ હતું નહિ. તેમના બંધુ વામનરાયતો તેમની સાથે બિલકુલ બોલવા ચાલવાનો પણ વહેવાર રાખતા નહોતા. પૂર્વના સંસ્કારે કુસુમકાન્ત ઉમ્મરે વધતાં ગુણુ અને વિનયશિલ થતો ગયો. તે પિતાની આજ્ઞાનું ચતાર્થ પાલન કરતો. તેણે તેની સત્તર વર્ષની વયે મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષા પહેલે નંબરે પસાર કરી. તેને મેટ્રીક સૂધી ભણવવામાં નવલરામના એકઠા કરેલા રૂપિયા ખર્ચાઈ ગયા હતા અને તે ઉપરાંત કેટલુંક દેવું પણ થયું હતું. નવલરામની ઇચ્છા પુત્રને આગળ ભણાવવાની હતી. તેમણે ન છૂટકે પોતાના ભાઈ વામનરાય પાસે જઈ દ્રવ્યની યાચના કરી. વામનરાય ગરીબ ભાઈને જોઈ ગુસ્સે થઈ ગયો. નવલરામે તેને અત્યંત કાલાવાલા કર્યા. અંતે તે પાપાણુ પ્રતિભાએ તેમને એક ધર્માદા ફંડપર ચિઠ્ઠી લખી આપી. નવલરામ ચિઠ્ઠી લઈ ફંડના ટ્રસ્ટીને મળ્યા, તે ટ્રસ્ટીએ કુસુમકાન્તને ભણવાની જોગવાઈ કરી આપી. કુસુમકાન્તે આગળ અભ્યાસ વધાર્યો. તેણે અનુક્રમે પ્રિવિયસ અને બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી. આથી વામનરાય ખૂબ બળવા લાગ્યો. આ સ્થળે કોઈને સંશય પડશે કે વામનરાય શ્રીમંત અને નવલરામ ગરીબ શાથી? કારણ કે તે બન્ને તો સગાભાઈઓ થતા હતા. આના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવવાનું એજ કે નવલરામ જેવા પ્રમાણિક હતા, તેવો વામનરાય નહોતો. તે ઉજળો ઠગ હતો. તેનાં કૃત્યો ઘણાં બયંકર હતાં. તે હમેશાં હરામના દ્રવ્યનીજ ઇચ્છા રાખતો. આ સંકેત શાહુકારની શહેરમાં પ્રતિષ્ઠા પણ સારી હતી. તે જાહેર સભાઓમાં ભાગ લઈ ધર્મ, નીતિનાં લંબાણુ બાપણો આપતો; પરંતુ તે પોતે તે પ્રમાણે વર્તતો નહિ. ધર્મ નીતિ લો તેનાથી

દોઢસો કોપ દૂર વસતાં હતાં. તેનો મૂળ ઉદ્દેશ તો એટલોજ હતો કે ગમે તે પ્રકારે પૈસાદાર બની શ્રીમંતમાં અપવું. આવી તેણે અનેક ગરીબોની ગરદનપર છરીયો ફેરવી હતી. લાગ આવે ખોટાં ખત પણ ઉભાં કરી હુકમનામાં કરાવી અચાન ગરીબોને રડાવતો. તે અંદર ખાતેથી આવો ભયંકર હતો, પરંતુ બહારથી તો તે ધર્મિષ્ઠ જણાવાનો દેખાવ રાખતો. તે જાહેર સભા સમક્ષ પરોપકારનું રસ ભર્યું ભાષણ આપતો; પણ પોતે કોઈ નિરાશ્રિત આશ્રય લેવા આવે કે તરત ધુતકારી કાઢતો. બીખારીને એક પાઈ આપતાં તેના પ્રાણ કંઈ આવતા. બહારથી તેની મોઢાઈ જોઈ કોઈ માણસ ફંડમાં નાણાં ભરાવા આવે તો તે ધીમે રહીને કહેતો કે, જુઓ, હું રકમ વધારે ભરું છું. આ મારા નામથી તમારૂં ૧૬ જલ્દી ભરાઈ જશે, પણ મારા નામનો આંકડો તમારે હિસાબમાં ગણવો નહિ, કારણ કે હું તમારા ફંડમાં એક પાઈ પણ આપવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. આવી રીતે તે ઉજળો ફગ પોતાનું વર્તન ચલાવી રહ્યો હતો. નવલરામ અને વામનરાયના પિતા સારી સંપત્તિ મૂકીને મરણ પામ્યા હતા. પિતાના અવસાન કાળે નવલરામ નાની ઉંમરના હતા. વામનરાયની ઉંમર તે વખતે વિસ વર્ષની હતી. પિતાના જીવતાં તે સઘળો કારભાર કરતો હતો. નવલરામે ઉંમરે વધતાં પિતાની મિલકતનો ભાગ માગ્યો, ત્યારે એ અડંગ ઉઠાઉગીરે ગુસ્સે થઈ પ્રથમ તો નવલરામને ખૂબ ધમકાવ્યો અને પછી તૈયાર રાખેલા ખોટા હિસાબના ચોપડા દેખાડી જણાવ્યું કે, જો પિતાની ઉત્તર ક્રિયામાં આટલું ખર્ચ કર્યું, આટલા જમેવાગાનાં આપી દીધા, આ રૂના વેપારમાં ખોટ ગઈ, આ ધરાક ધાલી મરી ગયા અને આ ધરાકોએ દેવાનું કાઢ્યું છે. આવું ખોટું જણાવી તેને કંઈ પણ આપવાની સાફ ના પાડી. ઉલટા નવલરામને તેણે તેજ વખતે ફકવ

એકજ વસ્ત્રબદ્ધ ધરમાંથી મારીને બહાર કાઢી મૂક્યા. નવલરામ પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખી બાડે ધર રાખી રહ્યા અને સ્કુલની નોકરીમાં જોડાઈ મહેતાજી થયા. તેમણે ટુંક પગારમાંથી કરકસર કરી લગ્ન કર્યું અને આખરે રાયપુર જીલ્લામાં એક નાનું ધર પણ ખરીદ્યું. પોતે નવા ધરમાં રહેવા જઈ પત્ની સાથે સંતોષથી નિર્વાહ ચલાવવા લાગ્યા. સમય જતાં કુસુમકાન્તનો જન્મ થયો. પુત્રની પાંચ વર્ષની ઉંમરે પત્ની મરણ પામી. નવલરામે નોકરી છોડી દઈ પુત્રનું પાલન કરી ખી. એ. સૂધી બણાવ્યો વગેરે આપણે જાણી ગયા છીએ. આવી રીતે તેમનો કાર્ય ક્રમ ચાલી રહ્યો હતો. એવામાં એક દિવસે બજારથી ધર તરફ જતાં નવલરામને જીવ લેણુ અકસ્માત થયો. ગરીબોના પેટપર પગ મૂકી સખ્ત મજૂરી કરાવનારા, તેમનો નિર્વાહ પણ ન થાય એટલો પગાર આપનારા, રાંડીરાંડોની થાપણો ખોટી લાલચ બતાવી બમણા બ્યાજની આશાએ પોતાની પેઢીઓમાં મૂકાવનાર; અને સારો નફો દર્શાવી જમીનમાં દાટી રાખેલાં કંજુસોનાં નાણાંના શેરો ભરાવી પૈસાદાર થએલા એક તુમાખી મીલ માલિકની બેદિ કરામતથી હંકારી મોટરકારમાં નવલરામ આવી ગયા; અને બેશુદ્ધ બની સડકપર પટકાઈ પડ્યા. મોટર તેમના શરીરપર થઇને વિજળી વેગે પસાર થઈ ગઈ. અંદર બેઠેલા મદાંધ શેઠીયાએ સધળું દૃશ્ય જોયું પણ તેને દયા આવી નહિ. નવલરામની સારવાર કરનાર ત્યાં કોઈ હતું નહિ, પોલિસોએ ત્યાં આવી બેશુદ્ધ નવલરામને ખાટલામાં સૂવારી ઇલ્પિતાલમાં મોકલાવી દીધા. કુસુમકાન્તને અકસ્માતની ખબર પડતાંજ ઇસ્પતાલ તરફ દોડ્યો અને ત્યાં જઈ પિતાની દશા જોતાંજ રડી પડ્યો. નવલરામથી બેલાઈ શકાતું નહોતું. તેમના પ્રાણ ગમનનો સમય સમિપ હતો. પુત્ર વસ્ત્રવિતાએ આખરે છેલ્લીવારને માટે કુસુમકાન્ત તરફ સ્નેહ

મમ નજર કરી પરલોક પ્રયાણ કર્યું. પિત્રુ ભક્ત પુત્રે હૃદયશ્ચ કલ્પાંત કરી મૂક્યું. એવામાં તેના કાકા વામનરાયે લોક લજ્જાએ ત્યાં આવી કુસુમકાન્તને આશ્વાસન આપ્યું. તે પછી તેમણે સગાં-રનેહિયોને બોલાવરાવી નવલરામના શયને સ્મશાનમાં લઈ જવાની વ્યવસ્થા કરી. શયને દુધેશ્વરના પવિત્ર સ્મશાન ક્ષેત્રમાં લાવી કિનારા પર ચિતા ખડકી સૂવાયું. કુસુમકાન્તે રડતા હૃદયે ધ્રુજતા હાથે અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. અગ્નિની પ્રચંડ જ્વાળાઓ શયની આસપાસ ફરી વળી. સ્મશાનમાં આવેલા લોકો સ્મશાન વૈરાગ્ય અનુભવવા લાગ્યા. કૂર હૃદયના વામનરાયની આંખોમાંથી પણ બે એક અશ્રુબિંદુઓ બહાર નીકળી પડ્યાં. આખરે નવલરામના જડ દેહને અગ્નિ દેવે ભષ્મિભૂત કર્યો. બાકી રહેલાં મૂઠ્ઠીભર હાડકાં અને રાખને પવિત્ર સાબ્રમતિમાં વહેવરાવી સગા બહાલા સ્નાન કરી પોત પોતાના ઘેર ચાલ્યા ગયા. વામનરાયના અત્યંત આગ્રહથી એકલો પડેલો કુસુમકાન્ત પિતાની ઉત્તર ક્રિયા કરી પરવાર્યા પછી મકાનને તાળુ વાંશી કાકાના ગૃહે નિવાસ કરવા લાગ્યો. દિનપર દિન જવા લાગ્યા. કુસુમકાન્તના પિતાને મરણ પામે છ માસ થવા આવ્યા. કુસુમકાન્ત ઓશીયાળાની માફક કાકાને ત્યાં રહી દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યો. હજી તે પિતાના શોકને ભૂલી શક્યો નથી. એકાન્ત પ્રાપ્ત થતાંજ તે પિતાને યાદ કરી રડી પડતો. વામનરાયે તેને બે એક માસ સૂધી તો સારી રીતે રાખ્યો; પણ પછી તેણે પિશાચ સ્વરૂપ ધરવા માંડ્યું. તે વારંવાર કુસુમકાન્તને બેશી રહેવાને માટે હપકો આપી ધમકાવતો, કુસુમકાન્ત ચિત્તળ વદને શાન્ત બેશી રહી કાકાના અસહ્ય શબ્દો સાંભળી રહેતો. તેના દુઃખમાં દિલાસો દેનાર ફક્ત વામનરાયની પુત્રી ઇંદિરાજ હતી. પિતા પુત્રીમાં આસમાન જમીનનો ફેર હતો. ઇંદિરા બાલિકા હતી, વદપિ સર્વ ગુણ

સંપત્ર હતી. તે ગુજરાતી અભ્યાસ પૂર્ણ કરી ફિમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં ઇંગ્લેન્ડ અભ્યાસ કરતી હતી. હાલ તે ત્રીજા ધોરણમાં હતી. તે સ્વભાવે શાન્ત અને હસમુખી હતી. તેને પણ તેની માતાએ નાની વયમાંજ મૂકીને સ્વર્ગવાસ કર્યો હતો. તે પછી વામનરાયે બીજાવાર લગ્ન કર્યું હતું. મુશિલગાળા સાવકીમાતાના સ્વભાવને અનુકુળ થઇ વર્તતી હતી. તેથી નવી માતા અને પુત્રીમાં કલેશ ઉદ્ભવતો નહોતો. ગુણચરિત્ર ગુણવાનનોજ સહવાસ પ્રિયકર થઈ પડે છે, એ પ્રમાણે જ્યારથી કુસુમકાન્ત પોતાના ગૃહે રહેતો હતો ત્યારથી ઇંદિરા પોતાનો ધણો ખરો સમય તેની સાથે ગાળતી. કુસુમકાન્ત તેને આર્થ સન્નારીયોનાં દ્રષ્ટાંતો આપી હમેશાં નીતિમય બોધ આપતો. તે નિશાબેથી ઘેર આવી ધર્મ નીતિના ગ્રંથો વાંચતી. આથી તે ધીમે ધીમે * સંસ્કારી બનતી ગઇ. તેની સાથે તે વિનયશિલ અને ગંભીર પણ જણાવા લાગી. તે કુસુમકાન્તને સગાબાઈની માફક ચાહતી અને વખતો વખત પિતાના કોપમાંથી બચાવી આશ્વાસન આપતી.

શશીકાન્તને મુંબઈ ગએ બે દિવસ થઈ ગયા છે. તેના કુશળતાથી પહોંચ્યાનો પત્ર પણ આવી ચૂક્યો છે. એક જુજ કોટને માટે વામનરાયે સંભળાવેલા અસહ્ય શબ્દો હજી કુસુમકાન્તના હૃદયમાં કંટકની માફક ખુંચી રહ્યા હતા. તેણે વ્યાકુળતાથી તે દિવસ પસાર કર્યો. આજે ત્રીજા દિવસની રાત્રિ છે. કુસુમકાન્તે આજે કંઈ પણ ખાધા પિના આપેા દિવસ રડયા કર્યું છે. રાત્રિ પડી છે પણ તે તેના રૂમમાંથી હજી બહાર નીકળ્યો નથી. તે શોકથી સંતપ્ત થઇ રૂમમાં પાથરેલી ગાદીના તકીયાને અઢેલી બેસી રહ્યો છે. તે થોડીવારે નિઃશ્વાસ નાખી દુઃખી દિલે આત્મગત બોલવા લાગ્યો કે, “ ઓ પિતા ! તમે આ

અવનિમાં મને નિરાધાર દશામાં એકલો મૂકી એકાએક શામાટે ચાલ્યા ગયા ? અરે મને પણ તમારી સાથે લઈ મયા હોત તો ઘણું જ સાઈ થાત, કે જેથી મારે આવી રીતે પારકાના ઘેર પડી રહી ઓશિયાળાની માફક ઉદર પોષણ કરી કાકાના અસહ્ય શબ્દો શ્રવણ કરવા પડત નહિ. હા ! શું કરું ? ક્યાં જાઉં ? મારું હૃદય બગી જાય છે. ” આમ બોલતા કુસુમકાન્તથી આખરે રડી જવાયું. તેનો રડવાનો અવાજ સાંભળી ઈદિરા નીચેથી ઉપર દોડી આવી અને સસ્તેહે તેના વાંસે હાથ ફેરવી બોલી, “ મ્હોટાભાઈ ! તમે આવી રીતે ક્યાં મૂંઝી રડ્યા કરશો ? ”

“ બહેન ! આ ભયાનક ભાવિમાં સદાકાળ રડવાનુંજ લખાએલું છે. જો તેમ ના હોત તો મને આવી કંગાલ-દીન દશામાં મૂકી મારા પિતા કદાપિ મૃત્યુ પામત નહિ. ” કુસુમકાન્તે ગદગદિત્ત કંઠે કહ્યું.

“ ભાઈ ! એતો જે થનાર હતું તે થઈ ગયું. શું તમે આવી રીતે શોક કરવાથી પિતાજીને ફરીથી જોઈ શકશો કે ? ના, કારણ કે તેમને અને આપણે તો કરોડો ગાઉનું અંતર પડી ગયું છે. માટે દુઃખ જીવવાને પ્રયત્ન કરી શાન્ત થાઓ. તમારાં અશ્રુ મારાથી જોઈ શકાતાં નથી. મ્હોટાભાઈ ! શાન્ત થાઓ, રડશો નહિ; તમને મારા સોગમ છે. ” આમ કહી તેણે રૂમાલથી તેનાં અશ્રુ ઘોળી નાખ્યાં. કુસુમકાન્ત મૌન-ધરી કપાળે કર દઈ બેસી રહ્યો. ઈદિરા નીચે જઈ તેને માટે પાણી લઈ આવી. કુસુમકાન્ત જળ પી સ્વસ્થ થયો. તેણે દીનવદને ઈદિરા સામે જોયું; કે તરત તેણે સ્નેહાળ શબ્દો પૂછ્યું,

“ મોટાભાઈ ! તમારા માટે મ્હા બનાવી લાવું કે ? ”

“ ના બહેન, મ્હા પીવાની અત્યારે મારી ઇચ્છા નથી. ” કહી કુસુમકાન્તે નીચું જોયું,

ઇંદિરા તેને અનેક પ્રકારનાં દ્રષ્ટાંતો આપી તેનો શોક દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી; પરંતુ પિતાના અકાળ મરણનો શોક અને માપાણ્ય હૃદયના વામનરાયના કોપયુક્ત શબ્દોનું તેને વિસ્મરણ થયું નહિ. તેના હૃદયમાં અનેક વિચારો દોડાદોડી કરી રહ્યા હતા. તે જો કે મૌન ધારી સ્નેહાળ ઇંદિરાના આશ્વાસન સૂચક શબ્દો સાંભળી રહ્યો હતો; પણ તેના મનોરાજ્યમાં નુતન પ્રકાર મચી રહ્યો હતો. આ અસ્સામાંજ નીચે ગાડીનો ખડખડાટ સંભળાયો. કુસુમકાન્તે સાવધ થઈ ઇંદિરા પ્રત્યે કહ્યું, “ જ્હેન ! જુઓ, બહાર ગાડીમાં એશી કોણ આવ્યું ? ”

ઇંદિરાએ ઉભી થઈ બારી બહાર જોયું, તો પોતાના પિતાને ગાડીમાંથી ઉતરી મકાનમાં પ્રવેશતા જોયા. તેઓ આજે એક જાહેર સભામાં ગયા હતા અને ત્યાં તેમણે પરોપકાર ઉપર એક વિસ્તૃત બાણ્ય આપ્યું હતું. લોકોએ તેમના લેક્ચરને તાળીયોના ગડગડાટથી વધાવી લીધું હતું. બાદ સભા વિસર્જન થયા પછી તે ઘેર આવ્યા હતા. તેમને ત્યાં મળેલા માનથી અતિશય ફૂલાઈ ગયા હતા. તેમની પત્ની રસોઈ તૈયાર કરી પતિની રાહ જોઈ રહી હતી. વામનરાયે વસ્ત્ર બદલી અખોટીયું પહેરી ઇંદિરાને નીચે બોલાવી પૂછ્યું, “ જ્હેન ! ત્હેં બોજન કર્યું કે નહિ ? ”

“ આપના આવ્યા સિવાય અમારાથી બોજન કેવી રીતે કરી શકાય ? ” ઇંદિરાએ કહ્યું. પુનઃ વામનરાયે પૂછ્યું, “ વાઈ પેલા કુસુમે કંઈ ખાધું કે નહિ ? તે ક્યાં ગયો છે અત્યારે ? ”

“ ભાઈએ પણ હજી સૂધી ખાધું નથી. તેમણે તો આજે આખો

દિવસ રડયા જ કર્યું છે. બાપા ! તમે તેમને શા માટે વારંવાર ધમકાવી ઉચે સ્વરે બોલાવો છો ? જ્યારે તમે પોતેજ તેમની સાથે આવું વર્તન ચલાવો ત્યારે તેમને ખોટું લાગી ઓછું આવે તેમાં શું નવાઈ. કુસુમકાન્તભાઈને તમારા સિવાય કોનો આધાર છે ? શું તે સદાકાળ આપણે ત્યાં રહેશે તો ખાવાનું ખૂટી જશે કે ? પિતાજી ! તમેજ તે દિવસે પણ ભાપણમાં કહ્યું હતું કે નિરાશ્રિતને આશ્રય આપવાથી મહાન પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ભાઈ કંઈ નિરાશ્રિત નથી. તે તમારા ભત્રિજા થાય છે; તમે તેમના વડિલ કાકા થાઓ છો. તેમનું સદા-સર્વદા પાલન કરી તેમને ઉચ્ચ સ્થિતિએ ચઢાવવા એ તમારી ખાસ શરજ છે. તમે...” ઇંદિરાના વાક્યપ્રવાહને અધવચ્ચ અટકાવી વામનરાય રાતો પીળો થઈ પાટલાપર બેસતાં બોલી ઉઠ્યો, “ઇંદિરા ! તું હવે બોલતી બંધ થા. તું પણ એ રેઢીયાળ છોકરાની સૌખ્યતે વધારે પડતું બોલતાં શીખી છે. હું તેના સબંધમાં કંઈ પણ સાંભળવા માગતો નથી. તે છોકરો હમણાંનો બહુ જ બેવકુફ બની ગયો છે—સ્વછંદી થયો છે. તેને પોતાને તો ખાવાનાં સાંસા છે, તેમ છતાં તે સ્ટેશન-પર ગયો, તે રાત્રે તેણે પોતાને પહેરવાનો નવોનકોર જેવો કોટ એક બીખારીને આપી દીધો. શું તેને એટલું પણ ભાન નહિ હોય કે મારે તો પારકે ઘેર પડી રહી પેટ ભરવું પડે છે ? તે હવે ક્યાં સૂધી પારકી આશા રાખશે ? હવે તો તે ઉમ્મર લાયક થયો છે. તેને કોઈ સ્થળે નોકરી-ધંધે લાગી જવું જોઈએ.”

“વામનરાય બોલતા બંધ થયા કે તરત ઇંદિરા બોલી ઉઠી,” જ્યારે તમારા જેવા શ્રીમંતનો ભત્રીજો નોકરી બોળવા જશે, ત્યારે તમારી આખર કેવી દેહેવાશે ? માટે તેને વારંવાર નોકરીએ જવાનું

નહિ કહેવાં તેની આગળ ભણવાની ઈચ્છા પ્રરીપૂર્ણ કરો. આપણા પૈસા શું કરવાના છે ?”

વામનરાય ખડખડાટ હસી પડી બોલ્યો, “ ગાંડીરે ગાંડી ! તને આવા ઘેલા વિચારો ક્યાંથી આવે છે ! આ શરીરપર પરશેવો વળ્યા વિના કંઈ પૈસા પેદા થયા હશે કે ? પૈસાના પ્રતાપથી જ માંડે સર્વત્ર માન પડે છે, અને તેથી જ લોકો પણ માંડે ભાષણ હોંસથી સાંભળે છે. પૈસાતો આ કળીકાળમાં પરમેશ્વર સ્વરૂપ છે, એ તું કાંઈ સમજે છે ?”

“ મારામાંતે એટલી બધી સમજશક્તિ ક્યાંથી હોય ? પિતાજી ! લોભીનું ધન મશ્કરાળ ખાય છે એ સ્મરણમાં રાખજો. જેની પાસે લક્ષ્મી છે, તે પરોપકારને અર્થે વ્યય કરતો નથી; તે જનનું જીવન આ પૃથ્વીપર વ્યર્થ છે. તેમજ જે જન સમા સમક્ષ ધર્મ-નીતિનાં લ'ખાણુ લેકરો આપે છે અને તે પ્રમાણે પોતાનું વર્તન નહિ રાખતાં અનીતિમય જીવન ગાળે છે, તે ઈશ્વરનો અને જન સમાજનો ભયંકર ગુન્હેગાર ગણાય છે. તેનું જીવન વધુ વખત સુખમાં વ્યતિત થતું નથી. પિતાજી ! શું તમને આ મહા વાક્યનું સ્મરણ નથી કે,

અંધાં ના અવનિ વિષે, ન્યાયી નિરંજન નાથ છે,

સાચો તરે ખોટો ફૂએ, કાંટે કસેલી વાત છે,

મેવા દિએ મેવા મળે, ફળ ફૂલ દે ફળ ફૂલ લે,

કળીયુગ ના કરયુગ છે, આ હાથ દે આ હાથ લે. ”

ઈદિરા મૌન રહી. વામનરાય ગુસ્સાથી તપી બોલી ઉઠ્યો, “ છોકરી ! ચૂપકર, હું સઘળું સમજું છું. તારે મને શિખામણ આપવાની જરૂર નથી. મારી જે આટલી બધી ખ્યાતી થઈ છે, તે સઘળો પ્રતાપ મારાં ભાષણોનોજ છે. ભાષણના પ્રતાપથી તો હું અંધકારમાંથી

લાઇટમાં આવ્યો છું. ચાલ, હવે વધારે ડહાપણ ડોળું મૂકી દઇ જમી લે અને પછી તું અને તારી માતા વાસણ માંજ સૂઇ જાઓ. સવારમાં જોલાં ઉઠવાનું છે.” આમ કહી વામનરાયે કુસુમકાન્તને ખોલાવવા મોટેથી ખૂમ મારી, “અલ્યા કુસુમ ! ચાલ જમી લે, ક્યારેના ઉપર બેઠો બેઠો શું કરે છે ?”

“આ આવ્યો કાકા.” કહી કુસુમકાન્ત નીચે આવ્યો અને હાથ પગ ધોઇ એક ફાટેલું કંતાન પહેરી કાકાની સામે નાખેલા પાંટલા પર બેઠો. ઇંદિરાએ થાળીયો પીરસી તેમની આગળ મૂકી. કાકો ભત્રીજો જમવા લાગ્યા. બાદ થોડીવારે વામનરાયે પૂછ્યું, “કુસુમ ! આજે ક્યાંક ફરવા ગયો હતો કે ?”

“ના, આજે મહેં આખો દિવસ મકાનમાંજ બેસી રહીને ગૂમાવ્યો છે.” કુસુમકાન્તે ધીમેથી જવાબ આપ્યો. તેના જવાબથી વામનરાય રહેજ ચિડાઇને કહેવા લાગ્યો, “અલ્યા ! તું આવી રીતે રેઢીયાળની માફક ક્યાં સૂઇ બેસી રહીશ ? તું હવે કાંઇ નાનો કીકો નથી. હું તો આજે છું અને કાલે નથી. માટે તારે તારી જીંદગીના વિચાર કરવો જોઇએ. તારા બાપે એક રાત્રી દમડી પણ મૂકી નથી કે તારે બેસી રહે ચાલશે. તું કંઈ નોકરી ધધો નહિ કરે તો ખાઇશ શું ? મને રાત્રિ દિવસ તારીજ ચિંતા થયા કરે છે. તું ક્યાંક ઠેકાણે પડી જાય તો મને નિરાંત થાય. તું બી. એ. પાસ થયો છે, તારે નોકરીયો કેટલો ? જો તારી ઇચ્છા હોય તો હું મારા એક મિત્ર પર તને ચિઠ્ઠી લખી આપું. તે તને ક્યાંક સારી નોકરી અપાવશે. બોલ, તારી શી મરજી છે ?”

“કાકા ! મારું હૃદય નોકરી કરવા તરફ ખિસકુલ વળતું નથી,

તેમ હાલ નોકરીમાં પણ કંઈ કસ રહ્યા નથી. બણેલાઓને પણ નોકરીને માટે અનેક માણસોની ખુસામદ કરી આજીજી કરવી પડે છે. મારા કેટલાક ગરીબ મિત્રો કે જેમણે બણવામાં ધરખાર વેચી મેટ્રિકની પરિક્ષા પાસ કરી છે; તેઓને ઉદર પોષણના નિર્વાહને અર્થે હાલ મહાપ્રયાસે પંદર-વિસ રૂપિયાના ટુંકા પગારથી મ્યુનિસિપાલિટીની અને મિલ ક્લાર્કની નોકરી સ્વિકારવી પડી છે. આવું જોઈ મને પણ કંટાળો આવે છે. ઠાકા ! હું આપની કૃપાથી આગળ અભ્યાસ વધારી ભવિષ્યમાં દ્રવ્ય સંપાદન કરી જનસેવા કરવાની અત્યંત અભિલાષા ધરાવું છું.” કુસુમકાન્તે ગંભીર મુખે જણાવ્યું. તેનું આવું બોલવું સાંભળી વામનરાય ખડખડાટ હસી પડી બોલ્યો, ”તે તારી અભિલાષા તદ્દન નકામી છે. કુસુમ ! એવા હવાઇ તરંગો તારા મગજમાંથી કાઢી નાખજે બા. અહિં કંઈ તારા બાપે થાપણ મૂકી નથી કે જેથી હું તને બણવામાં મદદ કરી શકું. પારકા આશ સદા નિરાશ, એ સ્મરણમાં રાખવું. તેમ છતાં જો તારે તારા વિચારો બર લાવવા હોય તો મારી શિખામણ મानी તારા પગપર ઉભો રહેતાં શિખ; અને જલ્દીથી કોઈ નોકરી-પર ચઢી જા. પારકાને ઘેર પેટ ભરવું તેના કરતાં તો મહેનતમંજુરી કરી પોતાનો નિર્વાહ કરવો તે ઉત્તમ છે. પારકા આશ્રયે તો શ્વાન પણ પેટ ભરે છે અને તે પણ સમય આવે તેના માલિકની સેવા બજાવે છે. નોકરીમાં કંઈ લાજ શરમ હોતી નથી.” આટલું માર્મિક શબ્દોમાં કહી વામનરાય કુસુમકાન્તના સામે જોઈ રહ્યો. તેના શબ્દો કુસુમકાન્તને વજ્ર જેવા લાગ્યા. બળતામાં ધી હોમાયું. હૃદયમાં દારણ દુઃખ ઊપજાયું. તેણે તેજ ક્ષણે હાથમાંનો શાસ મુખમાં મૂકી હાથ ધોયા. તેની આંખોમાં અશ્રુ ઉભરાયાં. તેનું મુખ લાલચોળ બની ગયું. તેણે પાટલા-પરથી નીચે ઉતરી બે હાથ જોડી ઠાકા પ્રત્યે કહ્યું, ”ઠાકાશ્રી ! ક્ષમા

કરો. આજે તમારા શબ્દોએ આ હૃદયને હચમચાવી મૂકી મને જ્ઞાન આપ્યું છે. આજથી તમે મારા મહાન ગુરુવર્ય થયા છો. હું અત્યારે તમારી આજ્ઞા લઈ આ ગૃહનો ત્યાગ કરું છું, અને સંસારના ત્રિશાળ મયદાનમાં ભ્રમણ કરી મારા ભાગ્યને અજમાવવા ઇચ્છું છું.”

“ શું ક્યાંઈ નોકરી ખોળવા જાય છે કે ? ” વામનરાયે મર્મમાં પૂછ્યું.

“ હા, નિરંજન નાથની સેવા કરવાને જાઉં છું. ઠાકા ! મારા આ છેલ્લા શબ્દો સ્મરણમાં રાખજો કે, ‘ જેને સ્વતંત્રતા પ્રિય છે; તે કદાપિ કોઈની પરતંત્રતા પસંદ કરશેજ નહિ. ’ ચાલુ જમાનાના કદર વિહીન શ્રીમંત મનુષ્યોની સેવા કરવાને બદલે હું મારી ભાગ્યદેવી પર ભરોસો રાખી મારા દેશના દુઃખી-દરિદ્રી પાંધવોનાં દુઃખ દૂર કરવાની નોકરી સ્વિકારીશ. પ્રભુ મને મારા કાર્યમાં મદદ કરશે એવી મને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે. મારો આત્મા પણ અત્યારે એજ અનુમોદન આપે છે. કર્તવ્ય બજાવવાને દુનિયાનું ત્રિશાળ ક્ષેત્ર મારી સમિપ પડ્યું છે. દેશના દીનજનોના હિક્કારને અર્થે હું તન-મનથી મહેનત કરી દ્રવ્ય સંપાદન કરીશ અને ઉદર નિર્વાહ જેટલું રાખી બાકીનું તેમના પ્રિત્યર્થે જ વ્યય કરીશ.” કુસુમકાન્તે હિંમતથી જણાવ્યું.

“ છોકરા ! મને લાગે છે કે તને તારા બાપના શોકથી હિંમત વાધુ ઉત્પન્ન થયો છે. જે તેમ ના હોય તો તું અત્યારે આવી રીતે ખોલવાની હિંમત કરી શકે જ નહિ. તું હજી તારૂં ક્યાં વિના ગરીબોને ગરદન મારવાનો ક્યાં વિચાર કરે છે ? સાળાં એ ગરીબ ગરબાંએજ આ આખા હિંદુસ્થાનને નિર્ધન બનાવી મૂક્યો છે, તે સઘળા ભણેલા ગણેલા સારી રીતે જાણે છે; એટલે તેઓ ગરીબના નામે તો ત્હારા કપાળમાં ડકામ પણ દેશે નહિ. હજી તો

પોતાનું પેટ ભરવાના વાંધા છે અને બાઈ વિચાર રાખે છે ગરીબોનાં દુઃખ દૂર કરવાના. કેટલી ગેરસમજ ! અધ્યા ! કહેતો જોઈએ કે અત્યારે તારા ખીસ્સામાં એક રાત્રી પાઈ પણ છે કે ? ”

“ મારી પાસે કંઈ પણ છે યા નહિ તે હવે મારે સમજવાનું છે. હું આપની પાસેથી કંઈ પણ ચાચનાની ઇચ્છા રાખતો જ નથી. હું તો આ પહેરેલાં વસ્ત્રભેરજ આપના ગૃહનો અત્યારે ત્યાગ કરી ચાલ્યો જાઉં છું. હું દ્રવ્યની ચત્કિચિત્ત પણ ચિંતા કરતો નથી. ‘ જે મનુષ્યમાં નીતિનું નર રંગેરંગે વ્યાપેલું છે, જેને પોતાના આત્મામાં વિશ્વાસ છે અને જે નિયંતા પ્રત્યે દ્રઢ શ્રદ્ધા ધરાવે છે; તેની પાસે દ્રવ્યનો અપૂર પળતો ભરેલો છે. તેને દ્રવ્ય સંપાદન કરવું અસાધ્ય નથી. ’ કાકા ! એવા મનુષ્યો ધારે તે કરવાને શક્તિમાન છે; તેવાઓને ઝાઝો શ્રમ ઊઠાવવાની પણ જરૂર પડતી નથી. શ્રી લક્ષ્મીદેવી આપોઆપ તેના ગૃહે આવીને નિવાસ કરે છે; અને તે સુર જન લક્ષ્મીનો વ્યય સુમાર્ગે જ કર્યા કરે છે. રાત્રિ દિવસ દ્રવ્યની ચિંતા કરનાર મૂખ છે. હ્યો હવે હું રજા લઉં છું, આપને મારા પ્રણામ છે. ” આટલું કહી કુસુમકાન્ત વસ્ત્ર પહેરીને જવાને તૈયાર થયો; કે પુનઃ વામનરાયે તેના સામે કટાક્ષમય નેત્રે નિહાળી કહ્યું, “ બચ્ચાલાલ ! જાઓ છો તો ખરા, પણ કાલે ખાશો શું ? તેનો કંઈ વિચાર કર્યો ? પ્રાણપથી પસ્તાઈ કાકા પાસે આજીજી કરવા આવવું ના પડે એની સંભાળ રાખજો ? ”

“ તે બાપતની આપ લગીર પણ ચિંતા કરશે જ નહિ. આ કુસુમ જે બોલે છે તે પ્રમાણે જ વર્તે છે. હું કાલે શું ખાઈશ તેની ચિંતા જગ તાતને ધણી છે.

જેણે રક્ષા કરી ઉદરમાં, તે શ્રી હરી સંભાળશે,
જે દીન તાતે દંત દીધા, તેજ ખાવાનું આપશે.

આપે આજ પર્યંત મને આશ્રય આપ્યો છે, તેને મારે હું આપનો ઉપકાર માનું છું. કાકા ! જાઉં છું.” આટલું કહી કુસુમકાન્ત સંજળ નયને ઇંદિરાના સામે એકવાર દ્રષ્ટિ કરી ત્યાંથી ચાલતો થયો. આ વખતે ઇંદિરાની આંખોમાંથી અસ્પષ્ટિત અશ્રુધારા વહેતી હતી. તે કુસુમકાન્તને ગએલો જોઈ એકદમ ઉભી થઈ, અને “ભાઈ ! ઉભા રહો-ઉભા રહો.” કહેતી તેની પાછળ દોડી; પણ કુસુમકાન્ત તો ક્યારનોએ મકાન બહાર નીકળી ગયો હતો. ઇંદિરા શોકાર્ત હૃદયે અંધકારમાં દ્રષ્ટિ ફેંકી પાછી ફરી મકાનમાં આવી. વામનરાયે હાથ મુખ ધોતાં કહ્યું, “ઠીક થયું કે એ પત્થરો એની મેળે જ ચાલ્યો ગયો; નહિ તો મોડું બેહુલું મારે જાતે જ તેને જવાનું કહેવું પડત.”

“હા, ખરું છે. રાત દહાડો રેઢીયાગની માફક ખાઈને પડી રહેનો અને અનાજનો દોઢ શેર ખાડો પાડતો. કાશ ગંધ ગયો તે.” વામનરાયની પત્ની કપિલાગૌરીએ વાક્યપૂર્તિ કરી કહ્યું. વામનરાય પંચીયું પહેરી હસતા-હસતા મેડાપર ચાલ્યા ગયા. ઇંદિરા કંકળતા અંતઃકરણે નવી માતાની સાથે વાળુ કરવા લાગી. રાત્રિના દસ વાગવા આઘ્યા હતા. અમાવાસ્યાનો બિષણુ અંધકાર અવનિપર પથરાયો હતો. આવા વખતે નિરાધાર કુસુમકાન્ત તેના કાકાના મકાનનો ત્યાગ કરી પોતાની ભાગ્ય-દેવીપર ભરોસો રાખી બહારના અંધકારમાં અદ્રશ્ય થઈ ગયો.

૪

સ્મશાનમાં.

* I am always content with that which happens; for I think that what God chooses is better than what I choose. Seek Not that things should happen as you wish, but wish the things which happen to be as they are, and you will have a tranquil flow of life.

Epictetus.

રાત્રિના દ્વિતીય પ્રહરનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો. અંધકારે જગતને કાળી ચાદર ઓરાદી હતી. મ્યુનિસિપાલીટીનાં ફાનસો જાંખાં જાંખાં પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. કેટલાક લોકો નાટક-સિનેમા જોવાને ઝડપથી જતા હતા. કેટલાક ખુલ્લા યોગાનમાં બેસી મિત્ર મંડળ સાથે વાર્તાલાપ કરતા ગાયન ગાઇ આનંદ કરતા હતા, કેટલાક પોતાના જીલ્લાના નાનકડા બંજરમાં (ચકલામાં) ખાઈ પી પાન સોપારી ખાવાને માટે જતા હતા. આ પાન વાળાઓની દુકાને તો બજારી ભીડ થઈ રહી હતી. ગ્રાહકો પાન સોપારી સોડા-લેમનની ઉપરા ઉપરી

* જે કંઈ થાય છે તેથી હું હમેશાં સંતોષ પામું છું, કારણ કે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે થાય તે કરતાં પ્રભુની ઇચ્છા પ્રમાણે થાય એ હું ઉત્તમ સમજું છું. તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે થાય એવી આશાને હૃદયમાં કદીપણ સ્થાન આપશો નહિ. પરંતુ જે સ્વરૂપે તે થવાની છે, તેવીજ ઇચ્છા રાખો. આ પ્રમાણે વર્તવાથી તમે શાન્તિનું અખંડ ઝરણું તમારા જીવનમાં આનંદ આપતું જોશો.

માગણીઓ કરી રહ્યા હતા. દુકાનદારો સોડા-લેમનની બાટલીઓ ફટો ફટ ફેડી ગ્રાહકોના કર કમળમાં અર્પણ કરતા હતા. હોટેલોમાં પણ કપ-રકેબીયોના ખડખડાટ કર્ણને કઠોર લાગી રહ્યા હતા. આ દેવીના હોટેલ મંદિરમાં બિરાજમાન થએલા કેટલાક ઉચ્ચ કુટુંબના લાલ યુવકો તેમના મિત્રો સાથે બેશી ઠંડા પ્હોરનાં ગપ્પાં મારી આનંદ મેળવતા અને વ્યસની રોગી બીલ વાધરી વગેરે હલકી કોમના મુખે અડકેલી રકેબીયો પોતાના મુખદ્વાર આગળ રાખી શરીરને સૂકું બનાવનાર-પંદત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર ગરમા ગરમ ચાનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરતા હતા. મુસલમાનભાઈઓ પણ તેમના સ્વચ્છાતિ આ વાળાની હોટેલ પર બેશી તેમના જ્ઞાન પ્રમાણે ગમ્મત સાથે આનંદ મેળવતા હતા. કેટલાક લંપટ અર્ધદંઘ યુવાનો મુખમાં પાનના ડૂંચાં મારી સરિયામ રસ્તા પર આડાઅવળા ફરી રસ્તે આવતી-જતી કુળવાન સન્નારીયોનું અપમાન કરી ચાતો મસ્કરીનું લજ્જાસ્પદ કાર્ય કરી ક્ષણિક આનંદ અનુભવી પ્રભુના અપરાધિ બનતા હતા. કોઇ-કોઇ ઇસલામી બિરાદરો કાનને પ્રિય-અપ્રિય થઇ પડે એવી ઉર્દુ ગઝલો અને શયરો લલકારી મઝા મેળવતા હતા. પોલિસ પટાવાળાઓ પણ પહેરો ભરી તેમની ફરજ બજાવતા હતા. આવો આનંદપ્રકાર શહેરનાં નાનાં બજારોમાં ચાલી રહ્યો હતો. આ વખતે વામનરાયના ઘેરથી નીકળેલો કુસુમકાન્ત વિચારમાં તદ્રુપ બની દિલ્હી દરવાજા બહાર નીકળી દૂધેશ્વરના સ્મશાનક્ષેત્ર તરફ જવા લાગ્યો. બહાર બિષણ અધિકાર વ્યાપેલો હતો. તે થોડેક દૂર ચાલી એકાએક ઉભો રહ્યો; અને આસપાસ અધિકારમાં દૃષ્ટિ ફેંકી આત્મગત બોલવા લાગ્યો કે, " આ દુઃખમય સંસારમાં માફ હવે કોઇ નથી. મારે આશ્વાસન મેળવવાનું સ્થાન પણ હવે રહ્યું નથી. પિતાજી વિના શૂન્ય થએલા મારા નાનકડા ઘર તરફ જતાં મારા પગ ઉપડતા નથી; ઉપડો

કે ન ઉપડો પણ હવે તે શાન્તિદાયક ભૂમિનો આશ્રય લીધા વિના છૂટકો નથી. કાકાનું મોટું મકાન હવે મારે શું કામનું? તેમ મારે પણ હવે એક શ્રીહરી સિવાય અન્યની શા માટે દરકાર રાખવી જોઈએ? હું જગતતાતે આપેલા આ હાથપગથી સખ્ત પરિશ્રમ ઉઠાવીશ અને મારા સ્વર્ગસ્થ પિતાએ અર્પેલા વિદ્યાદાનથી પ્રમાણીકપણે વર્તી દ્રવ્ય સંપાદન કરી દેશસેવા કરીશ. ભલે લોકના થોડા હાલ તો ફાવે એમ જોલે. દુઃખીયાને દુનિયાની દરકાર હોતી નથી. સંસાર ગાડાંના પૈડાં જેવો છે. લોકો ગરીબને નિંદે છે, અને સુખી દુષ્ટ હોય, દમડી પણ દાનમાં આપતો ન હોય તેને વખાણે છે. આ દોરંગી દુનિયાનાં સગાં સહોદર સુખમાં સાથે વસે છે અને દુઃખમાં દૂર ખસી જાય છે. હું તેવાં સ્વાર્થી સગાંઓથી જુદો છું, મારા વિચાર જુદા છે. હું સમય આવે મારા વિચારને અમલમાં મૂકી અજ્ઞાનતાના વમળમાં ઘસડાતા, લોકોની નિંદાઓ કરી અદ્ય આનંદ મેળવતા, કોઈને સુખી જોઈ હૃદયમાં બળી મરતા, પરસ્પરમાં દેશ બીજ વાવતા અને પૈસા એકત્ર કરવામાં જ જીવનનું સાર્થક સમાએલું છે એમ સમજનારાઓની અંધ આંખો ઉઘાડી, તેમનામાં જ જ્ઞાનનાં બીજ રોપી આખરે સ્વાત્મ અભિમાન પ્રાપ્ત કરાવનાર છું. શ્રી પરમાત્મા મને મારા કાર્યમાં મદદ રૂપ થઈ પડશે. મારો પવિત્ર અંતરાત્મા પણ કહે છે કે તારૂં ધારેલું અવશ્ય સિદ્ધ થશે. સુવર્ણ અગ્નિમાં ખૂબ તપી કસોટીએ ચઢીને જ આખરે કુંદન કહેવાય છે. મનુષ્ય માત્રને વપત્તિના વાદળમાંથી પસાર થવું પડે છે. તેમાં નીતિવાન-સત્યાગૃહીનો જ આખરે વિજય થાય છે. ભલેને હાલ લોકો મને ગમે એમ કહે; પરંતુ હું તો મારા આત્માની ઇચ્છા મુજબ ચાલીશ, હવે તો,

ઠાળા બલે ગોરા કહે, ગોરા કદી થાવું નથી,
સાહેબ કહેવાતા બલે, સાહેબ કહેવાવું નથી.

x

x

x

x

પકવાનના લોભી તમે, બટકો ભીખી પર ઘેર બલે,
સૂકી છતાં પણ ભાખરી, હાથે રળી મૂળને ગમે.
જૂઠું જાઈ ચંબેલી વિષે, મીઠી મઝા તમને મળે,
કાંટા ભર્યું પણ પુષ્પ એ, ગુલાબનું મુળને ગમે.
પ્રમાદથી પોઢો તમે, મશરૂ તણી રૈયા વિષે,
ઉજાગરે આનંદ કંથા, ધાગડી મૂળને ગમે.
માંખણુ ધશીને મેળવો, મોટા બલે ખેતાબને,
લૂખી છતાં સ્નેહે મળે, એ નામના મુળને ગમે.
પરની હવેલી જોઈને, પરીસ્તાન સમ માનો તમે,
દીન જીંપડી પિતા તણી, નિસ્તેજ પણ મૂળને ગમે.
અન્ય દેવની ઉપાસના, તમને બલે સુખ શાન્તિદે,
પણ મોક્ષ દાથી સેવના, સ્વદેશની મુળને ગમે.

હવે એજ નિશ્ચય. ઓ અશાન્તિમય હૃદય ! ચાલ, આપણે
આત્મારે એક અપૂર્વ શાન્તિ સ્થળમાં ગમન કરી સ્વર્ગસ્થ પિતાની
હહન ભૂમિની પવિત્ર મૃતિકાનું લલાટમાં વિજય ચિહ્ન ધારણ કરી
સંસારના વિશાળ મયદાનમાં વિચરીએ. ” આવી રીતનો નિશ્ચય કરી
કુસુમકાન્ત આગળ ચાલ્યો; અને વોટર વર્કસને બાજુમાં મૂકી સરિતા
તરફ મંદમંદ પગલે જવા લાગ્યો. તે પ્રતિક્ષણે આસપાસ નજર કરી
કુદરતની કરામત સાથે બિપણુ અંધકારમાં ઉદ્ભવતા ભયંકર ભાસ
અવલોકતો આગળ ચાલ્યો જતો હતો. શાન્ત રાત્રિનું સામ્રાજ્ય ફેલા-
એલું હતું. સરિતાનો શિતળ સુખકારક સમિર આલ્હાદનનક લાગતો

હોતો. નિલાકાશમાં અસંખ્ય નક્ષત્ર મણો હિરાની માફક ઝમઝમી રહ્યાં હતાં. સમળે શાન્તિ વ્યાપેલી હતી; પરંતુ કવચિદ્ જળચર પ્રાણીઓના ધ્વનિ અશાન્તિ દિપન્ન કરતાં હતાં. રત્નની દેવીએ વસુધાને સ્થામ સાડી પહેરાવી બયાનક સ્વરૂપ ધારણ કરાવ્યું હતું. વૃક્ષે અંધકારમાં ભૂતના ઓળાની માફક ભાસતાં હતાં. આ વખતે પવિત્ર સાગરમતિને કિનારે આત્રેલું દુધેશ્વરનું સ્મશાન ક્ષેત્ર ઘણું બયાનક ભાસતું હતું. ત્યાં પડેલાં સડેલાં હાડકાંને પવનનો સ્પર્શ થવાથી બડકા થતા હતા. આ દુધેશ્વરની પુણ્ય ભૂમિ દુઃખીયાંઓને ચિરકાળની શાન્તિ આપનારી હતી. ગરીબ તવંગર પણ આ ભૂમિમાં ભજ્મ થઈને કૃત્ય કર્મોનો જવાબ આપવાને અક્ષય ધામમાં જતા હતા. શ્રીમહાદેવ પાસેથી વરદાન મેળવી મદાંધ થએલા વત્રાસુર નામક અસુરથી ત્રાસ પામી દેવલોકોને પણ આ પવિત્ર ભૂમિપર આવી ત્યાં નિવાસ કરતા મહાન્ તપોમય ઋષીરાજ “દધીચી” નું શરણ સ્વિકારવું પડ્યું હતું. પરોપકારાર્થે જ મનુષ્ય જીવન છે, એવું સમજનારા ઋષીએ યોગબળથી અસુરનું મૃત્યુ જાણી લીધું કે, તેનું મૃત્યુ ફક્ત મારા દેહ પિંજરમાં રહેલાં હાડકાંનું શસ્ત્ર બનાવીને મારવાથીજ છે. એવામાં દેવલોકોએ પણ તે મહાન્ ઋષીરાજની સ્તુતિ કરી તેમના દેહની યાચના કરી. પારકાના કલ્યાણમાં મહદ્ પુણ્ય સમજી મહામૂનિ દધિચીએ સમાધી દ્વારા પ્રાણ ત્યાગી દેહનું દેવને દાન કર્યું. દેવતાઓએ તેમના દેહમાથી હાડકાં કાઢી એક વજ્રાસ્ત્ર બનાવ્યું; અને તેમણે હર્ષિત થઈ ત્યાં ઋષીના નામના મહાદેવ સ્થાપન કરી આસપાસની ભૂમિને પૂણ્યમયી બનાવી. તે પછી શસ્ત્રને ગંગા જળથી શુદ્ધ કરી દેવતાઓએ સ્વર્ગમાં ગમન કરી તે શસ્ત્રવડે દુષ્ટ દૈત્યનો નાશ કર્યો. આવા પદ્મ પવિત્ર પૂણ્યધામમાં રાત્રિના સમયે કુસુમકાન્ત ધડકતા હૃદયે પોતાના પિતાના દેહને જ્યાં

ભગ્નિભૂત કરવામાં આણ્યો હતો, ત્યાં આવીને ઉભો રહ્યો. છમાસ થઈ ગયા હતા પણ તેને એ સ્થળનું વિસ્મરણ થયું નહોતું. આસ્થળે આવીને થોડીકવાર ઉભા રહ્યા પછી તેને શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય એમ જણાવા લાગ્યું. તેણે ઘુટણીએ પડી આકાશ સામે જોઈ બે હાથ જોડી પ્રભુની સ્તુતિ કરી. બાદ શાન્ત પ્રકૃતિનું અવલોકન કરી તે એકાએક બોલી ઉઠ્યો, “ હા ! મનુષ્ય માત્રને એક દિવસે માટીમાં મળી જવાનું છે. એા ગર્વ ઘેલાં મનુષ્યો !

મળ્યો મોંઘો મનુષ્યાજન્મ, કરી નાખ્યો અરે સસ્તો,
કરેલાં કર્મને સંગાથ, જવાનો આજ છે રસ્તો.

ચેતો, એા લલના લક્ષ્મીમાં લલચાઈ અંધ થએલા જનો !
ચેતો, કાળ ઉંદર કાતર લઈને બેઠો છે, સમય પાણીના પૂરની માફક વહી જાય છે; માટે ચેતો, જીવનની સફળતા પ્રાપ્ત કરી લ્યો. પરલોકમાં સુખી થવા તમારી આંધળી શ્રદ્ધાએને એટલેથીજ અટકાવી તમારા દ્રવ્યનો સુમાર્ગે વ્યય કરી ભૂખે મરતાં ગરીબ—અનાથોના આશ્રયદાતા થઈ મહાન આશિર્વાદ મેળવી લ્યો. પાછળથી કંઈપણ થઈ શકશે નહિ જે વખતે તમારું શરીર સિતળ પડી જશે, કાળાં ઘોળાં કરી મહા પ્રયાસે મેળવેલી તમારી પૂંજ તમારા પુત્રાદિકોના કબજામાં જશે; પશ્ચાત્ તમારાથી કંઈ પણ નહિ બની શકે. ગયો સમય ફરીથી પ્રાપ્ત થનાર નથી. માટે સાવધ થઈ પરલોકનું બાતું તૈયાર કરી લ્યો. ” આમ બોલતો કુસુમકાન્ત થોડીકવાર મૌન રહી પુનઃ બોલવા લાગ્યો.

“ અહા ! આ શાન્ત ક્ષેત્રમાં હું અત્યારે અનહદ શાન્તિ અનુભવી રહ્યો છું. પ્રભો ! તમારી ઘટમાળ ન્યારીજ છે, આ નિરાધાર કુસુમને હવે સાચું શરણ તમારું જ છે. પરમાત્મન !

તમે માતા તમે પિતા, પ્રભુજી પ્રાણુથી પ્યારા,
ન રહેશે નાથજી ન્યારા, હૃદય આધાર છો દેવા !
અમરપદ આપને ચરણે, અચળ સુખ સ્યામને શરણે,
સ્મરણુ રહેજો જીવન મરણે, જગતના તાર છો દેવા.
જીવનની હુણતી નૌકા, લથડતી ખાય છે ઝોકાં,
દુરિતના તોડવા ડકા, તમે વલવાર છો દેવા !
શિખાવો ભાવને ભક્તિ, ઉતારો અંતરે યુક્તિ,
મળો મળધારમાં મૂક્તિ, અસારે સાર છો દેવા !

મારા ભાગ્યના કર્તા—હર્તા પ્રભુ ! આપને આ રંક બાળકના
ધ્વનંત કોટી પ્રણામ છે. ” કુસુમકાન્તે પુનઃ સર્વાન્તર વ્યાપી પ્રભુને
પ્રણામ કરી પિતાની દહન ભૂમિ તરફ જોયું. તે શાન્ત વદને ધણીવાર
મેશી રહ્યો. ધીમે ધીમે બની ગયેલા બનાવ તેની દ્રષ્ટિ સમક્ષ ઉપ-
સ્થિત થવા લાગ્યા. પિતાની હયાતી વખતના પ્રસંગોનું સ્મરણ થયું.
પિતાનો અપ્રતિમ પ્રેમ યાદ આવ્યો, હવે એ પિતાનું કોટી કાળે પણ
દર્શન થશે નહિ જાણીને તેનું કામળ હૃદય ભરાઈ આવ્યું. ઘડી પર
હૃદયભરેલા વિચારો જતા રહ્યા અને છેવટે પિતા પ્રત્યેના પ્રેમે પિતૃ-
ભક્ત પુત્રને રડાવ્યો. કુસુમકાન્તના નેત્રોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. તેણે
લગભગ અર્ધા કલાક સુધી રડી હૃદયભાર ઓછો કરી ગળગળે
સાદે બોલવા માંડ્યું, “ દુઃખીઆરા માણસને દુઃખમાં દુઃખ જ આવી
પડે છે, સુખ તો પૂર્વના કોઈક સંસ્કારીને જ આવી મળે છે. મારી
વહાલી માતા પણ આ ભાગ્યહિનને બાલ્યાવસ્થામાં મૂકીને જ મરણને મળી
ચૂકી હતી; પરંતુ મારા પૂજ્ય પિતાજી અતિશય શ્રમ ઉઠાવી મને કંઈ
પણ ઓછું આવવા દેતા નહિ. હા ! આખરે તે પિતા પણ આ કમનશીબને
સંસાર સિંધુમાં એકલો મૂકી પરભોક પ્રયાણ કરી ગયા. હા ! પિતા !
તમારું એકાળ મૂખું ચલ્લિપિ દૂર થતું નથી. તમે એકવાર તો બોલી

મારા હૃદયમાં શાન્તિ જળ સીચો. આ તમારો પ્રિય પુત્ર કે જે અધિકારમાં ધરની બહાર પણ નહોતો નીકળતો, તે અત્યારે આ ભિષણ અધિકારમાં સ્થશાન ક્ષેત્રમાં આવીને અશ્રુ વિસર્જન કરે છે. બાપુ ! આવો, અને તમારા સ્નેહાળ શબ્દો વડે આ મુંઝાતા હૃદયને શાન્તિ આપો. તમે મારો એક શબ્દ સાંભળી મારી પાસે દોડી આવી મને બહાલથી છાતી સરસો આંપતા, તે તમારું બહાલ અત્યારે ક્યાં ગયું ? ” આવી રીતે બોલતા કુસુમકાન્તે આસપાસ નજર ફેરવી. થોડીવારે તેને તેના નિર્મળ થએલા હૃદયનું ભાન થયું. તે આંખો લ્હોઈ ઉભો થઈ બોલી ઉઠ્યો, “ અહા ! મારી કેટલી બધી નિર્બળતા ! હૃદય સ્વસ્થ થા. પિતાજી તો હવે કોટી કાળે પણ મળનાર નથી; તેમનો પવિત્ર આત્મા દિવ્ય ધામમાં ગમન કરી ગયો છે અને તેમનો જડ દેહ આ પવિત્ર ભૂમિપર ભજ્મ થઈ આ પુણ્યમયી ગંગાના પ્રવાહમાં ઘસડાઈ સાગરમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો છે. ખરેખર ! સૌને જે આંખોની જ શરમ પડે છે. પિતાજીના મરણને હજી તો છ માસ થયા છે; એટલામાં તો સગા કાકાએ પણ સ્વાર્થ વૃત્તિને વશ થઈ મને તિરસ્કારી કાઢ્યો. મારા કાકાએ દ્રવ્યથી અંધ થઈ પોતાનું કર્તવ્ય વિસારી મૂક્યું છે. હા ! મહાદેવી લક્ષ્મીની પણ માયા અજ્ઞ છે. તે સમય આવે મોટા ધર્મિયને પણ અનીતિના ખાડામાં હડસેલી મૂકતાં વાર કરતી નથી. લક્ષ્મીના લોભે પ્રમાણિક મનુષ્યો પણ વખત આવે પ્રમાણિકતાને દૂર કરે છે. તે મુજબ મારા કાકાએ પણ સમજવા છતાં નીતિને તિલાંજલી આપી દીધી છે.

પરમાત્મા ! તે મારા કાકાની રાક્ષસ વૃત્તિને દૂર કરી તેમને યથાર્થ જ્ઞાન અર્પો, કે જેથી તેઓ પોતાનું જીવન ઉજવળ કરે. ” આમ બોલી કુસુમકાન્ત ઉંચે જોઈ રહ્યો. આખરે પાછલી રાત્રિનો સમય થયો. શિતળ અનિલ શરીરને સ્પર્શ કરી શિતળતા જણાવવા લાગ્યો.

શહેરમાં આવેલી મીલોની બિહસો વાગવા માંડી. જ્યારે પૂર સમયના બ્રાહ્મણો સંઘા વંદનને માટે પાછલી રાત્રિએ જગૃત થઈ શાન્ત સ્થિતિને જડાવવાને અર્થે શંખ ધ્વનિ કર્તા, ત્યારે સાંપ્રત સમયમાં શંખને બદલે સૂત્રયંત્રાલયની સીટીઓ ઉપરા ઉપરી અવાજ કરી બ્રાહ્મણ-વૈશ્ય-શુદ્ર આદીને જગૃત કરી સૂચન કરતી કે, જાગો અને ઝટપટ પ્રાતઃકર્મથી પરવારી તમારું ઉદરપોષવાને અર્થે જલ્દીથી સૂત્રયંત્રાલયમાં ચાલ્યા આવો.

સીટીયોના અવાજ સાંભળી કુસુમકાન્ત ઉભો થઈ સરિતામાં સ્નાન કરવા ચાલ્યો. તેની પાસે પલાળવાને અન્ય વસ્ત્ર નહોતું. તે ફક્ત એક પહેરણુ અને ધોતીયાભેર કાકાના ગૃહેથી નીકળ્યો હતો. તેણે સમય વિચારી પહેરણુ પહેરી જયગંગેનો ઉચ્ચાર કરી નદીમાં પડતું નાખ્યું. પવિત્ર જળનો સ્પર્શ થવાથી તેના શરીરમાં કંઈક નવું જ ચૈતન્ય આવ્યું. તેની અશાન્તિ દૂર થઈ. કુસુમકાન્તે સરિતાની સ્તુતિ કરી સ્નાન કરી લીધું અને બહાર નીકળી ધોતીયું પહેરી પહેરણુને ધોઈ રેતીમાં સૂકવી દીધું. બાદ તેણે પ્રથમની જગાએ આવી પિતાના ભૂમિ-દાહના સ્થળેથી મૃતિકા લઈ લલાટે લગાવી ત્યાં બેસી પુનઃ પ્રભુનું ધ્યાન ધર્યું. એ અરસામાં એક સંન્યાસી સ્નાનાર્થે ગંગા તરફ આવતો જણાયો. તે થોડીવારમાં નેત્રો બંધ કરી પ્રભુના ધ્યાનમાં ધ્યાનસ્થ થએલા કુસુમકાન્તની નજીક આવ્યો અને તેને એવી રીતે આ વખતે બેઠેલો જોઈ ચોંક્યો. તે આત્મગત બોલી ઉઠ્યો કે, “ અરે! આ સુકુમાર યુવક કોણુ હશે ? તેને આ સ્મશાનમાં આવી ધ્યાન ધરવાનું શું કારણુ હશે ? ” સંન્યાસી બાવાના મનમાં અનેક પ્રકારના તર્ક-વિતર્ક થવા લાગ્યા. તેમણે ત્યાં ઉભા રહી જાંખા પ્રકાશમાં કુસુમકાન્તના મુખનું અવલોકન કર્યું. તેનું ગૌરમુખ, વિશાળ લલાટ અને શીર્ષ્યાહુનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી તે સંન્યાસીના મુખમાંથી કંઈક ગુઢ

આશય વાળું છૂપું હાસ્ય નીકળી ગયું. તેમના હાસ્યની સાથેજ કુસુમકાન્તની આંખો પણ ઉઘડી ગઈ. તત્કાળ તેની નજરે શાન્ત—ગંભીર યોગિરાજ પોતાની સામે ઉભેલા જણાયા. અહા મૂર્હતમાં સંન્યાસીનાં દર્શન થવાથી તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે ઉભા થઈ સંન્યાસી બાવાને બે હાથ જોડી પ્રણામ કરી શિર નમાવ્યું. સંન્યાસીએ તેના માથે હાથ મૂકી કહ્યું, “વત્સ! તું કોણ છે અને અત્યારે આ સ્થળે આવી ધ્યાન ધરવાનું શું કારણ છે?”

“પ્રભો! આપ અંતરયાત્રી છો, હું શું કહું? હુંકામાં આ સંસારની નજરે હું એક દીન દુઃખી છું.” કુસુમકાન્તથી વિશેષ બોલાઈ શકાયું નહિ. સંન્યાસીએ ગંભીરતાથી તેના સામે જોઈ કહેવા માંડ્યું, “બચ્ચા! તારા શબ્દોપરથી સમજાય છે કે તારામાં જ્ઞાન દીપક પ્રકટ થએલો છે, આ સંસારમાં ચાલતી સુખ દુઃખની ઘટમાળથી તારે ગમરાવું જોઈએ નહિ. દિવસના અંતે રાત્રિ અને રાત્રિના અંતે દિવસ થયાજ કરે છે; તેવીજ રીતે આ સંસાર સાગરમાં સુખ દુઃખનાં દ્વિચક્ર હમેશાં ફર્યા કરે છે. બચ્ચા! જણાવતો ખરો કે તું હાલ કેવા પ્રકારના કષ્ટથી મુંઝાય છે?” સંન્યાસીના આશ્વાસન યુક્ત શબ્દો સાંભળી કુસુમકાન્તે પોતાની અથર્થિતા વાર્તા તેમને કહી સંભળાવી. તે સાધુમહારાજ વામન-રાયને સારી રીતે ઓળખતા હોવાથી, તેનું અંદરથી આવું નિંદા વર્તન સાંભળી ધણા દિલગીર થયા. તેમણે થોડીકવાર શાન્ત રહી કહ્યું, “તું મનમાં લગીર પણ દુઃખ ધરીશ નહિ. તારું ભવિષ્ય ઉજળું છે. તારા દેશસેવાના વિચાર પ્રત્યે મારી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. બચ્ચા! મારે તારા જેવા યુવાનોની ધણી જરૂર છે. મહેં આ ભગવો વેશ દેશસેવાને અર્થેજ ધરેલો છે. ‘જે પૂર્વાવતારમાં દેવ હોય છે તેનાજ હૃદયમાં દેશ-સેવા જાગ્રત થાય છે.’ જેના મુખમાંથી દેશસેવાનો એક શબ્દ પણ નીકળે

જતો નથી, તે ખરેખર મૂર્ખ અને પિશાચ તુલ્ય છે. તારી અપ્રતિમ દેશસેવાની ઇચ્છા જોઈ હું પ્રસન્ન થયો છું અને તને આ પ્રભાતના પહેરમાં જ આશિષ આપું છું કે તારા વિચાર સફળ થઈ તારી કીર્તિનાં યશોગાન ચારે તરફ ગવાઓ. બચ્યા! આ સંસાર અટપટો છે. તે સમય આવે મહા જ્ઞાનીયોને પણ ગોથાં ખવરાવે છે. તું ધર્મને સારી રીતે જાણે છે એટલે હું તને વિશેષ કહી શકતો નથી; પણ તેની સાથે તને આટલું ખાસ કરીને કહેવું પડે છે કે, “આ સંસારની મોહમયી માયા તને એક વખત લલચાવી ઉત્તતિના શીખરેથી ઢોળી પાડી નીતિથી બ્રહ્મ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.” તે વખતે સંભાળજો અને મારાં આજ્ઞનાં વચનો યાદ કરજો. કુસુમ! હવે મારે સ્નાનાદિક કર્મ કરવાનો સમય થયો છે. તું પણ હવે તારી ઇચ્છા મૂળ્ય તારે ઘેર જા. પ્રભુ સૌ સારાં વાનાં કરશે. બચ્યા! સમય મળે મારા આશ્રમમાં આવતો રહેજો. હું તને સ્વદેશ સેવાનું કંઈક નવુંજ રહસ્ય સમજાવીશ.”

“પ્રભો! આજથી આપ મારા પરમપૂજ્ય ગુરુ થયા છો. હું આપના આશિર્વાદથી મારું કાર્ય પૂર્ણ કરીશ. મહાનુભાવ! આપનો પવિત્ર આશ્રમ કયા સ્થળે આવેલો છે?” કુસુમકાન્તે કરજોડી પૂછ્યું.

“મારો આશ્રમ આ પવિત્ર સાશ્રમતિને કિનારે આવેલો છે અને તે હાલ નારાયણધાટની પાસે રામઆશ્રમના નામથી ઓળખાય છે. હું ત્યાં નિવાસ કરું છું. તું જરૂર ત્યાં આવજો.” આટલું કહી સંન્યાસી મહારાજ પ્રભુ સ્મરણ કરતા સરિતા તરફ ચાલ્યાં ગયા. તે પછી કુસુમકાન્તે પણ ત્યાં વિશેષ વાર નહિ રોકાતાં સૂકાએલું પહેરણુ પહેરી પોતાના ગૃહ તરફ જવાને પ્રયાણ કર્યું.

મિત્રમંડળ.

“ સાગળ જળ છીપ મોઘાં મોતિ,
ખંતીલા લે , રાને ગોતિ;
સતત પ્રયાસો સત્ય કસોટી,
શ્રદ્ધા શ્રમ વણુ વાતો ખોટી. ”

પ્રાતઃકાળ થયો હતો. આત્રકુંજમાં કોયલ ટહુકાર કરી રહી હતી. પૂર્વાકાશમાં ગુલાબી રંગ પથરાયો હતો. મનુષ્યો જાગૃત થઇ પોત પોતાના ઓટલા પર બેસી દાતણ કરી રહ્યાં હતાં. કેટલાંક ગંગાએ સ્નાનાર્થે જતાં હતાં. કેટલાંક શાકભાજી ખરીદવાને બજાર તરફ ગમન કરતાં હતાં. નિશાળીયાઓ સવારની રકુલ હોવાથી નિશાળ તરફ જતા હતા. આ વખતે સ્મશાનમાંથી નીકળેલો કુસુમકાન્ત પોતાના ગૃહે આવ્યો. તેને સવારના પ્હોરમાં ઉઘાડા માથે ઘેર આવેલો જોઈ લોકોને વહેમ પડ્યો કે કોઈ મરી ગયું કે શું ? મહેલ્લાના લોકો તેની પાસે આવી પૂછપરછ કરવા લાગ્યા. કુસુમકાન્તે હંકામાંજ સઘળી વાત કહી તેમના મનનું સમાધાન કર્યું.

લોકો નિષ્કુર હૃદયના વામનરાયની નિંદા કરતા પોતપોતાના ઘરમાં ચાલ્યા ગયા. કુસુમકાન્તે ઘર ઉઘાડી અંદર પ્રવેશ કરી મકાનને વાળી ઝુડી સાફ કરી નાખ્યું. મહેલ્લાની બે વૃદ્ધ ડોશીયો તેને કામમાં મદદ કરવા લાગી. નવ વાગતામાં તો તેણે ઘરમાં સઘળું દીક દાક કરી દીધું. તે પછી ઘરને તાળું વાસી કુસુમકાન્ત તેના એક મિત્રને ત્યાં જવાને નીકળ્યો. માર્ગમાં મળતા લોકો તેની પાસે આવી ઘેર રહેવા આવવાનું કારણ પૂછતા અને કુસુમકાન્તના વ્યાજબી જવાગ

સાંભળી વામનરાયને ગાળો દેતા ચાલ્યા જતા. કાકાએ બચીજાને કાઠી મૂક્યો એવી વાતો સઘળે થવા લાગી. કુસુમકાન્ત થોડીવારે મિત્રને ઘેર આવ્યો. તેના મિત્રનું નામ નવનિતરાય હતું. તે બદ્રમાં રહેતો હતો. તે આ વખતે મેડા ઉપર આરામ ખુરશીમાં પડી હિંદુસ્થાન પેપર વાચતો હતો. નીચેના ભાગમાં તેની પત્ની સુશિલા રૂટવપર સ્વામીને માટે ચ્હા તૈયાર કરતી હતી. એવામાંજ કુસુમકાન્તે દાર ઉઘાડી અંદર પ્રવેશ કર્યો. તેને જોતાંજ ચોકમાં બેઠેલી સુશિલા આશ્ચર્ય પામી બોલી ઉઠી, “કોણ કુસુમકાન્ત બાઈ ! આજે કંઈક ઘણા દહાડે દર્શનનો લાભ આપ્યો ?”

“હા, બાબી ! કુશળ તો છો ને ? મારા બાઈ શું કરે છે ?”

સુશિલા જવાબ આપે તે પહેલાં તો નવનિતરાય ધબક-ધબક નીચે ઉતરી આવ્યો અને કુસુમકાન્તનો હાથ પકડી બોલી ઉઠ્યો, “મારા બંધુ ! તું ખુશીમાં તો છે ને ?”

“હા, હાલનો તને અને આ મારાં બાબીને કુશળ જોઈ હું ખુબ ખુશી થયો છું.” કુસુમકાન્તે કહ્યું.

“કુસુમ ! હજી તારો મજકરી કરવાનો સ્વભાવ ના ગયો. બાઈ ! તું હાલમાં આ તરફ કેમ આવતો નહોતો ? શું પૈસાદાર કાકાને ત્યાં જઈ આ ગરીબ મિત્રને ભૂલી જવાતું હશે કે ?” નવનિતરાયે તેને લઈ હિંચોગાખાટ પર બેસતાં કહ્યું. કુસુમકાન્ત મૌન રહ્યો. એવામાં પુનઃ સુશિલાએ કહ્યું, “મને પરમ દિવસે ઈદિરા બહેન મળ્યાં હતાં, મહેં તેમને તમારું કુશળ પૂછ્યું હતું. કુસુમકાન્તબાઈ ! માનો આ ન માનો પણ તમે તમારા કાકાને ઘેર જઈ મુકાઈ તો ગયા. શું ત્યાંના સુખમાં કંઈ ન્યુનતા હતી કે પછી ખીજું કંઈ ?”

“બાબી ! કાકાના ઘેર મળેલું સુખ હું આ જન્મમાં તો વિસ-

રનાર નથી. જે મને ત્યાં લગીર પણ સુખ મળ્યું હોય તો તે ફક્ત જ્ઞેન ઈંદિરાના આશ્વાસનયુક્ત શબ્દોનુંજ. ” કુસુમકાન્ત આગળ બોલી શક્યો નહિ. નવનિતરાય આશ્ચર્ય પામી બોલી ઉઠ્યો, “હે ! તું આ શું કહે છે ? શું વામનરાયને ઘેર રહેવાથી તું દુઃખી થયો ? કુસુમ ! તારું બોલવું મને શંકા ઉત્પન્ન કરે છે. તું સઘળી સત્ય હકીકત જણાવ ?”

કુસુમકાન્તે તેનો અત્યંત આગ્રહ જોઈ સઘળી વિતક વાર્તા કહી સંભળાવી.

નવનિતરાય અને સુશિલા વામનરાયપર ધિક્કારનો વર્ષાદ વરસાવવા લાગ્યાં. નવનિત ગુસ્સાથી રાતો પીળો થઈ બોલી ઉઠ્યો, “વામનરાય જેવા કર્મ ચંડાળોના પ્રતાપથીજ આ દેશ દુઃખ દરિયામાં ડૂબ્યો છે. જેને પોતાના ભત્રિજાની લાગણી ન થઈ તેને અન્યની ક્યાર્થી થાય. કુસુમ ! ગભરાઈશ નહિ, તું મારો જહાલો ભાઈ છે, આ ઘર પણ તારું છે. તારે હવે અહિંજ રહેવાનું છે, સમજ્યો ?”

“કુસુમકાન્તભાઈ ! તમારા ભાઈ ખરું કહે છે. તમે હવે અહિંજ રહેજો, હું તમને મિષ્ટ અન્ન જમાડી ઝપાટા બંધ જાડા બનાવી દઈશ. ” આમ કહી સુશિલાએ તૈયાર થએલા ચાના જે કપ ભરી બેળેની આગળ મૂક્યા. બન્ને મિત્રોએ ત્યાં પી લીધી. સુશિલાએ પાન તૈયાર કરી આપ્યાં. તે પછી થોડીકવાર આડી અવળી વાતો કરી નવનિત અને કુસુમ બહાર ફરવાને નીકળી પડ્યા અને અન્ય મિત્રોને મળી સાંજના ભેગા થવાનું કહી જમવાના ટાઇમે ઘેર આવ્યા. સુશિલાએ રસોઈ તૈયાર કરી દીધી હતી. તેણે પાટલા માંડી જળપાત્ર ભરી થાળીયો પીરસી બન્નેને જમવા બેસાડ્યા. આનંદમય વદને વાતો કરતા બન્ને મિત્રોએ જમી લીધું. સુશિલાએ હસ્તે વદને પૂછ્યું, “ભાઈ ! રસોઈ સારી થઈ હતી ને ?”

“ભાભી ! તમારા રાંધવામાં તે શું ખામી હોય ? તમારા સ્વ-

હસ્તે બનેલી રસોઈ જલવાથી અને અત્યારે અમૃતના ઓડકાર આવે છે. બાબી !... "તેને આમળ બોલતો અટકાવી નવનિત બોલી ઉઠ્યો, " હો, હવે રહેવા દે. હું સારી રીતે જાણું છું કે તું રહેજ બાબતમાં લંબાણ વિવેચન કરીશ. ઝટ લાઇને એમ કહી દેને કે ખાવાનું સાંઈ થયું હતું. તારી બાબી પણ જાણે છે કે તું એક મોટો વક્તા છે. "

" અને હું ક્યાં નથી જાણતો કે તું એક મોટો લેખક છે? બાબ ! હાલમાં કેમ ચાલે છે ? "કુસુમકાન્તે પૂછ્યું.

" તે હું તને ઉપર જઈને જણાવીશ. " કહી નવનિત હાથ મુખ ધોઈ કુસુમકાન્ત સાથે મેડા પર આવ્યો. સુશિલા જમવા બેઠી. બન્ને મિત્રો ગાદીમાં પડી વાર્તાવિનોદ કરવા લાગ્યા. નવનિતને ત્યાં આવવાથી કુસુમકાન્તના હૃદયનો ભાર ઓછો થયો. નવનિત અને સુશિલા મુણ્ડ હતાં. તેઓ કુસુમકાન્ત પર અપ્પર સ્નેહ રાખતાં. નવનિતરાયે મેટ્રિકની પરિક્ષા પાસ કરી આર્થિક સ્થિતિના અભાવે બજાવું છોડી દીધું હતું. તેમજ ઘર સંસારનો ભાર પણ તેને માથે પડ્યો હતો. તેનાં માતા પિતા તેને પરણાવીને મરી ગયાં હતાં. નવનિત અને કુસુમકાન્તના વિચાર એક હતા. તેથી તેણે નોકરી નહિ કરતાં લેખકનો ધંધો કરવો શરૂ કર્યો હતો. તે જાહેર પેપરોમાં-માસિકોમાં રસમય લંબાણ લખી પ્રસંસનીય થયો હતો. તેણે પોતાના તરફથી પણ પાંચેક સારી નવલ કથાઓ બહાર પાડી હતી. તેની લખેલી નવલકથાઓ જન સમાજમાં આદરને માત્ર થઈ પડી હતી. તેનું વર્તન શુદ્ધ હોવાથી શ્રી સારદા દેવીની તેની પર સંપૂર્ણ કૃપા હતી. નવનિતરાય જે મળે એમાં સંતોષ માની પ્રેમાળ પત્ની સાથે ગરીબીમાં સ્વર્ગિય મુખ માની જીવન વ્યતિત કરતો હતો. તેની પત્ની સુશિલા સુર અને સ્નેહાળ હતી. તે શૃંગાર્યથી મૂકત થઈ સ્વામિના કાર્યમાં મદદગાર થઈ પડતી. દ્વંદ્વમાં

બન્નેનો સંસાર સુખમય હતો. થોડીવાર ગામ ગપાટા ચલાવી કુસુમ-કાન્તે પોતાના દેશ સેવાના વિચાર તેને જણાવ્યા. તેના વિચાર સાંભળી નવનિતરાય સ્થેજ રોષ યુક્ત વદને કહેવા લાગ્યો, “ જ્યાં સૂધી આ દુનિયામાં વસતા વામનરાય જેવા દગાબાજ શ્રીમંતો સુધરશે નહિ, ત્યાં સુધી કદાપિ દેશોદય થનાર નથી. કુસુમ ! મહેં હમણું-હમણુંમાં ઘણું જોયું છે અને અનુભવ્યું છે. મને તો આખી દુનિયા આ વિસમી સદીની માયામય જાળમાં લપટાઈ અધોગતીએ પહોંચશે એમ સમજાય છે. આજકાલ લોકોના હૃદયમાંથી દયા તો દોઢ ગાઉ દૂર નાસતી ફરે છે. લોકો એક નજીવા સ્વાર્થને માટે પોતાના દેશઅંધુઓના ગળાપર છૂરીઓ ફેરવતાં સ્થેજ પણ અચકતા નથી. સ્ત્રી-પુરુષોમાં પણ સ્વાર્થી પ્રેમ રહેલો માલમ પડે છે. ઘરમાં હાંદલાં કુસ્તી ખેલે અને બાઈ બહાર નવાબજાદા થઇને ફરે, એ મુજબ આજકાલના યુવાનો પણ કોલર ટાઇ વગેરે કપડાંથી ફેશનઅંધ બની લોકોના ખીસ્સાં કાતરવાનો ધંધો કરે છે. નિસ્વાર્થ વૃત્તિના સાધુઓ પણ સમયને વશ થઈ પોતાનું કર્તવ્ય વિસારી બે ચારેક રામકીઓને સમજાવી ગુરૂ થઈ મિષ્ટાન્ન ઉડાવી આગસુ અને પ્રમાદી બની ગયા છે. દૂંકાણુમાં આખો દેશ ખરા ખોટાના ગ્લાન વિહીન બની અંધકારમાં ડૂબ્યો છે. જો સાંભળ, તે વિષે મહેં એક કવિતા બનાવી છે.

વેદનો પાઠ ન વિપ્ર ભણ્યો, નહીં અર્થ અનુકુળ યત્ન જણાયો,
શાસ્ત્ર સિદ્ધાંત ન સ્વસ્થ થીખ્યો, વળી ગર્થ ગુમાવીને ઘોઢયમ ખાલ્યો,
વૈષ્ણવ વૈષ્ણવ વિવેક ત્યજી, વિતહારક વેખ્યાથી બહાલ ધરાયો,
કારણ એજ રસાળ આ હિન્દની વાડીની પડતીનો પાયો રચાયો.
દાન દયા દીનતા મૂળ છેદતાં, દ્રવ્યના લોભનો થોભ ન આવ્યો,
સાધુ યાત્રે ગુરૂ ધર્મ ધુરંધર, ધર્મ ત્યજી ધન પુંડળ ધાયો,

કામિની કંથથી નિત્ય લહે, નવ પુત્ર પિતા તણે લે પડછાંચો,
કારણ એજ રસાળ આ હિન્દની, વાડીની પડતીનો પાયો રચાયો.

કહે ભાઈ ! આવા આવા ઘોટાળામાં દેશસેવા કેવી રીતે થઈ શકે ? તેમ છતાં જો કદાચ પ્રયાસ થાય તો પણ આ બધું સુધરતાં સેંકડો વર્ષ વિતી જાય. ”

તેના આવા બોલવાથી કુસુમકાન્તને હસવું આવ્યું. તે બોલ્યો,
“ નવનિત ! તારી વાક્ય આતુર્યતા અજબ પ્રકારની છે. તારા શબ્દોએ આ રડતા હૃદયને આજે હસાવ્યું છે. નવનિત ! દેશોદયના કામમાં આજ કાલ લેખકો અને વક્તાઓ પણ ઘણું કરી શકે એમ છે. તેઓ...”

“ અરે એતો આ વખતે એક ખીજનો દ્રેષ કરવાને કમ્મરકશી સાહિત્ય સંગ્રામમાં ઉતરી પડ્યા છે. ” કુસુમકાન્તને અધવચ્ચ બોલતો અટકાવી નવનિતરાય પુનઃ આગળ કહેવા લાગ્યો, “ કુસુમ ! આજકાલના લેખકો અને પુસ્તક વેચનારા કેટલાક બુકસેલરો એટલી તો ધમાધમી કરવાને મંડી પડ્યા છે કે જે સાંભળતાં તું સ્તબ્ધ બની જઈશ. તેઓ એવા તો રત્નદેશી છે કે કાંઈ ન પૂછો વાત. જે લેખકો પોતાનાં પુસ્તકોમાં ચાતો જાહેર લખાણોમાં નીતિ-ઐક્યતાનાં લખાણ લખાણો લખી પોતાના વિચારો દર્શાવે છે; તે ખાલી મૃગજળ જેવાજ હોય છે. હું આવા કેટલાક લેખકોના સમાગમમાં આવ્યો છું. તેઓ લખવાના જુદું અને વર્તવાના જુદું. અસત્ય બોલ્યા સિવાય તો તેમને ચાલી શકતુંજ નથી. તેમની લેખિનીઓથી લખાએલા ધર્મ-ઐક્યતાના જ્યારે લેખ વાંચવામાં આવે ત્યારે હરકોઈ માણસ તે લખનાર મહાશયના ઉચ્ચ વિચારો વિષે માન ધરાવ્યા સિવાય રહેજ નહિ. પરંતુ તેમના ગુણ દોષનું તો ખરું જ્ઞાન તેમના સમાગમમાં આવ્યા પછીથીજ થાય છે. તેઓ લખ્યા મુજબનું વર્તન ચલાવનારા હોતા નથી. ધર્મ-નીતિને તો

તેમણે હમેશને માટે તિલાંજલી આપી દીધેલી હોય છે. આમાંના કોઈ વ્યભિચારી તો કોઈ જુગારી—દાર્ડીયા—ગંજેરી—લગ્જેરી વગેરે કેટલાક અપવાદ રૂપ હોય છે. ખરેખર ! આવા લેખકો-વકતાઓ દુનિયાના ભાર રૂપ છે અને સરસ્વતીના પણ પક્ષા ગુન્હેગાર છે. યસ તેથીજ તેઓ લક્ષ્મી વિહીન રહે છે એમ હવે સમજાય છે. તેઓ સારા લેખકોની સદાકાળ ઇર્ષ્યા કર્યા કરે છે. તેઓ બાગ્યેજ પોતાના કુટુંબમાં શાંતિમાં સંપ રાખતા હશે. તેઓનું લખેલું અને બોલેલું તો ફક્ત દુનિયાને દેખાડવાનું જ હોય છે. કુસુમ ! હવે અત્રેના થોડાક બુકસેલરો વિષે સાંભળ. આ રાજનગરમાં એવા પણ બુકસેલરો છે કે જે લેખકોના અતિશય પરિશ્રમથી લખાએલાં પુસ્તકો છપાવી દુનિયામાં ઓળખાતા થયા છે, અને સાંઝે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી આનંદ કરી રહ્યા છે; તેઓ હવે પોતાનું શ્રેય કરનારા લેખકોને ગુલામ ગણવાનો શંકો ધરાવે છે. તેઓ એમ સમજે છે કે અમારાથીજ લેખકો તેમનું ગૂંજરાન ચલાવી શકે છે. આવા એક અજ્ઞાન અને મિથ્યા-ભિમાની બુકસેલરનો મને અનુભવ થયો છે. તે જમાનાના ખાધેલા બુકસેલરની સ્વાર્થપરાયણતા પણ અજળ પ્રકારની છે. તે નવાસવા થતા લેખકને અજ્ઞયય રીતે સમજાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લે છે. હું એક દિવસે તેની દુકાનપર બેઠો હતો; તેવામાં એક ગરીબ યુવક કે જે થતો લેખક હતો, તે મેટર લઈ તેની દુકાને આવ્યો. ત્યારે તે બુકસેલર કે જે ગદ્યેકા પૂંછ કહાં હય તે પણ સમજે નહિ તેણે પ્રથમ એ લેખકને સારા સન્માનથી ઉપર બેસાડી તેનું લખાણ જોયું. તે પછી તેણે મૂંછોમાં હસી મેટર પાછું આપતાં કહ્યું, અરે ! તમે તે આ લેખ લખ્યો છે કે રમત કરી છે? તમારો લેખ છપાવવા જેવો નથી. તમારા કરતાંતો સારા લખાણના અમારે ત્યાં થોકડે થોકડા પડ્યા છે. અમારે

આવું નાખસંદ લખાણ છપાવી કંઈ બીજા માગવી નથી આપણા. તમે હજી પ્રથમજ બહાર પડનાર છો. જો કે અમારી ફરજ છે કે લેખકોને આશ્રય આપી લાઈટમાં લાવવા; પરંતુ લેખકો એવા નિમકહરામ હોય છે કે લાઈટમાં આવ્યા પછી અમારાથી બેધમાની કરે છે, અમારી સાથે લખાડ વિધા કરે છે. આવા કેટલાકનો અનુભવ થવાથી અમે લેખકોને આશ્રય આપવાનું હવે બંધ કર્યું છે.” આટલું કહી તે સ્વાર્થાંધ યુક્તસેલરે મજા સામે જોઈ છૂપું હાથ્ય કર્યું. પેલા ગરીબ લેખકે તેને અનેક પ્રકારે આજીજી કરી પોતાનો લેખ છપાવી બહાર પાડવાની વિનંતિ કરી. છેવટે તે આનાકાની કરતા યુક્તસેલરે તેને ફક્ત દસ રૂપિયા આપવાના જણાવી તેનું મેટર સોલ રાઈટ સાથે છપાવવાનું કહી તે લેખકને જણાવ્યું કે, જો તમારું પુસ્તક જનસમાજમાં વખણાશે તો અમે તમારી સારી કદર કરીશું. તમારે બીજાં પુસ્તકો અન્ય યુક્તસેલરને લખી આપવાની જરૂર રહેશે નહિ. અમે તમને સોનાના શિખરે ચઢાવીશું, તમને અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં લાવીશું. આવી રીતે સમજાવી તેણે તે ગરીબ લેખકનાં કાંડાં કાપી લીધાં. લેખક આશ્ચર્ય ગયો. હુંતો તેની વાત કરવાની સફાઈથી તથા અઠંગ ઉઠાગીરપણાથી દિડંબ થઈ ગયો. મહેં તેના લખાણનાં થોડાંક પાના ઉથલાવી જોયાં. લેખ ધણો સારો હતો; પણ યુક્તસેલરે મહત્તમાંજ પડાવી લેવાને ધરાદે તેને ખોટો દરાવ્યો હતો. તેણે તે પુસ્તક છપાવ્યું—જનસમાજમાં પ્રિય થઈ પડ્યું. તેની આજ થોડી ઍડીશન થઈ છે; પરંતુ તે હરામી યુક્તસેલરે તે ગરીબ લેખકને એક રાત્રિ પાછ પણ આપી નહિ. આથી મને અપાર ક્રોધ ચઢ્યો. મહેં તેની દુકાને આવવું જવું બંધ કરી તે ગરીબ લેખકને અત્રેના એક સુવિખ્યાત, યાની અને પરિક્ષક યુક્તસેલરને ત્યાં ઓળખાણ કુગવી. હાલમાં તે યુક્તસેલરે તેનાં બે પુસ્તકો છાપી તેને સારો બદલો આપ્યો.

હવે તે લેખક તે સુરા બુક્સેલરનુંજ કામ કર્યા કરે છે. તેણે હરામી બુક્સેલરોને પુસ્તકો લખી આપવાની હવે પ્રતિજ્ઞા કરી છે. પરમકૃપાળુ પરમાત્મા આવા જ્ઞાનહીન બુક્સેલરોને સુબુદ્ધિ પ્રકટાવે એવી મારી પ્રાર્થના છે.” આટલી વાત કરી નવનિતરાય મૌન રહ્યો. કુસુમકાન્ત બોલ્યો, “બંધુ ! તારું કહેવું યથાર્થ છે. આખો જમાનો ઝેરી બની ગયો છે. આપણે તેવાઓનેજ ખરું જ્ઞાન પ્રકટાવવાના પ્રયાસ કરવાના છે. તેઓ સત્ય સમજતા થશે કે તરત સ્વાર્થ છોડી દઈ ન્યાય પરાયણતા ધરાવશે અને આખરે તેઓ પણ આપણા કાર્યમાં જોડાશે.”

આવી રીતની વાતો ચાલી રહી હતી; એવામાં કુસુમકાન્તના બે મિત્રો તેને મળવાને આવ્યા. તેમાં એક ડોક્ટર હતો; તેનું નામ સુધાકર હતું અને બીજો એક વકીલ હતો; તેનું નામ મનહરરાય હતું. તેઓ ઉપર આવ્યા. કુસુમકાન્ત અને નવનિતે તેમની સાથે હાથ મીલાવી કુશળ પૂછ્યું. સુધાકરે અને મનહરે ત્યાં પડેલા સોફાપર સ્થાન લઈ કુસુમકાન્તને વામનરાય તરફથી મળેલા અન્યાયને માટે દિલગીરી દર્શાવી. નવનિતે સુશિલાને આ બનાવવાની આજ્ઞા કરી સુધાકર સામે જોઈ પૂછ્યું, “ડોક્ટર સાહેબ ! હાલમાં આપની પ્રેક્ટીસ કેમ ચાલે છે ? દવાખાને દરદીઓના દરોડા પડે છે કે નહિ ?”

“હાલમાં ઠંડા બજાર ચાલે છે, દવાખાનામાં બેઠા બેઠા સમગ્ર ગુમાવવાને માટે પાના રમવાં પડે છે.” સુધાકરે જણાવ્યું.

“ત્યારે કોઈ પંડિત બ્રાહ્મણને બોલાવી જાપ જપાવે કે જેથી પ્લેગ કોલેરાનો ઉપદ્રવ ફેલાય અને તમારાં ખીસ્સાં ચિકાર ભરાય.” નવનિતે હસીને કહ્યું.

“નવનિત ! તું મોટો લેખક થયો પણ તારી મશ્કરી કરવાની ટેવ ના ગઈ. શું ધંધો એવો રહ્યો એટલે લોકોને દુઃખ થાય એવા

જાપ જાપાવના ? ભાઈ ! ખરું પૂછે તો આજે અનેક ડોક્ટરો અને વૈદ્યો વધી ગયા છે. આપણા લોકોને જાણે કંઈ ધંધોજ સૂઝતો ના હોય એવી રીતે ભણેલાં ગણેલાંઓ પણ પાસ થઈ એકનો એકજ ધંધો કરવાને મચી પડે છે. તેમ ઉંટ વૈદ્યોનો પણ સમાર નથી. જ્યાં ત્યાં નજર કરીશું તો વૈદ્યો અને દાકતરોનાંજ પાટીયાં નજરે પડશે. લોકો જ્યાં સસ્તુ દેખે છે ત્યાં દોડે છે. આવા અનેક દાકતરોમાં ખરા-ખોટા દાકતર સમજવા મુશ્કેલ થઈ પડ્યા છે. મારો પણ હવે ખીજે ધંધો કરવાનો વિચાર છે; કારણ કે હાલમાં મારે બિલકુલ પ્રેક્ટિશ ચાલતી નથી. આ કોટ પાટલુન ખમિસ વગેરે ધોવ-રામણના પૈસા આપવાને માટે પણ હવે વિચાર કરવો પડે છે. ”

કુસુમકાન્તે ટટાર બેશી બોલતું શરૂ કર્યું, “ સુધાકરભાઈ ! મારા શબ્દોથી ખોટું લગાડશે નહિ, હું તો જે સત્ય હશે તેજ કહીશ. પ્રેક્ટિશ બરાબર નહિ ચાલવાનું મુખ્ય કારણ પણ આપ પોતેજ છો. તમે સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થને માટે બિલકુલ લક્ષ્ય આપતા નથી. જ્યારે મનુષ્યો તાવ અગર મહામારીના ઉપદ્રવથી પિડાય છે ત્યારે આપણા કેટલાક ડોક્ટર સાહેબો ખુશી થાય છે. ગરીબજનો રોગ મટવાની આશાએ ડોક્ટર સાહેબને દેવ તરીકે ગણી પોતાનાં બહાલાં બાળકોના મુખમાંથી કાઢી તેમનાં પેટ ધોષવાને માગે એટલા પૈસા આપે છે; તો પણ દૈત્ય હૃદયના દાકતરોના હૃદયમાં તે ગરીબજનો પ્રત્યે દયા ઉત્પન્ન થતી નથી. તેઓ તો રોગીનો કેશ કેમ લંબાય અને મહિનાઓના મહિના સૂધી બાટલા લઈ આપણી ખુશામદ કરી સાહેબ-સાહેબ કહી બીલનાં નાણાં ચૂકવે એવીજ ફક્ત દરકાર રાખે છે. આવા ડોક્ટરો પ્રભુના અને જનસમાજના અક્ષમ્ય અપરાધી થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? મી. સુધાકર ! જે ડોક્ટરના દિલ દયાથી પિંજળે છે, જે ગરીબજનોને

થોડા પૈસા લઈ આરામ કરે છે અને રોગીઓને આશ્વાસન આપી તેમના આશિર્વાદ મેળવી સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ પરાયણ રહે છે; તેના જીવનને ધન્ય છે; અને તેજ ડોક્ટર દેવ કહેવાય છે, બાકીના બધાતો દૈત્ય સ્વરૂપે લેખાય છે. આપણો દેશ હાલ દારિદ્રતામાં સડે છે. લોકો પૈસા નહિ હોવાથી બચકર રોગથી પીડાઈ મરે છે, અરે તેમનાં બહાલાં સંતાનોને પણ દવા વગર ટળવળી મરતાં નજરે જીવે છે. તેવા નિર્ધનેને માટે ખાસ નિઃસ્વાર્થી ડોક્ટરો અને વૈદ્યાની જરૂર છે, તે ગરીબજનોની સારવારમાંજ ખરૂં પૂણ્ય સમાજેલું છે.”

સુધાકર કંઈ બોલે એ પહેલાંજ નવનિત બોલી ઉઠ્યો, “ શું આ દાકતર સાહેબ ગરીબોની સેવા કરવા જશે ? મને તો નથી લાગતું કે દાકતરોના દૈત્ય દિલમાં દયા ઉત્પન્ન થાય. મારે આ વિષય ઉપર આ મહેરબાન ડોક્ટરસાહેબ સાથે વાદવિવાદ થયો હતો; મહેં તેમને પૈસા આપવાને અશક્ત એવા ગરીબોને મદત દવા આપવાનું સૂચવ્યું હતું, ત્યારે તેમણે મને જવાબ આપ્યો કે અમે એમ કરવાને લાચાર છીએ. અમે કંઈ ગરીબ કંગાલોને માટે નાણાંનો ભોગ આપી એલ, એમ, એન્ડ, એસ, થયા નથી. અમારેતો જેટલું ખર્ચ થયું છે તેનાથી અવિક સંપાદન કરવું છે. તમારા કહેવા પ્રમાણે અમે વર્તીએ તો બીજેજ દિવસે પેદું ઉપાડી ઘેર બેસવું પડે અને અમારા કુટુંબના નિર્વાહને અર્થે દહીંઓના કાલાવાલા કરી તેમને ઘેર જઈ બીખ માગવી પડે. તેમજ કોટ પાટલુન વગેરે વસ્ત્ર અને ગાડીઘોડાના વૈભવને દૂર કરી અમારે પણ દારિદ્ર નારાયણ બની જવું પડે. કુસુમકાન્ત ! આ સુધાકર બાઈએ મને આવો જવાબ આપ્યો હતો, તેનો પ્રત્યુત્તર હવે તમે તેમને આપો કે જેથી તમારી વાત તેમના ગરમાગરમ બેબામાં કરે. ” નવનિત બોલતો બંધ થયો. કુસુમકાન્તે હરતે વદને

સુધાકર સામે જોઈ કહ્યું, “ મિત્ર ! ખોટું લગાડશો નહિ હાંકે, આપણું હૃદય એક હોવાથીજ હું તમને સત્ય સમજાવું છું. તમે કહો છો કે ગરીબોની સેવા કરવાથી આપણે પણ દરિદ્રનારાયણ બની જવું પડે. જો કે તમારું કહેવું સત્ય છે; પરંતુ તેની સાથે આટલું ખાસ કરીને માદ રાખવાનું છે કે, જો આપણે તે ગરીબોને આપણા જેવાં બનાવવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોઈએ તો આપણે પણ આપણા આનંદનો ભોગ આપી દરિદ્રનારાયણ બની જવું જોઈએ. દેશની દશા સુધારવાની વાત સુખથી બોલવાથી અમલમાં ચૂકાતી નથી. એવા સુખથી બોલનારા ગળ્યા અર્થાત્ અચ્છાન છે. તમે તે પ્રમાણે વર્તો કે જેથી અન્ય પણ કુદરતની કરામતથી તમારું જોઈ તમારા જેવા બનવાના પ્રયત્નો કરશે. તમે જો સામાપર પ્રેમ રાખશો તો તેના મનમાં પણ આપો આપ તમારા પ્રત્યે પ્રેમ પ્રગટશે. તમે તેની તરફ ધિક્કાર-મય નેત્રે જોશો તો તે પણ તમને ધિક્કારની નજરે જોશે. તે સુજળ તમે જો કદાચ તમારો સર્વ સ્વાર્થ ત્યાગ કરી ગરીબોને ઉન્નત કરવાના પ્રયત્નો કરશો. તો તમારું જોઈ અન્ય પણ બહાર પડશે અને તેથી સમય આવે ગરીબોના ઉદ્ધાર સાથે તમે પણ ઉન્નતિના શિખરે પહોંચી દેશવિદેશમાં વખણાશો. બંધુ ! તમે સત્યને સારી રીતે સમજી શકો છો; પરંતુ મૃગજળ જેવા સ્વાર્થને માટે સત્યને છુપાવી પ્રભુના ગૂંહેમાર બનો છો. હું ખાત્રીપૂર્વક જણાવું છું કે ડોક્ટરો જ્યાં સુધી ખરા પરમાર્થી નહિ થાય ત્યાં સુધી કદી પણ આપણો કરવાથી અને લખાણો લખવાથી આ હિંદુસ્થાનમાંથી મરણ પ્રમાણ આપું ચંવાલુંજ નથી.”

કુસુમકાન્તના મિત્રની સાથેજ નવનિત એકાએક ઉભો થઈ બોલી ઉઠ્યો, “ હું તમારા મતને ટેકા આપું છું અને નિઃસ્વાર્થી પરમાર્થી ડોક્ટરોને ધન્યવાદ દઉં છું, પરંતુ જો મિથ્યાભિમાની છે અને સ્વાર્થને માટે

પૈસા પ્રાપ્ત કરવા ગરીબોના કેસ લંબાવી તેમની ગરદનો કાપનારા છે, તેવાઓને મળેલી ડીથી કે જે એલ, એમ, એન્ડ, એસ; હોય છે તેના આગળના ત્રણ શબ્દો કાઢી નાખી છેલ્લા શબ્દ જેવાજ ગણ્યું. કેમ મી. મનહરરાય ! તમે મને ટેકો આપો છોને ? ”

“ યસ, હું તમારા શબ્દોને હોંશથી વધાવી લઉં છું.” મનહરે કહ્યું.

“ મનહરરાય ! તમારા નીચે પણ પાણીનો રેલો છે એ સંભાળજો.” કુસુમકાન્તે હશીને કહ્યું.

મનહર મૌન રહ્યો. પુનઃ સુધાકરે કહેવા માંડ્યું, “કુસુમકાન્ત ! આ હૃદય એવું પત્થરનું નથી કે જેથી ગરીબોનાં દુઃખ જોઈ દુઃખી ન થાય. મ્હેં ગરીબોને માટે અર્ધી ફી રાખેલી છે. હું કોઈ કોઈ વખતે ગરીબ લતાઓમાં ફરવા જઈ તેમને સ્વચ્છ રહેવાનો ઉપદેશ આપું છું. છેક દ્રવ્યવિહીન કંગાલોને ત્યાં પણ વગર ફીએ તપાસવા જઈ છું. આજકાલ દવાખાનામાં દવા લેવા આવનારાઓમાં મુખ્યત્વે યુવાન વર્ગજ હોય છે. તેમાંના ઘણા ખરાના રોગ તો પાચનશક્તિની મંદતા, મગજની નબળાઈ ધાતુક્ષીણતા-શરીરનું ફિક્કાપણું અને આંખનું નિરતેજપણું હોય છે. આમાંનાં ઘણાં ખરાં કારણે તો તેમનાં માતા-પિતાના અગ્નિપથનાં પરાક્રમથીજ ઉતરેલાં હોય છે. તે ઉપરાંત બાળલગ્નની મ્હોકાણ, કુમળા મગજપર અબ્યાસનો પૂષ્કળ બોજો; આવાં અનેક કારણોને લીધે યુવાન વર્ગની તંદુરસ્તી બગડેલી હોય છે. દહો આમાં કોનો દોષ ? તેમનાં અગ્નિ માઆપોનો કે દાકતરોનો ? હું પ્રશ્ન કયુલ કરું છું કે જેટલું લેકચરદારા ના થઈ શકે તેથી વિશેષ સુખાકારી સાફ દાકતરો કરી શકે; પરંતુ તે પહેલાં તેમણે તેમની સ્વાર્થ પશયણતાને તિલાંજલી આપવી પડે. હું ઇચ્છું છું કે તે પ્રમાણે વતપાને સર્વની બુદ્ધિ નિર્મળ થાઓ.”

સુધાકરનું બોલવું સમાપ્ત થયું કે તરત કુસુમકાન્તે કહ્યું, “ મિત્રા તમારો યોગ્ય ખુલાસો સાંભળી મને અત્યાનંદ થાય છે; અને આશા રાખું છું કે તમે તે પ્રમાણે વર્તી ગરીબ જનોના આશિર્વાદ મેળવી આ હિંદનું કલ્યાણ કરશો. તમારા જેવોજ ધંધો પણ આ મી. મનહરરાયનો છે. તેઓ અત્રેના સુપ્રસિદ્ધ વકિલ છે. જન સમાજમાં તેમનું સાદું માન છે; પરંતુ તેમને મારે પણ બે શબ્દો સંભળાવવાના છે. સાંપ્રત સમયમાં બણેલા ગણેલા વહીવે પણ પોતાના કર્તવ્યથી વિમુખ રહે છે. તેઓ પૈસા પ્રાપ્ત કરવાને અસત્ય બોલે છે, અસત્ય સમજાવે છે અને વાદી પ્રતિવાદીનો કેસ કેમ લખાય તેની ખાસ કાળજી રાખે છે. વાદી પ્રતિવાદી પાસેથી પૈસા કેમ પડાવવા એનો પાઠ એમના ગુમાસ્તા સારી રીતે શીખેલા હોય છે. વિદ્યાવાન વકિલોએ આવી રીતે વર્તવું યોગ્ય નથી. અસત્ય સમજાવ્યા સિવાય શું પૈસા પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી ? થાય છે, પરંતુ મન માનવાં નાણાં મળતાં નથી. તેમણે પણ એવી રીતે નહિ વર્તતાં સત્ય માર્ગે દ્રવ્ય સંપાદન કરી આપણા દેશ બંધુઓને સાચી સલાહ આપી યોગ્ય ન્યાય અપાવવો જોઈએ. આ દેશમાં હિપ્પન થએલા રાત્રિ હરિશ્ચંદ્રનું નામ સત્યતાને માટે આખા ભૂમંડળમાં વિખ્યાત થઈ રહ્યું છે; તે સત્યવાદી નૃપતિના દેશનાજ બાંધવો ફક્ત પૈસાને માટે હજારો ગરીબ બંધુઓને બંધનમાં નખાવી પામમાત્ર કરે એતો કલંક રૂપ છે. ”

મનહરરાય હસતે વદને બોલ્યો, “ કુસુમકાન્ત ! આજે તો તમે બધાની ઓટકણીજ કાઢવી શરૂ કરી છે. બંધુ ! એકંદરે તમારી વાત સત્ય છે; એટલે વિશેષ કહેવા જેવું કંઈ નથી, પરંતુ આ સમય એવો આવ્યો છે કે અસત્ય સિવાય દ્રવ્ય સંપાદન થઈ શકતું નથી. જે સત્યતાથી વર્તવા જઈએ છીએ તો દ્રવ્ય વિહીન થઈ બાળ બચ્ચાંના

આશીયાળા ચહેરા જોવા પડે છે. ત્યારે અમારે હવે એવો કયો ધંધો કરવો જોઈએ કે જેથી સત્યનું પાલન થાય અને બે પૈસાથી સુખી પણ થવાય ?”

આથી તરત સુધાકર બોલ્યો:—“જો મારો વિચાર બધાને યોગ્ય લાગે તો એવો છે કે આપણે એકાદ મિલ બંધાવીએ. થોડીક મુડી હું કાઢીશ, થોડીક મી. મનહરલાલ કાઢશે અને ખાડીના શેરો ભરાવાશે. જો આપણે બીજી મિલો કરતાં જમે રૂપિયાનાં સારાં વ્યાજ આપીશું તો લોકો બીજે મૂકેલા રૂપિયા વધારે વ્યાજની આશાએ આપણે ત્યાં મૂકવા આવશે. આવી રીતના પ્રયાસથી સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ પણ થશે; કારણ કે હજારો ગરીબ મજૂરો મિલમાં નોકરીએ આવશે અને તેથી તેમનામાંથી આજસ, ભીખ માગી ખાવું વગેરે કુટુંબો દૂર થશે.....”

સુધાકરને અધવચ બોલતો અટકાવી નવનિત હશી પડી બોલ્યો, “અરે વાહરે દાકતર સાહેબ ! ખૂબ નજર દોડાવી. આ ધંધો પણ તમે અજાનો શોધી કાઢ્યો. દાકતરી કરતાં દસ ધણા દામ મળે એવો ધંધો છે. તમોરે ત્યાં વ્યાજ ખાઉ લોકો ટપોટપ નાણાં મૂકશે; અરે રેંટીયા કાંતી એકત્ર કરેલી થોડીક મૂડી પણ રાંડી રાંડે વ્યાજની આશાએ તમારે ત્યાં મૂકવા દોડતી આવશે. તે પછી ટૂંક સુદતમાં જ તમારો ધંધો ધમ ધોકાર ચાલશે અને રાજનગરમાં ફક્કડ બની અક્કડ બેશી પારકે પૈસે પરમાનંદ માની ભોં ભોં અવાજ કરતી અને હવાઈ વિમાનની માફક દોડતી મોઠરો દોડાવાશે. જુઓ, પારકા પૈસે મોજ માણતા મિલમાલિકો વિષે મારા એક મિત્રે કવિતા બનાવી મારી નવલકથામાં સુકવડ મોકલી આપી છે.

મળે છે મિલ માલીકને, સ્વર્ગ સમ મુખ દુનિયામાં,
મલીદો ખાય, ખર્ચે કાંકરા સમ દોષ દુનિયામાં;
જતાં જમાં પામતા તે માન ને અકરામ દુનિયામાં,
મજાને મોજ કરવી તેમનું છે કામ દુનિયામાં.
લવાડી છો કરે લોકો, કરે અસોસ લલકારી,
નથી એ જાણતા ધન પારકું છે સર્પની બારી.

સુધાકર ભાઈ ! સમજ્યા કે ? એ હરામનું ધન છે, ગરીબોના લોહીના પાણીના પૈસા છે અને રાંડી રાંડોના રેંટીઆની રોકડ છે; માટે બૂલે ચૂકે પણ એવો પારકે પૈસે આનંદ કરવાના ધંધાને મનમાંથી કાઢી નાખજો; નહિ તો ભગવાન સાથે જન્મ વાંઝીયા રાખશે સમજ્યા ? ”

નવનિતના બેલવાથી બધા હસી પડ્યા. સધળા કુસુમકાન્તને જવાબ સાંભળવાને તેના મુખ સામે જોઈ રહ્યા. કુસુમકાન્ત થોડીકવાર મોન્ન રહી બોલ્યો, “ ખરેખર ! દુનિયાને દગાથી છેતરી પૈસા પ્રાપ્ત કરવાના વિચાર ક્રિપ્ત થવા એજ દુર્દેશનું કારણ છે. બંધુઓ ! એ બધા ધંધામાં વિશ્વાસઘાત અને પ્રત્યક્ષ સિવાય અન્ય કંઈ નથી.

ભાઈઓ ! તમારી પાસે સારા પૈસા છે, તમે કંઈ બૂબે મરજત નથી; તો શામાટે દુનિયામાં દગમગાજ તરીકે લેખાવાના વિચારોને હૃદયમાં સ્થાન આપો છો ? તમે હવે બહુ કમાયા છો, તમારા કુટુંબનું સારી રીતે પોષણ થાય એટલું દ્રવ્ય તમે એકત્ર કર્યું છે, તો તમે હવે વધુ દ્રવ્ય સંપાદન કરવાની તૃષ્ણાને ત્યાગી મારી સાથે દેશ સેવા કરવા જોડાવ. આપણું હૃદય એક છે, આપણે સાડું કામ કરી ચકીયું અને સમય આવે આપણું જેવા અનેકને કૃત્યન્ન કરી દેશનો ઉદ્ધાર કરીયું. ભાઈઓ ! આપણે કાણ છીએ ? આપણે મહાન ઋષી મૂનીઓનાં સંતાનો છીએ. વસિષ્ઠ-વિશામિત્ર-વ્યાસ, શ્રી શંકરાચાર્ય ભગવાન, શ્રી મહાવીર સ્વામિ, શ્રી રામચંદ્ર હરિશ્ચંદ્ર પ્રતાપ શિવાજી વગેરેનું રક્ત આપણા શરીરમાં રમે રમે વહન

કરી રહ્યું છે. એ પ્રતાપી પુરુષોનીજ વીર ભૂમિમાં આપણે ઉત્પન્ન થયા છીએ. તો વિચારો ? સ્વાત્મ અભિમાન વિસારવાથીજ આપણી અવનતિ થઈ રહી છે. તે અદસ્ય રહેલા પ્રતાપી પુરુષો પણ આપણને અધોગતિએ પહોંચેલા જોઈ ખેદ દર્શાવી રહ્યા છે; તો હવે શમાટે આજસ કરો છો ? ઉઠો, જગૃત થાઓ અને દેશે દેશ ફરી તમારા દેશ બંધુઓને જગૃત કરી સ્વાત્મ અભિમાન પ્રકટાવો. બંધુઓ ! મારો વિચાર સમાજ સ્થાપવાનો છે; કે જે સમાજના પરિબળે નાનકડો યુરોપ આજે સિંહ સ્વરૂપે ગાજે છે અને તેની આગળ આપણો હસ્તી સમાન એશિયા નિર્મળ બની ગયો છે. સમાજ વડે આપણે ધીમે ધીમે સૌ કાંઈ કરી શકીશું. બોલો, આપ સઘળાને મારા વિચાર પસંદ છે કે નહિ ? ”

મનહર બોલ્યો:—“ બંધુ ! અમે ખરા હૃદયથી આપના વિચારને સંમત છીએ. આપણે દેશસેવાકરવાથી આપણા પૂર્વજોની કીર્તિને છિન્નવળ કરીશું, તે સાથે જન સમાજની પ્રીતિ પણ પ્રાપ્ત કરીશું અને હજારો ગરીબોની આશિષ મેળવીશું. પરંતુ નામદાર સરકારના કેટલાક સ્વાર્થ પરામણુ અમલદારોની ઇતિરાજને પ્રાપ્ત થઈશું. કારણકે તેઓ દેશ સેવાનું નામ સાંભળીને બડકી ઉઠે છે. તેઓમાંના કેટલાક અજ્ઞાન છે અને તેથી તેઓ આપણને પણ અજ્ઞાનના અંધકારમાં ડૂબાવવાને ઇચ્છે છે. દેશ સેવા સરકારને કંઈ વિધન કર્તા નથી. આપણા સરકારની જન્મ ભૂમિમાં દરેકે દરેક સ્વદેશ ભક્ત છે. તેમના કર્ણમાં બાલ્યાવસ્થામાંથીજ સ્વદેશ સેવાના શબ્દો ડુંકાય છે. સ્વદેશાભિમાન જન્મસિદ્ધ હક છે; ન્યાયથી પોતાનું મેળવવું અને દેશ બંધુઓને અજ્ઞાનતામાંથી જગૃત કરી સ્વદેશાભિમાન પ્રકટાવવું એ પ્રત્યેકની ફરજ છે. તેમાં પ્રજાને રાજાને કે સરકારને બય પામવા જેવું કશુંજ નથી.

કુસુમકાન્ત:—“ ભાઈઓ ! જે વીર પુત્રો સમુદ્રપારથી અપાર પરિશ્રમે અત્રે આવી તેમની કીર્તિને ઉજવણ કરી રહ્યા છે; તેમનામાં સારા સાર સમજવાની શક્તિ ધણીજ રહેલી છે. સોબતે અસર અથવા તથા રાજ તથા પ્રજા. આપણે હાલ એવા રાજના શિતળ છત્ર નીચે છીએ કે જે ન્યાયી છે, પ્રજાને ઉન્નત બનાવવાને ખાસ લક્ષ્ય આપે છે, સ્વદેશ વત્સલ છે, સ્વતંત્રતાને ચાહે છે. એવા પ્રતાપી રાજના ગુણોથી જો આપણે વિમુખ રહીએ તો આપણે માતૃદ્રોહિ અને તેમની પવિત્ર કીર્તિને કલંક લગાડનારા કહેવાઈએ.

આપણે અન્ય દેશોને દેખાડી આપવું જોઈએ કે અમે અમારા રાજ્યકર્તાના સહવાસથી યાની બની સ્વદેશ ભક્ત અને સ્વતંત્રતાને ચાહનારા થયા છીએ. આથીજ સમય જતાં આ આર્ય ભૂમિની કીર્તિ સાથે રાજ્ય કર્તાની કીર્તિ પણ આખા જગતમાં ફેલાશે. ” કુસુમકાન્ત બોલતો બંધ થયો. સમજાએ તેના વિચારને પુષ્ટિ આપી. આખરે સમાજ સ્થાપવાનો નિશ્ચય થયો. આ કચારનીએ તૈયાર થઈ ગઈ હતી, નવનિત નીચે જઈ ચા ઉપર લઈ આવ્યો. મિત્ર મંડળ આ પી આડી અવળી વાતો કરવા લાગ્યું. વાતોમાંને વાતોમાં સાંજ પડી. નવનિતના સાહિત્ય સદનની દિવાલે લટકાવેલી ધડીયાળમાં કડીંગ-કડીંગ પાંચના ટકોરા થયા. એવામાં કુસુમકાન્તને એકાએક કંઈક યાદ આવતાં કહ્યું, “ ભાઈઓ ! જે તમારો વિચાર હોય તો આપણે અત્યારે નારાયણ ધાટ તરફ ફરવા જઈએ? ત્યાં એક પવિત્ર સંન્યાસી મહારાજ રહે છે, તેમનું નામ રામાનંદ સ્વામિ છે. પોતે વિદ્વાન અને સદેશ પ્રેમિ છે. આલો, આપણે ત્યાં જઈ બે ઘડી આનંદ કરીશું અને સંન્યાસી મહારાજની પ્રાસેથી કંઈક નવું જાણવાનું પણ જાણી લઈશું.”

“ ધણે જ સરસ વિચાર; ત્યાં જવાથી આપણને બે લાભ મળશે. એકતો ખુશી હવાને અને પવિત્ર મહાત્માનાં દર્શનને. ” મનહરરાયે કહ્યું.

“ ત્યારે આપણે હવે તે તરફ ચાલી શું ? ” સુધાકરે પૂછ્યું.

“ હા, ચાલીશું તો ખરા પણ ત્યાં સુધી પ્રમ થસતા જઈશું કે ? સુધાકર ! તું ઘેર જ અને જલ્દી તારી વિક્ટોરીયા બેડી લાવ; કે જોથી આપણે સઘળા અંદર બેસીને ત્યાં જઈએ. બાઈ ! દેશ બંધુઓને બેસાડવાથી તારી ગાડી કંઈ ઘસાઈ નહિ જાય. ” નવનિતે કહ્યું.

બધા હસી પડ્યા. સુધાકર ગાડી લેવા ગયો. કુસુમકાન્ત અને નવનિત વસ્ત્ર પહેરી તૈયાર થયા. કુસુમકાન્તે નીચે ઉતરી સુશિલા સામે જોઈ પૂછ્યું, “ બાબી ! ફરવા આવવું છે કે ? ”

“ બાઈ ! હજી આ ભારતવર્ષની મહિલાઓને ફરવા જવાની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ નથી. ”

સુશિલા આગળ બોલે એવામાંજ નવનિત બોલી ઉઠ્યો, “ કેમ ! તું જોતી નથી કે ફેટલાંએ ફેશનેબલ બેડાં જન સમાજની દ્રષ્ટિએ ચઢી વિક્ટોરીયામાં યાતો મોટરમાં બેસી હવા ખાવાને જાય છે ? વળી ટેનીસ રમવાને હાથમાં રેકેટ લઈ આપણી હિંદુ બાળાઓ શંકડી ફેશનેબલ બની જતી તેં અનેક વખત જોઈ છે, છતાં શામાટે નિરાશા મૂચક શબ્દો બોલે છે. આ વિસમી સદીની સ્ત્રીઓને કંઈ સ્વતંત્રતા વેચાતી લેવા જવું પડતું નથી. જો તારે પણ સાથે આવવું હોય તો તું પણ ફેશનેબલ શંકડી બની તૈયાર થઈ જા. ”

“ સમય આવે એમ કરીશું; આપ અત્યારે પધારો. ” સુશિલા હસી પડી.

કુસુમકાન્ત-મનહરરાય અને નવનિત તૈયાર થઈ સુધાકરની રાહ જોવા લાગ્યા. અર્ધા કલાકમાં સુધાકર વિક્ટોરીયામાં બેસી ત્યાં આવ્યો.

મિત્રો ગાડીમાં બેઠવાયા. કેવ્યમેનને ગાડી નારાયણ ધાટ તરફ લઈ જવાની આજ્ઞા મળી. ગાડીવાને ઘોડાને ચામુક લગાવી. થોડીવારે ગાડી પૂરવેગે દરવાજા બહાર નીકળી નારાયણ ધાટના માર્ગે જવા લાગી.

૬

સ્વામી રામાનંદ.

નરપતિ હિતકર્તા દ્રેષ્યતાં ચાતિ લોકે ।

જનપદ હિતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિવેન ॥

इति महति विरोधे वर्तमाने सम्राजे ।

नृपति जन पदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥

પંચતંત્ર.

રાજનું શુભ ઇચ્છનારાઓ પ્રજાની દ્રષ્ટિમાં દેશને પાત્ર હોય છે. અને પ્રજાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારાઓને રાજ્યકર્તા તિલાંજલી આપે છે. વર્તમાન સમયના આવા મહાન વિરોધમાં રાજા અને પ્રજાનું હિત સાચવી કાર્ય કરે એવો કાર્ય દક્ષ પુરુષ દુર્લભ હોય છે. રામાનંદ સ્વામિ ઉભમને પ્રિયકર થઈ પડ્યા હતા. તેઓ સમય આવે સરકારી અમલદારોના કામમાં પણ મદદગાર થઈ પડતા. ગમે એવા તાલીમખાજ ગૂંહેગારોને સ્વરૂપ સમયમાં ખોળી કાઢી અમલદારોને સોંપતા અને શહેરમાં થતાં દુષ્ટાં કારસ્થાનોની બારીકાઈથી તપાસ કરી અમલદારોને ખબર આપતા. આથી તેમનું માન દરેક અમલદારોમાં વધ્યું હતું. સરકારમાં પણ તેમનાં કાર્યોની પ્રસંસા થતી હતી. તેઓ જાહેર સભાઓમાં ભાગ લઈ સારાં બાણજો આપતા, બરીય લેતાઓમાં જઈ બરીઓને સુધરવાની શીખા મળુ આપી યથા શક્તિ મદદ કરતા. દારૂનાં પીઠાં અને જુગારખાનાં-ઓમાં પણ જાતે જઈ લોકોને નીતિનું શિક્ષણ આપતા. આનો આવાં અનેક

દારણેને લીધે તેમની ખ્યાતી ચારે તરફ થઈ રહી હતી. તેઓ શ્રીમં-
તોને ત્યાં જઈ તેમને સમજાવી દ્રવ્ય મેળવતા અને એ દ્રવ્ય અષ્ટમ
નિરાધારોના રક્ષણ ઉપરાંત ગરીબ બાળકોને બણાવવામાં વાપરતા.
તેઓએ અનેક યુવકોને નીતિનું શિક્ષણ આપી ઉપદેશને અર્થ ગામે
ગામ મોકલ્યા હતા. હંકાણુમાં રામાનંદ સ્વામીનાં દેશ સેવા સંબંધીનાં
કાર્યો સ્તુત્ય હતાં. તેઓ નદી કિનારે નારાયણ ધાટની બાજુમાં એક આશ્રમ
બાંધી રહેતા હતા. તેમના આશ્રમનું નામ રામઆશ્રમ હતું. આશ્રમમાં બે
ગાયો અને કામકાજ કરનારા ત્રણ સેવકો સિવાય અન્ય કોઈ રહેતું નહિ.
સ્વામીને એકાન્ત વાસ પસંદ હતો. તેઓ સર્વ સ્થળે ચાલીને જતા. કોઈકોઈ
વખતે શહેરમાં જ રાત્રિ પડી જતી. લોકો ત્યાં રહેવાનો આશ્રહ કરતા;
પરંતુ તેઓ મધ્ય રાત્રે પણ ઉઠાડા પગે ચાલીને આશ્રમમાં આવતા.

આજે સાંજનો સમય છે. સૂર્યમગવાન અસ્તાચ્છા તરફ જવાને
હંકાણુમાં ઉતરી રહ્યા છે. પવિત્ર સાબરમતિનો સુખકારક સમિર આનંદ
અર્પી રહ્યો છે. દેખાવ રમણિય થઈ રહ્યો છે. સ્વામી રામાનંદ આશ્રમની
બહાર એક ટેકરા ઉપર ઉભા રહી કુદરત કર્તાની કારીગરીને અવલોકી રહ્યા
છે. એવામાં તેમના આશ્રમ પ્રતિ આવવાને નીકળેલું મિત્ર મંડળ
વિકટોરીયાને દૂર ઉભી રાખી પગે ચાલતું ત્યાં આવી પહોંચ્યું. સ્વામીજી
આ વખતે ગંભીર મુખે કંઈક વિચારમાં તદ્દુપ બની પ્રકૃતિ દેવીની
લીલાને નિહાળી રહ્યા હતા. વિચારને લીધે આવનાર મિત્રમંડળ તરફ
તેમનું લક્ષ્ય ખેંચાયું નહિ. આવનાર મંડળ પણ તેમના વિચારમાં વિધનકર્તા
રૂપ નહિ થઈ પડવાની ઇચ્છાથી ધીમે પગલે ચાલી તેમની પાછળ રહેજ દૂર
ટેકરાપર નાચે બેઠું, હાથમાં જ તેમના હૃદયમાંથી કંઈક અમૃત ઉદ્દગાર
નીકળશે ધારીને સ્વપ્ના શાન્ત ચિત્તે બેસી રહ્યા. થોડીવારે શાન્ત વદને
લેલા સ્વામીજીના હૃદયોદ્દગાર સુખ દ્વારે બહાર નીકળવા લાગ્યા, “હા !

આ આર્યાવર્તનો પવિત્ર પવન અત્મારે કેવો આનંદ આપી રહ્યો છે ? આ પવિત્ર ગંગામાતાનું જળ પણ કેવા ગંભીરભાવે વહન કરી રહ્યું છે ! ખરેખર ! આ ભારત ભૂમિ જ સ્વર્ગ સદન છે. દેવોને આનંદ કરવાનું નંદનવન પણ આ જ છે. આ તેજ ભૂમિ છે કે જેમાં રામ હરસુરામ-જમહર્મિ-વ્યાસ-પ્રતાપી પાંડવો જેવાઓએ જન્મ ધર્યો હતો. એવા મહાન પ્રતાપશાળી પુરુષોની જન્મભૂમિ પવિત્ર અને સ્વર્ગ મુખ દાયિની હોય એમાં શું નવાઈ ? આ ભૂમિમાં નિવાસ કરનારા પુણ્યાત્માઓને કદી પણ દુઃખ હોતું જ નથી; પણ અત્મારે.....” સ્વામીજી બોલતા અટક્યા. તેમની દ્રષ્ટિમાંથી પૂર્વ સમય અદસ્ય થયો અને તેની જગ્યાએ સાંપ્રત સમય જણાયો. તેમનું મુખ શોકાતુર થઈ ગયું. તેઓ મંદ અવાજે બોલવા લાગ્યા, “ જ્યારથી યુધિષ્ઠિર અર્થાત્ ધર્મરાજ આ પવિત્ર વસુધાપરથી ચાલ્યા ગયા, ત્યારથી જ આ દેશની પડતીની શરૂઆત થઈ છે. ધર્મના અભાવે જનસમાજમાંથી નીતિ મર્યાદા અને એક્યતાનો ભંગ થયો અને તેથી જ પરદેશી મુસલમાનોએ આક્રમણ કરી આ દેશમાં કેટલાક સમય સૂધી રાજ્ય કરી ભાગ પડાવ્યો. તેમને પણ આ દેશમાં રહે સૈકાંઓનાં સૈકાં થઈ ગયાં છે અને તેથીજ તેઓ હવે આપણા બ્રાતાઓ—આપણા મુખ દુઃખના ભાગીદારો બન્યા છે. ચડતી પડતી સૈની થયા જ કરે છે. જે ચઢે છે એજ પડે છે. હા ! કહ્યું છે કે વિદેશીયોના આક્રમણથીજ.

હતો દેશ રે જે સવિતા સમાણો,
બધા ભાગમાંહી ધણું જે કમાણો;
થયા હાલ તે દેશના આજ માઠા,
વિદેશી હતું વિત તે લેધ નાઠા.

વળી રત્ન લેઈ ગયો પ્લેગ પાપી,
અને મેઘ રાચે કૃપા દ્રષ્ટિ કાપી;
કળિ-રાયને કાળ કોયે ભરાયા,
કર્યા ગાભરા ને બનાયા હરાયા.

ખરેખર ! દેશની દશા ઘણી જ કઠંગી થઈ પડી છે. હા ! અફ-
સોસ ! જે વીર યોદ્ધાઓના પદ પ્રહારથી આ ધરા ધમધમી રહેતી, અરે
જેની વીર હાકોથી સમસ્ત દિશાઓ કંપી ઉઠતી; હા ! આ તેજ
આર્ય દેશની આવી અવદશા થવાથી ધણું લાગી આવે છે. ” આમ
બોલતા સ્વામીજીએ પુનઃ બોલવું શરૂ કર્યું.

“ રે રે ઓ ! ભડભર્ત શિર સહુના, આર્યો તણા આશરા,
પૃથ્વીના શણુગાર સાર જગના, લક્ષ્મી તણા રે ઝરા;
જેની પૂર્ણ કળા થકી જગતમાં, સૌ દેશ જાંખા થતા,
ખોળે જેહ તણે જ બહુજ બળીઆ, ક્ષત્રિ તને લાડતા.
ક્યાં તારો ચળકાટને દબાવ્યો, ક્યાં વિત્ત તારું વળી ?
શી કીધી તુજ દુર્દશા અવનિમાં, રાજા મુસલ્લે મળી ?

પરંતુ તે ધમાધમી અને લોહી વહેવાના સમય કરતાં આ
સમય ઘણો સારો છે. ” પુનઃ હંદ આલુ થયો.

“ જગી જે ફરી તોય અદ્ય હમણાં, છે ભાસ કે તેજનો,
પેખીને પ્રિય માન તું મન થકી, આભાર અંગ્રેજનો;
લાગે તોય મને ધણું હૃદયમાં, તું કષ્ટિને કારણે,
શીરીતે ઝટવારમાં સજ થઈ, હું દુઃખ ટાળું હવે ?
જેથી લાભ લગાર થાય તુજને, તે હું કરું પ્રિતથી,
કે અંગ્રેજ કરે તને મુખ કદી, તો તેહ શી રીતથી ?

આ અંગ્રેજ તણા કદી હૃદયમાં, મહાદેવ ને કિતરે,
ને દેશી પર રાજ દેશી જનની, મળી પ્રમાણે કરે,
ને ગ્રેરે પરિપૂર્ણ ધર્મ ધરવા, સૌ ભર્તના કોળને;
સિંચે ને જળ શસ્ત્ર અસ્ત્ર અરપી ક્ષત્રિ તણા ખીજને,
બક્ષી તર્ત સ્વતંત્રતા સુજનને, સીમા કરે શોકની,
રાખે રોકી પ્રસારીને હુનરને, લક્ષ્મી જતી લોકની.
બોલુને વર્ગી કોયલા હુનરમાં, જે ગાંસડા ગર્થના;
કાઢે રત્ન અમુલ્ય ને કનક જે, બંડાર છે ભર્તના.
પાલમિટ રચાવિ રાજ કચેરી, સૌ રાય સારા મળી;
તો પામે અંગ્રેજ બહુજ બદલો, આશિષ પામે વળી,
રે' તો રાજ અખંડ આર્ય જનમાં, અંગ્રેજ રાજ તણું;
પૃથ્વી માંદ પ્રસાર થાય પળમાં, ને માન પામે ધણું.

સ્વામીજી બોલતા બંધ થયા. તેમણે અસ્ત પામતા સૂર્યને પ્રણામ કરી પાછળ દષ્ટિ કરી. કુસુમકાન્ત વગેરેએ ઉભા થઇ પ્રણામ કર્યા. સ્વામીએ હસ્તાવધને તેના સામે જોઇ પૂછ્યું, “વત્સ! ક્યારનો આવ્યો છે?”

“ મને આવ્યે ધણીવાર થઈ નથી. ”

“ આ ગૃહસ્થો કોણ છે ? ”

“ મારા મિત્રો છે. તેમાંના આ અત્રેના ડોક્ટર છે. તેમનું નામ સુધાકર છે; અને આ મનહરરાય અત્રેના વકિલ છે. ” કુસુમકાન્તે મિત્રોનો પરિચય કરાવ્યો. સ્વામીજી આશ્રમમાં જઈ એક મૃગયર્મ લઈ આવ્યા અને તે પાથરી પ્રસન્ન વદને બેઠા. કુસુમકાન્તે થોડીક ખીજ વાતો કર્યા પછી સમાજ સ્થાપવા સંબંધીનો વિચાર જાહેર કર્યો. સ્વામીજી હસ્તે વદને બોલ્યા, “ કુસુમ ! ત્હેં ધણો જ સારો વિચાર ધાર્યો છે. સમાજ વડે સ્વદેશની સારી સેવા થઇ શકશે. આ

તારા વિદ્વાન મિત્રો પણ સ્વાર્થ ત્યાગ કરી તારી સાથે જોડાવાને ઇચ્છે છે તે જોઈ હું ધણો પ્રસન્ન થયો છું. તમારા શુભ કાર્યમાં ઇશ્વર અવશ્ય સહાય કરશે.

સારા કામમાં હમેશાં વિઘ્ન આવી પડે છે; પરંતુ તેથી ગભરાવું જોઈએ નહિ. કષ્ટ એ પરમાત્માની કસોટી રૂપ છે. તમારે સમાજને અંગે હજી ઘણું સહન કરવું પડશે. લોકો, અમલદારો પ્રથમતો તમારી નિંદાઓ કરવાને મગી પડશે; પણ તમે તમારા નિશ્ચયથી નહિ ડગો તો જ તમે આગળ વધી શકશો. તમારું સ્તુત્ય કાર્ય જોઈ તમારા દુઃખનો પણ આખરે મિત્રો બનશે. કારણ કે મનુષ્યની શુભ ઇચ્છામાં પરમાત્માનું સ્ફુરણ છે. સાંભળો, મને આ વખતે એક અંગ્રેજ વિદ્વાનનું વાક્ય યાદ આવે છે. તે કહે છે કે,

* The human will, that force unseen,
The offspring of a deathless soul,
Can hew a way to any goal,
Though walls of granite intervene.

James Allen.

માટે શુભ કાર્યમાં વિઘ્ન આવી પડે તો ડરવું નહિ. દરેક કાર્ય દ્રઢ શ્રદ્ધા અને અપૂર્વ ખતથી પૂર્ણ થાય છે. અસ્થિર મનના મનુષ્યો કદાપિ આગળ વધી શકતાં નથી.”

સંન્યાસીના મુખથી ઇંગ્રેજ શબ્દો સાંભળી સુધાકર અને મનહર આશ્ચર્ય પામ્યા. તેઓ સ્વામીની સામે એકાગ્ર દ્રષ્ટે જોઈ રહ્યા. એવામાં કુસુમકાન્તે કહ્યું, “ પ્રભો ! આપનું કહેવું ચંચાલ છે. આજે આપના

*અદ્રવ્ય સત્તારૂપ મનુષ્યની શુભ ઇચ્છા; કે જે અનંત અવિનાશી આત્માનું સ્ફુરણ છે; તે અવિદ્યારહીય વિઘ્નોને મૃતઃ પ્રાય કરી પોતાના ઉન્ન્યાયને સિદ્ધ કરી શકે છે.

મુખમાંથી ઇંગ્રેજ શબ્દો સાંભળી હું અને મારા આ મિત્રો આશ્ચર્ય પામ્યા છીએ. અમને સમજાવવાને શું કોઈ સંસ્કૃત શબ્દો નહોતા ?”

રામાનંદે કહ્યું, “આપણા ઋષી મૂનીઓએ અસંખ્ય શ્લોકો બનાવી રાખ્યા છે; પરંતુ આ તારા મિત્રો ઇંગ્રેજ બણેલા છે, તેઓને જે મ્હેં એકાદ સંસ્કૃત શ્લોક કહી સંભળાવ્યો હોત તો તેઓના મગજમાં ઇસત નહિ, કારણકે તેમણે તેમની જીંદગીમાં પણ કોઈ સંસ્કૃત પુસ્તકમાંનાં જ્ઞાનયુક્ત વાક્યો વાંચ્યાં નહિ હોય. આપણી તે દિવ્ય ભાષા હાલ અદૃશ્ય રહી છે. આ તારા મિત્રોએ ઇંગ્રેજ પુસ્તકો અનેક વાંચ્યાં હશે; તેમાં મ્હેં ઉચ્ચારેલું વાક્ય પણ કદાચ તેમના વાંચવામાં આવ્યું હશે. એ જાણીનેજ મ્હેં ઉપરોક્ત વાક્ય તેમને સંભળાવવાને ઉચ્ચાર્યું હતું. આપણા પવિત્ર ઋષી મુનીઓ કે જેઓ આખા ભૂમંડળ ઉપર પૂજાતા હતા; તેમણે રચેલા ધારા અને પુસ્તકોથી આજે વિદેશી શ્લોકોની ઉન્નતી થઈ રહી છે. તે મહાન પ્રતાપી પુરૂષોનાં પુસ્તકોની સામે દષ્ટિ નહિ કરવાથી અને વિદેશી ગ્રંથો વાંચી તે પ્રમાણે વર્તવાથી આપણી અધોમતી થઈ છે. યુરોપની અંદર એવાં કેટલાંએ મનુષ્યો છે કે જેનાથી પોતાની ઉન્નતી થઈ છે તે દિવ્ય ભાષાને માનની નજરે જુએ છે અને આનંદથી તે ભાષાનાં પુસ્તકો વાંચે છે. જે ઋષી મુનીઓનું રક્ત આપણા હૃદયમાં વહન કરી રહ્યું છે; જે પ્રતાપી પુરૂષોએ આપણી ઉપર મહદ્ ઉપકારો કર્યા છે; જેમના વડે જ અઘાપિ પર્યંત હિંદુ યાત્રિનું ગૌરવ જાળવી રહ્યું છે; અને જેની વિદ્યાઓથી આ પવિત્ર ભારત ભૂમિની કીર્તિ દશે દિશાએ જાળવી રહી છે. તે ભૂમિના પૂત્રો; અને તે ઋષી મૂનીઓનાં સંતાનો, અને વીરવર પ્રતાપ-શીવાજી, ગુરૂઓ વિંદસિંહના રક્તને હૃદયમાં ધારણ કરનારાઓ, આજે તેમનું સ્વાત્માભિમાન

બૂલવાથી, અને વિદેશીય અનુકરણ કરવાથી કંગાલ જેવા બની ગયા છે. આર્ય પુત્રો ! આ કેવી શોચનિય અવસ્થા ? અહા !

વિમળ વિદ્યાથી સુશોભિત અખીલ ભારત વર્ષ જે,
શાસ્ત્ર સુખદાયક શ્રુતિ સ્મૃતિયો વડે વિખ્યાત છે;
તે આજ થઈ નિસ્તેજ શાને, ધર્મચ્યુત જણાય છે ?
કારણ ! કુટિલ સંતાન સૌ, ઐયાષિ બનતાં જાય છે.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર, સહવિધાને અભાવે સ્વાત્મા-
ભિમાનથી વિમુખ રહી બ્રષ્ટ થતા જાય છે. બ્રાહ્મણો કે જેમનાં શરી-
રમાં વ્યાસ, વાલ્મીક, શરસુરામ, શાંડિલ્ય જેવા મહર્ષિઓનાં રૂપીરવહન
કરી રહ્યાં છે; અરે જેઓ તેમનાં સંતાનો ગણાય છે; તેઓ આજે ધર્મ-
વિદ્યાથી બ્રષ્ટ થઈ પેઠની વેઠને માટે અન્ય સ્ત્રો ગૃહણ કરી વિવેકબ્રષ્ટ
થયા છે. જે ક્ષત્રિયો કે જેઓ રામ, કૃષ્ણ, પ્રતાપી પ્રતાપ, વનરાજ, શીવાજી
વગેરે યોદ્ધાઓના રક્તથી ઉત્પન્ન થએલા છે; અને તે મહાન વીર
પુરુષોના પ્રતાપથીજ જેમને સિંહ પદવી પ્રાપ્ત થએલી છે; હા ! અદ્ધ-
સોસ ! તેઓ પણ આજે સ્વાત્માભિમાન ત્યાગી ધર્મચ્યુત થઈ દુક્ત
નામને છેડેજ સિંહ શબ્દ લગાડી રહ્યા છે. ધર્મના અભાવે તેઓ
આજે નિસ્તેજ અને શૌર્યહિન બની ગયા છે.

ક્ષત્રિયો બળહિન થઈ અગાને ઝોકાં ખાય છે,

બ્રાહ્મણો નીજ ધર્મ ત્યાગી, વિષમમાં લપટાય છે.

જ્યાં આવી બે ઉંચી કોમ અવદશાના અંધકારમાં રૂએ તો મહી
વૈશ્ય અને શુદ્રો અધોગતીને તળીયે પહોંચે એમાં આશ્ચર્ય શું ?
બાધયો ! જ્યાં સુધી તમને સ્વધર્મનું ચત્તાર્ય બાજુ થયું નથી; હિંદુ
જાતીનું ગૌરવ તમારા હૃદયમાં પ્રકટ થયું નથી; ત્યાં સુધી તમારી ઉમતી
કદમિય થવાની નથી; એ ખાસ સ્મરણમાં રાખજો. જે પ્રતાપી

પુરુષોના પ્રયાસથી તમે આટલા ચંચળ અને ચાલાક બન્યા છો; તે અંગ્રેજોની વિદ્યા શીખી તમે તેનું તત્ત્વ ગૃહસ્થ કરો. તેઓ તમને જ્ઞાન આપે છે પરંતુ તેમના આપેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ નહિ કરતાં તમે સ્વયં તેમના જેવા અંગ્રેજો બની જાઓ તે ઘણું લજ્જાસ્પદ છે. તમે તે વિદ્યાનો સદ્ઉપયોગ કરી તમારા પેટમાં પચાવો. જે મનુષ્યો અંગ્રેજી બાણી શાન્ત, ગંભીર, સ્વદેશવત્સલ વગેરે અમૂલ્ય ગુણો ધરાવે છે, તેમને ખરેખર ધન્યવાદ ધટે છે; તેઓ જ ખરેખરા આર્ય પુત્ર કહેવાવાને લાયક છે; અને આખરે તેમની કીર્તિ દેશાન્તરમાં ઝળકી ઉઠે છે. પરંતુ જેઓ અંગ્રેજી બાણી ઉચ્છ્રંખલ થઈ પવિત્ર વિદ્યાનો ગેરઉપયોગ કરી અંગ્રેજ જેવા બનવાના પ્રયત્ન કરે છે તેઓ ખરેખર નાલાયક મૂર્ખ ગણાય છે. તેઓની વાંદરીયા નકલથી અંગ્રેજો પણ તેમને તિરસ્કારની દ્રષ્ટિએ જુએ છે. પરમકૃપાળુ પરમાત્મા એવા અર્ધદેવોની મલિન બુદ્ધિનો નાશ કરે એજ મારી અંતિમ પ્રાર્થના છે.”

સ્વામીજી આટલું વિવેચન કરી શાન્ત રહ્યા. સુધાકર અને મનહર તેમના શબ્દો સાંભળી વિચારમાં પડ્યા. તેમના હૃદયમાં સ્વામિ પ્રત્યે પ્રેમ પ્રકટયો. આ અરસામાં એક વીસેક વર્ષના યુવકે ત્યાં આવી સ્વામીજીને પ્રણામ કર્યા. રામાનંદે તેના સામે જોઈ નજીકમાં બેસવાનું સૂચવ્યું. આ યુવકે સાદાં પાશુ સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરેલાં હતાં. તેનું નામ અમૃતરાય હતું. તે જ્ઞાતિએ વૈશ્ય હતો. તેને સાદું જ્ઞાન હતું. તેમીલમાં નોકરી કરી માસિક પંદર રૂપીઆ ઉપાર્જન કરતો હતો. તેના ઘરમાં ખાનારૂં ઘણું હોવાથી તેને તેના ટુંકા પગાર વડે પૂરું થઈ શકતું નહોતું. તે વારંવાર નોકરીથી કંટાળી સ્વામીજી પાસે આશ્વાસન મેળવવાને આવતો. તે મુજબ આજે પણ તેમની પાસે આવ્યો હતો. તેના બેઠા પછી થોડી વારે સ્વામીએ પૂછ્યું, “અમૃત ! હાલ કેમ ચાલે છે બન્યા ?”

“મહારાજ! હવે તો હું અકળાઈ ગયો છું, જુજ પગારથી પૂરું થતું નથી. મારા ગૃહમાં હમેશાં ક્યેશ થયા કરે છે, મને હવે કાંઈ સ્મરતું નથી.” અમૃતે દીન વદને જણાવ્યું.

“ત્યારે તું નોકરી મૂકી દઈ બીજા ધંધામાં શા માટે જોડાતો નથી? હું તને વારંવાર કહ્યા કરું છું કે તું નોકરી છોડી દે, કારણ કે નોકરીથી તારું કાંઈ પણ શ્રેય થનાર નથી. નોકરીથી તો મગજ જડ બની જાય છે.” સ્વામીએ કહ્યું.

“પ્રભુ! જો કે હું આપના કહેવા મુજબ નોકરીને ત્યાગી શક્યો નથી, પણ ગઈ કાલે કુદરતેજ મને નોકરીનું રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડી છે. મહેં ગઈ કાલથી નોકરી છોડી દીધી છે.” અમૃતે કહ્યું.

“બરાબર સ્પષ્ટ સમજાવ? ” સ્વામીએ પૂછ્યું.

અમૃતે કહેવા માંડ્યું, “આપને વિદીત છે કે હું આપની કૃપાથી સ્વદેશસેવાનો મહામંત્ર શીખ્યો છું. તે અનુસાર હું મારો વખત બચાવી ગરીબ દેશબંધુઓને ઐક્યતા, ધર્મ, કેળવણી વગેરેનો ઉપદેશ આપતો હતો. તે વાત મારા સાહેબ કે જે એક પારસી છે, અંગ્રેજી બોલેલા છે; તેમના જાણવામાં આવી. તેમણે મીલમાલીકને કહ્યું. મિલમાલિકે જવાબમાં જણાવ્યું કે “જે સ્વદેશ પ્રેમિ છે તે આપણી મીલમાં જોઈએ નહિ. તેને કોઈક ગૂંહામાં સપડાવી વિદાય કરી દેજો. શેઠની આવી સૂચનાથી મારા સાહેબ મારો કંઈક ગૂંહો તપાસવામાં ધ્યાન આપવા લાગ્યા. મને એ બાબતની ખબર પડતાં જ મહેં ગઈ કાલે રાજીનામું લખી આપી નોકરી છોડી દીધી. હું એવા સ્વદેશ દેશી શેઠી-યાની નોકરી કરવા કરતાં મજૂરી કરવાનું ઉત્તમ સમજું છું.”

રામાનંદસ્વામીએ તેની વાત સાંભળી ત્યાંબેઠેલા મંડળ પ્રતિ જોઈ કહ્યું, “કેમ! સાંભળ્યુંને મિલમાલિકનું પરાક્રમ? આ સ્વદેશભક્ત તેને

શું નુકશાન કરતો હતો અને કરવાનો પણ શું હતો ? ખરેખર આવા નામખોળુ શ્રીમતો આ વસુધરાપર ન જન્મે તોજ સારા. વાઈ અમૃત ! હવે શું કરવાનો વિચાર છે ? ”

“આપણ ! હું શું કરું ? મારી પાસે પૈસા પણ નથી કે જેથી હું કંઈક વ્યાપાર કરી શકું. હું જે ત્રણ દિવસમાં ખીજો ક્યાંક નોકરી શોધી કાઢીશ. ” અમૃતે કહ્યું.

“ શું હજી પણ નોકરી કરવાનો જ વિચાર રાખે છે કે ? ” સ્વામીએ પૂછ્યું.

“ ત્યારે શું કરું ? મારી પાછળનાંઓતું પૂરું શી રીતે કરવું ? ”

“ તું આમ ગાંડાની માશક શું બકે છે ? તારી શક્તિનો તને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નહિ હોવાથી જ તું આમ બોલે છે. ‘જેનામાં આત્મ-અદ્વા છે તેનાથી કંઈ અસાધ્ય નથી.’ તું તારા હૃદયમાંથી હલકા વિચારોને કાઢી આ પવિત્ર ગંગામાં પધરાવી દે. હલકા વિચારોથી જ આર્યપુત્રો પામર અને વીર્યહીન બની ગયા છે. અમૃત ! હું તારા એકલાને માટે જ આમ કહું છું એમ સમજીશ નહિ, આપણા આખા ભારતવર્ષમાં આ એપ લાગેલો છે. આપણા દેશ કરતાં અન્ય દેશોનાં મનુષ્યો ઉત્તમ વિચારથી સ્વર્ગિય સુખ ભોગવી રહ્યાં છે. આપણા દેશમાં તો ભણેલા-ગણેલા અને પૈસાવાળાઓ પણ નોકરીની જ જાંખનાંઓ કર્યા કરે છે. આપણા ભારત તનુઓ ખી. એ. એમે. થવા છતાં પારકાની પાસે જઈ નોકરીની ભીખ માગે છે. બસ આ સિવાય તેમને કાંઈ સૂઝતું જ નથી. આથી અન્ય દેશોમાં પણ તમારી કિંમત અંકાઈ ગઈ છે. આ ભારતવર્ષ સ્વર્ગભૂમિ કહેવાય છે. આ પવિત્ર ભૂમિપર દેવલોકો પણ અવતાર લેવાને ઈચ્છે છે. અત્રે અદ્વારભારની વનરપતિ ખીલી નંદનવન સમાન શોભા આપી રહી છે. ઋતુઓ

અનુકુળ આવે લેવી છે; કલ્પવૃક્ષ પણ આ દેશમાં આવેલું છે; છતાં શા માટે અન્ન-વસ્ત્રને માટે હાય-વોય કરવી પડે છે ? આતું કારણ એજ કે તમારામાં ખિલકુલ આત્મશ્રદ્ધા રહી જ નથી, તમે સદાકાળ હલકા વિચારોના હવાઈ ચક્કરોમાં ફર્યા કરો છો. એક વખત એવો પણ હતો કે આખા ભૂમંડળમાં આ વસુંધરાદેવીનાં યશોગાન ગવાતાં હતાં. તેજ આ નંદનવન સમાન સ્વર્ગભૂમિમાં તમારી હાલ દુર્દશા થઈ રહી છે; છતાં હજી તમારી અંધ આંખો કેમ ઉઘડતી નથી ? આટલું-આટલું સહન કરવું પડે છે, તદપિય એક ખીજની ઇર્ષ્યા, અને મિથ્યાભિમાન ત્યાગી શકાતું નથી. જેનાથી સાધારણ અન્નવસ્ત્રની જોગવાઈ કરી શકાતી નથી, અરે જેને પારકાના આધારે નોકરી કરી જીવન ગાળવું પડે છે; તેને તે વળી મિથ્યાભિમાન અને અન્યતો દ્વેષ શા માટે કરવો જોઈએ ? અત્યારે તો સૌએ દ્વેષ, ઇર્ષ્યા, મિથ્યાભિમાન વગેરે નાલાયક ગુણોનો ત્યાગ કરી જીવન સંગ્રામમાં આગળ વધવું જોઈએ. તમે વિચારી જુઓ કે આપણા દેશમાં કેટલી બધી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે ? વિદેશી પ્રજા જહાજો-સ્ટીમરો ભરી અત્રેથી કેટલો બધો કાચો માલ ભરી જઈ સુવર્ણ કમાય છે ? જ્યારે તેઓ તમારા પ્રતાપથી જ રત્નો પેદા કરી સુવર્ણના હિંચકે હિંચી સ્વર્ગ સુખ ભોગવે છે; ત્યારે તમને ગર્ધવની માફક પારકાની વેઠ કર્યા વિના અન્ય કાંઈ સંજ્ઞતું જ નથી. અત્રે વિદેશમાં કાચો માલ લઈ ગયા પછી ત્યાંના લોકો બુદ્ધિ વાપરી વિવિધ વસ્તુઓ બનાવી શ્રીમંતો થાય છે; ત્યારે તમે અક્કલ શૂન્ય થઈ ઘરનું ધન ખીજીએને આપી દઈ આખરે અન્ન-વસ્ત્રને માટે નોકરી-નોકરીની ખૂંસો પાડતા ફર્યા કરો છો. જ્યારે આપણા લોકો નોકરીને ઉત્તમ માને છે ત્યારે અમેરીકા, ઈંગ્લંડ અને જાપાનમાં નોકરી કરનારાઓને ઓછું માન મળે છે.” સ્વામી

શ્વાસ ચઢવાથી જરીક થોભ્યા. કુસુમકાન્ત, સુધાકર વગેરે શાન્ત ચિત્તે સ્વામીજીના મુખમાંથી નીકળતી વાક્યધારાનું પાન કરી રહ્યા હતા. એવામાં અમૃતરાયે કહ્યું, “સ્વામીજી ! આપણા લોકોને જ્યારે આવો ઉપદેશ કરીએ છીએ ત્યારે હશી કાઢે છે; અને પોતેજ જાણે સર્વ સમજતા હોય એમ ડોળ ખતાવે છે.”

પુનઃ સ્વામીજીએ કહેવા માંડ્યું, “હા, એ હું સમજું છું. એ ડોળધાલુઓમાં પ્રભુ પ્રત્યે બિલકુલ વિશ્વાસ હોતો જ નથી. બાઈઓ ! જ્યાં સુધી તમારામાં દ્રઢ શ્રદ્ધા નથી; ત્યાં સુધી કદાપિ તમારું શ્રેય થનાર નથી, તમારાથી તમારો સંસાર પણ સુખરૂપે ચલાવી શકવાનો નથી; તેમ તમારો ધર્મ પણ સંભાળી શકવાનો નથી. જે તમે તમારી ઉન્નતિ ચ્હાતા હો તો મારા કહેવા પ્રમાણે વર્તો અને તેમ ના બની શકે તો અમારા જેવા સાધુ બની જઈ દેશ વિદેશ ફરી ઉપદેશ કરી જન સમાજનું કલ્યાણ કરો. અમારા પંથમાં બળવાથી તમને બીખ મળશે; ફક્ત ઉપદેશ કરવામાં જ તમારું પેટ ભરાશે. ‘જ્યાં આપ લે તો વ્યવહાર ચાલતો નથી; ત્યાં કોઈ કોઈના મુખ સામે પણ જોતું નથી.’ અમે પણ જ્યારે ધર્મની એ એક વાતો કોઈને સંભળાવીએ છીએ, ત્યારે જ મૂઢી અનાજની પ્રાપ્તિ થાય છે. તમે કાંઈ કરો નહિ અને હાથ પગ જોડીને બેશી રહો તો પરમેશ્વર કંઈ તમારા ઘરમાં નાખી જશે નહિ. તમે નોકરી-ચાકરીમાં અત્યંત દૃષ્ટ ઉઠાવો છે, છતાં તમારામાં ચૈતન્ય આવતું નથી એ તમારા કમ બાજબની જ વાત છે. ખરેખર કુદરતની ઘટમાળ ન્યારીજ છે. મ્હેં અનેક પુસ્તકોમાં અને પેપરોમાં વાંચ્યું છે કે નોકરી કરનારને વિદેશમાં કોઈ માન આપતું નથી. પરંતુ જેઓ વિદ્યાથી-બુદ્ધિથી સાહસથી સ્વાત્મજેરે શ્રીમતો થઈ પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેઓને જનસમાજ

માન પૂર્વક બોલાવી પુષ્પોથી વધાવે છે. ‘ ઉદય અને પરિશ્રમથી જે મનુષ્ય બાળ્ય લક્ષ્મીને વરે છે, તે જ પુરુષ દેશનો નેતા બનવાને લાયક ગણાય છે. ’ આપણા દેશમાં તો એવી સ્થિતિ છે કે બહે ખાવા-પહેરવાને અન્ન-વસ્ત્રના વાંધા પડે, પણ દ્રશ અને મિથ્યા ભિમાનમાંથી કુરસદ જ ના મળે. કેટલાકોને એક હલકામાં હલકી વસ્તુ પણ બનાવતાં આવડતી નથી; છતાં તેઓ કળા-કૌશલ્યવાન વિદેશી લોકોના ગુણ દોષ ઉપર આક્ષેપ કરવાને મંડી પડે છે; એ મિથ્યાભિમાન નહિતો બીજું શું? એવા મિથ્યાભિમાનપણથી તેમજ જ્ઞાતિઓના પટેલો થવાથી અને નોકરીમાં સાહેબ કહેવાવાથી તમારો કોઈ સત્કાર યા માન રાખનાર નથી. પરંતુ જ્યારે તમારામાં સ્વદેશ પ્રેમ, વિદ્યા-કળા કૌશલ્ય વગેરેની અપૂર્વ શક્તિ નિહાળશે, ત્યારે જ આખી દુનિયાં તમારો સત્કાર કરી તમને પુષ્પોથી વધાવશે. તમારા શબ્દો પણ ત્યારેજ સાંભળશે. લાંબા-લાંબા લેખો લખી યાતો મોટી સભાઓ ભરી બાષણો કરવાથી દેશની ઉન્નતિ થવાની નથી. બાઈઓ ! ‘ બણીગણી મોટામાં મોટી પરિક્ષા પસાર કરી ડીગ્રીઓ મેળવી; તેમજ બે ચાર સમાજોપયોગી પુસ્તકો પણ લખી પ્રસિદ્ધ કર્યાં અને જાહેર સભાઓમાં સારાં બાષણો આપ્યાં એથી સુવિખ્યાત વિદ્વાન બની ગયા એમ સમજવાનું નથી; પરંતુ જે સદ્વિદ્યાના પ્રતાપ વડે જન સમાજ જીવન ઉજવળ કરવાના કર્તવ્યમાં સમર્થ થઈ શકે નહિ, જે વિદ્યાના પ્રકાશથી જનસમાજનું ચારિત્ર બગ કેળવાય નહિ અને જે વિદ્યાદાનથી મનુષ્યો આપણા દેશના ઋણી મૂનિયો જેવા શાસ્ત્ર સંપન્ન, રામ-કૃષ્ણ પ્રતાપ વગેરે વીરયોદ્ધાઓના જેવા બળવાન-પરાક્રમશાળી-પરહિત તત્પર-સ્વદેશ હિંતચિંતક બને નહિ; તે વિદ્યાને જ્ઞાનનું નામ આપવું યોગ્ય નથી. તેઓ બણ્યા તોએ શું અને ના બણ્યા તોએ શું? પરંતુ જે શિક્ષણથી મનુષ્યો પોતાના

પગ ઉપર ઉભાં રહેતાં શીખે તેજ વિદ્યા સાચું શિક્ષણ છે. આજ કાલની વિદ્યાનું સાર્થક તો નોકરી કરી કમાવું અને કાળ આવે મરણનું શરણુ સ્વિકારવું એમાં જ સમાએલું છે. આવા મનુષ્યોને જીવનની કિંમત હોતી જ નથી. માટે દરેક મનુષ્યોએ બણી ગણી કળા કૌશલ્યવાન થવું જોઈએ. નોકરીનું નામ મૂકી દઈ સારા વ્યાપાર અને હુન્નરમાં લક્ષ આપવું જોઈએ. ” રામાનંદે શાન્ત થઈ ભગવા અંચળાથી મુખ સ્હોયું. સધળા મૌન ધારણ કરી રહ્યા. એવામાં પુનઃ અમૃતે પૂછ્યું, “ બાપજી! ત્યારે હવે મારે શું કરવું ? ”

“ તારે સ્વદેશ સેવા કરવાને આ કુસુમકાન્તના સમાજમાં જોડાવું. તારી પાછળનાંઓના નિર્વાહને માટે તને સમાજ તરફથી દર માસે રૂપીઆ પચિસ પગાર મળશે. તું હાલ એટલામાં સંતોષ માની જીવન ઉજવળ કરજે. આ કુસુમકાન્ત ભવિષ્યમાં તને સુખી કરશે એ સ્મરણમાં રાખજે. ” રામાનંદે કહ્યું. અમૃતે ગુરૂની આજ્ઞા સ્વિકારી. કુસુમકાન્ત અને તેના મિત્રોએ પણ સંમતિ દર્શાવી. રાત્રિ પડી ચૂકી હતી. આકાશમાં નિશાનાથનો ઉદય થયો હતો. કુસુમકાન્તે જવાની આજ્ઞા માગી. સ્વામીજીએ સધળાને થોડીકવાર ખેસવાનું કહી આશ્રમના સેવક પાસે તાળું દુધ મંગાવ્યું. સધળા દુધ પી સ્વામીને વંદન કરી જવાને ઉભા થયા. અમૃતરાય પણ તેમની સાથે જવાને ઉભો થયો. મિત્રમંડળ ગાડી પાસે આવી તેમાં બિરાજ્યું. તેઓ અર્ધા કલાકમાંતો શહેરમાં દાખલ થયા. અમૃતને તેના ઘર આગળ ઉતારી વિક્ટોરીયા ત્રણે મિત્રોને લઈ નવનિતના મકાને આવી. કુસુમ અને નવનિત નીચે ઉતર્યા. ગાડીવાને સુધાકરના મકાન તરફ વિક્ટોરીયા દોડાવી મૂકી. કુસુમકાન્ત અને નવનિત ઘરમાં આવ્યા. ગૃહદેવી રસોઈ તૈયાર કરી રાહ જોઈ બેસી રહી હતી. બન્ને મિત્રો વચ્ચે બદલી જમવા બેઠા.

જમતાં-જમતાં કુસુમકાન્તે સ્વામીજીનો ઉપદેશ સુશિલાને સંભળાવ્યો. તેમાંથી સુશિલાને પણ ઘણું જાણવાનું મળી આવ્યું. બંને મિત્રો ભોજન કાર્યથી પરવારી ઉપર ગયા અને મુખવાસ લઈ અન્ય વાતો કરવા લાગ્યા. સુશિલા જલ્દીથી જમી વાસણ વગેરે સાફ કરી ઉપર આવી અને તેમની વાતોમાં ભાગ લેવા લાગી. 'છેવટે રાત્રિના બાર વાગ્યા. સુશિલાએ સુકોમળ શૈયાઓ મિછાવી દીધી. કુસુમકાન્ત અને નવનિત પ્રભુનું ધ્યાન ધરી નિદ્રાનું આબ્હાન કરવા લાગ્યા.

૭

ભાઈ બહેન.

કુસુમકાન્તે સ્વામિરામાનંદના આશ્રમમાંથી આવ્યા પછી ચોથા દિવસે સમાજની સ્થાપના કરી. તેના ઘણા મિત્રો સમાજના મેમ્બર થયા. સમાજનું કાર્ય ધીમે ધીમે આગળ વધવા લાગ્યું. કુસુમકાન્ત અને તેના મિત્રો ઠામ ઠામ અને ગામે ગામ સભાઓ ભરી ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. થોડા દિવસમાં તો તેમની વાહવાહ થવા લાગી. નિદાન વર્ગ અને શ્રીમંતોમાંથી પણ ઘણી મદદ મળવા લાગી. સમાજના હિસાબ સંબંધીનું કાર્ય અમૃત રાખવા લાગ્યો. આવી રીતે તેમનું કાર્ય ચાલવા લાગ્યું. જ્યારે આ સ્તુત્ય કાર્ય જનસમાજમાં વખણાવા લાગ્યું; ત્યારે કુસુમકાન્તના કાકા વામનરામ અંદરખાનેથી બળી જવા લાગ્યા. તેમનાથી કુસુમકાન્તનાં વખાણ સાંભળી શકતાં નહોતાં. તેમણે રત્નદ્રેષી અને વિધ્વસંતોષી પદ ધારણ કર્યું. તે લોકોની આમળ કુસુમકાન્તની નિંદા કરવા લાગ્યા. તેમણે થોડાક લોકોને સમજાવી દેસલાની એક જુદુ મંડળ સ્થાપ્યું. તે મંડળ કુસુમકાન્તની નિંદા અને તેના કાર્યમાં ક્ષિપ્ત નાખવાના પ્રયાસ કરવા લાગ્યું. આપણા લોકોમાં એવી જાતની એક

કુટુંબ પડેલી હોય છે કે તેઓ કોઈનું સારું જોઈ શકતા નથી. જ્યારે અન્ય દેશીમાં કોઈનું શુભ થતું જોઈ ત્યાંના લોકો ખુશ થાય છે ત્યારે આપણા લોકો બળી જાય છે અને તે શુભ થનારનું અશુભ કરવાના પ્રયાસમાં મંડી પડે છે. આખરે સત્યને જ ન્યાય મળે છે એ સમજવા છતાં તેઓ પોતાનું કુટુંબ વર્તન ચાલુ રાખ્યા જ કરે છે. પોતાના પિતાની વર્તણૂકથી ઈંદિરાને અત્યંત ઉદ્વેગ થવા લાગ્યો. તેણે પિતાને નિંદા વર્તન ત્યાગવાનું જણાવ્યું; આથી વામનરાય તેના ઉપર ગુસ્સે રહેવા લાગ્યો. ઈંદિરા માતા-પિતાના ગુસ્સાનો ભોગ થવા લાગી. તેને કુસુમકાન્તને મળ્યે ધણી દિવસ થઈ ગયા હતા. તેથી આજે તેને મળવાનો નિશ્ચય કરી ઈંદિરા સાંજના ચાર વાગે ઘરની બહાર નીકળી. વામનરાય બહાર ગયા હતા, તેની નવી માતા પડોશની સ્ત્રીઓ સાથે લોકોની નિંદા કરવામાં રોકાયેલી હતી. મકાનના એક નોકરને ફરવા જવાનું નામ દઈ ઈંદિરા ઝડપથી કુસુમકાન્તના ઘર તરફ જવા લાગી. કુસુમકાન્તે જમવાનું મિત્રને ત્યાં રાખી કેટલાક દિવસથી રહેવાનું પોતાને ઘેર રાખ્યું હતું. તે શાન્તિથી પોતાનું કાર્ય આગળ ચલાવી રહ્યો હતો. તે સમાજમાં મદદ તરીકે મળતા દ્રવ્યમાંથી એક પાઇનો પણ પોતાને માટે ઉપયોગ કરતો નહિ. પોતાને જ્યારે પૈસાની જરૂર પડતી ત્યારે નવનિતની પાસેથી લઈ આવતો. જન સમાજમાં આવવા જવાથી તેનું ખર્ચ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યું. લોકો તેને માનની નજરે જોતા હતા, પરંતુ તેને આર્થિક વિટંબણા કેવી પડે છે, તેને શી આવક છે તે વિષે કોઈ પૂછતું નહિ. તેના મિત્રો અને સમાજના કેટલાક સભ્ય મેમ્બરો તેને મદદ આપે તેવા હતા, પણ પોતાની હકીકત કોઈને જણાવવાનો કુસુમકાન્તે દૃઢ નિશ્ચય કરેલો હતો. તેની પ્રભુ પ્રત્યે દૃઢ ભક્તિ હતી. તે જ્યારે તેના કાકાના ઘેર રહેતો ત્યારે ગમે એવાં કપડાંથી ચલાવી લે તો; પણ

સમાજ સ્થાપ્યા પછી તેને લોકોમાં જવું આવવું વધારે થવાથી તેમજ શ્રીમંતોના સહવાસમાં આવવાથી તેને વસ્ત્રો પણ સાસં પહેરવાની ફરજ પડી. આર્થિક સ્થિતિની ઉપાધિથી અને સમાજના કાર્યના પરિશ્રમથી તેની તમિયત પણ અસ્વસ્થ રહેવા લાગી. જે વખતે ઇંદિરા તેને મળવા તેના મકાનેથી નીકળી હતી; તે વખતે કુસુમકાન્ત પોતાના ઘના મેડાપર શાન્ત વદને બેસી રહી એક સંસ્કૃત પુસ્તક વાંચતો હતો. એવામાંજ ઇંદિરાએ તેના ઘર આગળ આવી દ્વાર ધકેલી ખૂમ મારી, “ મોટાભાઈ ! ઘરમાં છોકે ? ” કુસુમકાન્તે પુસ્તક નીચે મૂકી બારી ખડાર બેસ્યું તો તેની નજરે ઇંદિરા જણાઈ. તે તરત નીચે ઉતરી બારણાં ઉઘાડી ઇંદિરાને લઈ ઉપર આવ્યો. ભાઈ ખડેન ઘણા દિવસે મળ્યાં. ઇંદિરાએ કુસુમકાન્તના સૂકાએલા શરીર સામે જોઈ પૂછ્યું, “ ભાઈ ! શરીર કેમ સૂકાયું છે ? શું કંઈ બાધીતો થયો નથી ને ? ”

“ ખડેન ! શરીરમાં મને જીર્ણ જવર રહ્યા કરે છે. હાલમાં સુધાકર ભાઈની દવાથી કંઈક ફાયદો છે. કહે ખડેન ! કાકા-કાકી કુશળ તો છે ને ? મારે એકાદ દિવસ તેમને મળવા આવવું છે. ” કુસુમકાન્તે કહ્યું.

“ મોટાભાઈ ! હાલમાં પિતાજીએ તો મારી ઉપર પિશાચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. હું મૌનતા ધારણ કરી દિવસો નિર્ગમન કરું છું. તમે તેમને મળવા આવશો નહિ. તે અંતઃકરણથી તમને ધિક્કારે છે અને તમારી પ્રશંસા સાંભળી બળી જાય છે. ”

“ તેથી શું થઈ ગયું ? તે ગમે એટલા પણ મારા વડિલ છે. હું સમય મળે તેમને મળીશ, અને તેમને સત્ય સમજાવીશ. તેમની આંખો આગળ જે અંધકારનો પડો પડેલો છે; તે સમય આવ્યે દૂર થશે. ખડેન ! ત્યારે પણ અકળાવું જોઈએ નહિ. ”

“ભાઈ! તમે તમારું અશુભ કરનારનું શ્રય કરવાને ઇચ્છો છો, એથી સિદ્ધ થાય છે કે તમારા હૃદયમાં દેવનો વાસ છે. મારા પિતાને જ્ઞાન થવું એ તો મરૂં ભૂમિમાં જળ ખિંદુ સમાન છે. તેમના મલિન હૃદયમાં દૈત્યનો વાસ છે. તમારી પ્રત્યે તેમના ધણા ખરાબ વિચાર છે. તમારી તરફની મારી શુભ લાગણીથી જ મારે તેમની સાથે વૈમનસ્ય બંધાયું છે. પિતા માતા હમેશા મારી તરફ તિરસ્કાર યુક્ત નજરે જુવે છે. હાલમાં મારી સ્થિતિ સૂઝી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ પડી છે. મહેં સ્કુલ પણ છોડી દીધી છે. હું ધર્મ નીતિનાં પુસ્તકો વાંચી સમય વ્યતિત કરું છું. મારા પિતાના અયોગ્ય વર્તનથી મને ઘણુંએ લાગી આવે છે; પણ હું શું કરું ? ” ઇંદિરાની આંખોમાં ઝળઝળીયાં જણાયાં. કુસુમકાન્ત તેને આશ્વાસન આપી કહેવા લાગ્યો, “ બહેન ! આ સંસાર વિચિત્ર છે, ગભરાયે કંઈ પણ વળનાર નથી. પ્રભુ પ્રત્યે અડગ શ્રદ્ધા રાખી નીતિમય જીવન ગાળનારનું આખરે શુભ થાય છે. સમય આવે પિતાજી પરતાશે. તે તને લહે તો પણ તું તેમની આગળ એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીશ નહિ. સામસામે વાક્ય પ્રહાર કરવાથી ક્લેશ વધી જાય છે. ‘ગૃહ ક્લેશ એક વખતના સુખી સંસારને દુઃખમય બનાવે છે. ’ બહેન ! તું ગુણવાન છે, તને સારાસારનું જ્ઞાન છે. તું જો પિતાજીથી વિરક્ત વર્તીશ તો ભવિષ્યમાં ઘણી દુઃખી થઈશ. તારે તો હાલ મૌન વ્રત ધારણ કરી જે થાય તે જોયા કરવું. તારૂં હિત હું સમજી છું. હું સમય આવે મારાથી બનતા પ્રયત્ને તારૂં શ્રેય કરીશ. ”

“ મોઢાભાઈ ! મારું તો જે થનાર હશે તે થશે. તમે મારી ચિંતા કર્યા વિના તમારું ઉપાડેલું કાર્ય આગળ વધારે જજો. મારા પિતાજીના પ્રયાસથી તમારી સમાજને માટે હાલમાં જે મત પડ્યા છે. તમને સભા ભરવાને કોઈ મક્કાન આપતું નથી તેમાં પણ તેમનો શુભ

હાથ છે. બ્યારે મારા પિતા આવી રીતે અન્યાય યુક્ત વર્તન ચલાવી રહ્યા છે, ત્યારે મહેં પણ ખૂબ વિચાર કરીને તમારા સત્યપંથમાં જોડાવાનો દ્વંદ્વ નિશ્ચય કર્યો છે. એક તરફ પિતાએ અને બીજી બાજુએ તેમની પુત્રી છે. હવે જોજો કે કેવો રંગ જામે છે. બાઈ ! તમારી સમાજમાં હું એક નજીવી વસ્તુ આપવાને ચાહુ છું તેનો સ્વિકાર કરો.” કહી ઇંદિરાએ રમાલમાંથી એક મોહનમાળા બહાર કાઢી કુસુમકાન્તને આપવા માંડી.

કુસુમકાન્ત વિસ્મયતાથી તેની સામે જોઈ બોલ્યો, “ ખૂદન ! તું આ શું કરે છે ? તને કંઈ બાન છે ? તું હાલ કેવી સ્થિતિમાં છે એનો તો વિચાર કર ? તારા પિતા સાથે વિરૂદ્ધ વર્તવામાં તારું શ્રેય સમાજેલું નથી. ખૂદન ! તું હજી કુમારીકા છે, તું સ્વતંત્ર નથી. વળી તારા માથે રજતું ગજ કરનારી અગ્નિ અપર માતા છે. ખૂદન ! ખૂબ વિચાર કર, તું સમજી છે; તારું હૃદય હું સારી રીતે સમજી છું. સમય આવે તને મારા કાર્યમાં ખેંચી લઈશ. પરંતુ હાલ તો તું તારી તમામ ધન્યતાઓને દેખાવી આત્મ સંયમ કર. પ્રભુ તારું કલ્યાણ કરશે. ખૂદન ! આ માળા તું તારા ગળામાં પહેરી લે, તેની કંઈ જરૂર નથી; મારી પાસે અખૂટ ખજાનો ભરેલો છે. ”

“ મોટાબાઈ ! હું જે કંઈ કહું છું તે પૂર્ણ વિચાર કરીને જ કહું છું; છતાં આપની સૂચનાનો સ્વિકાર કહું છું. આ માળા તમે લીધી હોત તો ઘણું સાફ થાત. આ માળામાં મારા પિતાનો ખિલકુલ હક્ક નથી. મહેં ભરત ભરીને મેળવેલા પૈસાની જ આ માળા છે; તેથી તેનો ઉપયોગ કરવો એ મારી ભરજી મુજબ છે. આથીજ આ માળા હું મારા સ્વદેશનાં દીનબંધુઓના મુખને અર્થે ખર્ચ કરવામાં આપવાને ચાહું છું. સ્વદેશ

સેવા કરવાની મને ઉત્કર્ષ ધબ્બા છે. ભાઈ ! તમે મારી ધબ્બામાં અંતરાય શા માટે નાખો છો ? ” ઈદિરા ગળગળી થઈ ભાઈના સામે જોઈ રહી. કુસુમકાન્ત બોલ્યો, “ બહેન ! તું હાલ સ્વતંત્ર નથી. લોક વિરૂદ્ધ વર્તવું નહિ એ વિદ્વાનોનું વાક્ય છે. જો કે તારે તારી ધબ્બાએને હાલ તો કબાવવી પડશે, પરંતુ સમય આવે તારી એ શુભ ધબ્બાઓ પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પૂર્ણ કરશે. તારું સાહસ અને હિંમત જોઈ મને ખાતરી થાય છે કે તું બવિષ્યમાં જરૂર સારાં કામો કરી તારું જીવન સફળ કરીશ. જે બાળાને બાલકાળથીજ સ્વદેશનું જ્ઞાન છે, તે સમય આવે કંઈક ઓરજ કાર્ય કરી બતાવે છે. ” આવી રીતની વાતો ચાલી રહી હતી, એવામાં બહાર એક પટાવાળો સાઈકલપર બેસીને આવ્યો. તે તારવાળો હતો. તેણે કુસુમકાન્તનું નામ પોકાર્યું. કુસુમકાન્તે નીચે જઈ સહિ કરી આપી તાર લીધો. તારવાળો ચાલ્યો ગયો. કુસુમકાન્ત તાર વાંચવા લાગ્યો. ઈદિરાએ ધડકતે હૃદયે પૂછ્યું, “ મોટા-ભાઈ ! શું લખ્યું છે ? તાર ક્યાંથી આવ્યો છે ? ”

“ ઈદિરા ! પ્રભુની કૃપાનો પાર નથી. તારા અન્ને આવ્યા પહેલાં હું મારી આર્થિકસ્થિતિના ત્રિચારમાં ગોથાં ખાતો હતો; પરંતુ પરમાત્મા કંઈક ઓરજ કરે છે. આ તાર આપણા સ્નેહિ શશીકાન્તનો છે. તેમણે તારથી રૂપિયા દસ હજાર મોકલી આપ્યા છે. તેમાંના પાંચ હજાર સમાજમાં અને બાકીના મારે લેવા એમ જણાવ્યું છે. ” કુસુમકાન્તે જણાવ્યું. ઈદિરા ખુશી થઈ બોલી, “ ભાઈ ! મારી ઉપર પણ તેમનો ગાંધ દાસે પત્ર હતો. તેમાં તેમણે તમારી કુશળતા પૂછાવી છે. તમે તેમને જવાબ લખો તો મારા પ્રણામ લખશો. ખરેખર ! એ સ્નેહિતું હૃદય તો નિરાળું જ છે. પત્રમાં પણ મધુરા શબ્દો લખે છે. ” ઈદિરાએ કહ્યું. આ અરસ્સામાં નવનિવરણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે ઉપર આવી કહ્યું, “ બહેન ઈદિરા ! કેમ

છો ? આજે ભાઈ બહેન છાની છાની શી વાતો કર્યા કરો છો ? ”

“ અમારી વાત તારાથી છાની નહિ હોય. લે; આ તાર. વાંચ એટલે ખજર પડશે. ” કુસુમકાન્તે તાર તેના હાથમાં મૂક્યો. નવનિતે તાર વાંચી આનંદ પ્રદર્શિત કરી શશીકાન્તને ધન્યવાદ આપ્યો. ઇંદિરા પણ મનમાં શશીકાન્તના સ્નેહની પ્રસંસા કરવા લાગી. બાદ થોડીવારે નવનિતે પૂછ્યું, “ કુસુમ ! હવે ફરવા આવે છે કે ? ”

“ હા, આજે કંઈ તરફ ફરવા જઈશું ? ” કુસુમકાન્તે પૂછ્યું.

“ મારો વિચાર ભીમનાથ તરફ જવાનો છે. હું ગાડી ભાડે કરીને તને બોલાવવા આવ્યો છું. ચાલ, જલ્દી કપડાં પહેરી લે. ” નવનિતે જણાવ્યું.

કુસુમકાન્ત કપડાં પહેરી તૈયાર થયો. નવનિત ઇંદિરા નીચે ઉતરી બહાર નીકળ્યાં. કુસુમકાન્તે મકાનને તાળું વાળી મિત્ર જોડે પ્રયાણ કર્યું. ઇંદિરા ભાઈની રજા માગી તેના મકાન તરફ ગઇ. બન્ને મિત્રો ગાડીમાં બેસી ભીમનાથ તરફ ફરવા ચાલ્યા ગયા.



૮

સંકટમાં સપડાએલી બાળા.

સાંજના છ વાગ્યા હતા. આજે સખ્ત ગરમી પડી હતી. પવનનું તો નામ જ નહોતું. આકાશ વાદળોથી આચ્છાદિત થએલું હતું. આ વખતે કુસુમકાન્ત અને નવનિતની ગાડી પૂરપાટ દોડતી ભીમનાથ તરફ જતી હતી. એવામાં એકાએક ભયંકર તોફાન થઈ આવ્યું. પવન જોસથી ફૂંકવા લાગ્યો. વૃક્ષોની ડાળીયો એક બીજની સાથે અથડાઇ અવાજ ઉત્પન્ન કરવા લાગી. આકાશમાં વરસાદ છવાયો. મેઘ ગર્જના

થવા લાગી. ભેડો નાશભાગ કરવા લાગ્યા. પવનનું તોરાન કમે કમે વધવા લાગ્યું. કુસુમકાન્ત અને નવનિત વિસ્મયતાથી વિચિત્ર પ્રકાર અવલોકી રહ્યા. તેમની ગાડી રેલ્વે લાઇન પસાર કરીને સડક ઉપર ઉભી હતી. પ્રચંડ તોફાનને લીધે ગાડી હવે આગળ જઈ શકે એમ નહોતું. પ્રતિપળે તોફાન વધતું ચાલ્યું. પવન સુસવાટા બંધ બહાઈ વૃક્ષોને ઉખાડી જમીન પર સૂવાડવા લાગ્યો. કડાકાપર કડાકા થવા લાગ્યા. એક ભયાનક કાટકાની સાથે જ વરસાદ ટૂટી પડ્યો. એ પાણીનો વરસાદ નહોતો પણ બરફના નાના કટકા વરસતા હોય એમ કરા પડવા લાગ્યા. સીધરામની છતપર કરા પડવાથી ખટ ખટ અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. જગત જળમય જણાવા લાગ્યું. ધોળે દિવસે આંખોને આંજી નાખે એવા વિદ્યુતના ચમકારા થવા લાગ્યા. રસ્તા જનશૂન્ય જણાતા હતા. કુસુમકાન્ત અને નવનિત ગાડીના પડદા નાખી બેસી રહ્યા હતા; પરંતુ ચારે તરફ ધ્રુમતા પવનના પ્રચંડ વેગથી જળખિંદુઓએ પડદા ફાડી તેમને ક્યારનાએ પલાળ્યા હતા. બિચારા ગાડીવાનની કશ્ણાજનક સ્થિતિ થઈ રહી હતી. તે આખા શરીરે ભીંજાઈ ટાઢથી થરથરતો તેની જગાએ ટુંટીયું વાળીને બેસી રહ્યો હતો. ધોધ-માર વર્ષાદ વરસતો હતો. કાનને ફાડી નાખે એવા કડાકા-ધડાકા પ્રતિપળે સંભળાતા હતા. પવનથી જમીનદોસ્ત થએલાં વૃક્ષોએ સડક-પર પડી રસ્તો બંધ કરી દીધો હતો. આ વખતે એક બંધ પડદાવાળું સ્ત્રિધરામ ભીમનાથ મહાદેવની સડકપરથઇને પૂરવેગે આવતું જણાયું. ઘોડો ચમકવાથી ચારે પગે ઉછળ્યો હતો. સિગરામ રસ્તા વચ્ચે પડેલાં વૃક્ષોમાં ભરાતું-ડોલતું હમણાં જ ઉંડું પડશે એમ જણાતું હતું. ગાડીવાને ઘોડાને વશમાં રાખવાને અપાર મહેનત કરી પણ ઘોડો હાથમાં રહ્યો નહિ.

છેવટે ઘોડો ગાડી સાથે વૃક્ષોના ઝુંડમાં ફસાઈ નીચે પડી

તરફડવા લાગ્યો. સિધરામ પણ ઉંધું વળ્યું. ગાડીવાન નજીકમાં આવેલી કાંટાની વાડમાં ઉથલી પડ્યો. આ સાથે જ ગાડીની અંદરથી એક હૃદય ભેદક ચીસ સંભળાઈ. આ બધો પ્રકાર કુસુમકાન્તની ગાડીથી થોડેક દૂર બન્યો. નવનિત અને કુસુમ પડદો ઉઘો કરી એ દેખાવ અવલોકી રહ્યા હતા. કુસુમકાન્ત ક્યારનોએ તે તરફ મદદે દોડી જવાને ઉત્સુક થઈ રહ્યો હતો; પણ નવનિતે બયાનક તોફાનની અંદર જવાનું ના કહી તેને પરાણે અટકાવી રાખ્યો હતો. કુસુમકાન્તના કા'ને ચીસનો અવાજ સંભળાયો. તેણે તરત ગાડીનું બારણું ઉઘાડી નાખી એ તરફ દોડવું શરૂ કર્યું. આ વખતે તોફાન પણ કંઈક સમ્યું હતું. બયાનક તોફાન પછી શાન્તિ જણાય છે એ મૂળમ સર્વત્ર શૂન્યકાર ભાસતું હતું. રાત્રિધ્યારનીએ પડી ચૂકી હતી. તોફાનને લીધે સડકપર આવેલાં ફાનસોમાં દીપકો પ્રકટાવવાને કોઈ આવ્યું નહોતું. આથી સઘળે ભિષણ અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. નવનિત પણ ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી કુસુમકાન્તની મદદે જવાને તેની પાછળ દોડતો હતો. એવામાં જ વાડમાં પડેલા ગાડીવાનની “કોઈ મદદ કરો, મદદ કરો, એવી ધીમી ખૂમ સંભળાઈ કુસુમકાન્ત બોલી ઉઠ્યો.” “નવનિત ! તું પેલી વાડ પાસે જ, ત્યાં પણ કોઈક ગરીબ માણસ મદદની ખૂમ મારે છે.”

“બહુ સાફ, તમે જલ્દીથી સિધરામ પાસે જાઓ, કારણકે મને તેની અંદર કોઈક અબળા હોય એમ સમજાય છે.” કહી નવનિત વાડ તરફ વળ્યો; અને છેક નજીક જઈ ગાડીવાનને યુક્તિપૂર્વક બહાર કાઢ્યો. તેના હાથમાં પણ કાંટા ભોકાવાથી રક્ત નીકળવા લાગ્યું. ગાડીવાન સાવધ થઈ નવનિતને પગે પડ્યો. તેને લઈ નવનિત કુસુમકાન્તની પાસે આવ્યો. કુસુમકાન્ત ક્યારનોએ ઉંધા પડેલા સિધરામ પાસે આવી પડદાને તોડી નાખી અંદર પડેલી એક બાળાની સારવાર કરતો

હતો. સીધરામ ભાગી ગયું હતું. ઘોડો તોફાન કરી ચાકવાથી તરફડતો હતો. નવનિત અને ગાડીવાન સાં આવી પહોંચ્યા. ગાડીવાનને બહુ ઈજા થઈ નહોતી. તેનાં કપડાં ફાટી ગયાં હતાં અને મુખ વગેરે શરીરના ખુલ્લા ભાગ પર કાંટાઓ પેશી જવાથી લોહી નીકળ્યું હતું. કુસુમકાન્તે ગાડીવાનને ઘોડાના પટા કાપી નાખવાનું સૂચવી નવનિતને પાસે બોલાવ્યો. ગાડીવાને ઘોડાને છૂટો કર્યો. અથ્થ બાંધનમૂકત થઈ ધીમે રહી ઉભો થયો અને નિસ્તેજ જોવા જણાઈ હાંફવા લાગ્યો. કુસુમકાન્તે અને નવનિતે અંદર પડેલી બેશુદ્ધ બાળાને ધીમે રહી બહાર કાઢી પોતાની ગાડી તરફ લઈ જવા માંડી. અંધારું તો એટલું બધું વ્યાપેલું હતું કે કોઈ કોઈનું મુખ ભાગ્યે જ જોઈ શકાય. તેઓ વૃક્ષો સાથે અથડાતા-કુચાતા થોડીવારે પોતાના સીધરામ આગળ આવ્યા. તેમનો ગાડીવાન પણ દયાળુ હૃદયનો હોવાથી મદદ કરવા લાગ્યો. તેણે ગાડીનું બારણું ઉઘાડી બારણાં પાસેની બેઠક ઉંચી કરી. કુસુમ અને નવનિતે બેભાન બાળાને આસ્તેથી ઉંચી કરી વચ્ચે ટેકો આપી બેસારી. પેલો બાળો ગાડીવાળો પણ ઘોડાને લઈ ધીમે પગલે ચાલતો ત્યાં આવ્યો. તેણે સાં આવી પૂછ્યું કે, “ ખેંચેને કેમ છે ? ”

“ હાલ તે બેશુદ્ધ છે. આપણે અજવાળામાં જઈ તેમની સારવાર કરીશું. તું ઘોડાપર બેસી અમારી પાછળ ચાલ્યો. આવ. બાગેલી ગાડીની વ્યવસ્થા સવારમાં થઈ પડશે. ” આમ કહી કુસુમકાન્તે પ્રથમ ગાડીમાં ચઢી બેસી બેશુદ્ધ બાળાને બરાબર બેસારી પકડી રાખી. નવનિત ગાડીવાનને ગાડી હાંકવાનું કહી ગાડીમાં બેઠો. ગાડી ચાલવા લાગી. બાળો ગાડીવાન ઘોડાપર સ્વાર થઈ ગાડીની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. ગાડી થોડીવારે દાનવીર શેઠ હઠીભાઈની વાડી પાસે આવી

પહોંચી. ગાડીવાળાને ત્યાં ગાડી અટકાવવાની આજ્ઞા થઈ. ગાડી સડક પર ઉભી રહી. ગાડીવાને નીચે ઉતરી બારણું ઉઘાડ્યું. પેલો બીજો ગાડીવાળો પણ ઘોડાપરથી ઉતરી ત્યાં આવી હાજર થયો. નવનિત પ્રથમ નીચે ઉતર્યો. સઘળાએ મળી તે બેશુદ્ધ રમણીને ધીમેથી સાચવીને બહાર કાઢી. તેને વાડીના ઓટલાપર લઈ જવામાં આવી. કુસુમકાન્તે માથે બાંધેલો ફેટો ઉતારી તેને નીચે પાથર્યો; અને પછી તે રમણીને તેની પર સૂવારી. નવનિતે ગાડીવાળાને એકાદ મીણુબત્તી લઈ આવવાનું કહ્યું. તરત ગાડીવાળાએ પોતાના ગળુવામાંથી બે મીણુબત્તીઓ કાઢી દિવાસળીની પેટીની જરૂર જણાવી. પેલો બીજો ગાડીવાન ઘોડાપર બેસી દિલ્હીચકલામાં પેટી લેવા ગયો રાત્રિના દસ વાગવા આવ્યા હતા. તોફાનને લીધે શહેરમાં પણ સઘળું અસ્ત વ્યસ્ત થઈ ગયું હતું. મ્યુનિસિપાલીટીનાં ક્ષાનસો ધ્યાય નમઃ થઈ ગયાં હતાં, સઘળે પાણીનાં નાનાં મોટાં ખાઓચીયાં ભરાયાં હતાં. દુકાનો બંધ હતી; ફક્ત એકજ પાનસોપારીની નાનકડી દુકાન વાળો ગરીબ વેપારી તોફાનની સામે ટક્કર ઝીલી કમાવાની આશાએ દુકાનનું બારણું લગીર ઉઘાડું રાખી મીણુબત્તી સળગાવી બેસી રહ્યો હતો. ગાડીવાળાએ ત્યાં આવી તેની પાસેથી બે પૈસા આપી દિવાસળીની પેટી ખરીદી પાછું જવા માંડ્યું. દરવાજા આગળ એક પોલીસ પહેરાવાળો ઓવરકોટ ઓઢી એક ખૂણામાં ભૂતની માફક બેસી રહ્યો હતો, તે પેલા ગાડીવાનને ઘોડાપર બેસી જતો જોઈ ઉભો થયો. ગાડીવાન દરવાજા બહાર નીકળ્યો. પોલીસને વહેમ પડ્યો. તે તેની પાછળ જવા લાગ્યો. ગાડીવાને પાછા આવી પેટી કુસુમકાન્તના હાથમાં મૂકી. નવનિતે તેની પાસેથી પેટી લઈ મીણુબત્તી સળગાવી. પ્રકાશ પથરાયો. પેટી લઈ આવેલા ઘોડાવાળાપર સંશય લાવી તેની પાછળ

આલ્યો આવેલો સિપાહી થોડેક દૂર ઉભો રહી સધળું દૃશ્ય બારિ-
કામથી અવલોક્તિ રહ્યો. તેણે અજવાળું થએલું જોઈ કંઈક શિકાર
છે; જરૂર આજની મહેનત સરળ થશે ધારીને એ તરફ ધીમે પગલે
જવું શરૂ કર્યું. કુસુમકાન્તે પ્રકાશમાં રમણીના મુખ સામે નિહાળ્યું, તે
અમકયો અને તેના મુખમાંથી હર, હર, વિશ્વંભરાનો ધ્વનિ નીકળ્યો.
તેની નજરે તે બેશુદ્ધ બાળા કોઈક ગર્ભ શ્રીમંતની સ્વરૂપવાન કન્યા
જણાઈ. તેનું સુકોમળ મુખ પૂર્ણિમાના ચંદ્રને પણ ક્ષણભર ક્ષોભ ઉપજાવે
એવું ગોળ ધાટીલું ભાસતું હતું. તેણે એક કન્યાકાને છાજે એવાં કિંમતી
વસ્ત્રો પહેરેલાં હતાં. તેના કમળનાળ સમ સુકોમળ કરમાં હિરાજડિત
બંગડીઓ જંખમાં પ્રકાશમાં પણ ચળક-ચળક થઈ રહી હતી. હુંકારમાં
આ રતીદેવીને પણ લગ્નવે એવી મનોહર રમ્ય બાળાને કુસુમકાન્ત એકાચ
દ્રષ્ટે થોડોકવાર અવલોક્તિ રહ્યો. કુસુમકાન્તે આવી દેવાંગના સમાન શ્રીમંત
કન્યાને આજ પ્રથમ જ જોઈ. તેણે એવું રમ્ય રમકડું બનાવનારા
પ્રભુનો ઉપકાર માની તેની સારવાર કરવા માંડી. તેણે ગાડીવાળાને
પાણી લઈ આવવાની આજ્ઞા કરી; કારણ કે તે બાળાને માથામાં
સખ્ત વાગ્યું હતું, વાગેલા ભાગમાંથી હજી પણ લોહી નીકળતું હતું. રક્તના
રેલા તેની બન્ને બાજુના ગૌર ગાલપર પથરાઈ હૃદય કંપાવતા હતા.
સમય વર્તનાર ગાડીવાન તેની તુર્કી લાંબી-પહોળી ટોપીમાં નજીથી
પાણી ભરી લાવ્યો, કુસુમકાન્તે જળવડે તેના મુખપરથી રૂધીર ધોઈ
નાખ્યું; એટલીવારમાં નવનિત પાસે આવેલા એક ઝુંપડામાંથી ૩ લઈ
આવ્યો. કુસુમકાન્તે ૩ સળગાવી શેકવા માંડ્યું. એવામાં જ પેલા સિપાહીએ
ત્યાં આવી રોષખંધ પૂછ્યું, “અત્યારે આ શું ધાંધલ છે ? તમે લોકો
કાણ છો ? ”

સધળાએ અમકીને તેના સામે જોયું, તેને કોઈએ જવાબ આપ્યો

નહિ; આથી પુનઃ તે પોલીસે પૂછ્યું, “ કેમ કંઈ સાંભળતા નથી કે ? જલ્દીથી જવાબ આપો કે આ બેશુદ્ધ થએલી છોકરી કોની છે અને તમે કોણ છો ? ”

કુસુમકાન્તે ચિડાઇને કહ્યું, “ તું અમારો જવાબ લેનાર કોણ છે ? જા, તારી ફરજ બજાવવાને ચાલ્યો જા. ”

“ એમ ! વાંચ તમારું નામ લખાવો. ” કહી તેણે ખીસ્સામાંથી એક કાગળનો કટકો અને પેનસીલ કાઢી. નવનિત ગુસ્સે થઇ બોલ્યો, “ ભાઈ ! તું અત્યારે છાનોમાનો ચાલ્યો જા, અહિં તને કંઈ પણ મળનાર નથી; નાહકનો શામાટે ધાંધલ કરી અમને અડચણ કરે છે ? ”

“ હું હવે તમારું ખીજું કાંઈ પણ સાંભળવાને માગતો નથી. તમે તમારું નામ જણાવો છો કે નહિ ? ” સિપાહીએ પૂછ્યું.

કુસુમકાન્તે રોષયુક્ત વદને કહ્યું, “ ચાલ, લખીને મારું નામ કુસુમકાન્ત નવલરામ. ”

સિપાહી તેનું નામ સાંભળી સ્તબ્ધ બન્યો. તેણે કુસુમકાન્તનું નામ સાંભળ્યું હતું. તેને પશ્ચાતાપ થયો. તેણે નમ્ર બની કહ્યું, “ મારે હવે આપનું નામ લખવાની જરૂર નથી. હું આપને ઓળખું છું અને આપની તરફ ચલાવેલી ઉદ્ધતાઈ ભરેલી વર્તણૂકને માટે તમારી માફી માગું છું. ”

નવનિતે કહ્યું, “ અમારાં હૃદય તો દયા અને ક્ષમાથી સદાકાળ ભરેલાં જ છે, પરંતુ તારે તારી ફરજનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. તમે પોલીસલોકો તમારા સપાટામાં સપડાએલાઓની સાથે અવિવેકે વર્તો છો અને પૈસા પડાવવાને માટે અનેક પ્રયત્નો કરો છો. તમારા હૃદયમાં દયા તો હોતી જ નથી. તમને નામદાર સરકાર તરફથી પગાર મળે છે. તમને પ્રજના નક્કણાર્યે રાખેલા છે. તમે પ્રજના સેવક છો. પ્રજા પ્રત્યે તમારે કેવું વલણ

ધરાવવું જોઈએ; એનું તમારે પ્રથમ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. તમારે તમારી ફરજ ન્યાયથી, તીતિથી, અને નમ્રતાથી બજાવવી જોઈએ. બાઈ! આવી રીતે વર્તેશો તો જ સુખી થશો; નહિ તો અંતકાળે ઘણા જ દુઃખી થશો. કરેલાં કર્મ આ સંસારમાં જ ભોગવવાં પડે છે. પ્રજ્ઞને ત્રાસ આપી મેળવેલો પૈસો તો કાચા પારા જેવો છે. ”

“ સાહેબ ! હું આજથી આપના કલ્યા મુજબ ચાલીશ. આપે આપેલા જ્ઞાનને માટે હું આપનો ઉપકાર માનું છું. માંડે કંઈ કામ હોય તો ફરમાવો ?” સિપાહીએ કહ્યું.

“ બાઈ ! તારું અહિં કંઈ પણ કામ નથી. તું તારી નોકરી પર ચાલ્યો જ. ” કુસુમકાન્તે કહ્યું. સિપાહી સલામ કરી ચાલતો થયો. નવનિતને તેની અજ્ઞાનતા જોઈ હસતું આવ્યું. કુસુમકાન્તના શેકથી બાળાના માથામાંથી નીકળતું રક્ત ક્યારનુંએ અંધ થઈ ગયું હતું. કુસુમકાન્ત તેના મુખ પર જળ છાંટવા લાગ્યો. તે બાળા ધીમે ધીમે શુદ્ધિમાં આવવા લાગી. તેણે થોડીવારે આંખો ઉઘાડી. નેત્રો ખુલ્લતાં જ તેની દષ્ટિ પ્રથમ કુસુમકાન્ત પર પડી. પોતાની સામે એક ગૌર વર્ણના યુવાનને જોડેલો જોઈ તે વિસ્મયતાથી ઉઠી બેઠી થઈ. કુસુમકાન્તે તેના સામે જોઈ મૃદુ સ્વરે કહ્યું, “તમે કંઈપણ ભ્રમ પામશો નહિ.”

તેના માયાળુ શબ્દોથી તે બાળાને શાન્તિ વળી. તેને પોતાની થએલી દુર્દશાની સ્મૃતિ થઈ આવી. તેણે નીચું જોઈ વિનીત ભાવે કહેવા માંડ્યું, “ આજે મારા માટે આપને અતિશય પરિશ્રમ લેવો પડ્યો હશે. જે સમયસર આપની મદદ મળી ન હોત તો અત્યારે મારી ઘણી જ દુર્દશા થઈ પડી હોત. આજે આવું ભયંકર તોફાન થશે એવી મને આશા નહોતી. આપે આજે દેવી કાર્ય કરી મારો પ્રાણ બચાવ્યો છે.”

કુસુમકાન્તે કોમળ સ્વરે કહ્યું, “ થનાર વસ્તુ હમેશાં થવાનું

કરે છે. પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ તમારી રક્ષા કરી અમારો શ્રમ સફળ કર્યો છે. બાળા ! અમે કાંઈ વિશેષ કંઈ નથી. હવે તમે તમારું સ્થળ જણાવો કે જેથી હું તમને તમારા મકાને પહોંચતાં કરું? તમારાં માતા પિતા વ્યાકુળ થતાં હશે. ”

“ હા, આપને હજી એટલો પણ શ્રમ લેવાની જરૂર પડશે ખરી, પણ તે પહેલાં મારા ગાડીવાળાની કંઈ ખબર છે કે ? ” બાળાએ ઉચે જોઈ પૂછ્યું.

“ હું આ રહ્યો બહેનમા. ” ગાડીવાળો ત્યાં આવી ઉભો. તેણે સઘળી વાત તેને જણાવી કુસુમકાન્ત અને નવનિતનો ઉપકાર માન્યો. બાળાના હૃદયમાં પણ કુસુમકાન્ત પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ પ્રગટ થયો. તેણે સ્હેજ હસ્તે વદને પૂછ્યું, “ હવે આપણે ચાલીશું ? ”

“ જેવી તમારી ઈચ્છા? શરીર સ્વસ્થ થયું હોય તો ગાડીમાં બેસી જાઓ. ” કુસુમકાન્તે કહ્યું. બાળા ઉભી થઈ ધીમે રહી ગાડીમાં સામી બાજુએ બેઠી. બન્ને મિત્રો પણ ગાડીમાં ચઢી બેઠા. બીજો ગાડીવાન દ્વાર બંધ કરી ઘોડાપર સ્વાર થયો. ગાડી હાંકનારે ઘોડાને ચામુક લગાવી પૂછ્યું, “ ગાડી કઈ તરફ લેવાની છે સાહેબ ? ”

“ રાયપુર તરફ. ” બાળાએ જણાવ્યું.

ગાડી દરવાજા બહાર નીકળી બદ્રના માર્ગે જવા લાગી, કારણકે નવનિતને ત્યાં ઉતરવાનું હતું. થોડેક દૂર ગયા પછી કુસુમકાન્તે બાળાને પૂછ્યું, “ શું તમે રાયપુરમાં રહો છો ? ”

“ હાજી. ” કહી તે સુશિલ બાલિકા મૌન રહી. તેના હૃદયમાં કુસુમકાન્તના વિચારો થયા કરતા હતા. તેનું ગૌરમુખ અને ભવ્ય લલાટ નિહાળી તે બાળા આત્મગત વિચારતી હતી કે, “ ખરેખર ! આ કોઈક દેવી પુરુષ જ છે. આજકાલના યુવાનોમાં અને એમનામાં બહુ

જ ફેર છે. જેનામાં પરાપકાર, દયા વગેરે ગુણો હોય છે તે દેવી પુરૂષ કહેવાય છે. ત્યારે આ મનુષ્યના રૂપમાં કોઈ દેવતા નહિ હોય ? શું ખરર પડે ? મને તો આજના બનાવમાં કંઈક કુદરત કર્તાનો ગુપ્ત હાથ હોય એમ સમજાય છે. અહા ! શું આ યુવકના મુખમાંથી નીકળતા અમૃતમય શબ્દોની માધુર્યતા ! આ યુવકના મુખાર્પિંદના તેજથી મારી દ્રષ્ટિ અસ્થિર થઈ જાય છે. ખરેખર ! આ બાળ્યવાન યુવક કર્તાની કારીગરિનો અદ્ભૂત નમુનો છે.” આમ વિચારતી તે બાળાએ અંતે પૂછ્યું, “ આપનું નિવાસ સ્થાન જણાવવાની કૃપા કરશો કે ? ”

“ હું પણ રાયપુરમાં જ રહું છું. ” કુસુમકાન્તે જણાવ્યું.

“ હેં ! શું તમે રાયપુરમાં જ રહો છો ! ત્યારે તો હવે તમારો પૂર્ણ પરિચય કરાવો ? ” બાળાએ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું.

“ માઈ નામ કુસુમકાન્ત છે.....” તે આંગળ બોલે એ પહેલાં જ બાળા બોલી ડહી, “ બસ હવે વિશેષ પરિચયની કાંઈ જરૂર નથી. હું આપને સારી રીતે ઓળખુ છું; પણ આપતો આપના કાકા વામનરાયને ઘેર રહેતા હતાને ? ”

“હા, પણ દૈવવશાત્ મારે મારા કાકાના ગૃહનો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે; વાઈ હવે તમારું નામ જણાવશો ? ” કુસુમકાન્તે પૂછ્યું.

“ હું પણ આપની જ જ્ઞાતિની છું. માઈ નામ કુસુમાવતી છે, મારા પિતાનું નામ વિયુધરાય છે.” આટલું કહી તે બાળા કુસુમકાન્તની સામે જોઈ રહી. કુસુમકાન્તે તેને ઓળખી. એક શ્રીમંતની પુત્રી આવી રીતે દુનિયામાં આવી પડશે અને તેની સારવાર મારે જ કરવી પડશે એવી એને સ્વપ્ને પણ આશા નહોતી. તેના હૃદયમાં હજારે-હજાર તર્ક-વિતર્ક થવા લાગ્યા. નવનિત તો તેનું નામ સાંભળી સ્તબ્ધ બની ગયો. તે

પોતાની શાંતિના એક શ્રીમંતની પુત્રી હતી. આખી ન્યાતમાં તેના રૂપ ગુણનાં ગાન ગવાતાં હતાં. તેણે ગૂજરાતિ ઉપરાંત ઇંગ્રેજી સાત ચોપડીઓનું જ્ઞાન મેળવેલું હતું. હાલ તે સંસ્કૃત અભ્યાસ કરતી હતી. શાંતિના અનેક ગૃહસ્થોએ તેના પિતા પાસે તે બાળાનું માથું કર્યું હતું; પરંતુ પુત્રીની લગ્ન કરવાની અનિચ્છાને લીધે વિષ્ણુધરાયને ના કહેવી પડતી હતી. કુસુમાવતી માસિકોમાં અને પેપરોમાં સારા-સારા લેખો લખતી હતી. નવનિતે તેના ઘણા લેખો વાંચ્યા હતા. તેના હૃદયમાં તેની પ્રત્યે માન હતું. તે વિદ્યાવિલાસી બાળાનું પોતાના હાથે રક્ષણ થયું ધારીને તે પોતાને અહોભાગ્ય સમજવા લાગ્યો. ગાડીમાં મૌન પ્રવર્તાયું હતું. છેવટે ગાડી નવનિતના ધર આગળ આવીને ઉભી રહી. નવનિતે નીચે ઉતરવા માંડ્યું. કુસુમાવતીએ પૂછ્યું, “આપને અત્રે જ ઉતરવાનું છે કે?”

“હા, હું અત્રે જ રહું છું.”

“આપનું નામ?”

“નવનિતરાય.”

“માફ કરજો નવનિતભાઈ, કે મહેં અઘાપિ પર્યંત આપને ઓળખ્યા નહોતા. મહેં આપનાં દરેક પુસ્તકો વાંચ્યાં છે. તમારો પ્રયાસ ઉત્તમ છે. આપ સાહિત્યની સારી સેવા બજાવો છો. હું આપને ધન્યવાદ આપું છું. નવનિતભાઈ! કોઈ વખત સમય મેળવી આ તમારા મિત્ર રત્ન સાથે મારી પર્ણકુટિમાં પધારશે. તો અધીક આનંદ થશે.” કુસુમાવતીએ કહ્યું.

“હું અવશ્ય કોઈ વખતે આવીશ.” કહી નવનિત કુસુમકાન્તને સવારમાં મળવાનું સૂચવી ચાલતો થયો. ગાડી ત્રણ દરવાજાની બહાર નીકળી રાયપુરના માર્ગે જવા લાગી. છેવટે ગાડી રસ્તા ઉપર આવેલા વિષ્ણુધરાયના ભવ્ય મહાલય આગળ આવીને ઉભી રહી. મકાનમાં આ વખતે ગરબડ મચી રહી હતી. દીપકો પ્રકાશી રહ્યા હતા. નોકર-ચાકરો દોડા-

દોડી કરી રહ્યા હતા. વિષ્ણુધરાયના શોકની સીમા નહોતી, તે વ્યાકુળ-
તાથી કમ્પાઉન્ડમાં આમતેમ આંટા મારી રહ્યા હતા. એ અસ્સામાંજ
ગાડી આવીને ઉભી રહી. તે ઝાંપો ઉઘાડી બહાર દોડી આવ્યા. કુસુમાવતી
ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી. વિષ્ણુધરાય તેને ઓળખી આનંદથી બોલી
ઉઠ્યો, “કોણ કુસુમ !”

“હા, પિતાજી.” કહી કુસુમાવતી રડી પડી. કુસુમકાન્ત પણ
ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યો. તેણે પાછીટમાંથી રૂપિયા દસની નોટ
કાઢી ગાડીવાળાના હાથમાં મૂકી. ગાડીવાળો પ્રસન્ન વદને સલામ કરી
આલતો થયો. વિષ્ણુધરાયે તેને નોટ આપતાં જોયો. હજી કુસુમાવતી રડતી
હતી. ઘોડાની લગામ પકડી ઉભેલા ગાડીવાને શેઠને સઘળી વીતક વાર્તા
દુકમાં કહી સંભળાવી. વિષ્ણુધરાય પ્રભુને ઉપકાર માની કુસુમાવતી તથા
કુસુમકાન્તને લઈ મકાનમાં આગ્યા, કુસુમની માતા દોડી આવી; અને
પુત્રીને હૃદય સાથે દાખવા લાગી. કુસુમકાન્ત ત્યાં પડેલા વિરામાસનપર
ગંભીર મુખે બેસી રહ્યો. નોકર-ચાકરથી તે સ્થળ ભરાઈ ગયું, કુસુમાવતીએ
અથઘટિ વાર્તા જણાવી છેવટે કુસુમકાન્ત સામે આંગળી કરી કહ્યું
કે, “જે આ પરોપકારી વીરયુવક સમયસર ત્યાં આવી ચઢ્યા ના
હોત, તો હું ક્યારનીએ સ્વધામ સિધાવી હોત.”

વિષ્ણુધરાયે સજ્જન નયને કુસુમકાન્ત સામે નજર કરી કહ્યું,

“ભાઈ ! તમે આજે મારાપર મોટામાં મોટો ઉપકાર કર્યો છે,
તમારી મહેનતના બદલામાં તમે જે માગો તે આપવાને હું તૈયાર છું.”

“કાકાસાહેબ ! ઉપકાર કોઈ માણસ કરતો જ નથી. સંકટ
સમયે અસ્પર્શ મદદ કરવી એ પ્રત્યેકની ફરજ છે. મહેં કંઈ બદલાની
મિલિથી આ કાર્ય કર્યું નથી. પરમાત્માની કૃપાથી મારી પાસે અમૂલ્ય
ખજાનો ભરેલો છે.” કુસુમકાન્તે જણાવ્યું.

“ તમારું નામ ? ” વિમુધરાયે પૂછ્યું.

“ કુસુમકાન્ત. ”

વિમુધરાય તેને ઓળખી બોલ્યો, “ અરે ! તું તો મારા સ્નેહિનો પુત્ર થાય છે. બાઈ ! તહે હાલમાં સારું કાર્ય કરવા માંડ્યું છે. હું પણ તારી સમાજમાં યથાશક્તિ મદદ આપવાને ઇચ્છું છું. ”

“ મારા કાર્યમાં મદદ કરવાથી તમારું દ્રવ્ય સુમાર્ગે જ વપનાશે, તમારે સમાજને સહાય કરવી એ ખાસ તમારી ફરજ છે. ”

“ તે હું સારી રીતે સમજું છું. તમે સમાજના લિસ્ટમાં મારું નામ દાખલ કરજો. હું કાલે તમારી ઉપર રૂપિયા ચારસો મોકલાવી આપીશ. પણ વાંરું તમે પેલા ગાંડીવાળાને શું આપ્યું ? ”

“ દસ રૂપિયા, તેને પણ આજે કષ્ટ પડવામાં કંઈ બાકી રહ્યું નથી. ”

વિમુધરાયે નજીકના ટંબલમાંથી એક દસની નોટ કાઢી કુસુમકાન્તને આપવા માંડી; પણ કુસુમકાન્તે સવિનય ના પાડી જવાની રજા માગી. વિમુધરાય તેના વર્તનથી અજબ થયો. તેણે તેને ફરીથી કોઈ વખતે આવવાનું કહી રજા આપી. કુસુમકાન્ત કુસુમ તરફ સ્નેહાળ નજર ફેંકી ચાલ્યો. કુસુમ તેની પાછળ ઝાંપા સૂંધી આવી. વિમુધરાય અને તેની પત્ની બન્નેની પાછળ જોઈ રહ્યાં. કુસુમકાન્ત બહાર નીકળ્યો. કુસુમાવતીએ કહ્યું, “ કુસુમકાન્ત ! તમે સમય મેળવી આ તરફ જરૂર આવતા રહેજો. તમારા જેવા વિદ્વાનના પરિચયથી હું મને પોતાને મહાભાગ્યવાન સમજું છું. ”

“ પ્રભુની ઇચ્છા પ્રમાણે થશે. ” કહી કુસુમકાન્ત રસ્તે પડ્યો. કુસુમાવતી અંદર આવી. સઘળાં કુસુમકાન્તનાં વખાણ કરી આખરે મોડી રાત્રે નિદ્રાને શરણે થયાં. કુસુમકાન્ત પણ પોતાના ગૃહે આવી વસ્ત્ર બદલી શેથામાં પડ્યો અને પ્રભુનું ધ્યાન ધરતો આખરે નિદ્રાધિન થયો.



૬

વિસમીસદીની વિચિત્રતા.

* સુધરી જવાનાં સાધનોમાં, મુખ્ય વસ્તુ આટલી;
લેમન સોડાને બાઈસીકલ વળી બાબરી બીડી બાટલી.
ઉત્તમ ગણાતી એજ કેળવણી તણાં ફળ થાય છે,
ફેશન સુધારે હિંદમાંથી ધર્મ ધોવાઈ જાય છે.

સાંજ પડવા આવી હતી, ચિખ્મનો ઉકળાટ હજી સમ્યો નહોતો.
પાંચ વાગી ગયા હતા છતાં ગરમ પવન શરીરને સંતાપતો હતો.
રાજમાર્ગપર પાણીના છંટકાવ થતા હતા. સખ્ત તાપથી અકળાએલા
યુવકો આઈશલેમન, આઈશસરખત યાત્રી કોલ્ડડ્રિન્ક નામક દંડાં પીણાં
પી ઉકળેલા મગજને શાન્ત કરતા હતા. બજારમાં આવેલી દુકાનોમાં
આઈશક્રીમના સંચાઓ ઝડપથી ચાલી ખડખડાટ કરી રહ્યા હતા.
આઈશક્રીમનો પણ યથેચ્છ ઉપયોગ થઈ રહ્યો હતો. આવા વખતે
ખાડીયા જીંદગીમાં આવેલા એક બંગલાઘાટના મકાનમાં પૂર્ણ શાન્તિ
જણાતી હતી. તે મકાનની બારીઓપર સુગંધિત ખસના વાગાની
ટદ્દીઓ બાંધેલી હતી. સેવક તેની ઉપર વારંવાર પાણી છંટકો
હતો. આથી સુગંધમય શિતળ સમિર અંદર રહેનારાંઓને
સુખ ઉપજાવી રહ્યો હતો. આ ઉપરાંત ઇલેક્ટ્રિક પંખાઓતો આખો
દિવસ શ્યાં જ કરતા હતા. મકાનનો દેખાવ પણ સુંદર હતો. તે
હાલની છેલ્લામાંછેલ્લી કારીગરીના નમુનારૂપ બનાવેલું હતું. મકાનની
આગળ જાતજાતનાં રંગ બેરંગી પુષ્પોનાં વૃક્ષો રોપેલાં હતાં. છુટા
કમ્પાઉન્ડની વચ્ચેવચ્ચ એક કુંવારો ઉડ્યા કરતો હતો. તે નાનકડા
બગીચાની આસપાસ કમ્બર સૂઈનો કોટ ચણી ઉપર નક્કીદાર લોખં

* કેશવકૃતિ.

ડની જળી જડેલી હતી. તેથી રસ્તે જતા આવતા લોકોને પણ અંદરનો મનહર દેખાવ જોવાનો લાભ મળતો. અંદર જવાને માટે લોહાના સળીયાનો ઝાંપો મૂકેલો હતો. તેની ઉપર કમાનવાળી પુષ્પોના વેલા ચઢાવેલા હતા, કમાન ઉપર પણ ઇલેક્ટ્રિક લાઇટ લીધેલી હતી. મકાનમાં જવા ઇચ્છનારને એ ઝાંપા વાટે અંદર પ્રવેશી બગીચામાં થઇને મકાનમાં જવાતું હતું. તે ઝાંપા આગળની જમણી બાજુની દિવાલે એક પાટીયું લટકાવેલું જણાતું હતું. તેની ઉપર પીતળનાં ટાઇપમાં ઇંગ્રેજીમાં લખેલું હતું કે “ રામપ્રસાદ, એસ, પંડ્યા. ” તે સુંદર મકાન તેમનું જ હતું. તે એક સારા આખરદાર ગૃહસ્થ હતા. શહેરમાં તેમની પ્રખ્યાતિ સારી હતી. તેમણે સરકારી નોકરી કરી સારા પૈસા મેળવેલા હતા. હાલમાં તેમને પેન્શન મળતું હતું. તેમની ઉમ્મર પચાસ વર્ષની થવા આવી હતી. તેમની પત્ની થોડાંક વર્ષપર મૃત્યુ પામી હતી. સંતાનમાં તેમને એક પુત્ર હતો. તેનું નામ વાસુદેવપ્રસાદ હતું. તેનું વય હાલ બાવીસ વર્ષનું હતું. રામપ્રસાદે તેને ગુજરાતિ પાંચમા ધોરણ સુધી બણાવી અંગ્રેજીમાં મૂક્યો હતો. તેણે અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી તો ખરાખર અભ્યાસ કર્યો; પણ પછી રામપ્રસાદની ખરાખર દેખરેખ નહિ રહેવાથી તે ખરાખર મિત્રોની સોજતમાં પડી રખડવા લાગ્યો. રામપ્રસાદને એ બાબતની ખબર પડતાં તેને ખૂબ ધમકાવ્યો. વાસુદેવ બેચાર વખત તો પિતાનું કહેવું સાંભળી રહ્યો; પણ આખરે સાંપ્રત સમયના હવાઇ ચક્કરમાં ચઢેલો વાસુદેવ પિતાના સામે થવા લાગ્યો. તેણે બણવાનું બંધ કરી હલકા મિત્રોની સોજતમાં રખડવા માંડ્યું. રામપ્રસાદે કંટાળી તેને કહેવાનું બંધ કર્યું. આથી તે વિશેષ બગડ્યો. બહાર રખડવાની ટેવથી જાતજાતનાં ખાનપાનાદિ કરી બ્રષ્ટ થયો. આખરે અર્ધદગ્ધ વાસુદેવ વિસમીસદીની વિચિત્ર જાળમાં પૂરેપૂરો ફસાયો. તે જાત-

જાતના ઈંગ્લીસ સ્ટાઇલના ફેશનેબલ પોશાક ધારણ કરી વિક્ટોરિયામાં
તો કોઈ વખતે સાયકલપર સ્વાર થઈ હોટેલોની મુલાકાતો લઈ પૈસાને
ઝેરઉપયોગ કરવા લાગ્યો. પૈસાને માટે તે વારંવાર તેના પિતાની સાથે
તકરાર કરતો. રામપ્રસાદ તેને દરેક મહિને પચાસ રૂપિયા વાપરવાને
આપતા, પણ તે રૂપિયા ફક્ત બેજ દિવસમાં પૂરા થઈ જતા. આથી
તે બાપ મુવાને વાચદે બમણાં-ત્રમણાં નાણાં લઈ આપી બ્યાજ ખાડી
લોકોની પાસેથી દ્રવ્ય મેળવી કુટિલ મિત્રો સાથે આનંદ કરતો હતો.
રામપ્રસાદ તેનાથી અત્યંત કંટાળ્યા હતા; પણ શું કરે? તે પ્રભુનું
નામ લઈ મૌન ધારી સર્વ રંગ અવલોકી રહ્યા હતા. રામપ્રસાદે આવા
વર્ણશંકર પુત્રનાં લગ્ન તેની પંદર વર્ષની વયે એક સામાન્ય કુટુંબની
કન્યા સાથે રૂપિયા બેહજાર પહેરામણીમાં લઈ કરેલાં હતાં. કન્યા બહેલી
મુશિલ, ગુણવાન અને રૂપમાં રતિને પણ લગ્નને એવી હતી. તેનું
નામ ઇન્દુમુખી હતું. તેણે એકાદ વર્ષથી સાસરે આવી ગૃહકાર્ય ઉપાડી
લીધું હતું. રામપ્રસાદ પુત્ર વધુના વર્તનથી સંતોષ પામ્યો હતો. ઇન્દુ-
મુખીએ સાધારણ અંગ્રેજી જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તે સાંપ્રત સમયનાં અર્ધ-
દગ્ધ ફેશનેબલ થઈ ફરનારાં બાનુઓ જેવી નહોતી. તે સાદાદને વધારે
પસંદ કરતી. તે સાદાં અને સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરતી. નોકર ચાકરો કામ
કરનારા હોવા છતાં તે ધરતું કેટલુંક કામ જાતે કરતી. પ્રાતઃકાળમાં
બહેલી ઉઠી નોકર ચાકરોને જગાડી કામે વળગાડી દેતી. તે સર્વની
સાથે માયાળુપણે વર્તતી. સેવકજનો પણ તેને દેવી તરીકે માનતા હતા.
મકાનમાં રસોઈયો હોવા છતાં ઇન્દુ સ્વામી અને શ્વસુરને માટે સ્વહસ્તેજ
રસોઈ બનાવતી. પોતાનો નવરાશનો સમય ધર્મ નીતિના ગ્રંથો
વાંચવામાં ગાળતી. તેને અને ઇંદિરાને ગાઢ સ્નેહ બંધાએલો હતો.
બન્ને જ્યારે જ્યારે ભેગાં થતાં ત્યારે રસમય ચર્ચા ચલાવતાં. ઇન્દુ-

મુખીનું વર્તન સર્વથા આર્યબાળાને યોગ્યજ હતું. પત્નીની આવી સુશિ-
લતા મૂર્ખ વાસુદેવને પસંદ પડતી નહોતી. તે હમેશાં તેને કૌશલ્ય
પોશાક પહેરી પોતાની સાથે કલમ-મીટીંગ-હોટેલ-નાટક વગેરે સ્થળોએ
આવવાનું કહેતો; પરંતુ સદ્ગુણી બાળા તેને વિનીત બાવે એવાં તો
દૃષ્ટાંતો આપી સમજવતી કે જેથી તેને ફરીથી બોલવાના શબ્દ જડતા
નહિ. વાસુદેવ આવી પત્ની મળવાથી મનમાં મુંઝાતો અને પોતાને
અનુકુળ થઈ વર્તે એવી પત્ની નહિ મળવાથી બાળ્યને દોષ દેતો હતો.
તે પોતાને મહા જ્ઞાની સમજતો. તે આર્યધર્મની નિંદા કરી હિંદુઓને
જંગલી શબ્દથી સંબોધતો; અને અંગ્રેજી રીત રીવાજને વખાણી
ખાવા પીવામાં, પહેરવા ઓઢવામાં, માથાના બાલ કપાવવામાં અંગ્રેજી
રીતરીવાજનું અનુકરણ કરતો. તે સિનેમાના હાસ્યજનક પાત્ર ચાર્લી ચકરમ-
ની મુછોની નક્કલ કરી પોતાના મુખપર ડિગેલી ઝીણી મૂછોને બન્ને બાજુ-
એથી અર્ધી-અર્ધી કપાવી તે પોતે ચકરમ બની આયનામાં જોઈ
મનમાં કુદાતો કે, 'વાહ, હું કેવો સુંદર દેખાઉં છું.' પણ એ મૂર્ખના
શિરોમણીને ખચર નથી કે પોતે એ કપાવેલી અર્ધી મૂછોથી તો ખાસ
વાંદરા જેવોજ દેખાય છે. તેના આવા મનસ્વિપણના વર્તનથી તેને કોઈ
બોલાવતું પણ નહિ. સઘળા તેની મસ્કરીયો કરતા. કેટલાકો તો તેને
'આધરીશ બાર' ના ઉપનામથી બોલાવતા. આવા શંખ શિરોમણી
વાસુદેવપ્રસાદ જેરી જમાનાની ઝગઝગતી જ્યોતિમાં પોઝીશન, કોટ, પાટ-
લુન, જેડીટ, કોલર, ટાઇ, ચસ્મા વગેરે પહેરવામાંજ જીવનનું સાર્થક
સમજતા હતા. તેમનું લુપ્ત તો વેલકમ, શુડબાય, માયડીયર વગેરે
સન્માન સૂચક શબ્દોથી સેકહેન્ડ કરવામાં જ સમાએલું હતું. તેમની શ્રીમં-
તાઈ દીનનાં પાત્રમાં, ચીનાઈ માટીનાં કે રકેખીમાં અને કાચના પ્યા-
લામાં ગ્હાના ઉઠાણા તથા લાલ પીળા રંગનાં શરબતો રેડી પીવામાં

સમાધ હતી. ધર્મ નીતિ, નાટક સીનેમા હોટેલ ઇવનીંગ પાર્ટી વગેરેમાં આવી રહેલી હતી, અને જ્યાં જાતીય ભેદ જોવામાં આવતો નથી એવી હોટેલોમાં અન્યવર્ણના મિત્રો સાથે આરસના ચક્રચકિત ટેબલની આસપાસ ગોઠવેલી ખુરશીઓમાં બિરાજી શીખંડ પુરી, ભજ્યાં, શાક, ચણા, પીરકીટ વગેરે ખાવામાં અને ઇંગ્લીસ શોપમાં જઈ બ્હીસ્કી, એકસ એ નંબર વન, શેમ્પેન વગેરે અનેક જાતના દહેજતદાર શરાબોની બોટલો તોડવામાં ભરાઈ ગઈ હતી. પત્નીનાં આવાં દુષ્ટ આચરણોથી પતિપ્રેમિ ઇન્દુ મનમાં અપાર દુઃખી થતી હતી. તેણે તેને સમજાવવામાં કંઈ પણ બાકી રાખ્યું નહોતું. પોતાના કહેવાની કંઈ પણ અસર નહિ થયેલી જોતાં તે પ્રભુપર વિશ્વાસ રાખી મૌનતાથી દિવસ નિર્ગમન કરતી હતી. વાસુદેવપ્રસાદને મિત્ર પણ તેના જોવાજ મળ્યા હતા. તેમનાં નામ શાન્તિલાલ તથા કાન્તિલાલ હતાં. તેઓ સરીયામ રસ્તાપર ઘર ભાડે રાખીને રહેતા હતા. તેમનાં માઆપ તેમને પરણાવીને મરી ગયાં હતાં. બન્ને જણા ફેશન બંધ રહેતા. દારૂ, જુગાર અને સદાના બેપારના તેઓ ખાસ શોખીન હતા. તેઓ કંઈ પણ ધંધો કરતા નહિ. ગૂંજરાન ચલાવવાને માટે તેઓ શ્રીમતોના હોકરાઓને પોતાના પોઝીશનમાં અંજલી મિત્રતા બાંધતા અને મધમાખીઓની માફક વળગી પડી તે મિત્રને પણ અનીતિના રસ્તે ચઢાવી તેના પૈસાનું પાણી કરતા. તેઓ લાગ દાવે ચોરીઓ કરવાનું અને લોકોનાં ખીસ્સાં કાતરવાનું પણ ભૂલતા નહિ. જો તેઓને કંઈ પણ માલની જરૂર પડતી તો ભપકાબંધ જઈ ચોપડામાં નામ લખાવી ઉધાર લઈ આપતા અને માલના પૈસા આપવા વખતે ઉઘાડા પડતા. તેમની ઉપર અનેક હુકમનામાંઓ થયાં હતાં. આવા નામચીન સફેદ શાહુકાર મિત્રોની પ્રપંચ જાળમાં વાસુદેવ પ્રસાદો હતો. તે તેમનેજ દેખતો, તેમનીજ હા એ હા ભણતો

અને મધ્યરાત્રિ સૂઈ મઝા મેળવવાનાં સ્થળોએ તેમની સાથે ભંભણ કરતો. આવી રીતનો વાસુદેવપ્રસાદનો પ્રથમ અંક ચાલી રહ્યો હતો.

પાંચ વાગી ગયા છે; છતાં હજી વાસુદેવપ્રસાદ પલંગની અંદર પોલી નિદ્રાની માઠી મઝા ભોગવી રહ્યો છે. રાત્રિએ જાગવાનો અને દિવસે ઉઠવાનો તેનો નિત્ય નિયમ હતો. પલંગની પાસે છત ઉપર વિજળીનો પંખો ફરફર ફરી રહ્યો હતો. ખસની ટટ્ટીઓમાંથી નુગંધમય સમિરની લહેરીઓ આવી નિદ્રીત વાસુદેવને અધિક આનંદ આપી રહી હતી. છેવટે દિવાલપર લટકાવેલા મોટા ઑશિસ કંકાકમાં છ વાઝાના ટકોરા થયા. તેની સાથેજ ભાઇસાહેબ નિદ્રાનો ત્યાગ કરી પર્યંકમાં ખેદ થયા. તેમણે આંખો ચોળી નહકમાં પડેલા ટેબલપર મૂકેલી રફખી-માંથી સીઝર સિગાર લઈ સળગાવી. સીઝરનો થોડોક ધૂસાડો પેટમાં જતાં સાહેબની મુસ્તી ઉડી. તે આજસ મરડી ખુખારો કરી નીચે ઉતર્યો અને નોકરને બોલાવવા કોલબેલ વગાડ્યો. પા કલાક થયો પણ નોકર આવ્યો નહિ, આથી તે ગુસ્સે થયો. તેણે ચંપુમાંથી પાણી લઈ મુખ ધોયું. બાદ મુખને ટુવાલ વતી સાફ કરી આયના આગળ આવી વાળ ઓળવા લાગ્યો. તેણે ધણીવાર શ્રમ લઈ ચાલુ જમાનાની છેલ્લી ફેશન મુજબ વાળને ઓળ્યા. તે પછી મુખપર પાકિડર લગાવ્યો, મૂછોમાં ઓટોમોસ્કિની સેન્ટ લગાવ્યું. એ અરસામાં ઈન્દુમુખી તેને માટે ચહા લઈ ઉપર આવી. તેને નિદ્રામાંથી જાગૃત થતાં ચહા પીવાની ટેવ હોવાથી ઈન્દુ તેને માટે સમયસર ચહા બનાવી પીવરાવતી. તેના આવા સમયસરકપણાથી વાસુદેવ ખુશી થઈ થેન્ક યુ માય ડીયર વગેરેના બહાલ ભર્યા શબ્દોથી પત્નીને વધાવી લેતો. ઈન્દુમુખીએ ઉપર આવી ચહાનો કપ ટેબલપર ગોઠવ્યો. મુખને શોભાવવાના કાર્યમાં મચી પડેલા વાસુદેવે ખડખડાટથી ચમકી પાછળ જોયું; તો તેની નજર ઈન્દુ પર પડી.

તેણે હસ્તે વઢને પાની સામે જોઈ પૂછ્યું, “ ઇન્દુ ! આજે પેલો નકટ રામલો ક્યાં મરી ગયો છે ? સાલ્લો વાસ્કલ મારા જગવાનાં ટાઇમે પણ બરાબર હાજર રહેતો નથી. આજ હું તેને બરાબર પનિશ (શિક્ષા) કરીશ. ”

એવામાં જ રામો નામક એક તેરેક વર્ષનો નોકર છોકરો તેને માટે પાનની રકેબી લઈ ઉપર આવ્યો. તેને જોતાંજ વાસુદેવના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે તે ગરીબ છોકરાને મારવા હાથમાં સોટી લીધી; કે તરત ઇન્દુમુખીએ નજીક દોડી બાવી તેના હાથમાંથી સોટી લઇ લેતાં કહ્યું, “ સ્વામિન્ ! શામાટે તેની પર વૃથા ક્રોધે બરાવ છો ? ક્ષમા કરો. તે છોકરાનો વાંક નથી; મહેં તેને બાજો બગ્ગરમાં મોકલ્યો હતો, કારણ કે પિતાજીની તબિયત એકાએક બગડી બાવવાથી દાકતરને બોલાવવાની જરૂર પડી હતી. ”

“ આજે વળી એ બુઢાને એકાએક શું થઈ આવ્યું ઇન્દુ ? ” વાસુદેવે પૂછ્યું.

“ જમ્યા પછી લગભગ એક કલાકે તેમના પેટમાં એકાએક થૂંક આવવી શરૂ થઇ. તેઓ આકળ-વિકળ થઇ ગયા. શરીર પરમેવાથી ભીંજાઈ ગયું. બ્યારે દાકતર સાહેબે આવી દવાનો ડોઝ પાચ્યો ત્યારે જ ચુંક શાન્ત થઇ. ” ઇન્દુએ કહ્યું.

“ ઇન્દુ ! ત્હેં ડાક્ટરને બોલાવવામાં મોટી ભૂલ કરી છે. દાકતરસાહેબ ચોડીકવાર ચુંક મટાડવાનો ડોઝ પાઈ પાંચ રૂપિયા ખીસ્સામાં મૂકી ચાલતા થયા હશે. બ્યાં સૂધી દવાની અસર રહેશે ત્યાં સુધી ચુંક શાન્ત રહેશે; પછી હશે તેનાથી બમણી શરૂ થશે. ડોસાને ચુંકનો રોગ છે, તેનાથી જ એ આખરે મરવાના છે. તે હવે મરવાને લાયક પણ થયા છે. તેમનું હવે આ દુનિયામાં બિલકુલ કામ નથી. તેમની જરૂર ઇશ્વરના દરબાર-

માં ઘણી છે અને તેથી જ દયાળુ પરમેશ્વરે તેમને ત્યાં બોલાવવાને ચૂક મૂકી છે. ઇન્દુ ! તું હવે દાક્તરને બોલાવી નકામું ખર્ચ કરીશ નહિ. પરમેશ્વરની મરજીની વિરુદ્ધ વર્તનાર આખરે દુઃખી થાય છે. માટે હવે મરવાને લાયક થયેલા બુઢાની પવિત્ર દેહને દવાના વધુ ડોઝ પાઈ વિશેષ બ્રષ્ટ કરીશ નહિ. તેમના મરણ પછી આપણને પણ આનંદ થશે. માટે એતો થતું હોય એમ થવા દઈ આંખ આડા કાન કરજો. ભક્ષેને તે બુઢો મોટા મોટા ઘાંટા પાડીને મરી જાય, પણ તું તેની બિલકુલ દરકાર કરીશ નહિ.” પત્નીને આટલી સૂચના આપી વાસુદેવ ખુરશીપર બેસી ચા પીવા લાગ્યો. ઇન્દુએ એક બીજી ખુરશી તેની નજીક ખેંચી તેમાં બેસી પૂછ્યું, “સ્વામિ ! આપની આજ્ઞા હોય તો હું કંઈક કહેવા માગુ છું.”

“બોલરાધટ. તારા શબ્દો સાંભળવાને હું સદાકાળ બંધાએલોજ છું. ઇન્દુ ! તું તો મારી ડીયર (પ્રિય) પત્ની છે. ગોએન (ચલાવ) હવે.” વાસુદેવે ચા પીતાં કહ્યું.

ઇન્દુએ સ્નેહાળ શબ્દોએ કહેવા માંડ્યું. “પ્રાણનાથ ! આપે પિતાજી પ્રત્યે જે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા; તે મારા સમજવા પ્રમાણે બૂલ્ક ભરેલા છે. જે માતા પિતાએ અપાર પરિશ્રમ ઉઠાવી આપણને આટલાં મોટાં કરી મુખી કર્યાં છે; તેમનું અશુભ ઇચ્છવું તે આપના જેવા કુળવાનને લજ્જાસ્પદ છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં તેમજ ઈત્રેણ જ્ઞાનદાયક પુસ્તકોમાં પણ લખેલું છે કે ‘જે માતા પિતા જીવતાં હોય તો પુત્રે તેમની પ્રભુ પ્રકારે સેવા કરવી. માતા પિતા એજ પ્રભુ સ્વરૂપ છે. પ્રભુ પણ એજ સૂચવે છે કે પ્રજ્ઞમ માતા પિતા અને પછી હું. માતા પિતાની સેવા નહિ કરતાં જે મને ભજે છે; તેની ભક્તિ અને પ્રાર્થના વ્યર્થ જાય છે; તેની પર હું કદી પ્રસન્ન થતો જ નથી; પરંતુ જે માતા પિતાની

પ્રથમ પૂજા કરે છે; તે પૂજાને જ હું અંગીકાર કરી તે પિતૃભક્ત પુત્રની ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થઈ તેને સુખના સુવર્ણ શિખરે ચઢાવી અક્ષય સુખ આપું છું.' મારા નવલરંગે રંગાએલા પ્રભુ! આપે આજપર્યંત એવા નીતિના અંથો વાંચ્યા નથી, તેથી જ તમે બ્રમણમાં ભૂલો છો. મહેં હમેશાં જોયું છે કે તમે એવાં ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચવાના બદલે અંગ્રેજી પ્રેમકથાઓ વાંચો છો. ગૂજરાતિ અંથોમાં પણ તમને શૃંગાર-રસનાં પુસ્તકો વાંચવામાં મજા પડે છે; પરંતુ કૃપા કરી થોડોક સમય મેળવી એવાં નીતિનાં પુસ્તકો વાંચશો તો આપણા જીવનનું સાર્થક થયેલું સમજશો. તમે શૃંગાર વાંચી શોખીન બની ગયા છો તે હું સમજું છું; પણ જો શૃંગારની સાથે જ્ઞાનનું મિલન થશે તો આપનાં હાલના વિષમ શોખ કરતાં કોષ્ઠક અલૌકિક-રસભર્યા નવલ આનંદમાં વધારો થશે; અને સમય જતાં આપણો સંસાર વિશેષ સ્નેહમય થઈ સ્વર્ગધામ બનશે. હું આપને....."

તેને બોલતી અટકાવી વાસુદેવ પાન મૂખમાં મૂકી તેના સ્કંધ પર હાથ ટેકવી બોલ્યો, "છન્દુ! તારું આ લેકચર હવે ક્યાં સૂધી ચાલશે? તું પણ માતા પિતાના લેકચરપરથી વગી ધર્મનીતિનાં ઢાંગી-બીજુક લેખકોને હાથે લખાએલાં થોથાં પરજ ઉતરી પડી. એક લેકચરમાંથી બીજા ભાષણમાં ઉતરવાથી વિક્રતામાં ખામી આવેલી જણાય છે. માટે તારે હવે જે કહેવું હોય તે જલ્દીથી કહી દે, મારે પ્રવા જવાનો ટાઈમ હવે થવા આવ્યો છે. મારે હજી કપડાં પહેરવાં છે, મારા ફ્રેન્ડો પણ રાહ જોઈ રહ્યા હશે."

છન્દુએ સ્મિતહાસ્ય કરી કહેવા માંડ્યું, "હું સારી રીતે જાણતી હતી કે મારા પ્રિયપતિને મારા શબ્દો સાંભળવા ગમશે જ નહિ. પરંતુ તમે જ્યારે યથાર્થ સમજશો ત્યારે જ મારા શબ્દો સાચા છે બા જુદા છે

તેનું આપને સ્મરણ થશે, પિતાજીની અમૂલ્ય સેવાનું બાન થશે. હું હવે આપ સાહેબનો વધુ વખત લેવાને માગતી નથી. દુકાણમાં અતિશય કષ્ટ વેડી પુત્રનું લાલન-પાલનાર કરનારાં માતા-પિતાને જે પુત્ર અપશબ્દોથી સંબોધે છે-તેમને પીડા રૂપ થઈ પડે છે; તે પુત્ર પ્રભુનો પાકો સિંધુ ગણાય છે. જેનો દિનમાન ઉઠ્યો હોય છે એજ પિતૃભક્તિથી વિમુખ રહે છે.

ઉપકાર બદલો બાળથી, માતા પિતા ના માગતાં;
બુદ્ધિ અને બળહીન બાળક, મૂક્ત જાણથી ના થતાં,
બદલો નથી આ વિશ્વમાં, માઆપના અવિ ગુણતણો,
છે સ્વલ્પ બદલો એક ભક્તિ ચાકરી અંતે કરો.

સમજ્યા મારા રાવસાહેબ ! હ્યો હવે હું રજા લઈ; આપના આનંદમાં વિક્ષેપ પાડતી દૂર થાઉં છું. આપને હવે કાવે તે સ્થળે વિહાર અર્થે પધારો.” કહી સ્નેહાળ ઈંદુ તેના ગાલપર ધીમી થપ્પડ લગાવી હસતી-હસતી ત્યાંથી પસાર થઈ.

“કેવી જ્ઞાનમાં ગાંડી બનેલી અજ્ઞાન બાળા ! તેના શબ્દોમાં જો કે મીઠાશ છે; પણ તેમાં શૃંગારની ઝમક નથી. બસ મારી ઇન્દુમાં ફક્ત એટલો જ વાંધો છે. ઓલરાઈટ, સમય આવે તે પણ સુધારી શકીશ.” ઇન્દુની પાછળ જોઈ રહેલો વાસુદેવ આમ મનમાં બરબડી ખુરશીમાંથી ઉઠ્યો અને કપડાં પહેરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેણે માથાના બાલને ફેશનેબલ ઓળી મુખપર પાડીને લગાવી કોટ પાટલુન પહેરી, ગળામાં કોલર-ટાઇ બાંધી માથાપર બેંગલોરકેપ મૂકી હાથમાં કેઈન પકડી નીચે ઉતરવા માંડ્યું. આ વખતે તેના પિતા રામપ્રસાદને શરીરે દીક હોવાથી આરામખુરશીમાં બેઠા હતા. વાસુદેવને કપડાં પહેરી નીચે આવેલો જોઈ તેમણે પૂછ્યું, “બાઈ ! ક્યાં જવાની તૈયારી કરી ?”

“કેમ કંઈ કામ છે? હું ખુલ્લી હવાને માટે ગાર્ડન (બગીચા) તરફ શરવાને જાઉં છું.” વાસુદેવે કહ્યું.

“ખાછો ક્યારે આવીશ?”

“તે અભારે કહી શકું એમ નથી. વખતે લેઈ (મોડું) પણ થઈ જાય, કારણ કે આજે અમારી કલ્પનામાં ગમ્મત છે.”

“મારું એક કાર્ય કરતો આવીશ?”

“પહેલાં તમારું કામ મારે જાણવું જોઈએ. ચાલો જલ્દી જો વર્ક (કામ) હોય તે જણાવી દો; મારો ટાઇમ વેસ્ટ થાય છે.” વાસુદેવે ખીસ્સામાંથી ઘડીયાળ કાઢી જોઈ કહ્યું.

“વાસુદેવ! દિવસે દિવસે તારું કામ તો મારે થવું જાય છે. તું જ્યારે-ત્યારે ઉદ્ધતામના જ જવાળ આપ્યા કરે છે. દિકરા! તું હવે મોટો થયો. હું તો આજે છું અને કાલે નથી. તું મારા જે સમ્પ્રદાયનાથી સાંભળીશ તો સુખી થઈશ. ભાઈ! સાંભળ, કાલે આપણે ત્યાં તારા દાદાનું સંવત્સરી શ્રાદ્ધ છે. તું અહિંથી જતાં પ્રથમ પ્રભાશંકર શુક્લને ત્યાં જાને જજો અને તેમને કાલે સાંજનાં શ્રાદ્ધ સરાવવાનું અને જમવાનું કહેતો આવજો. સમજ્યો બાપુ?”

પિતાનું કહેવું સાંભળી વાસુદેવ ખડખડાટ હસી પડી બોલ્યો, “આવાં ધર્મનાં ધત્તીગથીજ આ હિંદુસ્તાનની પાયમાલી થઈ છે. મારા દાદાને મરી ગયે આજે ધણાં વર્ષો થઈ ગયાં છે; તેઓ બિચારા કોઈક સ્થળે અવતાર પણ લઈ ચૂક્યા હશે, તો હવે તેમનું શ્રાદ્ધ કરવાથી શું ફાયદો? તમે તેમના નીમિત્તનું જો કંઈ હવે કરશો તે તદ્દન નકામું છે. સારાં સારાં મિષ્ટાન્ન જમવાની ઈચ્છાથી જ બાલ્યજીવે શ્રાદ્ધનું લાકડું ધુસાડ્યું છે. આપણા લોકો એમ માને છે કે શ્રાદ્ધ નહિ કરવાથી પ્રિતુઓ પ્રેત થાય છે. આનું સમજાવનારા પણ એ બદલાયો જ છે.

પરંતુ આપણા આંધળા લોકો એટલુંએ સમજતા નથી કે એ ભટ્ટજીએ તો કેવળ સ્વાર્થને માટે જ અસત્ય સમજાવે છે. કેટલીક કોમોમાં શ્રાદ્ધ નથી કરતા, તો તેઓ શું મરી ગયા પછી ભૂત થતા હશે કે? જો એમ હોય તો આ સઘળી પૃથ્વી ભૂત-પ્રેતોથી ભરાઈ જાય. પિતાજી! શ્રાદ્ધ કરવું એ તો કેવળ ઢોંગ છે.”

“તું શ્રાદ્ધને ઢોંગ સમજે છે એ જ તારી મોટી ભૂલ છે. ઋષિઓ પણ શ્રાદ્ધ કરી પિટુઓને તૃપ્ત કરતા હતા. શ્રાદ્ધથી વંશવૃદ્ધિ થાય છે. વાસુદેવ! તું અંગ્રેજી ભણી અર્ધદગ્ધ થયો એથી મને ધણું જ લાગી આવે છે; તું મારા મરણ પછી વર્ણુશંકર નીકળીશ એ તારા શબ્દોથી સિદ્ધ થાય છે.”

“ખીક્રવાઇટ. તમારી જીભને આગળ પડતું બોલતી એકદમ બંધ કરો, સૌ સૌના વિચાર જુદા જ હોય છે. તમે ખરાબ શબ્દો વાપરી માફ ધનસહટ (અપમાન) કરો છો એ સાફ કરતા નથી. હું હવે કંઈ બાળક નથી. પુત્ર મોટી ઉમ્મરનો થાય એટલે પિતાએ તેને મિત્ર સમાન ગણવો જોઈએ. હું એક ફ્રેન્ડ (મિત્ર) તરીકે તમને સત્ય સમજાવું છું કે શ્રાદ્ધ કરવું એ તદ્દન ખોટું છે. માટે તેમાં નકામું એક્સપેન્સ (ખર્ચ) નહિ કરતાં છાનામાના બેશી રહી ગોડ (પરમેશ્વર) નું નામ લીધા કરો. ભુક્રાચોર બ્રાહ્મણોને જમાડવાથી કંઈ પણ પૂન્ય થનાર નથી. હાલના બ્રાહ્મણોના દેહાર તો જુઓ? તેમનું બ્રહ્મતેજ તો ક્યારનુંએ નાશ પામ્યું છે. તેઓનાં મુખ કાળાં ઠીકરાં જેવાં અને કપાળ લોઢીના તળીયાં જેવાં જણાય છે. સાળાઓએ હરામના માદક પદાર્થો ખાઈ અન્યાય-પૂર્વક વર્તી તેમનું તેજ ગુમાવી પિશાચપણું ધારણ કર્યું છે. એવા ભામટા-ઓને જમાડવાથી કંઈ પણ ફાયદો થતો જ નથી.”

“ભાઈ! દિકરા! હવે ઝાઝું બોલીશ નહિ. બ્રાહ્મણોની નિંદા

કરનાર રૌરવ નકંતો અધિકારી થાય છે, તેના ધરમાંથી લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે અને તેનું સાતે પહેડીએ નખખોદ જાય છે...”

વાસુદેવ પિતાને આગળ બોલતા અટકાવી એકાએક બોલી ઉઠ્યો, “આલ આર રોંગ. (સઘળું ખોટું છે.) તમારા મગજમાં આવું સમજાવનારા અને કપોળ કલ્પિત પોતાઓમાં લખનારા વાંચનારા પણ તે બ્રાહ્મણોએ જ છે. જે તેઓમાં સામાનું સાઈ કરવાની શક્તિ હોત તો તેઓ કદી પણ ઘેર ઘેર ભટકી બીખ માગી ખાત નહિ. શું બ્રાહ્મણોને બીખ માગવાનો, હરામના ધનની ઇચ્છા રાખવાનો અને મિષ્ટાન્ન જમી કુકર્મો કરવાનો ધર્મ છે કે ?

આગળના પવિત્ર બ્રાહ્મણો જંગલમાં પર્યટકૃતિ બાંધી રહેતા હતા. તેઓ પ્રાણાતે પણ કોઈની આગળ બીખ માગવાને પોતાનો લાથ લંબાવી બ્રષ્ટ થતા નહિ. તેઓ ધારતા એ કરી શકતા. તેઓ દ્રવ્યની લગીર પણ ચિંતા કરતા નહિ. જ્યારે તેઓ એવી રીતે નિરપૃથિ જીવન ગાળતા, ત્યારે તેઓ ઇચ્છા થતાં જ સ્વર્ગિય સુખ ભોગવતા. રાજા મહારાજાઓ પણ પગે ચાલીને તેમનાં દર્શને જતા અને અત્યંત કાલાવાલા કરી તેમને અમૂલ્ય રત્નો સ્વીકારવાની વિનંતી કરતા. તે પવિત્ર બ્રાહ્મણો રાજાઓ તરફથી મળેલા દ્રવ્યમાં તૃણા નહિ રાખતાં કેવળ પરમાર્થજ સઘળું વાપરી નાખતા. ફુંકાણમાં તેમનું જીવન પરાંપકારને અર્થજ હતું. એવા મહદ્ ગુણોને લીધે જ તેઓ આખા ભૂમંડળમાં પૂજા ધારે એ કરી શકતા. સારે આજકાલના તેમના વંશજો ‘દેવતાના છોકરા કોયલા’ એ કહેવત પ્રમાણે પૈસા મેળવવાને માટે રાત્રિ દિવસ દોડાદોડી કરી મુકે છે અને બાણવું ગણવું નેવે મૂકી સદાકાળ પારકી આશાઓ રાખ્યા કરે છે. જેનું અન્ન અન્ય કોમોને પણ વર્જીત નથી એવા હલકા લોકોને ત્યાં પણ જમવાને જાય છે. આપણમાં કહેવત છે કે ‘અન

તેવો ઓઠકાર' નીચ લોકોનાં અન્ન જમવાથી તેમની બુદ્ધિ બ્રહ્મ થાય એમાં શું નવાઇ. આજનાં બ્રાહ્મણો ઘેર ઘેર શરી ભીખારીની માફક દાણા ઉધરાવે છે, પરસ્પરમાં લડી મરે છે અને શ્રીમંતોને ત્યાં ભટ્ટીયાઈ કુટવા જાય છે; તેમની સ્ત્રીયો પણ રાંધવારીઓ થઇ હલકાલોકોને ત્યાં રાંધવાને જાય છે; અરે તેથી પણ નહિ વિરામતાં કંઈક મળવાની આશાએ શુદ્ધ લોકોની ગુલામી કરી જીવન ગુજારે છે. કહો આવા પ્રેત સ્વરૂપી બ્રાહ્મણોને જમાડવાથી શું પૂન્ય થાય ? ”

રામપ્રસાદ કંટાળી બોલ્યા, “ વાસુદેવ ! હવે હદ થઇ, બ્રાહ્મણોની નિંદા મારાથી સાંભળી શકાતી નથી. ‘ જે લોકો બ્રાહ્મણોને કંઈ પણ દામ કરાવી દાન આપે છે, તેમને દાનનું ફળ મળતું નથી. ’ બ્રાહ્મણો અમે એવા થઇ ગયા છે; પણ તેઓ ભગવાનને ધણું જ પ્રિય છે, મને બ્રાહ્મણો ધણું જ પ્રિય છે એ ભગવદ્ વાક્ય છે. જેની જેની શક્તિ તેનું જ તેને ફળ મળે છે. ”

વાસુદેવ બોલી ઊઠ્યો. “ તે હું કયુલ કરી શકતો નથી. સાચા બ્રાહ્મણોએજ આ દેશતી દુર્દશા કરી મૂકી છે. હું એવા અનંક બ્રાહ્મણોના મહવાસમાં આવ્યો છું કે જેઓ જ્યારે કથા કહેવા બેસે છે ત્યારે એવો તો મજાનો બોધ આપે છે કે કંઈ કહેવાની જ વાત નહિ. તેમજ ટીલાં, ટપકાં, માળા વગેરે વિચિત્રથી વેશ ધારણ કરી મહાન ડોળ ધાલુ મહાત્મા જેવા બની જાય છે; પરંતુ જ્યારે તેઓ સાંજના નિવૃત્ત થાય છે; ત્યારે કોઇ દેખે નહિ એવી રીતે ગભીયો કુંચીયોમાં ભરાતા ધૂપાતા મહેરબાન સોરામજીની શોપમાં મદિરા દેવીના પૂજનને માટે આડું અવળું જોઈતે ધુસી જાય છે; અને પછી મદિરાનું પાન કરી અહાં અસ્માસ્મિ બની જાય છે. આવા અનેકને મહેં જોયા છે. માટે હવે આપણે પણ તેમના જેવા જ થવું બેદન્યે, તેમને બાહુ-દંડપાક

માદક પ્રદાર્યો નહિ જમાડવાં ચા, કૌશી, ખિસ્કીટ, ડબલરોટી વગેરે જમાડવું જોઈએ; કારણકે તેમના બદલાવાની સાથે જમણમાં પણ ફેરફાર કરી નાખવો જોઈએ. સમજ્યા કાધર ? ”

“ ખરેખર ! મૂર્ખને શિખામણ નકામી જ હોય છે. ઓ સુધરેલા રાક્ષસ ! સાંભળ,

બ્રાહ્મણને માખાપતું, કશું ન ધારે કાન;

સુધરેલો વિદ્વાન પણ, તોએ સમજવો શ્યાન.

ખરેખર તું મારે ત્યાં પ્રેતરૂપે અવતર્યો છે. તારા સુધારાએ ધર્મનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે. ત્હેં જ્યારથી આ કોટ પાટલુન પહેરવા માંડ્યાં છે અને અભક્ષ્યાભક્ષ્ય કરી તારો દેહ વટલાવ્યો છે; ત્યારથીજ હું તો તને મુખેલો સમજું છું. તું.....”

વાસુદેવ ચિડાઈને ખોલી ઊઠ્યો, “ ઓ બે અદ્ય બુદ્ધા ! હોલડ ચોર ટંગ. (તમારી જીભ બંધ કરો.) આ સમયમાં જેન્ટલમેન (ગૃહસ્થ) દોણ કહેવાય છે તે સમજો છો ? જુઓ સાંભળો, આ વિષે એક પંડીતે શ્લોક પણ બનાવ્યો છે.

* કોટંચ પટલૂનંચ ।

મુખે ચિરુદ મેવચ ॥

જૈટ બુદ્ધ સમાયુક્તો ।

જેન્ટલમેન સમુચ્યતે ॥

જમાનો ફરે તેની સાથે દરેકે ફરવું જ જોઈએ. જે જુની સિસ્ટમને વળગી રહે છે તે મૂર્ખ ગણાય છે. ઓ જુના જમાનામાં અંધ

* કોટ, પાટલુન, મોઢામાં ચિરૂ અને પ્રગમાં ચળકતા પાલીસ બુદ્ધ હોય છે, તેને જ ચાલુ જમાનામાં સદ્મહરથ કહેવામાં આવે છે.

ચએલા ખુદા ! સાંભળો, વિશેષ સાંભળો, હવે તમારાં ટાયલાં વધારે વખત ચાલી શકશે નહિ.

અધુરું જ્ઞાન ધરડાંનું, અમુક હદ આવતાં અટકે,
વિદેશી વૈભવો ચક્ષુ વિષે જોતાં ખરે ખટકે;
અમે જીવાનીયા ડાહ્યા, ગૃહણ કરતા ન દુષણએ,
જીના સાટે નવું કરવું, અમારું એજ ભૂષણ છે.
અત્યદિ જીર્ણ વસ્તુઓ, વખત જતાં વધુ ખગડે,
જીના ધારા વિચારો શું સમય વિતેથી સારા રે ?
મરામત જો કરામતથી, કરે ચિરકાળ કાયમરે,
સુધારો સામટો કરવો, અમારું એજ ભૂષણ છે.

જ્યારે જંગલી હિંદુઓ ઠોકરો ખાઈને સાચા મુધારામાં ભળશે,
ત્યારેજ આ દેશની ઉન્નતિ થશે. કોટ પાટલુન વગેરે વસ્ત્રો પહેર્યાં
અને શરીરને માફક આવે એવાં ખાણું પીણું પીધાં, તેથી શું ધર્મ
ધોવાઈ જતો હશે કે ? એવું સમજવાથી જ ઈન્ડિયનો હજી પણ
છડીઅટ કહેવાય છે. અફસોસ ! કેવા હમ્મગ વિચાર ! ”

રામપ્રસાદનું લોહી ઉકળી આવ્યું. તે રાતા પીળા ચર્ધ ખુરશીમાં
ટટાર બેસી મોટા અવાજે બોલી ઉઠ્યા, “ ઓ અક્કરમી ! તારે હવે
અહિંથી ટળવું હોયતો ટળાય. ધુળ પડી તારા અવતારમાં. અરેરે ! મારો
છોકરો આવો વર્ણશંકર ક્યાંથી નીકળયો ? ”

“ બીકવાએટ સુ ફૂલ. બોલતાં શીખો. ” વામુદેવે ડોળા
ધુરકાવી કહ્યું.

“ સાળા ઠાર ! મરી જાને. ” રામપ્રસાદ ગળું ઉઠ્યા.

“ અમારે મરવાને હજી લોન્ગ ટાઈમ (લાંબો વખત) છે.

હાલતો મરવાને માટે તમે જ લાયક છો. નાકિયુ મરત ડાઘ. (હવે તમારે મરવું જ જોઈએ. ” વાસુદેવ વિશેષ કાંઈ બોલે એ પહેલાં ઈન્દુ મુખી એકદમ ત્યાં દોડી આવી. તે અત્યાર સૂધી અંદરના ભાગમાં ઉભી રહી પિતા પુત્રનો સંવાદ સાંભળી રહી હતી. વાત વધી પડતાં તે નિઃશ્વાસ નાખી ત્યાં દોડી આવી. તેને જોઈ રામપ્રસાદે કપાળકુટી રડી દીધું. વાસુદેવ હસવા લાગ્યો, ઈન્દુએ તેના સામે જોઈ કહ્યું, “ આપ હવે ફરવા જવું હોય તો પધારો. આવી રીતે નિરંતર ક્લેશ કરવો એ આપના જેવા સુધારક ગૃહસ્થને યોગ્ય નથી. ” તેના શબ્દોથી વાસુદેવ જરીક ટપાચો. તે હસ્તે વદને બોલ્યો. “ ઈન્દુ ! આજે મારો બિલકુલ વાંક નથી. કંકાશની શરૂઆત કરનાર એ બુદ્ધો જ છે. સાળો મરતોએ નથી અને માંચો મૂકતોએ નથી. ”

“ શું હજી આપને બહાર જવાની વાર છે ? ” પુનઃ ઈન્દુએ પૂછ્યું.

“ ના, મારે જવાનો ટાઇમ થયો છે. મારા મિત્રો ગાર્ડનમાં બેસી ક્યારનાએ રાહ જોઈ રહ્યા હશે. અલ્યા રામલા ! સાધકલ લાવ. ” વાસુદેવે મોટા અવાજે ખૂબ મારી કહ્યું. રામો સાયકલ લાવ્યો. વાસુદેવ ગુસ્સાની નજરે પિતા સામે જોઈ સાયકલ લઈ બહાર નીકળ્યો, અને તેની પર સ્વાર થઈ સુધારાનું સુખ ભોગવવા ગાર્ડન તરફ ચાલ્યો. તેના ગયા પછી રામપ્રસાદે અત્યંત કલ્પાંત કર્યું. કુળવતી ઈન્દુએ સસરાને વિરજ ધરવાનું સૂચવી શુક્લને ત્યાં જમાવાનું કહી આવવાની આજ્ઞા માગી. પુત્ર વધુના સદ્ગુણથી સંતોષ પામેલા રામપ્રસાદે તેને અંતઃકરણથી આશિષ આપી જવાની આજ્ઞા આપી. ઈન્દુમુખી પોતાની સાથે એક નોકરને લઈ શુક્લજીને ઘેર જવા નીકળી.

૧૦

લાલાઓનીલીલા.

* “ અગ્નિ પાણી થકી સમે, સૂરજનો છત્રી થકી તાપરે;
અંકુશે મદ મસ્ત હાથી ફૂલગુડે ગદ્દો અને સાંઠ રે,
લાધી આપધથી શમે, વિષ ટળે મંત્રો ધણા સાધવે,
સૌનું આપધ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છતાં મૂર્ખો તણું ના મળે.

વાસુદેવપ્રસાદ તેના પિતાને અપમાન સૂચક શબ્દો સંભળાવી
મકાનેથી ચાલી નીકળ્યો; અને સાયકલપર સ્વાર થઈ વિક્ટોરીયા
ગાર્ડન તરફ જવા લાગ્યો. સાયંકાળનો સમય થયો હતો. સામ્રમતિનો
સુખકારક પવન આનંદ આપી રહ્યો હતો. રંગબેરંગી વસ્ત્રો ધારણ
કરેલાં નર-નારીયો જગીયાની અંદર આમ તેમ ફરતાં હતાં. દેખાવ
ખુશનુમા થઈ રહ્યો હતો. વાસુદેવ થોડીવારમાં ગાર્ડન સમિપ આવી
સાયકલપરથી નીચે ઉતરી અંદર ચાલ્યો. તેની આંખો ચારે તરફ
ફરી મિત્રોને ખોળવા લાગી. વાસુદેવ જગીયાની અંદર આવેલી પાટલીયો
પર ખેઠેલાં માણસોના મુખ સામે જોતો જોતો છેવટે એક એકાન્ત
જગા આગળ આવી ઉભો. ત્યાં તેના દિલોજન દોસ્તો ક્યારનાએ
ખેડા-ખેડા તેની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા. વાસુદેવને જોઈ
તેમના હૃદય હર્ષથી ઉભરાયાં. તેમણે ઉભા થઈ મિત્રનો હાથ પકડી
સેકહેન્ડ કરી ખુશખબર પૂછી. બાદ ત્રણે જણ પાટલીપર ઝોંઝવાયા.
વાચકો ! વાસુદેવપ્રસાદના આ પ્રિય મિત્રો અન્ય કોઈ નહિ પણ
શાન્તિલાલ તથા કાન્તિલાલ હતા. તેઓ હમેશાં આ સ્થળે જ ખેડી

* શાર્દૂલ વિક્રિડિત. § ડ્રાઈ-સાઈડી.

વાસુદેવને મળતા અને પછી આનંદને માટે અન્ય રથે ઉપડી જતા. વાસુદેવે પિતા સાથે થએલી તકરારની વાત તેમને કહી સંભળાવી. બન્નેએ તેના પરાક્રમને માટે ધન્યવાદ આપ્યો. તે પછી યોડીકવાર બીજી વાતો કરી તેઓ ત્યાંથી જવાને ઉભા થયા. ત્રિપુટી બગીચાની બહાર નીકળી. ત્યાં એક બાણની ગાડી ઉભી હતી. શાન્તિ-કાન્તિ તે ગાડીમાં ચઢી બેઠા. ગાડીવાને પોતાની જગાએ બેસતાં પૂછ્યું, “ શેઠ ! ગાડી કઈ તરફ લઉં ? ”

“ સ્ટેશનપર. ” કહી વાસુદેવ સાયકલપર સ્વાર થયો. ગાડી ચાલવા લાગી. વાસુદેવ ગાડીની સાથે સાયકલ રાખી મિત્રોની સાથે વાતો કરવા લાગ્યો. આખરે ગાડી સ્ટેશનપર આવી પહોંચી. શાન્તિ-કાન્તિ નીચે ઉતર્યા. વાસુદેવે ખીસ્સામાંથી એક રૂપિયો કાઢી ગાડીવાળાના હાથમાં મૂક્યો. ગાડીવાન ખૂશ થઈ ચાલતો થયો. ત્રણ મિત્રો ત્યાં નજીકમાં આવેલી એક વિલાયતી દારૂની દુકાનમાં પ્રવેશ્યા. એ દુકાનના માલિક એક પારસી ગૃહસ્થ હતા. તેમનું નામ સોરાબજી હતું. તે ઘણા સારા સ્વભાવના માણસ હતા. તેઓ વાસુદેવને દારૂ નહિ પીવા વિષે અનેકવાર શિખામણ આપતા; પરંતુ વાસુદેવ જેવા સુધરેલા યુવકના મગજમાં તેમની શિખામણ ઉતરવી સર્વથા અશક્ય હતી. હમેશના નિયમાનુસાર તેઓ એક સુશોભિત રૂમમાં દાખલ થઈ એક આરસના ટેબલની આસપાસ ગોઠવેલી ખુરશીઓમાં ગોઠવાયા. વાસુદેવે સિગારની પેટી કાઢી ટેબલપર મૂકી. એવામાં એક નોકરે ત્યાં આવી પૂછ્યું, “ શેઠજી ! ક્યા ચહીએ ? ”

“ એકસ ઓ નંબર વનની એક બેટલ લાવ અને તેની સાથે ત્રણ સોડાની બાટલીઓ પણ લેતો આવ. ” વાસુદેવે ઓર્ડર આપ્યો.

“ અચ્છા ! કુછ ખાનેકા ? ” નોકરે પૂછ્યું.

“ નહિ, શકત થોડાસા ખ્યાનકા ક્યુંબર ઐર દો. ડબલ રોટી લાના ” કાન્તિલાલે સૂચના આપી.

નોકર ચાલ્યો ગયો. ત્રણે મિત્રો સીગાર પીવા લાગ્યા. તેમણે મગાવેલી વસ્તુઓ થોડીવારમાં આવી ટેબલપર પડી. નોકરે બાટલી ખોલી આપી. શાન્તિએ ત્રણ કાચના પ્યાલામાં દારૂ રેડી અંદર સોડા નાખી દરેકની આગળ એકેક પ્યાલો ગોઠવી દીધો. ડબલરોટી અને કુચુંબરની રેકબીઓ વચ્ચે ગોઠવી. તે પછી સઘળાએ પ્યાલા હાથમાં પકડી સાહેબજી શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી એક બીજના પ્યાલાની સાથે પ્યાલો અડકાડી ધુંટડા ભરવા શરૂ કરી વિસમી સદીનો વિચિત્ર વિજય ઉજવ્યો. તેઓ અનેક પ્રકારની વાતો કરતા, ડબલરોટી—કુચુંબરના મુખમાં ડુચા ભારતા અને પ્યાલામાંના શરાબના ધુંટડા ભરતા આનંદ અનુભવવા લાગ્યા. તેઓ વચ્ચે-વચ્ચે સીગાર પીવાનું પણ ભુલતા નહોતા. ધીમે ધીમે રંગ ફરવા લાગ્યો. શરાબનું શૈર્ષ્ય રંગેરંગે વ્યાપવા લાગ્યું. આંખો રક્તવર્ણી થઈ ચળકવા લાગી. પ્રથમ ભરેલા પ્યાલા ખાલી થઈ જવાથી બીજીવાર ભરવામાં આવ્યા. તે પણ મદિરાના ભંકેતોએ થોડીવારમાં ખાલી કરી ટેબલપર મૂક્યા. અરસપરસમાં વધુ પીવા-પીવરાવવાનો આગ્રહ ચાલ્યો. સઘળાએ યથેચ્છ મદિરાપાન કર્યું. બાદ બીજી સીગારો સળગાવી નીસામાં ચકચુર બનેલાઓ આસમાની સુલતાનીની વાતો કરવા લાગ્યા. નોકર આવીને ખાલી પ્યાલા રેકબીઓ લઈ ગયો. સમય વિતતાં દારૂડીયા દોસ્તોની વાતોએ નાટકના ભાષણનું રૂપ પકડ્યું. તેમના ભાષણથી રૂમ ગાજી રહ્યો. કાન્તિ અને શાન્તિ તાલીઓ પાડી વાસુદેવના ભાષણને વધાવવા લાગ્યા. કેશબોક્ષપર બેઠેલા સોરાબજી ચમક્યા. તેઓ તરત ત્યાં આવ્યા. તેમને

નેઈ સમજા શાન્ત થયા. સોરાબજીએ સબ્યતાથી તેમને ઘેર જવાનું સૂચવ્યું. ત્રણે જણા સાહેબજી કહીને ત્યાંથી ચાલતા થયા. વાસુદેવ ખાવા-પીવાનું ખીલ દર મહોને ચૂકવતો હોવાથી આજે પણ સોરાબજીએ ખીલના પૈસા તેના નામે લખી દીધા. દુકાનની બહાર પગ મૂકતાં જ વાસુદેવે કહ્યું, “ અહ્યા કાન્તિ ! એકાદ બાટલી સાથે લઈ લીધી હોત તો ઠીક પડત. આ રંગતો એકાદ કલાક પછી ઉતરી જશે.”

ત્યારે બાજી એક લઈ આવું ? ” શાન્તિએ પૂછ્યું.

“ હા, પણ આ વખતે તો બિસ્ફી લેતો આવજો.” કાન્તિએ કહ્યું.

“ બહુ સારું. ” કહી શાન્તિ પુનઃ અંદર જઈ એક બિસ્ફીની બાટલી લઈ આવ્યો. તે પછી એ હિંદના હિરા-અરે પથરાઓ ડોલતા—બાષણો કરતા અને વચ્ચે વચ્ચે શયરો તથા ગજલો લલ-કારતા ગમન કરવા લાગ્યા. વાસુદેવ સાયકલ દોરીને મિત્રોની સાથે ચાલતો હતો. એવી રીતે ગમ્મત ઉડાવતી ત્રિપુટી પુનઃ ત્રિકોટરીયા ગાર્ડનમાં આવી પહોંચી. રાત્રિના નવ વાગી ગયા હતા. લોકોનો અવર જવર પણ ઓછો થઈ ગયો હતો. ગાર્ડનમાં આસના દીપકો ઝગઝગી રહ્યા હતા. ત્રણે મિત્રોએ અંદર પ્રવેશી એક પાટલીપર સ્થાન લીધું. થોડીક ઘણુ મૌન પ્રવર્તાઈ રહ્યું. વાસુદેવ નિસાથી ગુલતાન બની ગયો હતો. તેના બોલવાનું ઠેકાણું નહોતું. શાન્તિ-કાન્તિ સાવધ હતા. તે બન્ને તાલીમ બાજ દોસ્તો યુક્તિ પૂર્વક વાસુદેવનાં ગજવાં તપાસતા હતા. છેવટે તેઓએ વાસુદેવના ગજવામાંથી પાકીટ કાઢી લીધું. નિસાની ઝુમમાં વાસુદેવને કંઈ ખબર પડી નહિ. તે ઉઘાડે માથે બેન્યપર બેસી નિસાથી ઝોકાં મારતો હતો. તેની એવી અવસ્થા જોઈ કાન્તિએ તેનો હાથ પકડી પૂછ્યું, “ ક્યાં દોસ્ત ! તબિયત કેમ છે ? ”

“ ઓલરાઈટ છું; ૫-૫—પેલી બાટલીને હવે તોડીશું કે ? ”
વાસુદેવે લથડાતા શબ્દે પૂછ્યું.

“ ના, એને ઘેર જઈ ખોલીશું. ” શાન્તિએ કહ્યું.

“ ઓલરાઈટ તો હવે આ સીગાર સળગાવો અને કંઈક ગમ્મત ઉડાવો. ” વાસુદેવે ખીજી સીઝર સીગારની પેટી કાઢી મિત્રોની તરફ ફેંકી. શાન્તિએ એક સિગાર સળગાવી તેના મુખમાં મૂકી. બાદ કાન્તિએ સીગાર સળગાવી કહેવા માંડ્યું, “ માય ડિયર ફ્રેન્ડ વાસુદેવ ! હું તમને નેટલો ધન્યવાદ આપું એટલો ઓછો છે. ચાલુ જમાનાના અહસ્થોમાં તમે ફક્ત એકજ અહસ્થ કહેવાવાને લાયક છો. તમારામાં ઉમદા ગુણો છે. તમારા જેવાની મહેરબાનીથી અમારા જેવા ગરીબો પણ આપની સાથે ફરી મોજમજલ ઉડાવે છે. આ ઉપરાંત તમે મિત્ર પરિક્ષાનું પણ સાફ જ્ઞાન મેળવેલું છે. આજકાલના મિત્રો તો ફક્ત સ્વાર્થના જ હોય છે. અમે તમારા જેવા મિત્ર રત્નને મેળવી બાવ્યશાળી થયા છીએ. ”

વાસુદેવ ટટાર ખેશી બોલ્યો, “ કાન્તિ ! તારી વાત સત્ય છે. તમારા જેવા લાયક ફ્રેન્ડો (દોસ્તો) થીજ હું હાલ અધિકાધિક આનંદ કરી રહ્યો છું. મારું આનંદનું સ્થળ જો ક્યાંઈ હોય તો તે ફક્ત તમે જ છો. ”

“ વાસુદેવ ! તમારું હૃદય અમે સારી રીતે સમજીએ છીએ. અમારાં પૂર્વના પૂણ્યના યોગેજ આપના જેવા શ્રીમંત અને ગુણવાન મિત્રનો અમારે મેળાપ થયો છે. હવે તો કંઈક પણ ધંધો રોજગાર કરી પૈસાદાર થવાય તો ઠીક કે જેથી તમને પણ અમારાથી કંઈક મદદ કરી શકાય. હમેશાં તમારા પૈસાથી આનંદ કરવો એ બ્યાજબી નથી. ” શાન્તિએ કહ્યું.

“ જ્યાં મિત્રતા બંધાય કે પછી મારા તારાનો મેદજ રહેતો

નથી. વાસુદેવભાઈ ! જો તમે અમને થોડાક રૂપિયાની મદદ કરો તો અમે કંઈક બહેપાર કરીએ. ધંધો કર્યા વિના હવે ચાલી શકે એમ નથી. કારણ કે મારા ઘરમાં તો હાંદલાં કુસ્તી ખેલવાને મચી પડ્યાં છે. કાપડ, ચઢા પાન વગેરેનું જેવું વધી જવાથી મહાર પણ નીકળાતું નથી. જો ભોગજોગે મારે બજારમાં જવું પડે છે, તો માગતાવાળાની દુકાનની પાછળના રસ્તે ચઢને ચોરની માફક પ્રયાણ કરવું પડે છે. ભાઈ ! બાળ્યો આ મંસાર. ઐરી પણ બહાદુર મળી છે કે ઘરમાંથી ક્લેશ તો સૂકાય જ નહિ. મારા કમનશિએજ ફેશનમાં ફરનારી ઐરી મળી છે. તેને પણ મારાથી દસ ઘણા દામ ઉડાવવા જોઈએ છીએ. તેણે કપડાં અને મશીનપોલીશ દાગીના ખરીદ કરી મને દેવાદાર કરી મૂક્યો છે. આથી દિવસ ઉગે છે કે મારીપર લેણુદારોને દરોરો પડે છે. હું તેને શિખામણ દેવા મુખ ઉઘું કંઈ છું કે તરત તે આઘસાહેબ વકરેલી વાઘણની માફક મારી ઉપર ઉડી પડે છે. ભાઈ ! મારી આવી દુર્દશા થઈ રહી છે; હવે તો ભગવાન કંઈ આ ભાગ્યને ઉઘાડે તો સાઈ. ” શાન્તિએ પોતાનું દુઃખ દર્શાવ્યું.

“ શાન્તિ ! હજી તારે કંઈક ઠીક છે; પણ માઈ જરીક સાંભળ. મારા ઘરમાં ગઈ કાલ સૂધી અનાજનો એક પણ દાણો નહોતો, પરંતુ જ્યારે બે દિવસના કડાકા થયા, ત્યારે મહેં આજે મારી સ્ત્રીની ચૂડીઓની ચીપો વેચી અનાજ ખરીદ્યું. બજારમાં તો મારાથી બિલકુલ જવાતું નથી. કેટલાએ બહેપારીઓની નોટીસો પણ આવી ચૂકી છે. કહો હવે મારે માઈ પોઝીશન કેવી રીતે સાચવવું ? ” કાન્તિએ પોતાની વાત કહી.

“ એતો જાણે બધું ખરું; પણ તારે પ્રશ્નનો પાડ માનવો જોઈએ કે તને સ્ત્રી સારી મળી છે. જોને, તું કંઈ પણ કામ ધંધો કરતો

નથી, તેના સઘળા દાગીના પણ તહેં વેચી ખાધા છે અને તે ઉપરાંત તે બિચારી તારો માર પણ ખાય છે; પરંતુ તારી સામે એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર કરતી નથી; બાકી જે મારા ધરના જેવી સ્ત્રી મળી હોત, તો તને ખખર પડત. ” શાન્તિએ જણાવ્યું.

“ એ તો તું પાણી વિનાનો છે તેથી જ તેના દાગમાં દબાઈ જાય છે. સ્ત્રીની સાથે હમેશાં રોડથી જ કામ લેવું જોઈએ. તેને હઠપાર છૂટ આપવાથી માથે ચઢી ભાગે છે. શાન્તિ ! આપણે નિસામાંને નિસામાં મૂળ વાત છોડી બેરીઓની વાતોપર ઉતરી પડ્યા. કાં વાસ્તુદેવ ભાઈ ! તમે પણ ઘેનમાં ઘેરો છોકરું ? ” કાન્તિએ વાસ્તુદેવને ઢઢાળ્યો. વાસ્તુદેવ ખુંખારો કરી બોલ્યો.

“ હું હજી આખી બાટલી ગટગટાવી જઈ તોપણ બેકામ બનું નહિ. મ્હેં તમારી દરેક વાત સાંભળી છે. મિત્રો ! તમારું દુઃખ બેહદ છે, પણ શું કરું કે હાલ હું સ્વતંત્ર નથી. મારે માથે પણ પૂંકળ દેવું વધી ગયું છે, તેની તમને સારી રીતે ખબર છે. પેલો કાંધીયો તો હવે મારી પાછળ આદુ ખાઈને મર્યો છે. તેણે દાવો ભરવાનો દમ દીધો છે. કમ બાગ્યે આ વખતે ચાંદીના બેપારમાં પણ ખાદ મઈ. હું ચારે તરફથી ઘેરાઈ ગયો છું. હવે તો બુઢો મરે તો કંઈક દીક થાય. જે બુઢો વધુ વખત જીવશે તો મારા પોત્રીશનનું પાણી થઈ જશે; મારે આ સહેર વજીને નાશી જવું પડશે. ” વાસ્તુદેવે તેના કર્મની કહાણી કહી સંભળાવી. તેની વાત સાંભળી સમય વર્તનાર કાન્તિ બોલી ઉઠ્યો, “ અરે ચાર ! તેમાં તે આટલા બધા અકબાઈ શાને જાઓ છો ? દેવું તો દરેકને માથે હોય છે. આપણે કેમનાં નાણાં ડુબાવવાં નથી. આપણે હાલમાં લેણદારોને સત્ય જવાબ આપી દેવા કે, ભાઈઓ અમારી પાસે હાલમાં નાણાં નથી; આવશે ત્યારે આપી જઈશું. આટલું કહેવા

હતાં જો તેઓ ન માને તો તેમને તરત જ પોલીશનનો રૂવાંબ દેખાડી કહી દેવું કે ‘ઓ ઇડીયટો ! જાઓ, ચાલ્યા જાઓ. નાણાંની ઘણી જરૂર હોય તો સીધા સીધા દિવાની કોર્ટમાં સિધાવો. ખસ આવા પોલીશનના દમથી લેણદારો ડરી જશે. વાસુદેવ ! તમારે તમારા મગજમાં આપવા લેવા વગેરેના હલકા વિચારોને કદાપિ પેસવા દેવા જ નહિ. એવા હલકા વિચારોથી આપણો આનંદ ધુળધાણી થઈ જાય છે; સૂરાપાન વિષપાન જેવું થઈ પડે છે. આપણે તો સદા આનંદમાં જ રહેવું જોઈએ. આપણે આનંદ કરવાને જ આ અવનિમાં આવ્યા છીએ. દોસ્ત ! એ વિષે મહેં એક ગાયન બનાવ્યું છે, તે તને ગાઈ સંભળાવી તારા મગજમાંથી હલકા વિચારો દૂર હાંકી મૂકું. જો સાંભળ,

દુઃખ આવે તો નહિ ડરવું, ખસ પોલીશનમાં ફરવું,
ભાઈ મરવું પડે તો મરવું, પણ પોલીશનમાં મરવું.....દુઃખ.

નાણાંને જો ટોટો પડે તો, દેવું તર્તજ કરવું;
પોઈન્ટ કરીને વર્ક કાઢવું, ફક્કડ થઈને ફરવું.....દુઃખ.

દુનિયાં બિચારી બક્યા કરે, પણ કહ્યું ન કાને ધરવું;
સગાં સનેહિયો ભણે બકે, પણ ધાર્યું હૃદયનું કરવું.....દુઃખ.

‘ખસ એજ; ડોન્ટ કેર ઓફ એની મેન, ઓલ આર ઈન પોલીશન. ધ પોલીશન બેસ્ટ ઓફ ઓલ અને બીજાને મારવી થપ્પડને ધોલ. અન્ડરસ્ટેન્ડ માય ફ્રેન્ડ ?’ કાન્તિએ નિસાના જોરમાં હેડગુજરાતી બકી નાખ્યું. સઘળા હસી પડ્યા. વાતોનું વમળ બદલાયું. વાસુદેવ જરીક ટટાર થઈ બોલ્યો.

“ખરેખર ! આપણી સુસ્તી દૂર કરનાર ફક્ત શરાબ જ છે. શરાબથી તમામ હલકા વિચારો ભૂલી જઈ નવાબ જેવા બની જવાય છે. આપણા મતના એક પ્રવિણ પુરખે કહ્યું છે કે, શરાબની પ્યાલી;

અને શરાબી પ્યારીની ગમ્મત જેને હમેશાં મળે છે; તેનાંથી સ્વર્ગસુખ દ્રવ્ય ચાર આંગળ જ દૂર રહે છે. જે મારી ઈન્દુ પણ મારા જેવી શરાબ પીનારી હોત, તો તેના અને મારા આનંદમાં શું ખામી હોત ? ખરેખર પરમેશ્વર જોઈએ તેવું જોડું મેળવતો જ નથી. પણ ફિકર નહિ, હું સમય આવે પરમેશ્વરની ભયંકર ભૂલને પણ સુધારીશ. હા અફસોસ કે.—

નારી સુંદર જ્યાં વસે, ત્યાં મૂરખ ભર્તાર;

રંગીલા નરને મળે, નારી ગુણ ગમાર.

મને સ્ત્રી બોયડ અને જુના વિચાર વાળી મળી છે. સાલ્લીને કંઈ સાઈ પહેરવા ઓઢવાનું પણ મન થતું નથી. આખો દિવસ ગધેડાની માફક ઘરમાં વૈતરૂં જ કર્યા કરે છે. હું તેની સાથે આનંદ કરવા ઇચ્છું છું; ત્યારે તે ઉપદેશની માફક લાંબુ લાંબું ટાયલું કરવાને મંડી પડે છે. તે દારૂને ધિક્કારે છે, ફેશનની ફજોતી કરે છે; અને મારા ફેશને વાંદરીયો ફેસ કહી હસે છે. મારા વિચાર અને તેના વિચારમાં આકાશ પાતાળનો ફેર છે. સાક્ષા પુઢાએ પણ શું જોઈને મને નાનીવયમાં જ પરણાવી દીધો હશે ?” આટલું બોલી વાસુદેવે નિઃશ્વાસ નાખ્યો. એટલામાં શાન્તિ બોલી ઉઠ્યો.

“ તમારું કહેવું ખરું છે. બાળલગ્નની મ્હોકાણે જ સ્ત્રી પુરુષનાં મન મળતાં નથી. મારે જોકે સ્ત્રી કલેશ કંકાશ વાળી છે; પણ જ્યારે મારી પાસે પૈસા હોય છે અને અમૃતપ્યાલી પીવાની સાથે સાઈ સાઈ ખાવાનું હોય છે, ત્યારે તે ખૂબ રંગમાં ચઢે છે. મદિરા પીધા પછી તેનો ભભકો ફરી જાય છે; મને ખુશ કરવાને તે સાક્ષાત અપ્સરા બની જાય છે; અને મને અધિકાધિક લડાવો લેવરાવે છે. વળી તે મારા વિચારને પણ મળતી છે. જુઓ, તે દારૂ પીવામાં તૈયાર, નાટક સીનેમા

જેવાને તૈયાર; ટુંકાણુમાં સઘળી બાબતમાં તૈયાર; પણ ફક્ત પૈસાને માટે કકળાટ. ગમે ત્યાંથી પૈસા પેદા કરી એને શોખ કરાવે, બસ તે રાત્રિ દિવસ એની એજ જખમાળા જખ્યા કરે છે. વાસુદેવ ! મારી સ્ત્રી ખરેખર તમારે જ લાયક છે. ”

“ ત્યારે આપણે અદલા બદલી કરીશું ? ” વાસુદેવે હસીને કહ્યું.

કાન્તિ બોલી ઉઠ્યો, “ તારી સ્ત્રી વાસુદેવ શેઠને લાયક બિલકુલ છે જ નહિ. તેમને માટે તો આખા નગરમાં ફક્ત એક જ દેવકન્યા મારી નજરે પડે છે; અને વળી તે તેમની જ જ્ઞાતિની છે. ”

“ હેં ! શું તે રૂપસુંદરી મારી જ જ્ઞાતિની છે ? ” વાસુદેવે આનંદથી ઉભરાતા હૃદયે પૂછ્યું.

“હાજી, તે સુંદરતાની પુતળીનાં વધારે વખાણુ કરવાને તો હું અશક્ત છું, પણ એના કોકિલ કંઠમાંથી નીકળતા શબ્દો તો જાણે સરંગી; તેનું કિરતો જાણે નારંગી. વળી તે હરિચુદ્ધાક્ષીની આંખો તો જાણે કમળ, બ્રહ્મટી તો જાણે બ્રમર, નાસીકા તો જાણે શુકની ચાંચ, અને ચાલ તો જાણે હંસની; ટુંકાણુમાં બીજી જાણે ઉર્વશી કે જે આકાશમાંથી ઉતરી રાજનગરમાં વસી. ” કાન્તિએ તાનમાં લલકાર્યું.

“ અરે એવી તે મનમોહિની કોણ છે ? પ્રિયમિત્ર ! જલ્દી જણાવ કે તે કોની પુત્રી છે ? ” વાસુદેવે પૂછ્યું.

“ વિષ્ણુધરાયની પુત્રી કુસુમાવતી. ” શાન્તિએ જણાવી દીધું.

“ ખરેખર તે સુંદરતાની મૂર્તિજ છે. હું તેને અકળાતા હૃદયે હમેશાં નિહાળું છું. મિત્રો ! મારાં લગ્ન તેની સાથે જ બચાનાં હતાં; પણ મારા પિતાની લોભ વૃત્તિને લીધે મારે રૂપિયા બે હજારમાં ખરી દામ ધરમાં રહેલી બોચક બાળાનું ધુસરું મરદનમાં ધારણુ કરવું પડ્યું છે. હા ! હજી પણ તે યુદ્ધના જીવવાથી મારે ધણું જ કષ્ટ સહન

કરવું પડે છે. જો ગોડ (પરમેશ્વર) તેને જલ્દીથી ઉઠાવી લે, તો ઘણું સારું થાય કે જેથી હું તરત જ એ દિવ્યસુંદરીની સાથે લગ્ન કરી આનંદ માણું. કુસુમાવતી રસ્તે આવતાં-જતાં મને ઘણી વખત મળે છે. તે મારા સામે જોઇ તરત નીચું જોઇ ચાલતી થાય છે. તેના હૃદયમાં મને કંઈક કહેવાની ઇચ્છા હોય એમ જણાય છે, પરંતુ જંગલી ઇન્ડીઅનોના ધારા આગળ તે કોમળ હૃદયની સુંદરીને તેના હૃદયમાં ધ્રુમતા વિચારોને બળાત્કારે દબાવી રાખવા પડે છે. મિત્રો ! તે સ્વર્ગની સુંદરીના વિચારથી મારા હૃદયમાં હમેશાં સંતાપનો અગ્નિ સળગ્યા કરે છે. તમે જો મારા જીગરના દોસ્તો હો તો ગમે એ પ્રકારે, અરે છેવટે પોષકન (ઝેર) આપીને પણ મારા બાપને જલ્દીથી જહાનમમાં મોકલી આપો. હું તમને ખુશ કરીશ. ” વાસુદેવે ઈશ્વરોષ કહેવાનું કહી દીધું.

“ દોસ્ત ! તું આટલો બધો અકળાય છે શાને ? તું ખાત્રી-પૂર્વક માનજે કે અમે તારા બલામાં જ રાજી છીએ. તારા સુખે-સુખી છીએ અને દુઃખે દુઃખી છીએ. હું તારા બાપને આ મહિનામાં જ સ્વર્ગ મોકલી આપીશ. બેલ બીજું કાંઈ ? ” કાન્તિએ કહ્યું.

“ જો બુદ્ધો મરે તો સોનાનો પર્વત ફળે. કાન્તિ ! સાચું કહે ? તું તે બુદ્ધને સ્વર્ગે શી રીતે મોકલી આપીશ ? ” વાસુદેવે પૂછ્યું.

“ પોષકન (ઝેર) નાં ફક્ત બે ટીપાંથી જ. મારી પાસે એવું તો પોષકન છે કે જેથી બે મીનીટમાં જ સઘળું કામ સાધ થઈ જાય. જો તે શીશી હાલ મારી પાસે હોત, તો હું આજેને આજે તારો રસ્તો સુખમય બનાવી દેત; પણ તે શીશી મારા એક ડૉક્ટર દોસ્તને ત્યાં પડી છે. તે મિત્ર હાલ હવા ખાવાને માથેરાન ગયા છે.

તે આવતી વીસમી તારીખે આવનાર છે. બસ તેને બીજે જ દિવસે તારા બુદ્ધના રામ બોલાશે.” કાન્તિએ હૃદયની વાત જણાવી.

“ઓ માય ફ્રેન્ડ! હું તારો ઘણો જ ઉપકારી થયો છું. આ દુનિયામાં જે મારા સાચા મિત્રો કોઈ હોય તો તે ફક્ત તમે જ છો. દોસ્ત! હું તમારો ઉપકાર કદી વિસરનાર નથી.” વાસુદેવે કહ્યું.

“ભાઈ! એમાં ઉપકાર માનવા જેવું કંઈ નથી. અમે તો અમારી જે ફરજ છે, એજ બજાવીએ છીએ. તમે જ્યારે રંગ રંગીલી કુસુમાવતીને સાથે લઈ સોનાના હિંચકે બેસી અસ્પર્શ દુઃખ દૂર કરનારી પ્યાલીઓ પીશો ત્યારે જ અમે પણ સુખી થઈશું.....” શાન્તિ આગળ કંઈ બોલે એ પહેલાં તો ગાર્ડનનો રક્ષક ત્યાં આવ્યો, કારણકે રાત્રિના અગી-આર વાગી ગયા હતા. રાત્રિના દસ વાગ્યા પછી કોઈ પણ માણસને અગીઆમાં બેસી રહેવાનો હુકમ નહોતો. આથી તે રક્ષક પટાવાગાએ ત્યાં આવીને કહ્યું, “શેઠ! બહાર નીકળો, અગીઆર વાગી ગયા છે.”

“શું અગીઆર વાગી ગયા?” વાસુદેવે ખીસ્સામાંથી ઘડીયાળ કાઢી જોયું. સાડા અગીઆર થયા હતા. સઘળા ટોપીઓ માથે મૂકી જવાને ઉભા થયા. વાસુદેવે બાજુમાં મૂકેલી સાયકલ લઈ લીધી. તેઓ ઝાંપા બહાર નીકળી ચાલવા લાગ્યા. થોડેક દૂર ગયા પછી કાન્તિએ પૂછ્યું, “આ બાટલીને હવે ક્યાં પૂરી કરીશું?”

“શું એટલીવારમાં તારો નિસો ઉતરી ગયો?” શાન્તિએ પૂછ્યું.

“ના, હું તો હજી બોલારાઈ જ છું. તમારે ઉરાવવું હોય તો ઉડાવેલ.” કાન્તિએ કહ્યું.

“ના, અમારી પણ ઇચ્છા નથી. એનો ઉપયોગ કાલે થશે. વાઈ આપણે આવતી કાલે પેલી નવીન આવેલી નાટક કંપનીમાં જઈ જોવાને જવાનું છે તે યાદ છે કે?” શાન્તિએ નવી વાત જણાવી.

“હા, તું કાલે થીએટરમાં જઈ આગળની ચાર ખુરશીયો રીઝર્વ કરી આવજો.” વાસુદેવે સૂચવ્યું.

“ચાર ખુરશીયો કોના માટે?” કાન્તિએ પૂછ્યું.

“ત્રણ આપણા માટે અને એક શાન્તિલાલનાં વાઈકિ સૌન્દર્ય-વતી માટે.” વાસુદેવે જણાવ્યું.

“તે ખેલ જોવાને આવશે?” કાન્તિએ પૂછ્યું.

“અરે! એતો નાટક જોવાની ઘણીજ શોખીન છે. તેણે પોતે જ વાસુદેવભાઈને કહ્યું હતું કે તમારી સાથે મારી પણ ગોઠવણ કરજો.” શાન્તિના શબ્દોથી બન્ને હસી પડ્યા. વાતોમાંને વાતોમાં જુદા પડવાનો રસ્તો આવ્યો. શાન્તિ-કાન્તિ સાહેબજી કહી છૂટા પડ્યા. વાસુદેવ સાયકલ પર સ્વાર થઈ મધ્યરાત્રિએ મકાને આવ્યો. તેણે નોકરને મોટેથી ખૂમ મારી “રામલા! એ રામલા?”

રામલો નિદ્રાધિન હોવાથી તેને પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહિ; પણ અત્યાર સુધી પતિના વિચારમાં જામ્ન ખેશી રહેલી ઈન્દુએ અંદરથી પૂછ્યું, “કોણ હશે?”

“એ તો હું, ઝાંપો ખોલો.” વાસુદેવે કહ્યું.

“ઉભા રહો, ઉઘાડું છું.” કહી પતિભક્ત પ્રેમદા હાથમાં ફાનસ પકડી ઝાંપો પાસે આવી. તેણે ઝાંપો ઉઘાડી વાસુદેવની નિસામય મૂર્તિ નિહાળી. ઈન્દુ મૌન ધરી એક બાજુએ ઉભી રહી. વાસુદેવ તેના સામે જોઈ બોલ્યો, “કોણ ઈન્દુ! શું ઝાંપો ખોલવાને તારે જાતે જ તસ્તી લેવી પડી? સાલ્લો એ રામલો અત્યારથી કેમ ઉંઘમાં મરી પડે છે?”

“અત્યારે તો મધ્યરાત્રિ થઈ છે.” ઈન્દુએ સમય જણાવ્યો.

“ ઇન્દુ ! આ સાયકલને તેના સ્થળે મૂકી દે.” કહી વાસુદેવ તેના હાથમાં સાયકલ સોંપી ચાલતો થયો. ઇન્દુ સાયકલને તેના સ્થાને મૂકી ઝાંપો બંધ કરી અંદર આવી. પતિની દશા દેખી તેની આંખોમાં ઝળઝળાણીયાં ભરાઇ આવ્યાં. તે ભગ્ન અને શયન મંદિરમાં આવી. વાસુદેવ કપડાં ઉતારી નિસાના જોરે પલંગમાં આંખો બંધ કરી પડી રહ્યો હતો. ધણીવાર થઇ પણ પતિના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ તે સુશિલબાળા શ્રવણ કરવા પામી નહિ; આથી તેણે સ્વામીના પલંગ પાસે એક સાદડી પાથરી તે ઉપર શયન કર્યું અને અંતે તે પવિત્ર બાળા પ્રભુનું રટણ કરતી નિદ્રાધિન થઇ ગઇ.

૧૧

હૃદયોદ્ગાર.

દિવ્યાતિ દિવ્ય તવ રત્ન અહો ગયાં ક્યાં,
શોભા સમુહ પટપુંજ કહો ગયાં ક્યાં !
ખોયું સહુ કંઈ ન હાય તું પાસમાં છે,
હે દેશ શેષ તુજમાં રહી શું ગયું છે ?

કુસુમકાન્તે સ્થાપેલી સમાજનું કાર્ય દિન પ્રતિ દિન આગળ વધવા લાગ્યું. તેની અંદર ધણા જનો જોડાયા હતા. સમાજનું ફંડ પણ સાંકે વધ્યું હતું. સ્વયંસેવકો ગામેગામ ફરી ઉપદેશ કરતા હતા. જન સમાજ ભગૃત થવા લાગ્યો. રામાનંદસ્વામી, સુધાકર, મનહર વગેરે જનસમાજને રતુત્ય સેવા બજાવી રહ્યા હતા. સમાજને અંગે રાત્રિશાળાઓ લાયબ્રેરીયો જીલ્લે જીલ્લે સ્થાપવામાં આવી હતી. એ ઉપરાંત શહેરની બહાર સરિતા કિનારે એક શાન્તિ સ્થળ બાંધવામાં આવ્યું હતું. તેની અંદર પચાસ

કોટડીઓ બંધાવેલી હતી તેમાં નિરાશ્રિત જનો નિવાસ કરતાં હતાં. કુસુમકાન્ત ગરીબોની ઉન્નતિના અર્થે સતત પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. તે ગરીબ લતાઓમાં જઈ ત્યાંના લોકોને ઉપદેશ આપી વિદ્યાજ્ઞાનનું રહસ્ય સમજાવી તેઓને રાત્રિશાળામાં જઈ વિદ્યાભ્યાસ કરવાનું સૂચવતો, નિર્ધમીઓને ધંધે લગાડતો અને અસહાય કુટુંબોનાં બાળક-બાળિકાઓને શાન્તિ સ્થળમાં રાખી સંભાળના ખર્ચે વિદ્યાભ્યાસ કરાવતો. તેનાં આવાં કલ્યાણકારી કાર્યોથી તે દેવ તરીકે ગણાવા લાગ્યો. તેને જોઈ લોકો અપૂર્વ પ્રેમ પ્રકાશિત કરતા. જો કે તેના કાકા વામનરાય અંદરખાનેથી બળી જતા હતા, પરંતુ તે જાહેર રીતે તેની પ્રત્યે પોતાનો દેશ દર્શાવી શકતા નહોતા. કુસુમકાન્ત તેને મળવાને જો વખત ગયો હતો. કાકાએ બત્રીજને સારી રીતે બોલાવી તેના કાર્યની પ્રસંસા કરી હતી. કુસુમકાન્તે પોતાને રહેવાને માટે શાન્તિ સ્થળમાં એક નાનકડું મકાન બંધાવ્યું હતું. તે હવે ત્યાંજ રહેતો હતો. એ એકાન્ત સ્થળમાં તેને અપૂર્વ શાન્તિ પ્રાપ્ત થતી હતી. તે પ્રભુ પ્રત્યે વિશ્વાસ રાખી નિષ્કામ કાર્ય કરે જતો હતો. તેના મિત્ર શશીકાન્તના હમેશાં પત્રો આવતા હતા, બંનેની મૈત્રિએ ગાઢ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. ઇંદિરા તેના આશ્રમમાં હમેશાં આવતી અને અંદર રહેતાં બાળકોને સદ્બોધ આપતી. પોતાની ઉપર આવેલા શશીકાન્તના પત્રો કુસુમકાન્ત ઇંદિરાને વાંચી સંભળાવતો. દરેક પત્રમાં શશીકાન્ત ઇંદિરા પ્રત્યે સ્નેહ દર્શાવતો. તે ઇંદિરા પર પણ બુદ્ધ પત્રો લખતો હતો. દરેક પત્રોમાં પ્રેમવાક્યો વિના અન્ય કંઈ લખવામાં આવતું નહોતું. ઇંદિરા મધુરા શબ્દોથી તેના પત્રના પ્રત્યુત્તર લખતી. બંને જળાં પત્રથી મળ્યા તુલ્ય આનંદ અનુભવતાં. કુસુમાવતીના પિતા વિષ્ણુધરાયે કહેવા પ્રમાણે

ચારસો રૂપિયા સમાજમાં મોકલાવી આપ્યા હતા. તે પણ વારંવાર સમાજમાં આવી કુસુમકાન્તને પોતાની સાથે ગાડીમાં લઈ ફરવા જતા. કુસુમકાન્ત ત્રીજે ચોથે દિવસે તેમના મકાને જતો અને ધણીવાર ત્યાં રહી વિપ્રધરાય અને કુસુમાવતી સાથે આનંદમય ચર્ચા ચલાવતો. સમય જતાં તે પ્રેમમયી બાલિકાના સુકોમળ હૃદયમાં તેના પ્રત્યે દૈવી પ્રેમ પ્રકટયો. તે કુસુમકાન્તને અમીમય નેત્રે નિહાળવા લાગી. કુસુમકાન્તના ઉપદેશને તે ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરી મનન કરતી અને રહેજ સંશય પડતાં વાદવિવાદ ચલાવી શંકાનું સમાધાન કરતી. તે હસમુખી હતી. તેના શબ્દોમાં માધુર્યતા હતી. તેના મીઠા શબ્દોથી કુસુમકાન્તના હૃદયમાં આનંદપ્રવાહ વહેતો. બન્નેની ચપળ ચક્ષુઓમાં અપૂર્વ પ્રેમ પ્રકાશ પ્રકાશતો હતો. કુસુમાવતી દરરોજશાન્તિ સ્થળમાં જતી અને ત્યાં રહેતાં બાળકોને સ્નેહપૂર્વક પાસે બોલાવી સ્વદેશ કિર્તન ગવરાવતી. તેને હાર-મોનીયમ વગાડતાં સારી રીતે આવડતું હતું. તે હારમોનીયમ બજાવતી અને આશ્રમનાં બાળકો ગાન લલકારતાં. કુસુમાવતી દર રવિવારે બાળકોને ઇનામ આપતી. બાળકો તેને જોતાંજ તેની પાસે દોડી આવતાં અને સુકોમળ શબ્દોના આનંદધ્વનિથી આશ્રમ ગળાવી મૂકતાં. કુસુમકાન્ત આવી મનોહર બાલિકાના સહવાસથી પોતાને ભાગ્યવાન સમજવા લાગ્યો. ઈંદિરા અને કુસુમાવતીમાં પણ સ્નેહનું સંધાન થયું હતું. બન્ને બાલિકાઓ અપૂર્વ ઉત્સાહથી કુસુમકાન્તના કાર્યમાં મદદગાર થઈ પડવા લાગી. દારૂડીયા ભર્તારને પનારે પડેલી ઈન્દુમુખા પણ કોઇ કોઇ વખતે આશ્રમમાં આવતી અને ઈંદિરા તથા કુસુમાવતીને નારી ધર્મના શુભ ઉપદેશ સમજાવતી. કુસુમાવતી અને ઈંદિરા તેનો અમૂલ્ય ઉપદેશ પોતાની નોટ બુકમાં લખી લેતાં. આવી રીતનું કાર્યક્રમ ચાલી રહ્યું હતું.

આજે રામનવમીનો દિવસ હતો. કુસુમકાન્ત આજે પ્રાતઃકાળમાં બહેલો ઉઠી સ્નાન સંઘાથી પરવારી શાન્તિ સ્થળના એક ખુલ્લા યોગાનમાં ઉભો રહી પૂર્વાકાશ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. હજી પ્રભાતર પ્રભુને ઉદય થવાની વાર હતી. તેમને અભિનંદન આપવાને સિંદુરીયા રંગના સાથીયા પૂરાયા હતા. પ્રભાતનો રમણિય સમય આનંદમય ભાસતો હતો. આશ્રમમાં આવેલા એક અશોક વૃક્ષપર બેઠેલી કોયલ મધુરા ટહુકાર કરી પ્રભાતના પ્રભાવને વધારી રહી હતી. કુસુમકાન્ત પ્રભાતની રમણિય લીલા નિહાળી રહ્યો હતો; એવામાં એકાએક આશ્રમની અંદર રહેતી એક નાની બાલિકાના મંજુલ ગાનનો ધ્વનિ તેના કર્ણપર અથડાયો. તેણે ચમકીને એ તરફ જોયું. ગાન ભાવપૂર્ણ હતું. તે ગાન કુસુમકાન્તે પ્રથમ કુસુમાવતીના કંઠમાંથી સાંભળ્યું હતું. તેણે એ ગાનને ભારત માતાનું રૂદન નામ આપ્યું હતું. ભારતભક્ત એકાગ્રતાથી ગાન શ્રવણ કરવા લાગ્યો. બાલિકાના કોકિલ કંઠમાંથી નીકળતું ગાન આ પ્રમાણે હતું.

* જગોની પુત્રો મહારારે, ગુણિયલ છોગાળા,
ભાગોની બંધન પ્યારારે, ગુણિયલ છોગાળા;
બહાલીડા મારા, જુગ જુગ હું દુઃખિયારી;
પરદેશિ પગે પડનારીરે, ગુણિયલ છોગાળા. જગોની પુત્રો ૦
બહાલીડા હું તો યવન તણી કેવાણી,
ઘર નીચ ભરું હું પાણીરે; ગુણિયલ છોગાળા. જગોની પુત્રો ૦
બહાલીડા થેધું અંધ, અપંગ મા તમારી,
ઘડપણમાં આશ તમારીરે, ગુણિયલ છોગાળા. જગોની પુત્રો ૦
બહાલીડા તમે મોટાઈમાં સરે ખોયું;

કંઈ દેશ વિદેશ ન જોયુંરે; ગુણિયલ છોગાળા.	જગોની પુત્રોં
જહાલીડા ખોટા ધર્મી તણા ડોળ ધાલી,	જગોની પુત્રોં
જોરી છે પાયમાલીરે, ગુણિયલ છોગાળા.	જગોની પુત્રોં
જહાલીડા નિજ બંધુને ચૂંચી જણો,	જગોની પુત્રોં
રહેશે હાથોમાં ખહોણેરે; ગુણિયલ છોગાળા;	જગોની પુત્રોં
જહાલીડા તમે આપસમાં વેર રાખો,	જગોની પુત્રોં
નહિ દીલે દયા કંઈ રાખોરે, ગુણિયલ છોગાળા.	જગોની પુત્રોં
જહાલીડા એમાં ગયા પરદેશી ફાવી,	જગોની પુત્રોં
અકલ તમને ના આવીરે; ગુણિયલ છોગાળા.	જગોની પુત્રોં
જહાલીડા ધંધો દાખી દીધો છે તમારો,	જગોની પુત્રોં
ગુલામી કરવી ધારોરે; ગુણિયલ છોગાળા.	જગોની પુત્રોં
જહાલીડા તમને મૂર્ખા મોજલા બનાવ્યા,	જગોની પુત્રોં
દંધ રમકડાં રીઝાવ્યારે, ગુણિયલ છોગાળા.	જગોની પુત્રોં
જહાલીડા થોડે થોડે તાકીને ભરી ફાળો,	જગોની પુત્રોં
વાધે પંજે છે માર્યોરે; ગુણિયલ છોગાળા.	જગોની પુત્રોં
જહાલીડા ઉઠો ફરજ તમારી જણો.	જગોની પુત્રોં
સ્વારથને આળસ ત્યાગોરે, ગુણિયલ છોગાળા.	જગોની પુત્રોં
જહાલીડા જેમ મોડું ઉચ્ચકશે માથું,	જગોની પુત્રોં
ભારે પડશે ત્યમ ભાવુંરે, ગુણિયલ છોગાળા.	જગોની પુત્રોં
જહાલીડા લેજો પરખી તમે રોગ મારો,	જગોની પુત્રોં
ઉપચાર કરો ઝટ સારોરે; ગુણિયલ છોગાળા.	જગોની પુત્રોં

ગાન પૂર્ણ થયું. શાન્તિ સ્થળમાં શાન્તિ પથરાઈ રહી; પણ કુસુમ-શાન્તના હૃદયમાં અશાન્તિ ઉત્પન્ન થઈ. ભારતીય રૂદન શ્રવણ કરી

તેનો આત્મા શોક સમુહમાં ઉતરી પડ્યો. તે ધીમે ધીમે આત્મગત બોલવા લાગ્યો,

“હા ! માતા ! તમારી કેવી શોચનિય અવસ્થા ! તમારી આવી દશા કરનારા ફક્ત તમારા એશઆરામી અને પ્રમાદી પુત્રોજ છે.

થઈને સ્વાર્થથી અંધા, ન પાછું કોઈએ જોયું;

વધારી વૈર પરસ્પરથી, બધુંએ હાય, હા ! ખોયું.

પણ હવે તો ગદ્ય ગુજરી ભૂલી ગયા સિવાય છૂટકો છે જ નહિ. ગઈ વસ્તુનો શોક કરવો એ નિરર્થક છે, ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણવાનું છે; અને તેથી જ,

હવે તો સંપ ધારીને, પરસ્પર પ્રિત તો ધરશું;

જગાવી દેશબંધુને, ઉદય હે માત તુજ કરશું.

ભગવતી ! તમારા કલ્યાણને અર્થે અમે જે કાંઈ કરીએ તે ઓછું જ છે. અમારી ઉપર આપના અનહદ ઉપકારો થએલા છે; અમે તે ઉપકારનો બદલો વાળવાને અસમર્થ છીએ. માતા ! અમે તમારા ઋણી છીએ, અક્ષમ્ય અપરાધી છીએ. અમે અમારી પુત્ર ફરજ વિસારી છે. માતા ! ક્ષમા કરો, અમે હવે તમારી સેવાના અર્થે સજ્જ થયા છીએ. દેવી ! હવે તો,

ધર્મો અવતાર અવનિમાં, તમારા શુભને માટે;

ટૂટે છો દુઃખનાં વાદળ, સહિશું શીરને સાટે;

ઉદ્ધાર કરશું માવડી, સંકલ્પ અમારો સિદ્ધ છે;

પ્રાણ જાએ દેહથી, પણ પ્રતિજ્ઞા અમ એજ છે. ”

“ મ્હોટાભાઈ ! શાની પ્રતિજ્ઞા એજ છે ? ” બાલિકા અન્નપૂર્ણાએ તેના છેલ્લા શબ્દો સાંભળી ત્યાં દોડી આવી પૂછ્યું. કુસુમકાન્તે શાન્ત-વદને તેના સામે જોઈ કહ્યું, “ ખેન ! ત્હે હમણાં જે ગાન ગાયું;

તે સાંભળી મને ધણું લાગી આવ્યું, અને તેથી આપણી ભારત-
માતાની સેવા કરવાની મ્હેં પ્રતિજ્ઞા લીધી. અત્રપૂર્ણા ! આ ગાન તારા
સિવાય બીજું કોઇ જાણે છે કે ? ”

“ આપણા આશ્રમની તમામ બાળાઓ પાસે આ ગાનના
કાગળ છે. તેમાંની ઘણી ખરી બાળાઓએ તો આ ગાનને કંઈસ્થ પાંચ
કરી દીધું છે. ”

“ એમ ! વાંચે આ ગાન આપણા આશ્રમમાં ક્યાંથી આવ્યું ? ”

“ પરમદિવસે કુસુમાવતીમ્હેન આશ્રમમાં આવ્યાં હતાં, તે પોતે જ
આ ગાન છપાવી લાવ્યાં હતાં. તેમણે આપણા આશ્રમની તમામ
બાળાઓને બોલાવી ગાનનો અકેક કાગળ આપી સૂચવ્યું હતું કે તમારે
સૌએ આ ગાનને મોઢે કરી હમેશાં સવારમાં ગાવું. ”

કુસુમકાન્ત સ્તબ્ધ બન્યો. તે હૃદયપર હાથ મૂકી આત્મગત
બોલ્યો, “ કુસુમાવતી ! તારા પવિત્ર હૃદયમાં સ્વદેશ પ્રત્યે પ્રેમ છે એ
જાણી મારો આત્મા અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે. મારા સમાગમમાં આવનારાં
પ્રત્યેક મનુષ્યો સ્વદેશ પ્રત્યેની પ્રેમ ભાગણીવાળાં જ હોય છે. કુસુમાવતી !
તારામાં દૈવી સંસ્કાર ભરેલા છે. ત્હેં તારી વિદ્વતાનું સાર્થક કર્યું છે.

તેમજ તારું હૃદય પણ પ્રેમથી પરિપૂર્ણ ભરેલું છે. હું તારાં દર્શનથી
શાન્તિ અનુભવું છું. તારો અને મારો મેળાપ અવનવા સંયોગોમાં જ થયો
છે. તેમાં પરમાત્માનો કંઈક છૂપો હેતુ હોય એમ સમજાય છે. જો એમ
ના હોત, તો તારું અને મારું હૃદય એક જ વિચારનું ક્યાંથી હોય ?
જે હું ચાહું છું, તે તું જ ચાહે છે. પવિત્રબાળા ! તારા આગમનથી
મારો આ આશ્રમ નંદનવન સમાન શોભી રહે છે, અંદરનાં બાળકો
પણ તારી પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ ધરાવે છે. જ્યારે સ્વાર્થ રહિત બાળકોમાં
પણ કુદરતે તારા પ્રત્યે પ્રેમ પ્રકટાવ્યો છે; તો પછી મારા આ હૃદયની

તો વાત જ શી કરવી ? પ્રભુની ઘટમાળ ન્યારી જ છે, કુદરતની કરામત અવનવી છે. રમ્યબાળા ! ન્યારથી તારો અને મારો સંભાગમ વધ્યો છે, ત્યારથી આ હૃદય કે જેમાં હજારો વિચારો દોડાદોડી કરી રહ્યા છે; તેમાં તારા વિચાર હાલ પ્રથમ સ્થાન લે છે. મારા હૃદયમાં રહેલી તારા પ્રત્યેની પ્રેમમય ભાવના મને અજળ કરી રહી છે. આ પ્રેમ કેવા પ્રકારનો છે તે હું હજી યથાર્થ સમજી શકતો નથી; પણ હૃદય એટલું તો ક્ષુલ્લ કરી શકે છે કે તારો પ્રેમ સ્વર્ગિય છે. તું સ્વર્ગસદનની દેવી છે અને આ ભારતભૂમિનાં દુઃખી બાળકોનું કલ્યાણ કરવાનેજ મનુષ્ય રૂપે આવી છે. દેવી ! બાલિકા ! તારી સુંદરતામાં ધૂપાએલું દૈવી તેજ હું બરાબર જોઈ શકું છું. તારી પ્રત્યે મારી પૂજ્ય ભાવના છે. તને જોઈ આ નિરાધાર કુસુમની આંખોને શાન્તિ વળે છે. તારા પ્રેમમય શબ્દો મારા શુષ્ક હૃદયમાં અમૃતપ્રવાહ રેલાવે છે. ખરેખર ! પૂર્વના પૃથ્વીથી જ તારો અને મારો મેળાપ થયો છે. અહા ! ક્યાં નભ-મંડળમાં ભ્રમણ કરતો શશી અને ક્યાં પૃથ્વીપરની કુસુમિની ? ક્યાં પ્રચંડ પ્રભાકર અને ક્યાં સરોવરમાં ઉગેલું કમળ ? તેમની વચ્ચે અનહદ અંતર છે; પરંતુ હૃદય અંતર વિનાનાં છે. તે પ્રભાણે ક્યાં હું અને ક્યાં તું ? ક્યાં એક નિરાધાર ગરીબ પુત્ર અને ક્યાં એક શ્રીમંતની બાલિકા ! ખરેખર અજળ સંયોગ. ભાગ્યની લીલા અજળ છે. તે દેવકન્યા પ્રત્યેના પ્રેમે મને કોઈક નવીન સૃષ્ટિમાં લાવી મૂક્યો હોય એમ મને સમજાય છે. તે કલ્યાણી બાળાનો પણ મારી પ્રત્યે અજળ પ્રેમ છે. તે મારા કાર્યમાં રસભર્યો ભાગ લે છે અને મારા આશ્રમનાં બાળકોને સંસ્કારી બનાવવાને ભગીરથ પ્રયત્નો કરે છે. પ્રેમની પ્રભુતા એમાંજ સમાયેલી છે. હા ! શુદ્ધ પ્રેમ ! તારી લીલા અજળ છે. જેમ શશીકાન્ત સાગરના જળને ઉછાળી બરતી ઓટ કરે છે, જેમ ક્ષોભચુબક લોહને પોતાની તરફ

આકર્ષે છે, તેમ તું પણ મનુષ્યના મનને અસ્થિર કરી નાખી તર્ક-વિર્તકના મહાસાગરમાં ડુબાવી દે છે. પ્રભુ સ્વરૂપ પ્રેમ! તને મારા પ્રણામ છે.” કુસુમકાન્તે આટલું આત્મગત બોલી પાસે ઉભેલી બાળા સામે જોયું. બાલિકા તેની સામે એકાગ્ર દ્રષ્ટે જોઈ રહી હતી. તેણે હવે કુસુમકાન્તને પૂછ્યું. “ મોટાભાઈ ! તમે હમણું મનમાં શું બોલતા હતા ? ”

“ બહેન ! હું કુસુમાવતીના વિચાર કરતો હતો કે તે આપણી ઉપર ઘણો જ પ્રેમ રાખે છે. ”

“ હા, મને તો તેમની સાથે ફરવા-હરવાનું ઘણુંએ મન થાય છે; પણ તે મને સાથે લઈ જતાંજ નથી. મોટાભાઈ ! તેઓ અહીં આવી અમને બધાંને સારી સારી વાતો કહી ખૂબ ખૂશી કરે છે અને પછી ધનામ આપે છે. ”

“ એમ કે ! વાંચે હવે તું જા અને આપણી સેવાનાં નાનાં વાસણો માંજ નાખ. ”

બાલિકા માથું નમાવી ચાલી ગઈ. કુસુમકાન્ત ત્યાં ઉભો રહ્યો. બાલિકાએ ગાએલા ગાનની અસર હજી તેના હૃદયમાંથી દૂર થઈ નહોતી. એક તરફ કુસુમાવતીના વિચાર અને બીજી બાજુએ દેશ સેવાના વિચાર તેના હૃદય મંદિરમાં દોડાદોડી કરી રહ્યા હતા. બાલિકાએ ગાએલા ભારત રત્નથી દેશની વર્તમાન દશા તેની દ્રષ્ટિ સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈ. તે વિચારમાં ડૂબ્યો. આ વખતે જ આશ્રમના દરવાજામાં થઈને નવનિત અને ઇંદિરા અંદર આવ્યાં. વિચાર મગ્ન કુસુમકાન્તની દ્રષ્ટિ તેમનીપર પડી નહિ. નવનિત-ઇંદિરાએ તેને વિચાર વશ જોયો. “ કુસુમકાન્ત આ પ્રભાતના પ્હોરમાંતે શું વિચાર કરતો હશે ? ” નવનિત મનમાં ગણગણી ઇંદિરા સાથે ધીમે પગલે ચાલી તેની પાછળ આવી ઉભો. દેખાવ અલૌકિક થઈ રહ્યો હતો. કુસુમકાન્ત જે સ્થળે

ઉભો હતો; ત્યાં એક આગ્ર વૃક્ષ આવેલું હતું. સફેત ધોતીયું અને પહેરણ પહેરી કુસુમકાન્ત ખુલા માથે તે વૃક્ષ નીચે ઉભો રહી વિચાર વશ થયો હતો. કોઈ તેજસ્વિ રૂપીપુત્ર અગાધ વિચારમાં તદ્રુપ બની ઉભો રહ્યો હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. તેનો એવો દેખાવ નિહાળી નવનિતે ઇંદિરા પ્રત્યે ધામેથી કહ્યું, “ બહેન ! આપણે પેલો નાનો કેમેરો સાથે લેતાં આવ્યાં હોત તો ઠીક થાત, કે જોથી હું કુસુમ-ભાઈનો આ વિચારવશ ફોટો ઉતારી લેત. ”

“ ભાઈ ! જુઓ; તે હવે કંઈક બોલતા હોય એમ જણાય છે. આપણે થોડીકવાર અહિં ઉભાં રહી સાંભળીએ કે તે શું બોલે છે ? તેમના વિચાર હમણાં જ મુખદ્વારા બહાર નીકળશે. ” ઇંદિરાએ કહ્યું.

“ ખરેખર ! આ કુસુમકાન્ત દૈવી પુરૂષ છે. તેણે આટલી નાની વયમાં અપૂર્વ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે. તેના જેવી ગંભીરતા—પ્રૌઢતાભાગ્યે જ આ જમાનાના યુવકોમાં હોઈ શકે ? બંધુ ! તારા જેવું રત્ન પ્રાપ્ત કરી હું મને મહાભાગ્યવાન સમજું છું. ”

આમ આત્મગત બોલી નવનિત શાન્ત ઉભો રહ્યો. થોડીવારે કુસુમકાન્તના મુખમાંથી શબ્દો નીકળવા લાગ્યા. “ દેવી ! માતૃભૂમિ ! તમારા કરુણાને મારા હૃદયમાં સહસ્ત્ર વિંછીની વેદના સમ્મત કષ્ટ ઉત્પન્ન કર્યું છે; પરંતુ દુઃખને અંતે સુખ મળે છે એ શાસ્ત્ર સિદ્ધ વાક્ય છે. માતા ! જુઓ, આ પૂર્વાકાશમાં ભાતુ ભગવાન પ્રકટ થઈ તમારા દુઃખમાં દિલાસો દર્શાવે છે; અને તમારા સુખને અર્થે સુસ્ત સ્વાર્થમય લોકોને જાગૃત કરી રક્ષા નેત્રે સૂચવે છે કે, ‘ જગો, ઓ ભારત પુત્રો ! જગો; આટલું બધું દુઃખ આવી પડવા છતાં હજી શામાટે નિર્માલ્ય બની ઘેનમાં ધોરી રહ્યા છો ? તમે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું છે. તમારે પેટનું પોષણ કરવાને માટે પણ પારકાની

આશા રાખતી પડે છે. તમારા બંધુઓ ભૂખ-ભૂખની ખૂંચો પાડતાં
વિકરાળ કાળના મુખમાં હોમાઈ જાય છે. તમારે નિર્વાહને અર્થે સખ
પરિશ્રમ ઉઠાવી સોડીનું પાણી કર્યું પડે છે, છતાં પણ તમે કુસંપ,
ધૂપ્યાં, વૈર વગેરે નાલાયક દુર્ગુણોને વિસારી હજી પણ જગૃત થતા નથી એ
તમારા કમભાગ્યની જ નિશાની છે. ભારત ભક્તો ! ઉઠો, જગૃત
થાઓ અને નાલાયક દુર્ગુણોને તમારા હૃદયમાંથી દૂર કરી સચેત થાઓ.
સુવર્ણ સમય પસાર થાય છે. જે આગસ-પ્રમાદમાં પડી રહેશે તો નજીકમાં
આવેલું પણ ગુમાવશે, માટે સ્વસ્થ થાઓ, સમયનો સંદુપયોગ કરવાનો
વખત વહી જાય છે. જે જગશે તે જીવશે, જે ફરશે તે ચરશે અને
પુરૂષાર્થી અવસ્ય વિજય પ્રાપ્ત કરશે. પરંતુ જે પ્રમાદી થઈ પડી રહેશે
તે મરશે, પરાજય પામશે. માટે જગૃત થાઓ અને સર્વ એકત્ર થઈ તમારી
દીન દુઃખી ભારત માતાનો ઉદ્ધાર કરો. જે માતાના ઉદ્ધારમાં બેદરકારી
જતાવશે તો તમે માતૃદ્રોહી ગણાશો અને અંતે રોચ નર્કના અધિ-
કારી થશો. ” આમ બોલતા કુસુમકાન્તે સૂર્ય ભગવાન સામે જોઈ
બે હાથ જોડી પુનઃ બોલવા માંડ્યું, “ સદ્ધિના પાપ પૂન્યની નિરીક્ષા
કરનાર પ્રભાકર પ્રભુ ! આપની કૃપાથી અમારા બંધુઓમાં જગૃતી
આતી છે. તેમણે વિદ્વાન, સુચતુર અને કળા કૌશલ્યવાન ગુરૂની પાસેથી
અમૂલ્ય જ્ઞાન મેળવી પોતાની આંખો આગળથી હવે ભિષણ અધિકારનો
પટ્ટો અલગ કરી નાખ્યો છે. પ્રભો ! આપ હવે પધારો અને આ
ભારત ભૂમિને તમારી સુવર્ણ રશ્મિઓથી પ્રકાશમય કરો. અમારી
માતૃ ભૂમિના ઉદ્ધારને અર્થે અમોએ ભિન્ન પ્રતિજ્ઞાઓ કરી છે. અમને
અમારૂં પોતાનું જ્ઞાન થયું છે. અમારા હૃદયમાં સત્ય આત્મીને વશ્યું
છે; અને તેથી જ હવે જેણે અમારૂં સર્વસ્વ ખૂંચાતી લઈ અમારી

આવી અવદશા કરી છે; તેની પાસેથી અમે પ્રમાણિકપણે નમ્રતા દર્શાવીને અમારૂં હશે તે પાછું મેળવીશું. અમને આપનારાઓમાં પણ સત્ય અને પ્રમાણિક પાણું છે, તેથી તેઓ અવશ્ય અમારૂં અમને આપી દઈ અમારી ઉન્નતિ કરશે.” આમ બોલતા કુસુમકાન્તના મુખમાંથી ધીમે ધીમે શાન્ત ગંભીર ગાન નીકળવા લાગ્યું.

“ અમારૂં જે અનાદિથી, પટાવી સર્વ લીધેલું, નથી તેમાં તમારૂં કંઈ, અમારૂં તે અમે લઈશું. હતા ન્હાના મૂરખ મનના, કુટાયા ભોગપણ બાવે, હવેથી જ્ઞાન પામ્યા તો, અમારૂં તે અમે લઈશું. ભલા જે ભોગવી લીધું, પચ્યું તમને બધું તે તો, બચ્યું તે બાપીકું ધારી, અમારૂં તે અમે લઈશું. ગણી શાહુકારની રીતી, અમારૂં હોય તે દઈ દો, નથી ઇચ્છા વધારાની, અમારૂં તે અમે લઈશું. અસિમ આડંબરો ધારી, ચલાવેા ધૂર્તતા દંભે, નહી નભશે હવે ઝાઝું, અમારૂં તે અમે લઈશું. ઉઠાવી જુદા ઉન્નવશું, ખુવારી થાય તોયે શું ! ખરા હકદારના હકથી, અમારૂં તે અમે લઈશું.

પ્રમાણિક મનુષ્યો દેવ સ્વરૂપ કહેવાય છે અને અપ્રમાણિક મનુષ્યો ભલે રાજા હોય પણ તે દૈત્ય સ્વરૂપેજ આલેખાય છે. તેમનું જીવન નિર્ઘેક ગણાય છે. ” કુસુમકાન્ત આગળ બોલવા બંધ એ પહેલાં બાલિકા અન્નપૂર્ણા સામેથી દોડી આવતી જણાઈ. તેની દ્રષ્ટિ કુસુમકાન્તની પાછળ ઉભેલા નવનિત અને ઇંદિરાપર પડતાંજ તે બોલી ઉઠી, “ઓ મોટા-ભાઈ ! તમારી પાછળ નવનિતભાઈ અને ઇંદિરા બહેન ચોરની માફ

મૂપચૂપ ઉભાં રહ્યાં છે તેતો જુઓ. ” આમ બોલતી તે બાળા ઇંદિરાની પાસે જઈ ઉભી રહી. કુસુમકાન્તે વિસ્મયતાથી પાછળ દૃષ્ટિ કરી પૂછ્યું. “ નવનિત ! તમને આવ્યે કેટલો સમય થયો ? ”

“ લગભગ પા કલાક થયો હશે. ” નવનિતે કહ્યું.

“ ત્યારે તમે મને બોલાવ્યો કેમ નહિ ? બ્હેન ઇંદિરા ! તું પણ આની સાથે એના જેવી જ થઈ કે ? ”

“ બાઈ ! હું તો ક્યારનીએ તમને બોલાવત; પણ તમે તે દિવસે કહ્યું હતું કે વિચારમાં અને નિદ્રામાં ભંગ પાડનારને પાપ લાગે છે, એ વાક્યની સ્મૃતિ થઈ આવવાથી જ હું તમને બોલાવવાનું સાહસ કરી શકી નહિ. ”

કુસુમકાન્તે આશ્રમના સેવકને બોલાવી ચાર ખુરશીઓ લાવવાનું કહ્યું. સેવકે ખુરશીઓ લાવી ત્યાં ગોઠવી. કુસુમકાન્તે સ્નેહિયો સાથે ખુરશીમાં સ્થાન લીધું. એવામાં એક વિક્ટોરીયા ગાડી આશ્રમમાં આવી; અને તેની અંદરથી કુસુમાવતી નીચે ઉતરી. સઘળાનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું. અન્નપૂર્ણા એ તરફ દોડી ગઈ અને ‘ મોટાં બ્હેન આવ્યાં કે ’ કહી તેને વળગી પડી. કુસુમાવતી અન્નપૂર્ણાનો હાથ પકડી બેઠેલા મંડળ સમિપ આવી. ઇંદિરાએ હસ્તે વદને તેને બોલાવી પોતાની જોડે ખુરશીમાં બેસારી. થોડીવાર શાન્ત રહી કુસુમકાન્તે તેની તરફ સ્નેહાળ દૃષ્ટિએ જોઈ પૂછ્યું, “ કુસુમાવતી ! આજે અત્રે આવતાં કેમ વિલંબ થયો વાઈ ? ”

“ હું મંદુમૂખીની ખબર કાઢવાને તેના મકાને ગઈ હતી. તેને ચાર દિવસથી સખ્ત તાવ આવે છે. તે સદ્ગુણી બાળાના સંકટની સીમા નથી. તેને દારૂડીયો, અને જુગારી પતિ મળ્યો છે.

તેનો તેને અત્યંત ત્રાસ ખમવો પડે છે. તે મનમાંને મનમાં મુંઝાયા કરે છે. તે કોઇની આગળ પોતાનું કંઈ જાહેર કરતી નથી. મહેં તેને ઘણી વખતે પૂછ્યું હતું; પણ તેણે વિશેષ કંઈ પણ નહિ કહેતાં ફક્ત એટલું જ કહ્યું હતું કે ‘જ્હેન ! આ સંસારમાં કોઈ સુખી નથી.’ આટલું બોલતાં તો તેની આંખોમાં ઝળઝળાયા બરાઈ આવ્યાં હતાં. તેનો સ્વામી ત્રણ દિવસથી ઘેર આવ્યો નથી. તેના સસરાનું પણ શરીર અશક્ત રહે છે. હું થોડીવાર ત્યાં બેસી તેને આશ્વાસન આપી અહિં આવી. દુઃખ અને શોકથી ઇન્દુનું મુખ નિસ્તેજ થઈ ગયું છે; તેનું શરીર પણ સૂકાઈને કાષ્ટવત્ બની ગયું છે. આવું બચાંકર પરિણામ કુળ બેવાથી જ આવ્યું છે.” કુસુમાવતીએ જણાવ્યું.

“ ઇન્દુમૂખીના સંકટની વાત મહેં પણ સાંભળી છે. તેનો પતિ અધમ છે. કસાઈને ત્યાં ગાય ગધ છે, કાગડાને મણિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને મકંટના ગળામાં મોતીનો હાર અર્પણ થયો છે. તે બિચારી પોતાના ઘરનું ખોટું દેખાય નહિ એને માટે પોતાનું હૃદય દુઃખ કોઈને નહિ જણાવતાં મનમાંને મનમાં ઝુર્ચા કરે છે. ” ઇંદિરાએ કહ્યું.

“ પોતાના અનુ ઇદ્ર અન્યને જણાવવું નહિ એમાં જ સમારીનું ભૂયણ છે. ખરેખર ! ઇન્દુ જેવી પવિત્ર રમણીને મૂખ પતિ મળ્યો એ ઘણું જ શોકકારક છે. ” કુસુમકાન્તે દિલગીરી દર્શાવી.

“ દુષ્ટ માયાપકુળની મોટાઈમાં અથવાતો સ્વાર્થને માટે કન્યાવિક્રય કરી ગરીબ ગાય જેવી બાળાને કોઈ અબણ સાથે તો કોઈ બાલક સાથે તો કોઈ દુરાચારી દારૂડીયા સાથે પરણાવી તેનું ભવિષ્ય ભયંકર કરે છે. અજ્ઞાન માણસનાં કારણે લીધે જ કોમળ બાળાઓ જીવન પર્યંત સંકટ સહન કરી ઝુર્ચા કરે છે. ” નવનિતે રોષમય રહેરે કહ્યું.

“ શું હિંદુખાનાઓ આવી રીતે દુઃખી હશે ? ” કુસુમકાન્તે મિઝાસ નાખ્યો.

“ હિંદુ ખાનાઓના ભાગ્યમાં સદાકાળ રડવાનું જ લખાએલું હોય છે. માતા પિતા પણ પુત્રીઓ તરફ બે દરકારી બતાવે છે. જન્મતાં જ તેને ઓળખામણી લેખવામાં આવે છે. પુત્રીતો પારકે ઘેર જનારી છે, એમ સમજી તેની બરોબર દરકાર નહિ રાખતાં તેની ઉન્નતિ પામતી ચંચળ વૃત્તિઓને બાહ્યાવસ્થાથીજ દબાવી દેવામાં આવે છે. વિદ્યા પ્રાપ્તિમાં પણ પુત્રો કરતાં પુત્રીઓ તરફ ઓછી કાળજી રાખવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત પ્રેમ શી વસ્તુ છે, તે સમજવાને લાયક થયા પહેલાં જ માઆપો પોતાની સ્વાર્થભય ઈચ્છાનુસાર લાકડેમાંકડું વળગાડી દે છે. કહો આવી રીતે પરણેલાં પતિપત્નીમાં કદાપિ દિવ્ય પ્રેમ હોઈ શકે કે ? શું તેમનો સંસાર સુખમય બની શકે કે ? ” કુસુમાવતીએ ઉશ્કેરાએલા વદને કહ્યું.

“ કુસુમાવતી ! તમારું કહેવું સત્ય છે. જ્યાં સુધી પુત્ર પુત્રીઓનાં માતા પિતાઓમાં અજ્ઞાનતાનો વાસ છે, ત્યાંસુધી તેમનું અને તેમનાં પુત્ર પુત્રીઓનું ભાવિ કદાપિ સુધરવાનું નથી. જે પુત્રપુત્રીઓ ઉમ્મરે વધી પ્રેમનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી લગ્નથી જોડાય છે, તેમનો સંસાર સર્વથા સુખમય થાય છે. પ્રેમ લગ્ન એજ ખરેખરું લગ્ન છે. કોઈપણ સ્ત્રી પુરુષ જોકે કહેવાતી લગ્ન વિધીથી જોડાયાં હોય; પરંતુ રોહની સાંકળથી જોડાયાં હોય નહિ, તો તેમના લગ્નને લગ્નનું નામ આપવું એ ઉચિત નથી. ” નવનિતે પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા.

આ વખતે જ કુસુમકાન્ત અને કુસુમાવતીની નજર એકાએક એકત્ર થઈ. બન્નેની આંખોમાં અપૂર્વ તેજ પ્રકાશવા લાગ્યું. કુસુમ-

કાન્તે તરત જ દષ્ટિ પાછી ખેંચી લઇ કહ્યું, “ પ્રેમ લગ્ન સિવાય કોઇપણ દંપતિ સુખી થઇ શકે જ નહિ. પ્રેમ પ્રભુ સ્વરૂપ છે.”

“ પણ કોઈ પ્રેમિયાળાને પ્રેમિ પતિ ના મળે તો ? ” કુસુમાવતીએ સલજ્જ ભાવે પૂછ્યું.

“ તો તે પ્રેમમયી બાળાએ તેનું જીવન કૌભાર્યાવસ્થામાં જ પૂર્ણ કરી આનંદ માનવો જોઈએ. ” કુસુમકાન્તે જણાવ્યું.

“ જુઓને, પ્રેમ લગ્નના અભાવે ગરીબ બિચારી ઇન્દુમૂખી કેટલું સહન કરે છે ? તે પતિ પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવે છે; પણ તેનો મૂર્ખ પતિ તેની લગીર પણ દરકાર નહિ રાખતાં અધમ કૃત્યોમાં તદ્રુપ બની નીચ મિત્રોની સાથે બહાર રખડતો ફરે છે.” ઇંદિરાએ વચમાં જણાવ્યું.

“ તેવા દુષ્ટ પતિને હજારોવાર ધિક્કાર છે. તે તેની પત્નીનો અને પ્રભુનો અક્ષય અપરાધી છે. પતિકોનું નામ ? કે જે પ્રેમાળ પત્નીને સાચા પ્રેમથી ચાહે તે જ પતિ, પ્રિયાને દેવીનો અંશ માને તેજ પતિ. જે દુષ્ટ પતિ પોતાના ધરમાં પ્રેમમયી પત્ની હોવા છતાં અન્ય સ્ત્રીની કુટિલ અભિલાષા ધરાવે છે અને પોતાની પત્નીને વિના કારણે ત્રાસ આપી કકળાવે છે, તે પતિ નહિ પણ પત્નીત છે; તે ખુદશ નહિ પણ પાપાણુ હૃદયનો પિશાચ છે. ” કુસુમકાન્ત બોલી ઉઠ્યો. કુસુમાવતી હસ્તે વદને બોલી, “ એતો જ્યારે તમે પણ કોઈ પ્રેમિકાને પરણશો, ત્યારે જણાશે કે તમે તેને કેટલા પ્રેમથી ચાહો છો. ” તેના શબ્દોથી સધળાંને હસવું આવ્યું. કુસુમકાન્તે અંબીર મુખે કહ્યું, “ કુસુમ ! જેના હૃદયમાં હજી લગ્ન સંબંધી એક પણ વિચાર ઉદ્ભવ્યો નથી; તેની પ્રત્યે આવું કહેવું એ તમારાં બેવાં સદ્ગુણી કુમારિકાને યોગ્ય નથી. ”

“ શું આપને મારા બોલવાથી ખોટું લાગ્યું ? ”

“ ના, તમારા શબ્દોથી મને ખોટું લાગે જ નહિ. તમારા શબ્દોથી મારા હૃદયમાં અપાર આનંદ થાય છે. તમારા વિશુદ્ધ સ્નેહથી હું સ્વર્ગ સુખ અનુભવું છું. તમારા જેવાં વિદ્વાન, વિવેકી, સુશિલ અને સદ્ગુણી બાળાના સમાગમથી હું મને સંપૂર્ણ ભાગ્યશાળી માનું છું.”

“ અને હું પણ આપના જેવા સ્વદેશહિતચિંતકના સમાગમથી મને પોતાને કૃતાર્થ થએલી સમજું છું.” કુસુમાવતીએ વિનય દર્શાવ્યો.

“ હ્યો, ચાલો હવે સમય ધણો થઈ ગયો છે. ” કહી કુસુમકાન્ત કિંમો થયો. એવામાં જ કુસુમાવતીએ કહ્યું, “ આપ પ્રત્યે મારી એક પ્રાર્થના છે ? ”

“ કુસુમ ! સ્નેહિ પ્રત્યે પ્રાર્થના શબ્દ વાપરવાની આવશ્યકતા નથી. તમારું શ્રેય કરવાને હું સદાકાળ બંધાએલો જ છું. બાબા ! જણાવો કે તમારા હૃદયની શી ઇચ્છા છે ? ” કુસુમકાન્તે પૂછ્યું.

“ મારો વિચાર સંસ્કૃત અભ્યાસ વધારવાનો છે. હું તે જ્ઞાન આપની પાસેથી ગૃહણ કરવાને ઇચ્છું છું, આશા છે કે તમે મને નિરાશ નહિ જ કરો. ” કુસુમાવતીએ જણાવ્યું.

“ અરે વાહરે ! તમે તો આજે ખૂબ ખેલી નાખ્યું ને ? ” કુસુમકાન્તે હસ્તે વદને આગળ કહેવા માંડ્યું, “ તમને એ દિવ્ય ભાષાનું જ્ઞાન આપવાને હું ધણો ખુશી છું. ખોલો બીજું કંઈ ? ”

“ મારે અહિં આવવું પડશે કે આ પમારા મકાને પધારશો ? ”

“ તમારી શી ઇચ્છા છે ? ”

“ આપ મારા મકાને સમય મેળવી પધારો તો ઘણું સાફ. મારા પિતાની પણ એવી જ મરજી છે. હું આપને લેવા હમેશા ગાડી મોકલીશ.”

“ મારે ગાડીની જરૂર નથી. હું હમેશાં સાયકાળ પછી તમને

શિક્ષણ આપવાને આવીશ; કારણકે મારે દિવસે તો ઘણું કાર્ય કરવાનું હોય છે. ”

“ હું પણ મારાથી બનતા પ્રકારે તમારા કાર્યમાં મદદ કરીશ. ”

“ મારા જન સેવાના કાર્યમાં મદદ કરવી એ સ્નેહિની ફરજ છે. હ્યો હવે પધારો. ” કુસુમકાન્તે હસ્તે વદને જવાની રજા આપી. સ્નેહાળ બાલિકાએ સ્મિતહાસ્યથી વદન કરી ગાડી તરફ ગમન કર્યું. ઈદિરા પણ ભાઇની રજા લઈ તેની સાથે ચાલી. નવનિત ત્યાં રહ્યો. વિક્ટોરિયા બન્ને બાલિકાઓને લઈ આશ્રમની બહાર નીકળી. કુસુમકાન્ત અને નવનિત જતી ગાડીને જોઈ રહ્યા. ગાડી દૃષ્ટિ મર્યાદામાંથી અદૃશ્ય થતાં નવનિતે કહ્યું, “ ભાઈ ! કુસુમાવતીનો તારી પ્રયે અપૂરે સ્નેહ છે. પણ જોજો, સંભાળજો; કદાચ સંસ્કૃતના શિક્ષકને બદલે તેના સંસ્કાર પામી વિક્સેલ હૃદયનો પ્રેમ શિક્ષક ના બની જતો. ”

“ નવનિત ! તું સદાએ આવેને આવો જ રહ્યો. જેની આંખોમાં કમળો હોય છે, તે આખા જગતને પીળું જ દેખે છે. તું પ્રતિષ્ઠિત લેખક થયો પણ તારો સ્વભાવ તો બદલાયો જ નહિ, તે ચાલ હવે જમી લઇએ. ” કુસુમકાન્તે કહ્યું,

“ અને ઘેર કોણ ખાશે ? હું ઘેર નહિ જાઉં તો તારી બાબી બુખી તરશી ખેશી રહેશે. તે મારા જમ્યા વિના જમતી નથી; માટે મારે જમવાને તો ઘેર જવું જોઈએ. ” નવનિતે જણાવ્યું.

“ જેવી તારી ઇચ્છા. સાંજે મળીશને ? ” કુસુમકાન્તે પૂછ્યું.

“ હા. ” કહી નવનિત ત્યાંથી ચાલતો થયો. કુસુમકાન્ત બાલિકા અન્નપૂર્ણાનો હાથ પકડી ભોજનગૃહ તરફ ગયો.



પોઝીશનની પીડા.

૧૨

પોઝીશનના ફંદથી, લાલ બન્યા બેહાલ,
કડક સડક જાતે થયા, તોય તજે ન ગુમાન;
જાત પર જુતીમાં પડે, અંતર કરે પોકાર,
તોએ પોઝીશન તણો, દંભ તજે ન ગમાર.

આજકાલના કેટલાક ફેશનેબલ યુવકો હરામહાડકાના થઈ નોકરી
ધંધો કર્યા વિના ઝડપ વચ્ચે પહેરી અક્કડ બની તેમના ખાલી દમામથી
ભોળા જનોને ભરમાવી ધાપ મારવાનો ધંધો આદરી ખોટું પોઝીશન
રાખે છે. બહેને તેમના ખીસ્સામાં એક પાછ પણુ ન હોય, બહેને
તેમના ધરમાં હાંદલાં એક ખીજની સાથે કુસ્તી કરતાં હોય; પણ તેની
પરવાહ એ પોઝીશનવાળા ધાપમારોને હોતી નથી. તેઓ તેમની
જીંદગીનું સાર્થક તો નવાબજાદા જેવા બનીને ફરવામાં, હોટલો, નાટકો,
સીનેમા વગેરે જોવામાં અને પૈસા ખુટતાં કોઈ ગરીબને ગરદન મારવામાં
જ સમાજોલું સમજે છે; પરંતુ તેમનું ખાલી પોઝીશન વધારે વખત
નભતું નથી. જે વખતે તેમના પોઝીશનની પાયમાલી થઈ જાય છે
ત્યારે તેમને પોક મૂકીને રડવું પડે છે. ખોટા પોઝીશનથી વાસુદેવપ્રસાદના
દોસ્તો શાન્તિ અને કાન્તિ દ્રવ્ય વિહીન બની ગયા હતા. આથી
હિંમતો જતાં તેમને પૈસાને માટે અકળામણ થવા લાગી. તેઓએ અનેક
શ્રીમંતોના છોકરાઓ સાથે ત્રિજાંબી તેમના પૈસાનું પાણી કરી તેમને પણ
પ્રભાસ કરાવ્યા હતા. હવે છેવટે વાસુદેવનો વારો આવ્યો હતો. તે ઉજળા ડગ

વાસુદેવને મંત્રમાખીઓની માફક વગગ્યા હતા. વાસુદેવના પિતા હજી જીવતા હોવાથી તેમને હજી સ્વતંત્ર કારભાર મળ્યો નહોતો. તેઓ ભવિષ્યની લાંબી આશા ધારી વાસુદેવના પિતાના મૃત્યુ સમયની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા. આ બંને સંકેત શાહુકારોનાં લક્ષ્યો હતાં. કુટિલ કાન્તિને સદ્ગુણી અને વિનયશિલ્પ પત્ની પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેનું નામ ગુણવંતી હતું. કાન્તિ તરફથી તેને અત્યંત ત્રાસ સહન કરવો પડતો હતો. તે સત્તારીનાં માતાપિતા મરી ગયાં હતાં. પિતાની મિલકત તે સાસરે લાવી હતી. તેમાંની પોણા ભાગની મિલકત તો કાન્તિલાલે ક્યારનીએ ખલાસ કરી દીધી હતી. ગુણવંતી બાકી રહેલી જીજ્ઞ મિલકતમાંથી કરકસર કરી પોતાનું અને પતિનું ગૂજરાન ચલાવતી હતી. દારૂડીયા કાન્તિએ તેનાં સૌભાગ્યભુષણ પણ દારૂ પિવામાં અને જીગાર રમવામાં ગુમાવી દીધાં હતાં; છતાં તે ગુણીયલ બાળા સ્વામીને કંઈ પણ નહિ કહેતાં સંતોષ ધારણ કરી દિવસો નિર્ગમન કરતી હતી. જ્યારે કાન્તિલાલને સંસાર આવી રીતનો હતો, ત્યારે શાન્તિલાલને સંસાર કંઈક ઓરજ પ્રકારનો ચાલતો હતો. શાન્તિલાલને તેના જેવી જ પત્ની મળેલી હતી. તેનું નામ સૌન્દર્યવતી હતું. તે સુધારક માઆપની પુત્રી હતી. તેનાં માઆપ થોડાક માસપર ગુજરી ગયાં હતાં. માઆપનું જોઈ પુત્રી પણ સ્વતંત્ર વિચારની થઈ હતી. તેનાં સુધારક માતા પિતાએ તેને રૂપિયા પંદરસો લઈ શાન્તિલાલ સાથે પરણાવી હતી. તે અંગ્રેજ ચાર ચોપડીયો શીખેલી હતી. બોલવામાં તે વારંવાર અંગ્રેજી શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરતી. તેને રાંધતાં બરાબર આવડતું નહોતું. તે શરીરપર નવનવાં વસ્ત્રો ધારણ કરી ફરવા જતી. તેણે જાતજાતનાં વસ્ત્રો અને મશીનપાલીમના દાગીનાઓમાં અત્યંત ખર્ચ કરી શાન્તિના પિતાએ મૂકેલી થોડીક

પૂંછની પાયમાલી કરી નાખી હતી, પતિ પત્ની સમાન શોખીન હતાં, તેઓ એક બીજાથી જ્ય એવાં નહોતાં. બન્ને જણાં દારૂનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરતાં. જાતજાતનાં ખાનપાનાદી તથા નાટક ચેટક વગેરેના શોખથી આખરે તેમને તેમનું રહેવાનું ઘર વેચી મારી ભાડાના ઘરમાં રહેવું પડ્યું. જ્યાં સૂધી પૈસા પહોંચ્યા ત્યાં સૂધી તે બન્ને જણાં સ્વર્ગીય મુખ ભોગવવા લાગ્યાં; પણ છેવટે પૈસા ખૂટતાં કલેશકંકાશનો પ્રારંભ થયો. સૌન્દર્યવતિ શાન્તિને પૈસાને માટે પાડવા લાગી. તે હમેશાં સાંજના સમયે બજારમાં ફરવા જતી અને મનપસંદ વસ્ત્રો દાગીના વગેરે ઉધાર લઈ આવતી. તેના આવા ખર્ચથી શાન્તિને તેની સાથે દરરોજ તકરાર થવા લાગી; પણ સૌન્દર્યવતી તેનાથી જ્ય એવી નહોતી. શાન્તિ તેને એક શબ્દ સંભળાવે કે તે તરત ચાર પાંચ શબ્દો બોલી તેને અડાવી દેતી. આથી સમય જતાં શાન્તિને મૌન વ્રત ધારણ કરવું પડ્યું. સૌન્દર્યવતી ગૌરવર્ણી યુવતી હતી. તે ચાલુ જમાનાનાં રંગ બેરંગી વસ્ત્રો પહેરી ગળામાં લોકીટ, કાંડે સોનાનું ઘડીયાળ, પગમાં ઉંચી એડીવાળા ખુટ અને હાથમાં છત્રી પકડી બાગ અગીચાઓમાં ફરવા જતી. તેના ફેશનેબલ દેખાવથી અનેક યુવકો તેની તરફ આકર્ષાઈ તેની મુલાકાતને માટે પૈસાનું પાણી કરતા. ચાલાક સૌન્દર્યવતી તેની અણીયાળી આંખોના કાતિલ કટાક્ષથી તેમજ વાક્ય વિનોદથી મોહાંધ યુવકોના પૈસાનું પાણી કરતી. ફેશનના ફેદે ચઢેલા કુદા સમાન યુવકો એ કૃત્રિમ પ્યારની પુતળીનો પ્યાર મેળવવાને મરી પડતા. સૌન્દર્યવતી સઘળાને હાથતાલી આપી પાછળ ફેરવતી હતી. શાન્તિ એ સઘળું જાણતો હતો; પણ પત્નીને પૈસા પેદા કરતી બેઠક કંઈ પણ કહેતો નહિ. એવી રીતના પૈસાથી જ બન્ને જણાં ગુજરો અલાવતાં હતાં. આવી રીતનો તેમનો કાર્યક્રમ ચાલી રહ્યો હતો.

સૌન્દર્યવતી જે પૈસા લાવતી હતી; તે ધરખર્ચમાં વપરાઈ જતા હતા. શાન્તિને માથે દેવું પણ પુષ્કળ થઈ ગયું હતું. તેને બહાર જવું પડતું તો લેણુદારોની ખીકે ગલીકુંચીયોમાં થઈને જવું પડતું. ધરમાં થોડાક દિવસથી અનાજ પણ થઈ રહ્યું હતું. છેલ્લા બે દિવસથી તો તેમણે વિશીમાંથી ખાવાનું મંગાવી ખાઈ લીધું હતું. આવી રીતે ધરમાં અનાજ નહોતું છતાં સૌન્દર્યવતી હમેશાં એકાદ નવીન વસ્તુ ખરીદ કરવાને ચૂકતી નહોતી. આજે સવારનો સમય છે. આઠ વાગી ગયા છે. સૌન્દર્યવતી સ્નાનકાર્યથી પરવારી શરીરને શણુગારવામાં રોકાઈ છે. શાન્તિલાલ ગળામાં ટાઇ કોલર પહેરી આરામ પુરશીમાં પડી વિચાર સમૂહમાં ગોથાં ખાધા કરે છે. તે થોડીક વાર વિચારમાં બેસી રહી ઉભો થયો અને પાસે પડેલી રકેબીમાંથી સીગાર સળગાવી આત્મગત બોલવા લાગ્યો કે, “હવે મારે કરવું શું ? મારી પર લેણુદારોનો કોપ થયો છે. મારાથી બહાર પણ નીકળાતું નથી. વાસુદેવ પાસેથી પણ હાલમાં પૈસાની આશા રાખવી નકામી છે. સાળા માગનારાઓને પણ હવે મારો વિશ્વાસ પડતો નથી. બ્યારે બજારમાં ફરવા જતા ત્યારે સાહેબ પધારો, શેઠ આવો વગેરે માનસૂચક શબ્દોથી પરાણે બોલાવી મંદુરા શબ્દોથી માલ આપતા; પણ ખીરસામાં માલના પૈસાનું બીલ ધાલી રસ્તે પડ્યા કે તરત ત્રીજા ચોથા દિવસથી ઉધરાણી શરૂ થઈ છે. સાળા બહેપારીઓના ઓડ જેવાં ગુમાસ્તાઓને વાયદા કરીએ પણ કંઈ સમજે જ નહિ. ગધેડાની માફક બે દિવસ થયા કે તરત પાછા આવીને ખડા થાય છે અને કહાય કોઈ જેન્ટલમેન ધરમાં બેઠા હોય તો પણ કંઈ સમજ્યા વિના પૈસા લાવો, અસ પૈસા લાવોના પોકારથી પોત્રીશનના કડકા કરી નાખે છે. ધરમાં યૈરી પણ ખર્ચ ઉપર ખર્ચ કરે છે. હાલ ધરમાં અનાજનો પણ એકે દાણો નથી, ત્યારે હવે

મારે કરવું શું ? ” શાન્તિ પુનઃ વિચારમાં પડ્યો. એ અરસામાં બહારથી કોઈએ ખૂસ મારી કે, “ સૌન્દર્યવતીયા ધરમાં છો કે ? ”

“ હા, ”

મુખપર પાઉડર લગાવવાના કાર્યમાં મચેલી સૌન્દર્યવતીએ તરત જ જવાબ આપી પૂછ્યું, “ કોણ હશે વાં ? ”

“ એતો હું કપુરચંદ કાપડીયો, તમારે માટે સરસમાં સરસ વોઇલ લાવ્યો છું. ”

“ ઉપર ચાલ્યો આવ. ” સૌન્દર્યવતીએ કાપડીઆને ઉપર આવવાનું સૂચવ્યું.

શાન્તિના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. તે આત્મગત બોલી ઉઠ્યો, “ ઓ માય લોર્ડ ! આ બૈરી તે શું કરવાને બેઠી છે ? હજી તો કેટલાએ કાપડીયાનું દેવું મારે ચૂકવવાનું છે, ત્યાં આ વળી બીજો ક્યાંથી મૂઓ ? ” આમ બરબડતો શાન્તિ સૌન્દર્યવતીના શૃંગાર સદન તરફ જોઈ રહ્યો. કાપડીઆએ સૌન્દર્યવતી પાસે આવી ખભે ભરાવેલો ગાંસડો છોડી માલ બતાવવા માંડ્યો. સૌન્દર્યવતીએ વોઇલ જોવા માંડી. એવામાં પુનઃ તે કાપડીયો બોલ્યો, “ બાઇસાહેબ ! એ વોઇલ ખાસ આપને જ લાયક છે, પણ ભાવ લગીર આકરો છે. ”

“ કેવો હમ્મંગ છે ? અલ્યા ! તને ભાવ કે તાલ પૂછે છે કોણ ? મારે તો ફક્ત માલ સારો હોય તેજ જોઈએ છીએ. ” સૌન્દર્યવતીએ બપકા ખુંધ કહી કપડું તપાસવા માંડ્યું. દૂરથી જોઈ રહેલા શાન્તિથી રહેવાયું નહિ; તેણે અંદર આવી કાપડીયાને કહેવા માંડ્યું, “ અલ્યા ! માલ સારો હોય તેજ આપજો અને બીજા બતાવતી વખતે એ શેઠાણીના સ્વામિની ગરદન પૂરેપૂરી કાંપજો. શેઠાણી સુંદર છે; તે ફરીફરીને તારા હાથમાં આવનાર નથી. ”

“ બસ એકદમ બોલતા બંધ થાઓ. તમને વચમાં બોલવાનું ડા'પણ કોણ કરાવે છે ? ” સૌન્દર્યવતી છેડાઇ પડી.

શાન્તિ નમ્ર સ્વરે બોલ્યો, “ પણ હું તને કંઈ પણ ચીજ ખરીદવાની ક્યાં ના પાડું છું. તું.....”

“ બીકવાઈટ. જેતા નથી કે અહીં પરાયો માણસ બેઠો છે ? તેની આગળ તું તા શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરતાં શરમાઓ અને એકદમ આ રૂમમાંથી ચાલ્યા જાઓ. ” તેને બોલતો અટકાવી સૌન્દર્યવતી બોલી ઉઠી.

શાન્તિ સ્તબ્ધ બની મનમાં જ બોલી ઉઠ્યો, “ મારા બાપ ! આતો જાણે વકરેલી વાઘણ અને છેડાએલી નાગણ. ભોગ લાગ્યા કે મારાં પાનાં આની જોડે પડ્યાં. ”

“ કેમ શું વિચાર કરો છો ? ” સૌન્દર્યવતીએ પૂછ્યું.

“ હું એ વિચાર કરું છું કે હાલમાં મારો હાથ તંગાશમાં છે. તેથી તમે આવી રીતે દેવું કર્યા કરશો તો પૈસા આપશો ક્યાંથી ? અલ્યા કાપડીયા ! તારે પણ દેવાળું--બેવાળું કાઢવું છે કે શું ? શું તને આ બાઈસાહેબ વિના કોઈ ઘરાકજી મળતાં નથી કે જ્યારેને ત્યારે અહિંજ દોડ્યો આવે છે ? ” શાન્તિએ સફાઈથી બોલી નાખ્યું.

સૌન્દર્યવતી ગુસ્સે થઈ બોલી ઉઠી, “ બસ, આજે તમે માફ સખ્ત ધનસહ કર્યું છે. હું પણ ધણી જ કમનશિય છું કે તમારા જેવા કડક કંથના પનારે પડી છું. જ્યારે ભોકો તેમની સ્ત્રીઓને સુંદર દાગીના તેમજ ફક્કડ વસ્ત્રોથી ફેશનેબલ બનાવે છે, ત્યારે તમે છેક નમાલા બની કંઈ પણ ધંધો કર્યા વિના બેસી રહી મને સતાવો છો. કમાવાની શક્તિ નથી; પણ મીઠામીઠા તો બાર ખાંડીનો ધરાવો છો.

તમે હાલ મારા પૈસાથી જ પેટ ભરો છો એની સમજ છે કે ? હું જ્યારે તમારા પોઝીશનને વાસ્તે મરી મથું છું ત્યારે તમને મારી લગીર પણ દરકાર નથી. બસ હવે હું કાવે એમ કરીશ. કાપડીયા ! જા, ચાલ્યો જા. મારે આજે કંઈ પણ લેવું નથી; ચાલ ઉપાડ તારો ગાંસડો.” સૌન્દર્યવતીએ વોઈલ ફેંકી દઈ કાપડીયાને ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. કપુરચંદ ગાંસડો બાંધી મનમાં શાન્તિને ગાળો દેતો પસાર થયો. હજી તો તે થોડેક દૂર પહોંચ્યો નહિ હોય એટલામાં વળી પાછો એક બીજો માણસ આવ્યો, તે ઘડીયાળી હતો. તેણે ઉપર આવીને કહ્યું, “ બાઈસાહેબ ! હું તમારા માટે એક સોનાનું રીસ્ટવોચ લાવ્યો છું.” આ સાંભળતાં જ શાન્તિનો મિજબાન સો ડીઝી વધી ગયો. તેણે ઉશ્કેરાઈ તે ઘડીયાળી સામે જોઈ કહ્યું, “ ઓ ઇડીઅટો ! તમારે તે કાંઈ બીજો કામ ધધો છે કે નહિ ? શું આ ડેકાણે જ આવવાનું તમારા બાપદાદાને અમે લખી આપ્યું છે કે ? ”

તે ઘડીયાળીએ કહ્યું, “ રોડજી સાહેબ ! તમે મારી ઉપર શા માટે ગુસ્સે થઈ જાઓ છો ? આ બાઈસાહેબે મને વોચ લઈ અહિં આવવાનું કહેવરાવ્યાથી જ હું અત્રે આવ્યો છું.”

“ મી. ઘડીયાળી ! તમને ખબર છે કે ? આ રોડજી તો હાલમાં કડક બની ગયા છે, માટે તમે અત્યારે ચાલ્યા જાઓ, ફરીથી જોઈ લેવાશે.” સૌન્દર્યવતીએ તેને ઇસારતથી જવાનું સૂચવ્યું. ઘડીયાળી જવાને ઉભો થઈ મનમાં બરબડયો કે, “ આવી સુંદર સુંદરીને તે આવો કડકો ધણી ક્યાંથી મળ્યો હશે ? ”

તેના છેલ્લા શબ્દો શાન્તિના કાને પડતાં જ તેનો પિત્તો ખસ્યો. તે મોટા અવાજે બોલી ઉઠ્યો, “ એ લુચ્ચા ! કડકો કોને કહે છે ? ”

“ તને, સાળા ! ઉઝળા ડગ. ” કહી ઘડીઆળી સમય વર્તી
અપાટાબંધ પસાર થઈ ગયો. શાન્તિને ઉશ્કેરાએત્રો જોઈ સૌન્દર્યવતી
બોલી, “ તમે આટલા બધા ગુસ્સે શા માટે થઈ જાઓ છો અને
આવી રીતે ચક્રમવેડા કેમ કરો છો ? ”

“ હું દેવાથી ચક્રમ બની ગયો છું અને તારા પ્રતાપે માંડું
પોઝીશન પણ ગુમાવી બેઠો છું. ” શાન્તિએ અકળાઈને કહ્યું.

“ મહેરબાની કરીને તમે માંડું નામ ગિલકુલ દેશો જ નહિ.
તમે નાણાં વિના હાલ મારા પૈસાથી તાગડધિન્ના કરો છો એ કંઈ
ખ્યાલમાં છે કે ? ખીસ્સામાં એક રાત્રી પાછ તો છે નહિ; છતાં ખાલી
દમ શા માટે રાખો છો ? એતો હજી હું સારી છું કે તમારા સઘળા
શબ્દો સહન કરું છું; બાકી ખીજ કોઈ હોય તો મારે લાત અને
કરે વાત. માટે હવે પ્રભુને ખાતર મને વધારે સંતાપશો નહિ; નહિ
તો મારે અહિંથી પસાર થઈ જવું પડશે. ”

“ તો તેથી શું થઈ જશે ? તું જશે કે તરત તારી બહેન ખીજ
કોઈ આવશે, સમજી ? ” શાન્તિએ રોફ બતાવ્યો.

“ તમારા જેવા લુખ્ખા લાલના કપાળમાં હવે કોઈ હલામ પણ
દેનાર નથી. તમાંડું પોઝીશન સઘળા સારી રીતે જાણે છે. ”

“ વાંડું હવે સઘળો બડબડાટ બંધ કરી મારે માટે ચ્હા તૈયાર
કર, ચ્હા પીધા વિના મને કંઈ સજીવું નથી. ”

“ તમારે એકલાને થાય એટલી જ ચ્હાની ભૂખી ડખ્યામાં પડી
છે. મારે અત્યારે મારી એક બહેનપણીને ત્યાં જવાનું છે. હું ત્યાં ચ્હા
પી લઉંશ. તમે તમારે મન પસંદ ચ્હા કરી પી લેજો. ”

“ પણ આજે ખાવાને માટે કેમ કરીશું ? ”

“ તેમાં હું શું કરી શકું ? અનાજનો એક પણ દાણો ઘરમાં નથી. તમે જ્યાં સૂધી અનાજ નહિ લાવો, ત્યાં સૂધી હું પણ મારી સાહેલીને ત્યાં જ જમવાનું રાખીશ.”

“ ત્યારે મારે ખાવું શું ?

“ ચ્હા, બિસ્કીટ, ચણા, દાળીયા વગેરે જે કાંઈ મળે એ ઉપર ચલાવી લેજો. હ્યો સાહેબજી ! હું હવે જાઉં છું, મારે જવાનો ટાઇમ થયો છે. ” કહી તેણે ત્યાંથી ઉડી ફેસનેબલ પોશાક પહેરી લીધો. તે પછી તેણે દાદર આગળ આવી ખૂટ પહેર્યાં, પશુ નીચા નમ્યા સિવાય ખૂટની દોરી કેવી રીતે બાંધી શકાય ? તેણે હસ્તે વદને શાન્તિ સામે જોઈ કહ્યું :—“ ડીયર ! જરા આમ આવજો, હું અત્યારે નીચી નમી ખૂટની દોરી બાંધી શકું એી સ્થિતિમાં નથી, તો મહે-રયાની કરી તમે મારે માટે જરીક તસ્દી લ્યો. ”

“ હવ તારું સત્યાનાશ જાય રાંડ. પિશાયશી ! ” શાન્તિ મનમાં બડબડી તેની પાસે ગયો. તેણે તેને વધારે ચીકવચી યોગ્ય ધાર્યું નહિ. તે જો કે બહાર ખાલી પોઝીશન રાખતો; અને અંદરથીએ મહા કાર-સ્થાની હતો; પણ તેને હાલ બૈરીપર આધાર રાખ્યા વિના ચાલી શકે એમ નહોતું. તે નીચે બેસી પત્નીના પગમાંના ખુટની દોરીયો બાંધવા લાગ્યો. એવામાં જ નીચેથી કોઇએ ખૂમ મારી, “ અરે શાન્તિલાલ ઘરમાં છે કે ? ”

શાન્તિ ચમક્યો. તેણે ધીમે અવાજે સૌન્દર્યવતીને કહ્યું, “ ડીયર ! તું જરાક થોભી જા. મને કોઇક ઉધરાણી વાળો આવ્યો હોય એમ સમજાય છે. ”

“ તેમાં મારે શું ? તેને તેનું ખીલ ચૂકાવી આપશો એટલે તરત આલ્યો જશે. ”

“ પણ અત્યારે મની (પૈસા) લાવવા ક્યાંથી ? ડીયર ! તું આ બારી બહાર ડોકીયું કરીને જો કે તે કોણ છે ? જો ઉધરાણી વાળો હોય તો તેને કહી દે કે શેઠ અત્યારે ઘરમાં નથી. ”

“ હું એવી રીતે જુદું બોલી ગોડ (પ્રભુ) ની ગુન્હેગાર થનાર નથી. ” એવામાં પુનઃ અવાજ આવ્યો, “ અરે અંદર કોણ છે કે નહિ ? ”

“ કોણ છે ? ” સૌન્દર્યવતીએ બારી બહાર જોઈ પૂછ્યું.

“ શેઠ ઘરમાં છે કે ? ” બહાર ઉભેલા માણસે પૂછ્યું.

“ હા, છે. ” સૌન્દર્યવતીએ જણાવ્યું. શાન્તિ ગભરાઈ મનમાં બોલી ઉઠ્યો, “ હવે તારૂં ખરાબ થાય રાંડ ચૂડેલ. જો પેલો મિત્રબંધાર કદાચ આવ્યો હશે, તો જરૂર માંડ પોઝીશન જશે અને મારી ફજેતીનો ફાળકો આપ્યા મહેલ્લામાં ફરી વળશે. ” શાન્તિ ધ્રુજવા લાગ્યો. બહાર ઉભેલો માણસ ઉપર આવ્યો. તેને જોઈ શાન્તિનો ભય દૂર થયો. એવામાં સૌન્દર્યવતીએ રવામથી પૂછ્યું, “ તું કોણ છે ? તારૂં શું નામ છે અને શેઠની પાસે કેમ આવ્યો છે ? ”

“ હું હજમ છું. માંડ નામ અમથો છે. હું શેઠની પાસે હજમતના પૈસા લેવાને આવ્યો છું; કારણ કે મારા પૈસા ચઢી જવાથી શેઠ હવે મારી પાસે હજમત કરાવતા નથી અને જુદા ધોપા કસે છે. ” હજમે જણાવ્યું.

“ મારા બેટા આ હજમે તો પોઝીશન બોલવા માંડ્યું. ” આમ મનમાં બોલી શાન્તિએ તેને કહેવા માંડ્યું, “ યુ સ્ટુડિડ બારબર ! તું શા માટે શેઠાણીના આગળ જુદું બોલે છે ? તને ખરાબર સેવિંગ (હજમત) કરતાં નહિ આવડવાથી જ મારે બીજી શોષમાં જવું પડ્યું છે. મહેં તારૂં બીલ આપવાને પણ કદી ધોપો કર્યો જ નથી. જા, કાલે

આવીને તારા જે પૈસા મારી પાસે નીકળતા હોય તે લઈ જાજે. ”

“ એ મહેરબાન ! તમારી એવી કાલ્પો તો બહુ મધ; હવે નહિ ચાલે; માટે મહેરબાની કરીને આજે માંડે બીલ ચૂકાવી આપો. ” અમથાએ જણાવ્યું.

શાન્તિ ગુસ્સે થઈ બોલી ઉઠ્યો, “ યુ શેષમિત્તેસ હજમ ! બોલતાં કાલ્પો કે શું ? ”

“ એ સાહેબ ! હું તો કંઈએ કાલ્પો નથી; પણ તમે કાલ્પો છો કે જેથી બધે વરસથી હજમવના પૈસા ધાત્રી મૂકી વાપદા કરો છો. ” અમથાએ જણાવ્યું.

“ યુ અમથા ! હોદ્દ પોર ટંગ, (તારી જીમ બંધકર.) નહિ તો મારો મિત્તજ હાથથી જશે અને તેથી કદાચ હું લાસ્ટ પોઈન્ટ પર જઈશ. ” શાન્તિ ગુસ્સે થઈ બોલ્યો.

“ તમારો પોઈન્ટ જય જહનમની ખાડીમાં. જહી હજમતના રૂપિયા આપીલો. ”

શાન્તિ ગભરાયો. તે આત્મગત વિચારવા લાગ્યો કે, “ મારો બેટો આ ચસ્કો તો જાતપર ગયો. તેના અવાજથી મહેલના લોકો આવી ચઢશે તો મારી ફજેતી થશે. રાંડે પણ હાથે કરીને પોત્રીશન પાયમાલ કરવાનો ધંધો માંડ્યો છે. લાવ આ હજમને આજે તો સમજાવી કાઢું. ” આમ વિચાર ગોઠવી શાન્તિએ નમ્ર અવાજે તેને કહેવા માંડ્યું, “ અલ્યા અમથા ! તને સારા ખોટા માણસનું કંઈ જ્ઞાન છે કે નહિ ? તું આમ આટલો બધો અકળાઈ શાને જાય છે ? આજે હું તને પૈસા તો આપત, પણ મારી પાસે સો રૂપિયાનું નોટ છે, તે કાલે વટાવવાનું છે. માટે તું જરૂર આવતી કાલે આવી તારા

પૈસા લઈ જજો. તે ઉપરાંત હું એ રૂપિયા પ્રેઝન્ટ આપી તને ખુશ કરીશ. સમજ્યો ભાઈ ?”

અમથો ઇનામની લાલચે કંઈ નહિ બોલતાં સલામ કરી ચાલતો થયો. તે ગયો કે તરત શાન્તિ મનમાં બરબડયો કે, “ બચ્ચા ! આજ તો જાઓ; તમારા માટે કાલે વળી કંઈ નવો પોઈન્ટ શોધી કાઢીશું.” આમ બડબડી તેણે સૈન્દર્યવતી સામે જોઈ કહ્યું, “ કેમ ડીયર ! મારો પોઈન્ટ જોયોને ? ”

સૈન્દર્યવતી અકગાઈને બોલી, “ તમારા પોઈન્ટથી તો પ્રમુ તોબાલ ! તમારા ઇડીએટ લેણદારોથી પણ હું કંટાળી. તમે માગ લસ બન્ડ (ઘણી) કહેવાઓ છો, એટલે મારાથી કંઈ વધારે બોલાવું નથી; માટે જે તમે સુખમાં રહેવાને ઇચ્છતા છો, તો હવે કંઈક નોકરી બોળી કાઢો. આવી રીતે લોન્ગ ટાઈમ સૂધી ચાલી શકશે નહિ. ”

“ ડીયર ! જે પોઝીશનવાળા નોકરી કરશે તો સૂર્ય પશ્ચિમમાં ડગશે. એક નજીવી નોકરી કરી પોતાનું પોઝીશન પાયમાલ કરનાર ખરેખર મૂર્ખ છે. તેણે પહેરેલાં ચરમાં, ટાઈ, કોલર વગેરેમાં ધૂળ પડી. માંડે પોઝીશન સાકોઈ જાણે છે. હું બહાર શેક કહેવાઉં છું. ભણે આ જીવ જીવ પણ મારાથી હવે નોકરી નહિ જ થાય. છટ નોન્સન્સ નોકરી. સાલી એ નોકરી જ બહાદુરોને બનાવે છે છોકરી. ” શાન્તિ હસવા લાગ્યો. સૈન્દર્યવતી રોષમય મુખે બોલી ઉઠી, “ તમે નોકરી નહિ કરો તો લેણદારોને આપશો ચું ? જે તમે તેમને પૈસા નહિ આપો તો તમારીપર દાવા થશે; અને પછી જેલમાં જવું પડશે, તેનો કંઈ ખ્યાલ છે ? ”

“ ડીયર ! દિવાની કોર્ટ તો ખાસ અમારા જેવા પોઝીશન વાળાઓને માટે જ છે અને જૂલ છે તે તો અમારું આનંદનું ધામ છે. ”

“ પણ પૈસા પેદા નહિ કરેતો તમારા પેટમાં શું ખૂજો મૂકશો ?
અરે જરીક વિચારીતો જુઓ કે આજકાલ કેટલાએ દિવસથી તમારી
પાસે એક રાતું દોઢીયું પણ છે કે ? છેવટે પૈસા વિના તમારા પોઝીશ-
નની પાયમાલી થઈ જવાની એ ખચીત યાદ રાખજો. ”

“ અરે પૈસાને પૂછે છે કોણ ? પૈસોતો પોઝીશનનો ગુલામ છે
ગુલામ. પોઝીશન છે તે જ પૈસા છે; સમજી માય ડિયર ? ”

તમારા પોઝીશનમાં આગ લાગે. તમારા જેવા અજ્ઞાન, ગમાર
પોઝીશનવાળાઓથી તો ગરીબજનો લાખ દરબજે સારા હોય છે કે
જેઓ ખિયારા દેવું કરી મહા મુશીબતે બણી ગણી મેટ્રીક પાસ થઈ
ધંધે લાગી જાય છે અને દરમાસે વીસ પચિસ રૂપિયા પેદા કરી
પોતાના ફેમીલીનું પાલન કરે છે. ”

“ અરે તારા સમજવામાં ફેર છે. મેટ્રીક થએલા હાલ ધણાએ
આથડે છે. આ સમયમાં તો બજેલાઓ કરતાં અમારા જેવા ગણેલા
પોઝીશનવાળાઓ જ સઘળે પૂજય છે અને રસ્તે ચાલતાં સામા માણ-
સાની સલામો ઝીલતાં હાથ-માથુ થાકી જાય છે. ડીયર ! સાંભળ,
બજેલાઓનો ભવાડો,

મંદ પડ્યા મેટ્રીકથી, ખી, એ, બન્યા બેહાલ;

એમેની અંતર પીડા, બજે દીન દયાળ.

સમજી ? તેઓના કરતાં તો હું ધણોજ સારો છું કે આ ઉજળાં
કપડાં પહેરી મારું અને તારું પોઝીશન સારી રીતે સંભાળી શકું છું. ”

“ એતો બજે બધું ખરું, પણ ઘરમાં ધી નથી, અનાજ નથી
તેમ આગ સળગાવવાને સાકડાનો અથવા કોલસાનો એક કટકો પણ
નથી, એ સઘળું પૈસા વિના લાવશો ક્યાંથી ? ”

“ તે સઘળું લાવવાને મારે પણ મ્હેં એક પોઈન્ટ ધારી મૂક્યો

છે. ડીયર! તું જોયા કરજો કે બે ત્રણ દિવસમાં સઘળી વસ્તુએ આવે છે કે નહિ.”

“ત્યારે આજે શું ચ્હા મિસ્કીટથી અથવા તો દાળીયા ફાકીને ચલાવી લેશો?”

“યસ, તે પણ પોઝીશન જાળવવાનો એક જાતનો ન્યુ પોઝન્ટ છે.” એવામાં જ વળી પાછા કોઠાએ આવી જૂમ મારી, “અરે શાન્તિલાલ ઘરમાં છે કે?”

“ઝોહ! એ વળી કોણ મુઝો હશે?” શાન્તિએ બડબડી પત્નીના સામે જોયું. સૌન્દર્યવતીએ તીરછી આંખ કરી કહ્યું, “પોઝીશન સાચવનાર કોઈ ઉધરાણીવાળો હશે. ડીયર! લગીર બારી બહારતો જુઝો.”

“નહિ, તેને આવવું હશે તો ઘણોએ અંદર આવશે.....” શાન્તિ આગળ બોલે એટલામાં તો બહાર ઉભેલા માણસે મોટી જૂમ મારી પૂછ્યું, “અરે! શાન્તિ ઘરમાં મૂઝો છે કે નહિ?”

“ઓ માય ગોડ! મ.ફે બેટું પોઝીશન પાયમાલ થશે કે શું?” આમ બોલી તેણે બારીએ આવી પૂછ્યું, “અધ્યા! કોણ છે?”

“એ તો હું ચૂનીયો.” કહી તે માણસ દાર ઉઘાડી ઉપર આવ્યો.

“અધ્યા ચૂનીયા ચ્હાવાળા! તું પણ બોલતાં ફાટયો કે શું?”

“શું છે સાહેબ? દમ શાને ભરાવો છો?”

“યુ ટી વાલાસ લાઇક જીનીઆસ! બોલતાં નથી શીખતો?” શાન્તિએ તેની તરફ ધક્કો જઈ રોષથી પૂછ્યું.

“સાહેબ! દૂર ઉભા રહીને વાત કરો. જૂત જોયા તો તમે કહેવાઓ કે ચ્હાનાં ઠોમરાં તમારા હોજરામાં નાખી પૈસા આપતી વખતે ધક્કા ખવરાવો છો. એ શું તમારી રીત કહેવાય કે?”

પાસે ઉભેલી સૌન્દર્યવતીએ શાન્તિની નજીક જઈ ધામેથી કહ્યું,
“ હવે જોઈ છું કે તમે તમારૂં પોઝીશન કેવી રીતે સંભાળી શકો છો ? ”

શાન્તિએ તેના કહેવાપર ધ્યાન નહીં આપતાં કહ્યું, “ એ
ચૂનીયા ! હું સમજું સમજું છું. જા, દસમી તારીખે આવીને તારૂં
બીલ લઈ જાજે. ”

“ સાહેબ ! હવે તો મહેરબાની રાખો. તમારી એવી દસમી-
ઓતો દસ ગઘ અને આજે તમારૂં બારમું અરે બારમી થઈ. માટે
મહેરબાની કરીને પૈસા આપીદો, નહીંતો બજારમાં નીકળશો તે વખતે
કોટ, ટોપી ઉતારી લઈ તમારૂં પોઝીશન બગાડી નાખીશ. સમજ્યા ? ”

“ બાઈ ! તું ધીરો પડ અને મારા બે શબ્દો સાંભળ. મહેં તારા
પૈસા અત્યાર સુધી રાખી મૂક્યા; તેમાં એક જાતનો પોઇન્ટ હતો અને
તે ખાસ તારા મલકાને માટે જ હતો. તેમ છતાં જો તારે પૈસા લેવા
હોય તો જરૂર કાલે આવજો. મારી પાસે આજે પૈસાતો છે પણ પેટીની
ચાવી આ શેઠાણી પાસેથી પડી ગઈ છે; તેથી હું અત્યારે તને
આપવાને લાચાર છું. ”

“ ઠીક છે, હું આજે તો જાઉં છું; પણ કાલે પાછો જનાર
નથી. જો મને કાલે બીલનાં નાણાં નહિ મળે તો પછી હું જો તો જેવું
કરીશ. ” આમ કહી તે ચલાવાળો ચાલ્યો ગયો. તે પછી શાન્તિએ નીચે જઈ
કમાડપર સાંકળ ચઢાવી ઉપર આવી રમાલ વડે બુખપરથી પસીના લુછી
સૌન્દર્યવતી સામે જોઈ કહ્યું, “ ખરેખર મારા કમનશીમે જ હું આજે
મકાને રહી ગયો કે જેથી પોઝીશન જવા વખત આવ્યો. હું.....”
તે હજી આગળ એક શબ્દ બોલે એટલામાં તો કોઈ ત્રીજા માણસે
આવી નીચેનું બારણું ખખડાવી ખૂબ મારી પૂછ્યું, “ અરે ઘરમાં કોન છે ? ”

“ ઓ મારા બાપ ! એ વળી કોણ આવ્યો હશે ? ”

“ પોઝીશન વાળો. ” સૈન્દર્યવતીએ ધીમેથી જણાવ્યું.

“ ડીયર ! જો તો ખરી કે તે કોણ છે ? મને તો તેનો અવાજ ખેલા નસરવાનજી દારવાળાના ગુમાસ્તા રૂસ્તમ જેવો લાગે છે. જો તે આવ્યો હશે તો મારા ભોગ મળશે. તે સાળો મોટા મોટા ઘાંટા પાડી દારૂના પૈસા માગશે. મારા બાપ ! આજે તો લેણદારોનો રાફડો ફાટ્યો છે; અને મની વિનાના પોઝીશન પર દૈવકોષ થયો છે.....” એ અર-સ્સાનાં પુનઃ ગહાર ઉભેલા માણસે જોરથી કમાડ ધકકેલી ખૂમ મારી, “ અરે ડેવાલીયો શાન્ટિ ઘેરમાં ટલીયો છે કે નહિ ?”

“ ડીયર ! સી થોર પોઝીશન. ” કહી સૈન્દર્યવતીએ ઉપરથી પૂછ્યું, “ કોણ છે ?”

“ એટો હું રૂસ્તમ, ડરવાજો ખોલો. ”

“ ઉભો રહે ઉઘાડું. ” કહી સૈન્દર્યવતી દાર ઉઘાડવા નીચે ગમ.

“ ઓ માય લોર્ડ ! હવે પોઝીશન સાચવવું ઘણું જ મુશ્કેલ થઈ પડશે. એ સાલો આજે પૈસા લીધા વિના જશે જ નહિ. ” શાન્તિના મુખ પર ગંભીર છવાઈ ગઈ. રૂસ્તમ અને સૈન્દર્યવતી ઉપર આવ્યાં. શાન્તિએ નરમ બની એક ખુરશીમાં બેસી કહ્યું, “ રૂસ્તમ ! આવ, આ ખુર-શીમાં બેસ. ”

“ હ્યોજી. આ બેયો. ખોલો હવે કાંય કહેવા માગો છ ?”

“ હો આય સીગારથી તારા બેગને જરીક શાન્ત કર. ” શાન્તિએ તેને સીગાર આપવા માંડી; પણ તેનો સ્વીકાર નહિ કરતાં રૂસ્તમે કહ્યું, “ મારે સીગાર પીવી નહી. ટમે મહેરબાની કરીને રૂપિયા આપીદો. આય ઉઘરાની કરી કરીને મારા બુટ બી ફાટી ગીયા. ટમારા જેવા ઉજલા હાથ મહેતો કેયેબી જોયા નહિ બા. ”

“ ખીલ લાવ્યો છે ?” શાન્તિએ રોફ માથે,

“ લે, આ રહ્યું ખીલ. ” કહી રસ્તે ખીલ તેની તરફ દેંદ્યું. શાન્તિએ તેમાં જોઈ કહ્યું, “ આમાં મને જૂલ લાગે છે. મારે હિસાબ ફરીથી તપાસવો પડશે. ”

“ ટારે હિસાબ તપાસવો હોય, ટો ચાલ રૂપિયા લઈ શેષ પાસે. ”

“ જા, હું આવતી કાલે આવીશ. ”

“ હવે ટારી કાલ બાલ નહિ ચાલે બા. ભણેમાનસ થઈ અખીને અખી રૂપિયા ગતી દે. ડાર પીને ટો મોટો રાજા હઈ પડતો હુનો અને હવે રૂપિયા આપટી વખટે આમ કાંય કરેછ બા ? ”

“ રસ્તમ ! તું ધામેથી બોલ, આ હિંદુનો મહેલો છે. કાલે એમ શું બક્યા કરે છે ? ”

“ સચલા હિન્દુઓ ટને જાણે છે બા, કે હું ડાર ખૂબ દેંદ્યું. ચાલ હવે ખીજી લાયરી જવા ડઈ મારું ખીલ ચૂકાવી આપ. હું આજે રૂપિયા ગન્યા વિના જવસ નહિ; સમજીઓ ? ચાલ રૂપિયા ગતીદે. ”

શાન્તિનું મુખ ઉતરી ગયું. તેણે સૈનદર્પવતી સામે જોયું. સૈનદર્પવતી મુખપર રમાલ ઢાંકી હસવા લાગી. એવામાં પુનઃ રસ્તમે ડાંગા ધુરકાવી કહ્યું,

“ કાંય બાવા ! રૂપિયા આપે છે કે નહિ ? ”

“ અહ્યા રસ્તમ ! તને કંઈ જાન છે કે નહિ ? ઉધરાણી આવી નીતે કરાતી હશે કે ? જા; હું કાલે આવીને તારા શેકને રૂપિયા આપી જઈશ. ”

“ નહિરે જી. હું આજે રૂપિયા લીધા વિના જવસ નહિ. હું ટો આ બેથો ? ”

શાન્તિ આત્મગત બોલી ઉઠ્યો, “ મારો બેટો આતો અડીંગા લગાવીને પોઝીશન લેવા બેઠો, મારે હવે મને પણ કરવા દે દમનો પોઈન્ટ. ”

આમ બોલી શાન્તિ ગજી ઉઠ્યો, “ એ રસ્તમ ! હું તને કહું છું કે તું અત્યારે ચાલ્યો જા. માણસને ઓળખતો નથી કે જેમ રાત્રે તેમ બક્યા કરે છે? મને તારા શેઠની શરમ આવે છે; નહિતો ક્યારે નોએ ધકકો મારીને બહાર દાઢી મૂક્યો હોત. ”

રસ્તમ છેડાઈ પડી મોટેથી બોલ્યો: “ એલા! દમ કોને બીડાવેછ? હું કાંઈ એમજ પૈસા લેવાને આવીયો નહી. ડારના ડોઝ પેટમાં નાખી હવે ના કહેછ કે? હું ટારાથી લગીર પણ ડરી જવસ નહિ. ત્હેં આ કાલર અને નેકતાઈ લગાવી એથી હું મારા પૈસા છોડી દેવસ કે? સાહુકારનો ખેતો હોય તો ખીલ આપી દે, નાહ તો હું જોયાં જેવું કરસ. ”

“ મારો દિકરો! આતો હાઈ ગયો; હવે શું કરવું? ” શાન્તિ આત્મગત બડબડી તેને કહેવા લાગ્યો, “ અરે તુંતો બહેપારીનો નોકર છે કે બીખારીનો? સાલા! તને કાંઈ બોલતાં જ આવડતું નથી. ચાલ, આ મેડાપરથી એકદમ નીચે ચાલ્યો જા. ” શાન્તિ ગુસ્સે થઈ તેના નજીક આવી ખમીસની બાંહો ચઢાવવા લાગ્યો. રસ્તમ તેનાથી જાણ એવો નહોતો. તે બીખારી શબ્દ સાંભળી રાતોપીળો બની પોતાની જગાએથી ઉભો થઈ બોલી ઉઠ્યો, “ એ સાલ્લા ધાસલેતીયા! બીખારી કાણુને કહેવજ? બીખારીતો ટારો બાપાજી થાય. સાલ્લા સફેત સાહુકાર! નાનાવતીની દૂમ! ગુસ્સો કાંય કરેછ? ગુસ્સો લાગટો હોય ટો ટારા બપાવાજીનું ડારનું બીલ ચુકવી દેને? ગથીઆ! હું તને બોલખુંછ. લાવ મારા પૈસા. ” કહી રસ્તમે તેનું ધોતીયું પકડી ખૂસો પાડવા માંડી. ગડબડથી મહેઠાનાં લોકો તેના ઘર આગળ ભેગાં થયાં. શાન્તિ સૌની સાથે લડેલો હોવાથી તેના ઘરમાં કોઈ ગયું નહિ. સપ્તગાં બહાર ઉભાં રહી તમાસો જોવા લાગ્યાં. ઉપરના બામમાં શાન્તિ અને

રૂસ્તમનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. શાન્તિ શરીરે અલભસ્ત હતો. તેણે રૂસ્ત-
મને ઉપાડી જમીનપર પટક્યો, તરત રૂસ્તમે પણ ઉભા થઈ તેને ગળચી-
માંથી પકડ્યો. તેણે કાલરપર બાંધેલા ટાઇની ગાંઠ ખેંચાવાથી ગળું
ફાંવા લાગ્યું. રૂસ્તમે તેને ખેચાર મૂક્યા લગાવી દીધા. આપું જોઈ
સૌન્દર્યવતીએ નજીક દોડી આવી રૂસ્તમનો હાથ ખેંચી પતિને છોડાવી
કહ્યું, “ રૂસ્તમ ! આ શું કરે છે ? તારે એમના જેવા થવું
નહિ જોઈએ. હે, હું તારા બીલના પેટામાં મારી આ સોનાની બંગડી
આપું છું તે લઈતું અત્યારે ચાલ્યો જ. હું પૈસા આપી બંગડી પાછી
લઈ જઈશ. ” સૌન્દર્યવતીએ કાંડેથી બંગડી કાઢી તેને આપી.
રૂસ્તમે બંગડી લેતાં કહ્યું, “ આ ગીલીતવાત્રી તો નથી ને ? ” રૂસ્તમે
બંગડીને ચારે તરફથી તપાસી. એવામાં વળી પાછો તેને કંઈક
વિચાર આવતાં બંગડી પાછી આપતાં કહ્યું, “ બાઈ ! આ તમારી
બંગડી પાછી લેજો, આ પોઝીશનવાલો શાન્તિ કદાચ મારી પર
ચોરીનું ટોમટ મૂકે તો હું નાહકનો મારીઓ જાઉં. ”

સૌન્દર્યવતીએ બંગડી લઈ હાથે પહેરી. એ અરસામાં જ વાસુદેવ
પ્રસાદ સાયકલપર સ્વાર થઈ ત્યાં આવ્યો. લોકોનું ટોળું એકત્ર થએલું
જોઈ તે આશ્ચર્ય પામ્યો, અને સાયકલ બહાર મૂકી અંદર ગયો. તેને જોઈ
સૌન્દર્યવતીએ ઉભી થઈ ‘ આવો, પધારો ’ વગેરે સન્માનસૂચક શબ્દોથી
વધાવ્યો. દૂર ઉભેલા રૂસ્તમે તેને ઓળખી સલામ કરી. વાસુદેવે તેની
સામે જોઈ પૂછ્યું, “ રૂસ્તમ ! અહિં કેમ આવવું થયું છે ? ”

“ સાહેબ ! બીલ લેવાને આવીયો હતો, એવશ્યને ત્યાં ઉધરાની
દરતાં મારા ટાંટીયાબી ધસાઈ ગયા. ”

“ કેટલું બીલ છે ? ”

“ દોરસો રૂપિયા. ”

“જા, આવતી કાલે મારા બંગલે આવી લઇ જાજે.”
વાસુદેવે કહ્યું.

“બહુ સારૂ શેત્રંગ.” કહી રસ્તમ સલામ કરી ત્યાંથી ચાલતો થયો. તે નીચે આંચ્યો. બહાર ઉભેલાં માણસો તેની આસપાસ ફરી વળી પૂછવા લાગ્યાં કે, “ભાઈ! શું હતું? તમે શાની તકરાર કરતા હતા?”

રસ્તમ વાસુદેવની બીકે કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વગર ચાલતો થયો. માણસો વેરાઈ ગયાં. ઉપર ખુશીમાં બેઠેલા વાસુદેવે સૌન્દર્યવતી સામે જોઈ પૂછ્યું. “ભાભી સાહેબ! આજે કંઈ નવાબુની થઈ છે કે શું?”

સૌન્દર્યવતીએ સ્મિતહાસ્ય કરી કહ્યું, “હા, આજે તમારા મિત્રનું પોઝીશન ગયું.” તે આગળ બોલે એટલામાં તે શાન્તિએ તેની નજીક આવી કહ્યું, “ભાઈ! આજે તો મારી ઉપર દૈવકોપ થવાથી લેણદારોનો દરોરો પડ્યો હતો; તેમાં આ સાલા રસ્તમે તો ખુબ કરી દોસ્ત! આજે તમારો મારી ઉપર મોટો ઉપકાર થયો છે.”

“ભાભી સાહેબ! આ શું કહે છે?” વાસુદેવે કાતીવદ્રષ્ટે સૌન્દર્યવતી સામે જોઈ પૂછ્યું. સૌન્દર્યવતીએ અતેક ચાળા ચટકા કરી વિગતવાર વાત કહી સંભળાવી. વાસુદેવ ખૂબ હસ્યો. શાન્તિએ તેની આગળ રોડણાં રડી પોતાનું સઘળું દેવું ચુકાવી આપવાની વિનંતી કરી. વાસુદેવે સૌન્દર્યવતી સામે જોયું. સૌન્દર્યવતીએ તેના વરદ કાતલ નજર ફેંકી પતિની એ પીડા દૂર કરવાનું ઇસારતથી સમજાવ્યું. વાસુ દેવે તેના દેવાનો સરવાળો કર્યો. કુલ દેવું બારસો રૂપિયાનું નીકળ્યું. વાસુદેવે પોતાના ખાતાવાળા પર એક ચિઠ્ઠી લખી આપી તેને તેજ વખતે રૂપિયા લેવા મોકલ્યો. શાન્તિના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તે તાબડોતોબ કપડાં પહેરી રવાને થયો.

પ્રેમ લીલા કે પાપ લીલા ?

કળીયુગ કેરા રાજ્યમાં, કંઈ કંઈ થાએ કેર,
ધર્મ નીતિનાં મુખ સૌં, થયાં હળાહળ ઝેર.

શાન્તિના ગયા પછી વાસુદેવ અને સૌન્દર્યવતી આડી નગરે
એક ખીજની તરફ જોતાં મૌન ધારી બેસી રહ્યાં. તેમના મનમાં અનેક
પ્રકારના વિચારો સ્થાન લેવા લાગ્યા. સમય જતાં વાસુદેવ દૈવિક નગરે
એ મનમોહક સુંદરી તરફ જોવા લાગ્યો; અને અંતે ગૌરબદ્ધ રમણી અને
એકાન્ત સ્થાનના પ્રસંગથી તે વિશ્વળ બન્યો. તેની આંખો રાતી
જણાવા લાગી. સૌન્દર્યવતીની પણ એવી જ અવસ્થા થઈ રહી હતી.
વાસુદેવ સાથે પ્રેમ બાંધવાથી સારા પૈસા વાપરવાને મળશે ધારીને
તેણે કેટલાએ દિવસથી તેની સાથે પ્યાર બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.
તે જ્યારે જ્યારે વાસુદેવનો મળતી ત્યારે તેની ચંચળ ચક્ષુઓનાં કાતિલ
કટાક્ષ ફેંકી તેનું હૃદય વિંધતી અને તેને અનેક પ્રકારના મધુરા શબ્દોથી
બોલાવતી. આથી દિવસો જતાં વાસુદેવ તેનામાં મોહ મુગ્ધ બન્યો.
આજે તેમને અમૂલ્ય સમય મળ્યો હતો. બન્ને તેમની કુટિલ ઇચ્છા
પૂર્ણ કરવાને ઇચ્છતાં હતાં; પરંતુ એક ખીજની પ્રત્યે હૃદયની ઇચ્છા
ગ્રહીત કરવાનું સાહસ કરી શકતાં નહોતાં. સૌન્દર્યવતી સુગંધમય રૂમાલ
વારંવાર મુખપર ફેરવી તેની આંખો થનક-થનક નચાવતી હતી. તેનું
ગૌર બદ્ધ પુલકાયમાન થઈ રહ્યું હતું. તે અન્નભેલી યુવતીને અનંગ
અકળાવી રહ્યો હતો. આવી રીતે મૌનતામાં લગભગ અર્ધો કલાક
પસાર થઈ ગયો. મદનના મારથી મુંઝાએલા વાસુદેવને શાન્તિના
આવવાના ભયુકારા વાગવા લાગ્યા. તેણે તેના આવ્યા અગાઉ પોતાને
પ્રાપ્ત થયેલી અમૂલ્ય તકનો લાભ નિરર્થક ન જવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તેણે ખુરશીમાં ટટાર બેસી વિભળ થએલી આંખો વડે સૌન્દર્યવતી સામે જોઈ પૂછ્યું, “ ભાભી સાહેબ ! તમને મારો લવલેટર મળ્યો હતો કે ? ”

“ હાજી, તે વાંચીને હું ઘણી જ ખુશી થઈ હતી. તમે પ્રેમ શબ્દો લખવામાં ઘણા ઉસ્તાદ છો. ” સૌન્દર્યવતીએ સ્મિત હાથ કરી જણાવ્યું.

“ તે સઘળી ઉસ્તાદીનું માન તમારા જેવી રમ્ય રમણીઓને જ ઘટે છે. અમારા પ્રેમમાં તો કંઈક ખામી હોય છે; પરંતુ સુંદરીઓનાં હૃદયતો પ્રેમથી છલાછલ ભરેલાં જ હોય છે. ભાભી સાહેબ ! હું અનેક રમણીઓના સહવાસમાં આવ્યો છું; પણ તે સઘળીઓમાં હું તમને જ પ્રથમ નંબરે પાસ કરું છું. તમારું ગૌરવદન ઉર્વશીને પણ શરમાવે એવું છે, તમે સુંદરમાં સુંદર સુંદરી છો; તમારામાં અજબ મોહિની છે. ” વાસુદેવે મંગળાચરણ શરૂ કર્યું.

સૌન્દર્યવતી શરમાતી-શરમાતી બોલી, “ આજે તમે મને બનાવવી ધારી છે કે શું ? સાહેબ ! મારા જેવી એક રંક બાળાની હાંશો કરવી તે આપને શોભતું નથી. ”

“ સુંદરી ! હું સાચું જ કહું છું. તમે તો અત્યારે ત્રિભુવનમોહિની જેવાં જણાઓ છો. ખરેખર ! તમારા જેવી અપ્સરા મેળવી મારો મિત્ર બાઝશાળી થયો છે. ”

“ સાહેબ ! તમારા મિત્રને મારી કદર નથી, એતો જે કદરવાન હોય તેજ કદર કરી શકે છે. ” હું તમારા મિત્રને પનારે પડી બિલકુલ સુખી થઈ નથી. ”

“ હું તે જાણું છું અને તેથી જ તમને સુખી કરવાની ઈચ્છા ધરાવું છું. ભાભી ! તમે સારી રીતે જાણતાં તો હશે કે મને પણ

અગ્નિ-ગમાર સ્ત્રી મળેલી છે. તે પ્રેમશાસ્ત્રમાં, વાક્ય વિનોદમાં અને હાવભાવમાં તો તદ્દન બોલક જેવી છે. મારા પિતાએ નાહકનું એ વેંગ મને વળગાડ્યું છે. તે સ્ત્રીથી હું હવે તો કંટાળી ગયો છું; અને તેથી તમારા જેવી કોઈ ફાંકડી અપ્સરા સાથે પ્રેમ બાંધી સુખ મેળવવાને ઇચ્છુ છું. મનુષ્ય જન્મ વારંવાર મળનાર નથી, માટે જેટલું સુખ ભોગવાય એટલું ભોગવી લેવું જોઈએ. મનને દુઃખી કરનાર મનુષ્ય મરી ગયા પછી ભૂત થાય છે.”

“ તમારી વાત ખરી છે. જીવાની આખરે જવાની છે. તે ચાર દિનનો ચાંદની જેવી છે. માટે જેટલી મોજ મઝા માણી તેજ જીવાનીનું સાર્થક છે. વાં તમે એવું કોઈ આનંદનું ધામ શોધી શક્યું છે કે નહિ ? ”

બાબી ! તમારા આ સવાલનો જવાબ આપવાને માટે મન જો કે અધીરું થઈ રહ્યું છે; પણ જીમ બોલવાનું સાહસ કરી શકતી નથી.”

“ પણ અહિં ક્યાં કોઈ પરાયું છે કે તમે બોલતાં શરૂઆતો છો ? સાહેબ ! હું તો તમારી જ છું; અને તમને સુખી જીવાનેજ ઇચ્છું છું.”

“ શું તમે મને સુખી જીવાને ઇચ્છો છો ? ”

“ હાજી; તમારા માટે હું સૌ કંઈ કરવાને તૈયાર છું; પણ શું ફરકે મારી પાસે પૈસા નથી; મને કંઈ કડક મળ્યો છે.”

“ હું પૈસાની પરવાહ રાખતો નથી. બાબીસાહેબ ! તમે કહો એટલા પૈસા આપવાને હું તૈયાર છું.”

“ તમારે તમારે પણ સમજી લેવું કે સ્વર્ગનું સુખ હવે તમારાથી દૂર નથી. સાહેબ ! જો ખરું કહેવરાવો તો આ હલ્કા તમારા માટે ક્યારનું એ અકળાઈ રહ્યું છે. આ રંક બાળા તમને તેનો ખાર અર્પણ કરી ચૂકી છે; તેનો હવે સ્વિકાર કરવો એ તમારા હાથમાં છે. ”

“ મનમોહિની ! હવે સ્વિકારની વાત જ છે ક્યાં ? તમે તો આ હૃદયમાં ક્યારનાંએ જડાઈ ગયાં છે. તમારા પ્રેમે મારા તનબદનમાં ચનચનાટ મચાવી મૂક્યો છે. આવો, આવો, મારી દિલોગ્ગન ! આવો; અને આપણા આ પ્રથમ પ્રેમ પ્રસંગે આ નજીવી બક્ષીસ સ્વિકારો.”

કહી મોહાંધ વાસુદેવે ખીસ્સામાં હાથ ધાલી પાંચસોની પાંચ નોટો બહાર કાઢી અને ખીજા હાથે સૌન્દર્યવતીને નજીક ખેંચી તેના હાથપર ચૂંબન લઈ તેને નોટો આપી. સૌન્દર્યવતીએ નોટો પોલકાના ગળવામાં મૂકી કહ્યું, “ હું તમારા જેવા પ્રેમીને પસંદ કરી મને અહોભાગ્ય માનું છું. ડીયર ! થોડીક ક્ષણ ઉભા રહો; હું આનંદ આપનારી પચાલી તમને પીવરાવું.”

કહી સૌન્દર્યવતીએ નજીકનું કપ્પાટ ઉઘાડી તેમાંથી બિહસ્ત્રીની એક અર્ધા બોટલ બહાર કાઢી. તેણે તેમાંના દારૂથી એ નાની પ્યાલીએ ભરી અંદર થોડુંક ખાણી મેળવ્યું. બન્નેએ પ્યાલીએ ને ઉપાડી એક ખીજાને પીવરાવી પ્રેમની એક્યતા કરી. પુનઃ ખીજવાર પણ ભરી ઉડાવી ગયાં. પછી પચાલી શીશીને દૂર મૂકી દીધી. વાસુદેવે સીંગાર સજાગાવી. સૌન્દર્યવતી તેની જોડે ખુરશીમાં બેડી. ધીમે ધીમે રંગ ઝતમવા લાગ્યો. અનંગથી રંગાએલી આંખો દારૂથી અગક્ર પ્રેમ મસારા કરવા લાગી. એવામાં વાસુદેવ બોલ્યો, “ પ્રેમમાં વધારો કરનાર અને આપણાં જેવાં શોખીનેને આનંદ આપનાર આખી દુનિયામાં ફક્ત સારા જ છે. જહાલી ! તારા સુકોમળ હાથે ખાએલી અમૃત પ્યાલી મારા શરીરમાં અત્યારે બેહદ આનંદ ઉષ્મવી રહી છે. ડીયર ! દારૂની પ્યાલીથી અને તારા જેવી રંગરંગીલી પ્યારીના મુલે મુલાખી ગાલની લાલીથી હવે આ મનડું અધીરું થઈ રહ્યું છે.”

“ પ્રિયતમ ! અમૃતપાન કરવાથી આપણને અત્યારે કેટલો આનંદ ઉપજી રહ્યો છે ? બસ દારૂ આ દુનિયામાં અમૃત છે અને તેજ

પ્રેમની પાઠશાળામાં પ્રવિણ થએલાંઓને રતિરંગમાં ભીંગની રસ ન મળે. ”

“ દિલદાર ! તારૂં કહેવું ઓલરાઈ છે. જે માણસે આ સંસારમાં જન્મ લઈ તારા જેવી ગૌરવદન, ફેશનમાં ફાંકડી અને પ્રેમની પાઠશાળામાં પહેલે નંબરે પાસ થએલી પ્રેમદાને સજ્જડ આલિંગન આપી જીવન સફળ કર્યું નથી; તેની જીંદગી વૃથા જ ગઈ સમજવી. સુંદરી ! તારા મિલનથી મારું જીવન સફળ થયું છે. મારી મધુરી ! કેમ આમ શાન્ત થઈને બેશી રહી છે ? હવે તો કૃપા કરો અને મદનશરથી વિંધાએલા આ આશકને રતિરમણના રસરંગમાં ભીંગવો. ”

“ મારા સાહેબ ! એટલામાં આટલા બધા અધિરા શાને થઈ જતો છો ? હજી તો આજે પ્રેમનું પહેલું જ મંગળાચરણ શરૂ થયું છે. ”

“ સુંદરી ! શા માટે ઘળવળાવે છે ? તારા અધરોડનું પાન કર્યા વિના મારો જીવ જાય છે. હું તને જોઈ છતી આંખે અંધ બન્યો છું. મને અનંગે અકળાવી મૂક્યો છે. અનંગનું વિષ રંગે રંગે બ્યાપી ગયું છે. હા !

હજાહજ ઝેરનો ઉતાર, છે વાદી વૈદને હાથે,

હડીલાં દર્દનો ઉતાર, દવા કે દારૂને હાથે;

ઉપાધી આધીનો ઉતાર, જતી કે જોગીઓ બાજે,

મદનતા મારનો ઉતાર, જડે ના દેવ બ્રહ્માને. ”

પણ તેની દવા ફક્ત તારા જેવી દિલદારોની પાસેજ હોય છે. માટે તું પણ હવે આ શરીરમાં બ્યાપેલું અનંગ વિષ જલદીથી દૂર કર. પ્રિયા ! તું તો મારું જીવર છે. આવ, માસ આ હાથમાં દમાક મારા હૃદય સાથે વેલની માફક વળગી જ. ” કહી વાલુદે દારૂ ના મૂકમાં ઉભા થઈ તેને જેવી આલિંગન આપ્યું.

સૌન્દર્યવતી તેના બાહુમાંથી છૂટી હસ્તેવદને બોલી, “મારા મહેરબાન! જો જો, સ્વાર્થ સાધી આ બોળી મામાને બૂલી જતા નહિ?”

“અરે હવે તે તને બૂલાય કે? મારા જીગર! તું તો માફ સર્વસ્વ છે. હું તને દર માસે સો રૂપિયા આપતો રહીશ અને તારી સાથે હમેશાં આનંદ ઉડાવીશ. તારા જેવી મનહરણી મને સ્વર્ગમાં પણ મળવી મૂશ્કેલ છે. રસીલી! આજે મારા આનંદની તો બસ સીમા જ નથી.”

“અને હું પણ જાણે અત્યારે સ્વર્ગભૂવનમાં હોઉં એમ સમજાય છે. મારા મનહર! તમે આજે ચોરનું કામ કરી માફ ચિત્ત ચોરી લીધું છે, તમે આ બોળી બાળાને બૂરકી નાંખી બમાવી દીધી છે.”

“મોહિની! આપણી સમાન અવસ્થા છે. હ્યો આ બીજું ઈનામ.” કહી વાસુદેવે તેના ગૌર ગાલપર ચુંબન લીધું.

સૌન્દર્યવતી દૂર ખસી ઉભી રહી. તેની આંખો વિચિત્ર આળા કરવા લાગી. વાસુદેવ સ્વર્ગસુખ અનુભવવા લાગ્યો. ઉભય અનંગના રંગે રંગાઈ બ્રહ્મ થવાને સાહસીક બન્યાં. તેમને છતી આંખોએ અંધાપો આવી ગયો.

એવામાં પુનઃ વાસુદેવે કહ્યું, “સુંદરી! આજે તો ત્હેં મને સ્વર્ગ સુખનો ભોક્તા બનાવ્યો છે. મનમોહિની! બોલો હવે શું વાર છે?”

“ડીયર! વાર છે, હજી રંગ જામવા દો, આનંદને માટે તો હજી ઘણો વખત પડ્યો છે.”

“પણ હું હવે ધિરજ કેવી રીતે ધરી શકું? મદનના માથાથી હું મુંઝાઈ ગયો છું. મારા આખા શરીરમાં અનંગની પ્રચંડ જ્વાળાઓ

સાગી રહી છે. મોહિની ! હવે વધુ વાર અકળારી આ પ્રેમાને શા માટે દુઃખો કરે છે ? ”

“ એ દુઃખમાં જ પ્રેમિની સંપૂર્ણ પરિક્ષા થાય છે. સ્ત્રીએને માર મારનારા પુરુષો પણ પ્રેમ પ્રસંગે સ્ત્રીઓના તાબેદાર બની જાય છે. ”

“ અરે મારી મધુરી ! અત્યારે તાબેદારની વાત જ છે ક્યાં ? હું પોતે જ અત્યારે તારો બે બદામનો ખરીદ્યો ગુલામ બની ગયો છું. મારી રસસન્નિતા ! હવે આ સેવકપર ઔદાર્યતા વાપરી જલ્દીથી તારા સ્નેહજળમાં નવરાની મને શાન્ત કર. જેમ જેમ સમય જાય છે; તેમ ધિરજ પસાર થાય છે. સુંદરી ! જે વિશેષ સમય જશે તો કદાચ મારાથી સાહસ થઇ જશે. ”

“ જે તમારાથી સાહસ થઇ જશે તો તરત આ રસિકા રીસાઇ જશે; માટે જોજો, સંભાળજો; તમારે તો અત્યારે મારા હુકમ મુજબ જ ચાલવાનું છે. સમજ્યા મારા મોહનજી ? ” કહી સૌન્દર્યવતીએ તેની નજીક જઈ તેના કંઠપર હાથ મૂક્યો. તરત વાસુદેવે પણ જોના ગળામાં પોતાનો હાથ નાખી કહ્યું, “ રંગીલી ! આજનો રંગ તો કંઈક ઓરજ છે. રસીલી ! તુંતો મને ધણી જ પ્રિય થઇ પડી છે. ” કહી વાસુદેવે આવેશથી પુનઃ તેને હૃદયદાન દીધું, તે ઉપરાંત તેના સ્નેહને સત્કાર કરી ઉપરા સાપરી બે ચાર ચુંબન પણ લઈ લીધાં. સૌન્દર્યવતી અકળાઇને બોલી ઉઠી, “ અરે ! તમે તો મને અકળારી નાખી. ડીયર ! આટલી બધી ઉતાવળ શાને કરો છો ? મુખની તો હજી સર-આત છે. જાઓ, આધા ખસો. ” કહી સૌન્દર્યવતી તેને દૂર કરી બાજુમાં ઉભી રહી. વાસુદેવ દીનવદને તેની સામે જોઇ બોલ્યો, “ મનહરણી ! હવે એક મીનીટ પણ મને મહિના જેવી લાગે છે. ”

“ મારા રસીક ! હવે આ રસિક તમારી જ છે. આજે આપણાં હૃદય એક થયાં છે; મન મળી ગયાં છે; અને શરમ સો ગાંઠ પસાર થઈ ગઈ છે. હવે જે બાકી રહ્યું તે આવતી કાલે જોઈ લેવાશે.”

“ હેં ! શું આવતી કાલે ? ” વાસુદેવ ગભરાટથી બોલી આગળ કહેવા લાગ્યો, “ હૃદયવલ્લભા ! એટલી બધી કઠોર ન થા. પ્રેમપીડા મારા બદનમાં અસહ્ય પીડા ઉત્પન્ન કરી રહી છે. સુંદરી ! તું આજે મને નિરાશ કરીશ નહિ. હું તને ભવિષ્યમાં સોનાના શિખરે ચઢાવીશ. દિલદાર ! આ દાસપર દયા કર. ” વાસુદેવે તેના સામે દીનતાથી જોઈ હાથ જોડ્યા. સૌન્દર્યવતી તેની સ્થિતિ સમજી મનમાં હસવા લાગી. તેણે વાસુદેવની આંગળીએ ચળકતી હિરાની વિંટી અને કાંઠે બાંધેલું સુવર્ણતુલું ધડીઆળ પડાવી લેવાની ઇચ્છાથી કહ્યું.

“ બહાલા ! શું તમે મદનના મારથી અકળાઈ ગયા છો ? ”

“ હા, મારા બુલબુલ ! હા. ” કામાંધે જવાબ આપ્યો.

“ પણ રસરંગ માણુતાં પહેલાં પ્રિયાને પ્રેરૂં. આપવાને શું લાગ્યું છે ? ” તે સંકેત બગલીએ મુખ ઠાવકું રાખી પૂછ્યું.

“ મહેં તને પ્રેમના બદલામાં નોટો આપી છે ને ? ”

“ શું મારા પ્રેમની કિંમત એ કાગળનાં ચિંથરામાં જ સમાઈ ગઈ કે ? જાઓ જાઓ, તમે પ્રેમના પરિક્ષક જ નથી. હ્યો આ તમારી નોટો. હું મારા પ્રેમને પાછો ખેંચી લઉં છું. ” કહી સૌન્દર્યવતીએ નોટો પાછી ફેંકી. વાસુદેવ નોટો ઉપાડી તેની નજીક દોડી જઈ કહેવા લાગ્યો, “ તું મારીપર સામાટે ગુસ્સે થઈ જાય છે. હું તો હજી પ્રેમની પ્રવેશ શાળામાં છું. તું મારી પ્રેમ શિક્ષક થા. તું મારે એ આપવાને હું તૈયાર છું. દીલદાર ! લે આ નોટો અને બીજાં જોઈએ તે મારી લે. ” કહી વાસુદેવે સ્વહસ્તે નોટો તેના બોલકાના ખીસ્સામાં

મહી. સૌન્દર્યવતીએ સ્મિત હાસ્ય કરી કહ્યું, “ જો તમે મારા સાચ્યા પ્રેમિ હો તો તમારા હાથે બાંધેલું ઘડીઆળ અને આંગળીએ પહેરેલી આંગુલી મારા હાથે પહેરાવો. ”

“ દિલદાર ! લે, તારાથી મારે કંઈ પણ વધારે છે જ નહિ. ” ઠહી વાસુદેવે ખન્ને વસ્તુઓ ઠાઠી તેને આપી. સૌન્દર્યવતી પ્રસન્ન થઈ તેનો હાથ પકડી પલંગ પાસે લઈ આવી. વાસુદેવ પલંગપર બેઠો. સૌન્દર્યવતી તેની જોડે બેસી તેના કંઠમાં હાથ નાખી તેને વિવિધ પ્રકારે રીઝવવા લાગી. ખન્ને જણાં કમોન્મત ખની ઘોળે દિવસે અંધ થઈ બ્રષ્ઠ થવાની આણીપર આવી પહોંચ્યાં; પણ એજ સમયે નીચેથી દાર ઉઘડવાનો અવાજ સંભળાયો. રંગમાં ભંગ પડ્યો. ઉભયનાં હૃદયને ઝોળા ખહાર થવા જેવો ધક્કો લાગ્યો. સૌન્દર્યવતી છત્રંગ મારી પલંગમાંથી નીચે ઉતરી વચ્ચે ઠીક ઠીક કરવા લાગી. વાસુદેવ લાલચોળ મુખે ગમરાટથી ખુરશી તરફ દોડ્યો. એ અસ્સામાં જ શાન્તિલાલ ઉપર આવી ઉભો. તેણે ખન્નેનાં લાલચોળ ખનલાં મુખ સામે વારા ઝરતી જોયું. આલાક શાન્તિ ખન્નેનો રંગ જાણી ગયો. તેણે વાસુદેવ સામે જોઈ પૂછ્યું, “ મિત્ર ! તું હજી આપ અહિંયા જ બેસી રહ્યા છો કે ? મ્હે તો જાણ્યું કે તમે ઘેર ચાલ્યા ગયા હશો ? ”

“ હું તો ક્યારનોએ જવાની ઉતાવળ કરી રહ્યો હતો, પણ આ મારાં બાબી મને જવા દેતાં જ નથી. તે હઠ પકડીને મને કહેવા લાગ્યાં કે તમારા બાબ રૂપિઆ લાઇને આવે ત્યાંસુધી બેસે. આથી મારે નિરૂપાયે અહિં બેસવું પડ્યું છે. વાઈ તું રૂપિઆ લાગ્યો કે નહિ ? ” વાસુદેવે પૂછ્યું,

“ તમારી મિટ્ટીથી મને તરત જ રૂપિઆ મળ્યા છે. મિત્ર !

આજે તમે મારી ઉપર અત્યંત ઉપકાર કર્યો છે. તમારી કૃપાથી જ આ શાન્તિ દેવાથી મુક્ત થયો છે. ”

સૌન્દર્યવતી બોલી ઉઠી, “ માય ડીયર વાસુદેવપ્રસાદ ! તમે અમને દેવાથી છૂટાં કર્યા તેને માટે તમને ધન્યવાદ ઘટે છે. મારા હસખન્ડને તમારા જેવા લાયક મિત્ર મળ્યા છે, બાણીને હું ઘણી જ ખુશી થાઉં છું. જે મિત્ર દુઃખ સમયે રહાયક થાય તે જ ખરેખરો મિત્ર કહેવાય. અંગ્રેજીમાં પણ કહ્યું છે કે, આ ફ્રેન્ડ ઇન નીડ ઇઝ ફ્રેન્ડ ઇનડીડ. તમે આ વાક્યનું ખરેખરું સાર્થક કરી બતાવ્યું છે. તમે આજે તમારા મિત્રને દેવાથી છૂટો કરી નવું જીવન આપ્યું છે. તેને માટે હું પણ તમારો ઉપકાર માનું છું અને ગોડ પાસે હરદમ પ્રાર્થના કરું છું કે અમારીપર તમારો પ્રેમ હમેશાં કાયમ રહે. ”

“ બાબી સાહેબ ! મહેં આમાં કંઈએ ક્યું નથી. હું વિશેષ માનને લાયક નથી. ” વાસુદેવ કહ્યું.

“ ચાલ, ડીયર ! હવે બાબીને માટે જલ્દીથી રહા બનાવી દે. હું સઘળી વસ્તુઓ સાથે લેતો આવ્યો છું. ” કહી શાન્તિએ રહાનો લખ્યો અને ખાંડનું પડીકું તેની આગળ મૂક્યું. સૌન્દર્યવતીએ સઘળી વસ્તુઓ લઈ પૂછ્યું, “ પણ સ્ટવમાં કેરોસીન નથી તેનું કેમ ? ”

“ મહેં ધાર્સેટ લેવાને આપણી પડોસના છોકરાને ચકલામાં મોકલ્યો છે. તે હમણાં આવશે. તે પહેલાં તું આ રૂપિયા તારા કબાટમાં મૂકી દે. ” કહી શાન્તિએ નોટાનું ખંડલ તેના હાથમાં મૂક્યું. સૌન્દર્યવતી નોટો લઈ ચાલતી થઈ અને થોડીવારે નોટોને મૂકી પાછી આવી. પડોશીનો છોકરો ધાર્સેટ લાવ્યો. શાન્તિએ સ્ટવમાં ધાર્સેટ નાખી સળગાવ્યો. સૌન્દર્યવતી રહા બનાવવા લાગી. એવામાં નીચેથી કોઠાએ ખૂસ મારી કે, “ શાન્તિલાલ ઘરમાં છે કે ? ”

“ કોણ હશે વાઈ ? ” સૌન્દર્યવતીએ પૂછ્યું.

“ એતો હું કાન્તિલાલ. ”

“ કમ ઓન માય ફ્રેન્ડ. ” શાન્તિએ ઉત્સાહિત હૃદયે તેને ઉપર આવવાને સૂચવ્યું. કાન્તિલાલ ઉપર આવ્યો. તેણે વાસુદેવ સાથે હાથ મેળવી તેની જોડે ખુરશીમાં સ્થાન લીધું. સૌન્દર્યવતીએ તેને માટે એક કપ વધારે ઉમેર્યો. ત્રણે મિત્રોમાં આનંદમય વાતો ચાલવા લાગી. એવામાં કાન્તિને કંઈક યાદ આવતાં પૂછ્યું, “ કાલે જન્મભાષ્ટ્રમી છે, આપણે અપવાસ કરી શું કે નહિ ? ”

“ અહ્યા કાન્તિ ! તું હજી આવો મૂર્ખ ક્યાં સંધી રહીય ? કૃષ્ણના જન્મ દિવસે તો અપાર આનંદ કરવો જોઈએ. અપવાસ કરનારતો તદ્દન મૂર્ખ છે. આપણે તો કાલે ખૂબ ઘાસ્ટ્રે પાણી ખેંચી આનંદ કરીશું. ” શાન્તિએ કહ્યું.

“ એતો જાણે ઠીક, પણ બીજું કંઈ જાણો છો ? કાલે પેલા કુસુમકાન્તના આશ્રમમાં કૃષ્ણજયંતીનો ઉત્સવ છે. ત્યાં ત્યાં મંદિર એકત્ર થનાર છે, અને ત્યાં કુસુમાવતી સાફ બાપણ કરનાર છે, તેમજ વાસુદેવભાઈનાં પત્ની પણ કંઈક યોગ્યનાર છે. ” કાન્તિજાણે જણાવ્યું.

“ શું કુસુમાવતી પોતે જ ત્યાં બાપણ કરનાર છે ? ” વાસુદેવે પૂછ્યું.

“ હા. ”

“ બાબી સાહેબ ! તમે ત્યાં જશો કે નહિ ? ” વાસુદેવે સૌન્દર્યવતીને પૂછ્યું.

“ હું તો એવી પેમલીઓનું બાપણ સાંભળવાને ઇચ્છતીજ નહીં. તે જંગલી છોકરીઓને હજી ટૂંક કેમ પડેરવો તેનું તો પૂરતું જાણ નહીં.

ચારે એમના બાપણમાંતો શું એ બળયું હશે ?" સૌન્દર્યવતીએ કહ્યું.
 નહા તૈયાર થઈ, સૌન્દર્યવતીએ ચાર કપ તૈયાર કરી સધાગાની આગળ
 મૂક્યા. વિવિધ પ્રકારનાં ગમ્પાં ઠોકતા મિત્રોએ ન્હા પી લીધી. શાન્તિ
 બજારથી આવતાં સિઝરની બોકસો ખરીદી લાવ્યો હતો, તેમાંથી
 મિત્રોને સિગાર આપી. તે પછી થોડીવાર ત્યાં બેસી વાસુદેવ અને
 કાન્તિલાલ બંધને જગા સાહેબજી કહી બહાર નીકળ્યા. તેમના ગયા
 પછી શાન્તિ નીચે જઈ કમાડ બંધ કરી ઉપર આવ્યો. આજે તેના
 અને સૌન્દર્યવતીના આનંદનો પાર નહોતો. સૌન્દર્યવતીએ વાસુદેવ પાસેથી
 પડારી લીધેલી નોટો અને સુવર્ણ વસ્તુઓ પતિને દેખાડી. પતિએ
 પત્નીને સ્ત્રામાશ્ચી આપી. શાન્તિ આન્ડીની બે બોટલો પણ ખરીદતો આવ્યો
 હતો. પતિપત્નીએ ખુશાલીમાં યથેચ્છમદિરાપાન કરી આવવાનું ખાધું.
 તે પછી નિસો જમતાં બંને જણાં એક બીજાનાં હૃદય સાથે ચંપાયા.
 સૌન્દર્યવતી એની એજ હતી, ફક્ત વાસુદેવની જગા શાન્તિએ લીધા.
 નિસામાં ચકચૂર અનેલી સૌન્દર્યવતીએ વાસુદેવ સાથેની બાકી રહેલી
 આપમય પ્રેમલીલાની પૂર્ણાહુતી કરવાના ઇરાદે પતિનો હાથ પકડી
 થીક તાક પ્રયાણ કર્યું. દિવસ છતાં તેમની આસપાસ અંધકારનો
 પડદો ફરી વળ્યો. પ્રિયપાકડો ! ચાલો, તે દુષ્ટોને અંધકારના કાળા પડદા
 તળે જ રહેવા દઈ આપણે હવે અન્ય સ્થળે મનન કરીએ.



૧૪

શ્રીકૃષ્ણ જયન્તિ.

જય જય કૃપાળુ કૃષ્ણજી, વંદુ વારંવાર,
ભારત આરત પામતાં, ધર્યો ધરા અવતાર;

* * * *

કળીયુગ વાપ્યો કારમો, વધ્યો અધમ વિસ્તાર,
ભારત ભક્ત ઉદ્ધારવા, પુનઃ ધરો અવતાર.

આજે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ભગવાનનો માંગલિક જન્મ દિવસ હતો. રાજનગ-
રમાં અપૂર્વ કિસ્સાહ વ્યાપી રહ્યો હતો. ભાવિક ભક્તો ભગવાનનાં ગુણગાન
ગાઈ રહ્યાં હતાં. દિવસ આનંદમય ભાસતો હતો. કુસુમકાન્તના શાન્તિ
સ્થળમાં પણ ધામધૂમ થઈ રહી હતી. સર્વત્ર આસોપાલવનાં તોરણો
બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. લાલ લીલા રંગની ધ્વજ પતાકાઓ પવનમાં
ફૂગડી રહી હતી. આશ્રમનાં બાળકો સારાં સારાં વંદો પહેરી ગમ્મત કરી
રહ્યાં હતાં. આ શુભ પ્રસંગે સ્ત્રીઓને સહબોધ આપવાના ધરાદે ધન્દુ
મૂળીએ અને કુસુમાવતીએ સાંજે પાંચ વાગે સ્ત્રીઓની સભા ભર-
વાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; અને તેથી આગળના દિવસે સ્ત્રીઓને આમ-
ત્રણ પત્રિકાઓ વહેંચવામાં આવી હતી. સમય થતાં શાન્તિ સ્થળના
વિશાળ મંદિરમાં મોટી જનજમ પાથરવામાં આવી અને તેની સામે
બાજુએ દશેક પુરશીયો ગોઠવવામાં આવી. આજે આશ્રમમાં મહિલા
મંડળ એકત્ર થવાનું હોવાથી પુરુષ વર્ગને પ્રવેશવાની આજ્ઞા નહોતી.
આશ્રમના દાર આગળ જ એક મજબૂત બાંધાતો કાચુલી હાથમાં ડાંગ
પકડીને ઉભો હતો. ધીમે ધીમે આજનો આનંદમય દિવસ જ્યોતિત થવા
લાગ્યો. સાંજનો સમય થયો. સ્ત્રીઓ પોત પોતાનાં બાળક બાલિકાઓને લઈ

આશ્રમમાં આવવા લાગી. ઇંદિરા તેઓનું સન્માન કરી જાજમપર બેસાનું સૂચવતી. છેવટે પાંચ વાગવાનો સમય થતાં એક વિકટોરીયા ગાડી આશ્રમપતિ દોડી આવતી જણાઈ. તેની અંદર વયોવૃદ્ધ વિશુધરાય કુસુમાવતી અને ઇન્દુમુખી બેઠેલાં હતાં. ગાડી દરવાજા આગળ આવી ઉભી રહી. સધળું મંડળ નીચે ઉતરી અંદર ગયું. તે પછી થોડીકવારે બીજી બે ગાડીઓ ત્યાં આવી. તેમાંની એક ગાડીમાંથી કુસુમકાન્તના મિત્રો નવનિત-સુધાકર-મનકર નીચે ઉતર્યા; અને બીજી ગાડીમાંથી સુશિક્ષા તથા સુધાકર-મનકરની પત્નીઓ નીચે ઉતરી. સધળાં અંદર આવ્યાં. પુરુષવર્ગ કુસુમકાન્તની પાસે ચાલ્યો ગયો. કુસુમકાન્તે તેઓનું સન્માન કરી પોતાના ઓરડામાં બેસાડ્યાં. તે ઓરડામાંથી બહારનું સધળું દ્રશ્ય જોઈ શકાતું હતું. કુસુમાવતી, ઇન્દુમુખી, સુશિક્ષા વગેરેનો ઇંદિરાએ સત્કાર કરી પુરશીઓમાં સ્થાન લેવાનું સૂચવ્યું. કુસુમાવતી અને ઇન્દુમુખીએ વચમાં ગોઠવેલી પુરશીઓમાં સ્થાન લીધું. તેમની પાછળની પુરશીઓમાં અન્ય સ્ત્રી મંડળ ગોઠવાઈ ગયું. મહિલા મંડળથી ત્યાંનું વિશાળ યોગાન ભરાઈ ગયું હતું. સર્વત્ર શાન્તિ પથરાઈ રહી હતી. બાદ સમય થતાં અન્નપૂર્ણાએ આશ્રમનાં બીજાં ત્રણ બાળકો સાથે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સ્તુતિ કરી મંગળગાન ગાવું શરૂ કર્યું. ઇંદિરાએ હારમોનિયમપર સ્થાન લઈ તેમનો સૂર વાજ સાથે એકત્ર કર્યો. મંગળ ગાન શરૂ થયું.

* પ્રભુ આપ સમા નર સહુ કરજો,
અમ દીનની દાઝ દીલે ધરજો.
અની તારક અન્ય પછી તરજો,
સહુ ભારત્ર આ અંતર ભરજો.

સ્નેહ દયા સંભાળ દુઃખીની,
કોડ ધણું પુણ્ય કાય આણું,
જીવનનું સાક્ષ્ય આ જગમાં,
સેવન છે નીજ દેશ તણું. પ્રભુ ૦

ગાન સમાપ્ત થયું. સઘળાંએ ભગવાનની જય ગર્જના પોકારી. પુનઃ શાન્તિ પથરાઈ ગઈ, કે તરત ધન્દુમૂર્ખાંએ ઉભી થઈ ખોલવા માંડયું. “ બહેનો ! આજે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ભગવાનની જયંતીનો સુમાંગ-લિક દિવસ છે. તે પ્રભુને અવતાર ધર્યે આજે ધણાં વર્ષો વીતિ ગયા છે; પરંતુ તેમણે જનહિતાર્યે કરેલાં અનેક કાર્યોથી તેમનાં યશોગાન આજે ઘેરઘેર ગવાય છે. આ ભારત ભૂમિ પણ એની એજ છે, સૂર્ય ભગવાન પણ એના એજ પ્રકાશે છે અને આજના ભયંકર કૃષ્ણાષ્ટમી પણ એની એજ છે; છતાં આપણામાં આટલો બધો ફેરફાર કેમ થઈ ગયો છે ? આજે આપણી કેવી અધમ દશા થઈ રહી છે ? આપણે દ્રવ્ય વિહીન બની ગયાં છીએ, આપણો સંસાર કલેશમય બન્યો છે; આપણાંમાંથી સત્ય વિદ્યા અદ્વૈત થઈ ગઈ છે; ધર્મ ધોવાઈ ગયો છે, વિશ્વાસ અને પ્રમાણિકતા પ્રયાણ કરી ગયાં છે અને આપણાં શરીર ચિંતા અને રોગથી જર્જરીત બની ગયાં છે. બહેનો ! આનું કારણ શું ? આનું કારણ એજ કે આપણે પ્રમાદ અને આળસમાં પડી રહી શ્રીકૃષ્ણભગવાનનાં બોધક વચ્ચેનાં મનન નહિ કરતાં કેવળ ખોટા વિચારે દોરવાઈ અંધશ્રદ્ધાળુ બની પરસ્પરમાં દ્વેષ અને કુસંપથી આપણે આપણું અનિષ્ટ કર્યું છે. સ્ત્રી પુરૂષોએ પોતપોતાના ખરા ધર્મને તિલાંજલી આપી ઉપરના પ્રમાદિ ધર્મનો અંગિકાર કર્યો છે. આથી સમય જતાં આપણાંમાંથી સત્ય, શ્રદ્ધા અને દયા વગેરેના અમૂલ્ય ગુણો વિલુપ્ત થઈ ગયા છે અને એજ કારણથી આ પવિત્ર વસુધા અત્યારે કેવળ દીન દુઃખી દશામાં પરતંત્રતાની

લોહ સાંકળોમાં સળંગડ જકડાઈ રહી છે. ખેનો ! શું તમને તમારી અધમ દશાનો કંટાળો નથી આવતો ? શું તમને આર્યબાળાઓનાં ભિષણ આકુંઠ સાંભળી દયા નથી આવતી ? શું તમે તમારી બગિનીઓના સસાર વિષમય થએલા નથી અવલોકાઈ શકતાં ?

હા ! સધળું હૃદયભેદક દશ્ય જણાય છે, પણ સદ્વિધાના અભાવે તે તરફ દુર્લક્ષ્ય અપાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે 'વિદ્યારત્ન' મહા ધન', એટલે વિદ્યા એજ વિપુલ દ્રવ્ય સંપત્તિ છે, વિદ્યા એ ત્રિષુ' લોચન છે; વિદ્યા વિના કોઈ પણ દશ અથવા મનુષ્યો ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે જ નહિ. આવી અમૂલ્ય વિદ્યા તરફ સાંપ્રત સમયનાં મનુષ્યો ઓછું લક્ષ્ય આપે છે. પ્રાચીનકાળની આર્યબાળાઓ ઉપયોગી વિદ્યા બણી મોટા મોટા વિદ્વાનોની સાથે ચર્ચાઓ ચલાવતી અને પોતે પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાવડે અન્યજનોને ઉપદેશ આપી સત્ય પંથે ચલાવતી હતી. ખેનો ! એ સદ્વિધાના પ્રભાવે સીતામાતા, અનુસૂયા, દેવી દમયંતી, સાવિત્રી વગેરે મહાન સતીયોનાં નામ અધાપિપર્યંત પણ ગવાય છે. જ્યારે તે સમયે બાળાઓને વિદ્યા બણાવવાનું શ્રેષ્ઠ ગણાતું હતું ત્યારે આ સમયનાં કેટલાંક અજ્ઞાન માઆપો પુત્રીઓને બણાવવામાં દુપણ સમજે છે તેઓ એમ સમજે છે કે શું છોકરીઓને બણીને નોકરી કરવા જવું છે ? શું તેમને કોઈ વ્યાપાર કરવો છે ? આવા જ્ઞાનવાળા માતાપિતાથી જ બાળાઓને વિદ્યાવિહીન રહી રડવું પડે છે. વળી કેટલાંક બહેલાં માઆપો પોતાની પુત્રીઓને માત્રુભાષા ઉપરાંત અંગ્રેજી બાપાનું પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન અર્પે છે; અને પુત્રીઓ પરિક્ષામાં પાસ થાય છે એટલે આનંદ પામે છે; પરંતુ તેની સાથે તેમને ધર્મ, નીતિના અર્થોનું જ્ઞાન આપવામાં બેદરકારી બતાવે છે. પણ ધર્મનીતિના શિક્ષણ વિના અન્ય શિક્ષણ નકામું છે અને તેથી જ આજની કેટલીક બાળા-

ઓ બાળીગણી ઉચ્છ્રમલ બની સ્વચ્છંદાચારી બની જાય છે. તેઓ તેમની શીખેલી વિદ્યાનું ભૂષણ સારાં સારાં વસ્ત્રો પહેરવામાં, વિદેશીય અનુકરણ કરવામાં, જાત જાતનાં ખાનપાન ખાવાપીવામાં અને પોતાની દરેક ઈચ્છાઓ પૂરી પાડવાને પતિની સાથે ક્લેશ કંકાસ કરવામાં જ સમાએલું સમજે છે, માટે તેમને વિદ્યાભ્યાસ સાથે ધર્મનીતિનું અને ગૃહસંસાર સુખમય બનાવવાનું જ્ઞાન પણ મથાર્ય મળવું જોઈએ. અધુરી વિદ્યાથી બાળાઓ તેમનો ગૃહસંસાર કદાપિ સુખમય બનાવી શકતી નથી.

જ્યારે આવી સહવિદ્યા બાળાઓને અપાશે, ત્યારે જ આ દેરાને ઉત્કર્ષ થશે. આપણી બાળાઓ ભવિષ્યમાં માતાઓ થવાની છે, તેઓ જે જ્ઞાનવિકીન્ન રહેશે તો તેમની પ્રજાને પણ અજ્ઞાનતાના મહાસાગરમાં ડુબવું પડશે. આથી માતાપિતાની પરમ દરજ્જા એજ છે કે તેમણે તેમની બાળકીઓને સહવિદ્યા બાણીની મૃદુકાયમાં કુશળ બનાવવી જોઈએ. તેમને બાલ્યાવસ્થામાં પરણાવી નહિ દેતા પરિપક્વ વયે પરણાવવી જોઈએ. કન્યાનાં લગ્ન કરતાં પહેલાં ઘણુંજ સંભાળવાનું અને વિચારવાનું હોય છે. સુઘ માતાપિતાએ પુત્રીના કલ્યાણને અર્થ લાયક વર ખોળી કાઢવો જોઈએ. વરનું વય, વિદ્યા, વિનય વગેરેના સંપૂર્ણ વિચાર કરીને જ પુત્રીને પરણાવવી જોઈએ. આજકાલ અનેક સ્થળે ક્લેશમય સંસાર નજરે પડે છે; તેનું કારણ એજ કે લાયકને માટે લાયકની તપાસ થતી નથી. ઘાતકી માખાપો કુળની મોટાઇમાં અથવા તો દ્રવ્યના લોભમાં અંધ બની ગાય જેવી ગરીબ બાળાઓને અજ્ઞાન વર સાથે પરણાવી દુઃખમાં હડસેલી મૂકે છે. પરંતુ આપણા આ પવિત્ર ભારતવર્ષમાં આરે શ્રીકૃષ્ણભગવાનની પવિત્ર ભૂમિમાં એવું કદાપિ થયું જોઈએ જ નહિ, જે માતાપિતા પુત્રીઓને સુખી કરે છે તેમને બન્યવાદ ઘટે છે.

જો હોય ઈચ્છા સુખની, અને દેશના કલ્યાણની,
તો સ્વાર્થને અળગો કરી, સંભાળ લ્યો બાળા તણી,
વિદ્યા થકી તમ બાલિકાઓ, સંસારને શોભાવશે,
વળી દેશનો ઉત્કર્ષ કરી, કીર્તિ જગે ઝળકાવશે.

સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ થવાની નથી. કોઈ પણ દેશનો અને કોઈપણ પ્રજાનો ઉદય સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ પર આધાર રાખે છે. દેશની પ્રજાને વિદ્યાન કે અગ્નિ, બળવાન કે બિંકણ, અને આસ્તિક કે નાસ્તિક, જેવી બનાવવી હોય તે સધળો આધાર માતાઓની ઉપરજી અવલંબી રહેલો હોય છે. માટે પ્રત્યેક મનુષ્યોએ બાળાઓની, અરે બલિષ્ઠની માતાઓની પૂરેપૂરી સંભાળ રાખી તેમની ઉન્નતિ કરવામાં લક્ષ્ય આપવું જરૂરનું છે. સદ્ગુણી સન્નારી શ્વસુર પક્ષનું અને પિયર પક્ષનું કુળ અજવાળે છે અને અગ્નિ અબળા ઉભયકુળને હુમલે છે. સુઘ સન્નારીનું ગૃહ સ્વર્ગસમાન શોભે છે અને કુટિલ કાન્તાનું ગૃહ નિરંતર ક્લેશ કંકાશથી સ્મશાનવત્ જણાય છે.

ગૃહ લજ્જા ગૃહિણી થકી, જગત વિષે જળવાય,
મોટે મહિમા દેવનો, પુજારાથી થાય.

ખેડેનો ! તમે આજે તમારા અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી અને આવ્યા છો, તેને માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું અને આશા રાખું છું કે મારા અદ્વિદ્યાન યુક્ત વાખ્યાનમાંથી કંઈક સારાસાર ગૃહણ કરી ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયત્ન આરંભશો તો મારો આજનો અમ સદ્ગુણ થએલો સમજાશે. છેવટમાં આજના સુમાંગલિક પ્રસંગે અદ્વિદ્યા રહેલા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રભગવાન પ્રત્યે મારી પ્રાર્થના છે કે; તે વિદ્ય વિદ્યારક પ્રભુ આપણી ઉન્નતિ કરે, આપણામાં સદ્વિદ્યા પ્રકટાવી અવિદ્યા દૂર કરે

તો કોઈક વિરલ જ હોય છે. આવી વખતે જે સ્ત્રી સુશિલ સંસ્કૃત સમજી ન હોય તો પોતાના પતિ ઉપર કંટાળો લાવે છે. ગરીબામન-સમયમાં ગૃહકાર્યમાં કરકસરથી ચાલવું પડે, વસ્ત્રાભુષણની તાણ ભોગવવી પડે, પારકી મહેનત મજૂરી કરીને પણ ચલાવવું પડે. આવું સઘળું એક સ્વાર્થ લાંપટ સ્ત્રીને ન રહે અને પતિ ઉપર તે કંટાળો દર્શાવે તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી; પરંતુ ખરેખરી પતિવ્રતા સ્ત્રીનાં લક્ષણોત્તો કેવળ જુદાં જ હોય છે. તેને મન પોતાનાં વસ્ત્રાભુષણો કરતાં પોતાના પતિની આખર-લજ્જા વધારે પ્રિય હોય છે. પોતાનો પતિ ચિંતારહિત થઈને પુનઃ ઉદ્યાગમાં પ્રવૃત્ત રહેશે, તો પોતાને ભવિષ્યમાં અનેક નવીન વસ્ત્રાલંકારો મળશે, એવી ધૈર્યતા જે સ્ત્રીમાં હોય અને પતિનો વિપત્તિ સમય તે પોતાને પણ વિપત્તિ સમય જ છે; એવું માનનારી અને સમજનારી સ્ત્રી ખરેખરી પતિવ્રતા લેખાય છે. આવા ગુણવાળી સન્નારી જ પોતાના સંસારને ઉજ્જવળ કરી શકે છે. જહેનો ! સ્ત્રીઓને માથે અસાધારણ ફરજો આવેલી હોય છે અને તેથી જ સ્ત્રીઓને સમસ્ત સંસારનું કલ્યાણ કર્તા દેવી કહેવામાં આવે છે. જ્યારે આપણા દેશની સ્ત્રીઓ હાલ અજ્ઞાનના અંધકારમાં ગોયાં ખાધા કરે છે ત્યારે વિદેશી વનિતાઓ સદ્જ્ઞાનના પ્રતાપે પોતાના દેશના ઉત્કર્ષને માટે તનતોડ પ્રયત્નો કરી રહી છે. તે માત્ર બ્રહ્મ મહિમાઓના પ્રભાવે ત્યાં આનંદ પ્રવૃત્તિ રહ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણભગવાન પણ ત્યાં અન્ય અવતારે પ્રકટ થઈ તેમને સ્મૃદ્ધિવાન બનાવી રહ્યા છે. જહેનો ! જે તમે તમારી ઉન્નતિ સાથે તમારા દેશની ઉન્નતિ કરવા રહાતાં હો! તો તમારા જ્ઞાન શૂન્ય હૃદયમાંથી અશુદ્ધ વિચારો દૂર કરી જ્ઞાન દિપક પ્રકટાવો. તમે એક બીજા પ્રત્યે સત્યપ્રેમ રાખતાં શીખો અને તમારી માત્ર ભૂમિ તરફ અનુકરણ કરી દર્શાવો તમે જ્યારે આવી રીતે વર્તશો.

ત્યારે જ આ ભારતભૂમિ પુનઃ નંદન વન સમાન શોભી રહેશે. આપણો આ પવિત્ર ભારતવર્ષ દેશ, કે જે એક વખતે દુનિયામાંના તમામ દેશો કરતાં પૈસે ટકે તેમજ વૈભવ અને કળા કૌશલ્યને માટે સુવિખ્યાત હતો; તથા જેમાં ફક્ત આપણા દેશના જ મહારાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા અને કોઇ પણ વિદેશી રાજાનો પગ પંસારે થવા પામતો નહિ; એવું બાણી કયો સ્વદેશ ભક્ત આ પવિત્ર વસુધાને માટે અભિમાન ધારણ નહિ કરે ?

જે વખતે આપણી આ આનંદ ભૂમિ સૃષ્ટિમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતી હતી, તે વખતે ઇંગ્લંડ કે જેમાં વસનારી પ્રજા, જે આપણા પર અત્યારે સ્વતંત્રતાથી રાજ્ય ચલાવે છે; તેનું નામ પણ કોઇ બાણ્યું નહોતું. કહે છે કે તે વખતના ઇંગ્લંડ વાસીઓ શરીરે રંગ ચોપડી અગ્નિ દશામાં રખડતા, તેમને એકનું બે આવડતું નહિ; તેઓ દરિયાના કિનારે તથા ખથરાના ખડકો પર ઉઘાડા શરીરે વગર બિજાને પત્થરાનું કાંટીકું કરી લાંબા ટાંટીયા તાણી પોઢતા. પરંતુ અહમોસ ! સ્થિતિને કાળનો કંઈ ભરોસો નથી. સમય ચક્ર સદૈવ ફરતું જ રહે છે. જે ભારત વર્ષ દેશ પૂર્વ કાળમાં પવિત્ર, સ્મૃદ્ધિવાન તથા વિદ્યા કળા કૌશલ્યથી અને વેપાર વણજથી ભરપૂર તથા તેજોમય હતો, તે આજે બિઝનેસ નિર્ધન, કળા કૌશલ્ય તથા વેપાર વણજ રહિત એશીયાનો બની ગયો છે; અને તેને બદલે ઇંગ્લંડ, અરે ભાગ્યવાન બ્રિટન! આજે આકાશના પ્રકાશિત સિતારાની માફક, આપણાથી હજારો માનસિપર મહાસાગરે કરીને જુદો પડેલો બેટ આપણા પર યથેચ્છ આક્રમણ સત્તા ચલાવે છે, તથા ત્યાંના નિવાસીઓએ પ્રથમ આપણા દેશમાં વેપારીને વેષે આવી જકાત ભરેલી; તેઓ આજે આપણી પાસેથી દર વર્ષે કરોડો રૂપિયા કર લે છે. એ સમયનુંજ પરિવર્તન છે ? અહો !

એમાં એમનો કંઈ પણ દોષ નથી. આપણા દેશની અવનતિ થવાનું કારણ આપણે પોતે જ છીએ. આપણામાં ઉદ્યોગ ક્યાં છે ? આપણામાં સત્ય ટેક ક્યાં છે ? આપણામાં સ્વદેશાભિમાન ક્યાં છે ? આપણામાં હિંમત ક્યાં છે ? આપણામાં સમયનો સદુપયોગ કરવાની ચંચળ વૃત્તિયો ક્યાં છે ? આપણામાં ઉત્સાહ-સાહસ અને દેશ વિદેશ જવાનું સાહસ ક્યાં છે ? આપણે આવા આવા સદ્ગુણો રહિત છીએ. આવા અનેક અવગુણોથી આપણા દેશની સંપત્તિ વિદેશમાં ઘસડાઈ ગઈ છે; અને તેથી આપણાં પૂર્ણ જહોજલાલી વાળાં શહેરો-નગરોનાં ભવ્ય મહાલયો પોતાના પૂર્વ વૈભવ, ભભકાને ખૂંધીથી શત્રુ ચઢી જતાં જતાં જળાય છે; અને એજ પ્રમાણે આપણી સ્થિતિનો બહારનો વૈભવ પણ માત્ર ખોટા દેખાવ જેવો જ જળાય છે. આપણા દેશમાં અનેક મિથ્યાભિમાની ભાઈ ખેડેનો પોતાની પડતી હાલત ઢાંકી લજ્જા રાખવાની ખાતર ઉપર ઉપરથી ખાલી ભભકો રાખે છે; પરંતુ આખરે તેઓ તેમની ફાગટ ધારણમાં ઠગાઈ દુઃખી થાય છે. કારણકે તેમની પોકળ હાલતમાં ડોળ દમામના ખરચની ખાઈ વધારેને વધારે વિશાળ થતી જાય છે અને તેથી આખરે તેઓનું પોગળ પ્રગટ થઈ જાય છે. ખેડેનો ! તમારો મારી લાલ બનાવેલું મુખ વધારે વખત લાલ રહેતું નથી. માટે એવું ખોટું અભિમાન ત્યાગ કરી દરેકે જ્ઞાન સંપાદન કરી ઠળાકૌશલ્યવાન થઈ દેશનું કલ્યાણ કરવું જોઈએ. પરંતુ હા ! અદ્વસોસ ! કોઈના કર્ણપર દેશની અવદ-ધાના પોકારનો પ્રચંડ અવાજ પહોંચતો જ નથી. દેશનાં મનુષ્યો હાલ કુંભકર્ણની નિદ્રામાં પડ્યાં છે. જેમ જેમ સમય જાય છે; તેમ દેશ અધો-ગતીના તણાવે પહોંચતો જાય છે. હા ! આ પવિત્ર ભૂમિ એક વખતે

* મહારાણી સૌની હતી, દેતી સૌને કાન,
આજ બીબારણુ તે બની, કોઈ ન સુણતું કાન.
આજા પાંજક દિકરા, લેતા જન્મ તમામ,
આજે પાકે દીપડા, કરે દી કૃપા કામ.
સુવર્ણ સરખી જે હતી, હીરા મોતી પાક,
આજે ઉડે કાંકરા, ખાવા મળે નહિ રાખ;
ન્યાં અગણીત જોતી હતી ધી દુષ્માની હાર,
આજે નદીયો લોહીની, ચાલે હાય અપાર.
ન્યાં ત્યાં કાળો કેર છે, કુસંપ ક્રોશ અસાર,
ચોરી સ્વારથ દુષ્ટતા, હડહડતા વ્યભિચાર.

શું આવું જોઈ કોઈને પણ કંટાળો નથી આવતો ? શું ભાર-
તનાં સંતાનોનાં હૃદય પથ્થર જેવાં બની ગયાં છે ? ઓ ભારતનાં
સંતાનો ! જરીક વિચારી તો જુઓ કે તમે કોણ છો ? તમારા
શરીરમાં કેવા મહાન પુરુષોનાં રક્ત ભરેલાં છે ? હાય ! છતાં આશું !

સમુત ભારતનાં તમે, ઋષી મુનીનાં સંતાન,
ઋણુ શિરે માખાપનું, ભરવા આપો જન.
ધૂળ પડી તમ જીવનમાં, ધિક્ક જુદા ઉદ્દેશ,
કશું ન છાતી ઠોકીને, આ મારો પ્રિય દેશ.
ખાવું પીવું ખેલવું, કરે કાગને શ્વાન,
આપણમાં શું ફેર છે, જે ન સ્વાત્મ અભિમાન.
માડી લોડે મહાલવું, એ નહિ જાંદગી કામ,
કેંક આવી ઉડી ગયાં, રહ્યાં ન નામ નિશાન.

માટે હવે જનમૃત થાઓ, દુર્ગુણોને દૂર હાંકી કાઢી એકત્ર થાઓ. શું તમને પરતંત્રતામાં પ્રેમ ધરાવી ઐક્યતા કરવાની ઇચ્છા નથી થતી? શું તમને સદાકાળ આવી રીતે કંગાલ દશામાં જ પડી રહેવું પસંદ છે? શું તમારે આવી દશામાં પડી રહી અન્ય દેશોમાં અજ્ઞાન તરફે ગણાવું છે? શું તમારે તમારાપર રાજ્યકર્તાની પવિત્ર કીર્તિને પ્રમાદમાં પડી રહી જાંખ લગાડવી છે? શું તમારે તે સ્વતંત્રતા પ્રિય પ્રતાપી પુરુષોને પરતંત્રતામાં પડી રહી તેમની સ્વતંત્રતાને કાળું કલંક લગાડવું છે? ના, ના, તમે તમારા હૃદયમાંથી એવા મલિન વિચારો કાઢી નાખજો; નહિ તો તમે અધમમાં અધમ ગણાશો. જે વિકાસ રાજ્યકર્તાએ તમને જ્ઞાન આપ્યું છે; જેમણે તમને સ્વતંત્રતાનો પાઠ શીખવાડ્યો છે અને જેમણે તમારું સારું દેખાડવાને દેશ વિદેશમાં આપણી આ પવિત્ર ભૂમિના ઐશ્વર્યનાં ગાન ગાયાં છે, તેવા પ્રમાણિક જનોની કીર્તિને કલંક લાગે એવું કદાપિ ચાહતાં નહિ અને ઈચ્છતાં પણ નહિ. તે ધીરવીર પુરુષોએ જ તમને પરતંત્રતામાંથી મુક્ત થવાનું અમૂલ્ય જ્ઞાન આપ્યું છે.

* પરતંત્ર જીવન મુક્ત કરવા, કોણ નહિ ઇચ્છા કરે? દિન એક મુક્તિ પામવા, એ કયો અભાગી નામરે? ઈન્કેરતા મરવીરને, રણશીંગ ધોખો સાંભળો, જુલમી તણાં અવસાન ગાનો, ગુલામી રૂઢનો સુણો. માત્ર ભૂમિ આ આપણી, ખરડાયલી ખૂનથી પડી, દોડો મદદમાં તેણીની, બહાદુર થઇને આ ધડી, એ દેશભક્તની મૃત એહે, આશ છેલ્લી રહી મધ, બધા જુલમીના નહિ મરેલાંને, બંધનો કબરે નહિ.

મા હોં કરો સંઘામમાં, તે છે વીરો ધીરો ખરા,
જે ધર્મ બલિત કબજ, કેશરીયાં ઠરી રૂધીરે ભર્યા.
ઓ ! જો કદી મસ્તાં સુધીય, સ્વતંત્રતા જગ નવ મળી,
મા નિરાશ મન લાવતા, આખર જશે સ્વર્ગે જડી.

ખેડેનો ! આપણે આપણા દેશની ઉન્નતિને અર્થે જે કાંઈ કરીએ તે
ઓછુંજ છે. કારણ કે 'જનની જન્મ ભૂમિસ્વ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી.'
આવી સ્વર્ગ સુખદાયિની માતાની સેવા કરવાથી આપણું પરમ કલ્યાણ
થાય છે. કોઈ ખેડેનોના હૃદયમાં વિચાર થતો હશે કે જન્મ ભૂમિની
સેવા કેવી રીતે કરવી ? ભારતમહિલાઓ ! તમે સારી રીતે જાણો છો
કે એક પૈદાવાળી ગાડી કદી ચાલી શકતી નથી. તેવી રીતે સંસારમાં
પુરૂષ એકલો ફતેહમંદ થઈ શકતો નથી. જેમ ગાડીને બીજા પૈદાની
જરૂર છે, તેમ પુરૂષને પણ સ્ત્રીની જરૂર છે. સ્ત્રી પુરૂષનું અર્ધાંગ
હોવાય છે. સ્ત્રી સિવાય પુરૂષનું બળ નકામું છે. જે ઘરમાં પુરૂષો
સ્વદેશાભિમાન વિનાના હોય, વિદેશી વસ્તુઓ વાપરવાની મોજમગ્નહમાં
પડ્યા હોય; પણ જો તેમની સ્ત્રીઓ સ્વદેશાભિમાની હોય તો
લગ્નચારમાં પુરૂષોના વિચાર ફેરવી શકે છે; અને વિદેશી વસ્તુઓ
ઘરમાંથી દૂર કરી સ્વદેશી વસ્તુઓથી તેમનાં ઘર શોભાવે છે. આવી
સ્ત્રીઓના સ્વદેશાભિમાનનું ફળ એ થાય કે આપણા દેશના કરોડો
કારીગરોના પડી ભાગેલા હુન્નરો સતેજ થાય અને તે ગરીબ લોકો
આશીયાળા મરી પુનઃ સ્વતંત્રતાથી પેટનું પોષણ કરી શકે. ખેડેનો !
આથી તમે તે કરોડો લોકોના આશિર્વાદ મેળવી શકશો. મને આશા છે
કે મારી ખેડેનો અને માતાઓ જરૂર આ પ્રમાણે વર્તશે. ખેડેનો ! તમે
જો ધારશો તો આ દીન થએલા દેશનો સહજ વારમાં ઉત્કર્ષ કરી
શકશો. તમે પૂર્વકાળની આર્યમહિલાઓનાં કષ્ટાંદ્ર તો વિચારી જુઓ,

કે તેમણે દેશને માટે કેવાં અસીમ પરાક્રમે દર્શાવ્યાં હતાં. પરંતુ હા ! અકસોસ ! એજ વિરાંગનાએના દેશમાં જન્મેલી સાંપ્રત સમયની આર્ય બહેનો આજે જાણતી નથી કે સ્વદેશની સેવા કેવા પ્રકારે કરી શકાય છે. બહેનો ! જે પવિત્ર રમણીઓએ પોતાની જન્મભૂમિને માટે તન, મન અને ધનની સાથે પોતાનાં બહાલાં સંતાનોને પણ કાળના મુખમાં હડ-સેલતાં લગીર પણ વિલંબ કર્યો નહોતો, અને છેવટે પોતાના પ્રાણનાં પણ બળીદાન આપવાને પાછી પાની કરી નહોતી; હા ! તે વીરનારી-ઓની કીર્તિ આજે કેવી ઝગઝગી રહી છે ! ઇતીહાસનાં પાનાં પર તેમનાં નામ સુવર્ણ અક્ષરે લખાએલાં નજરે પડે છે. તમને આવું જાણવા છતાં પણ તમારા માતૃભૂમિ પ્રત્યે કેમ પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો નથી ? બહેનો ! હવે મારે વિશેષ કહેવાનું રહ્યું નથી, મારે કહેવાનું શક્ત એટલું જ છે કે તમે તમારી જન્મભૂમિ પ્રત્યેની યથાર્થ દુરજો બાળવો; તમારો ધર્મ શું છે એ સમજો અને તમારી અન્ય બહેનોને સમજાવો. તમારા મનુષ્ય જન્મને નિરર્થક નહિ કરતાં તેનું સાર્થક કરો. તમે એકત્ર થઈ અન્યની નિંદાઓ કરવાનું, દેશ કરવાનું વગેરે તિરસ્કારપાત્ર દુર્ગુણોને દૂર કરી ધર્મ, નીતિની વાતો કરો, તમારું મંડળ બનાવો અને સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞાઓ કરો. બહેનો ! આવી રીતે કરવાથી સમય જતાં તમે કંઈક ઓરજ કાર્ય કરી શકશો અને ભારતમાતાનું કલ્યાણ કરી તમારાં યશોગાન ચારે તરફ ગવરાવશો. આજના શુભ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પાસે પણ મારી એજ પ્રાર્થના છે, કે મારી આર્ય-બહેનોના હૃદયમાંથી દુષ્ટ વિચારો દૂર કરી સત્ય વિચાર પ્રકટાવો અને તેમને પૂર્વકાળની આર્ય રમણીઓના જેવી બહાદુર, કર્તવ્યપરાયણ અને સતી સન્નારીઓ બનાવો; કે જેથી અમારા પવિત્ર ભારતવર્ષદેશની ઉન્નતિનો વિકાસધ્વજ ચારે તરફ ફરકી રહે અને આ દીનભૂમિ પુનઃ સ્વર્ગના નંદનન સમાન શોભી રહે. ”

“ અસ્તુ. ” દ્વરથી અવાજ આવ્યો. કુસુમાવતીએ શાન્ત થઈ એ તરફ જોયું; તો તેની નજરે થોડેક દૂર એક વૃક્ષ નીચે સ્વામી રામાનંદ ઉભેલા જણાયા. તે શાન્ત યોગિન્દ્રેજ વાખ્યાનની સમાપ્તિ થતાં ઉપરોક્ત શબ્દોચ્ચાર કર્યો હતો. રામાનંદ ધીમે પગલે મંડળ સમક્ષ આવીને ઉભા રહ્યા. કુસુમાવતી સાથે સર્વ સજારીઓએ વંદન કર્યું. સ્વામીજીએ બે હાથ લાંબા કરી ગંભીર અવાજે કહ્યું, “ ભારત મહિલાઓ ! તમારું સદા સર્વદા કલ્યાણ થાઓ. તમે આ કુસુમાવતીના અને ઇન્દુમૂખીના શબ્દો તમારા હૃદયમાં કોતરી રાખજો, કે જેથી કરીને તમે ભવિષ્યમાં દેવીઓ તરીકે પૂજાશો. ”

સ્વામીજી બોલતા બંધ થયા. કુસુમકાન્ત, નવનીત, વિષ્ણુધરાય વગેરે ત્યાં આવ્યા. સુધાકરના હાથમાં પુષ્પના હારની ટોપલી હતી. તેમાંથી બે હાર બહાર કાઢ્યા અને તે અન્નપૂર્ણાના હાથે ઇન્દુ અને કુસુમાવતીના કંઠમાં પહેરાવવામાં આવ્યા. તે પછી ત્યાં એકત્ર થએલા મંડળમાં પ્રસાદ વહેંચવામાં આવ્યો. આશ્રમનાં બાળકોએ કૃષ્ણ કિર્તન ગાયાં. બાદ મંડળનું વિસર્જન થયું. મહિલા મંડળે પોતપોતાનાં ગૃહ તરફ પ્રયાણ કર્યું. શાન્તિસ્થળમાં સ્નેહિમંડળ સિવાય અન્ય કોઈ રહ્યું નહિ. સઘળાંએ કુસુમકાન્તના ઓરડામાં જઈ ણાહાર કરી દૂધનું પાન કર્યું. કુસુમકાન્તે વિષ્ણુધરાય આગળ ઇન્દુ અને કુસુમાવતીનાં સદ્ગુણોની પ્રશંસા કરી. છેવટે રાત્રિના બાર વાગ્યા. કૃષ્ણજન્મનો સમય થયો. શહેરનાં દેવાલયોમાં ધંટાનાદ થયા. શાન્તિસ્થળમાં શ્રીકૃષ્ણની જયગર્જના થઈ. આકાશ મેઘથી આગ્રાદિત થયેલું હતું. તેમાંથી કેશર-કુમકુમના ઝાંટા પડતા હતા. સાબરમતિનું જળ પ્રજુના જન્મ સમયના યોગે તે કલ્પાણુકર્તા પ્રજુને નમન કરતું કરતું ગંભીરતાથી વહન કરતું હતું. શાન્તિ-સ્થળમાં રહેલું સ્નેહિ મંડળ કુસુમકાન્તની રમ્મ લક્ષ મકાને જવા તૈયાર

થયું. વિભુધરાયે, ઈન્દુ અને કુસુમાવતી સાથે પોતાની માડીમાં બેસી પ્રયાણ કર્યું. સુધાકર, મનહર, નવનિતે પોતપોતાની પત્નીઓ સાથે માડીમાં બેસી ત્યાંથી ગમન કર્યું. પહેરાવાળાએ ઝાંપો બંધ કર્યો. કુસુમકાન્તે બાળકોને સૂઈ જવાની આજ્ઞા આપી. અન્નપૂર્ણા સિવાય અન્ય બાળકો ચાલ્યાં ગયાં. અન્નપૂર્ણા કુસુમકાન્તની પાસે બેસી રહી. કુસુમકાન્તે જાગરણ કરવાની ઇચ્છાથી કૃષ્ણકથા વાંચવા માંડી. બાલિકા ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરવા લાગી. પ્રભુના જન્મ સમયની શુભ રાત્રિ ધીમે ધીમે પસાર થવા લાગી; છેવટે રાત્રિના બે વાગે મેઘરાજ્યએ પૃથ્વીપર પધારી જગતને જાળીમય કરી મૂક્યું.

પતિપરાયણ પ્રેમદા.

૧૫.

જ્ઞાનહિન્ન અમારને, સતી નારી જગે મળતી,
સેવા કરે સ્વામી તણી, પણ સુખ તેને નવ રતી.

“પ્રાણેશ્વર! મારી એક વિનંતિ સ્વીકારશો?” દાનિલલાલની પત્ની મુગ્ધવંતીએ નમ્ર સ્વરે પૂછ્યું.

“કેમ? વળી પાછી શું કંઠાળો આપવાને આવી છે?” મુગ્ધવંતી પુરુશીમાં બેસી ન્યુસપેપર વાંચવામાં મશગુલ થએલા દાનિલલાલે પત્નીના સામે જોઈ પૂછ્યું.

“હું આપને કંઠાળો આપવાને નથી આવી; પણ આપના હિતના બે શબ્દો કહેવાને આવી છું.”

“તું મારા કરતાં વધારે અક્ષલવાળી ખરીને, કે જોયી તું મારું હિત વધારે સમજે? ચાલ, વધારે લાયરી કર્યા વિના તારે જે કહેવું હોય તે જલ્દીથી ટુંકમાં જ પતાવી નાખ.”

“આપને ન્યાત બહાર મૂકવાની વાતો ચાલી રહી છે.”

“કોને, મને ? શા માટે ?” કાન્તિલાલે ટટાર બેંશી પૂછ્યું.

“આપણી ન્યાતના એક માણસે તમને ગઈ કાલે દાર પીને લડકડીમાં ખાતા બોયા હતા અને તેણે બીજાઓને જણાવ્યું હતું.”

“કાંઈ ફિકર નહિ, હું પણ જોઈ છું કે કોણ સાલ્સો મને ન્યાત બહાર મૂકવાની હિમ્મત કરી શકે છે ? હું મારી આખરને માટે એકદમ કોર્ટમાં સ્ટેપ લઈશ અને તે હરામખોરને જેલમાં પૂરાવીશ, સમજ ? તું એ બાબતથી બેદિફર રહે.”

“પણ પ્રભુ ! આપ ઉત્તમ કુળમાં અવતાર લઈ એવું અધમ કર્મ શાને કરો છો ? વડાલા ! હું જો કે આપને કંઈ પણ કહેવાને લાયક નથી, છતાં કહું છું કે આપ તે દુષ્ટ વ્યસનનો ત્યાગ કરો. તેનાથી કંઈકનાં રાજ્યપાટ ગયાં છે. તે ચળકતા ઝેરી પ્રવાહીએ અનેક સુખી સંસારને સ્મશાનવત્ બનાવ્યા છે; અને તેણેજ આ બાગ્યવાન ભારત દેશને બીખારી બનાવી મૂક્યો છે. નાથ ! વિચારો, હજી સમય છે; મને ભવિષ્ય ભયંકર જણાય છે. હું આપના સુખે જ સુખી છું અને દુઃખે દુઃખી છું. આપણો સંસાર વિષમય ના બનાવો.”

“તે સધળું હું સમજું છું. બોલ, તારે હવે વિશેષ કાંઈ કહેવું છે ?” કાન્તિલાલે મુછોમાં હસી પૂછ્યું.

“પ્રાણનાથ ! હું વિશેષ તો શું કહું ? પણ આપ રાત્રિના સમયે મોડા સૂધી બહાર રખડો છો; તેથી મારે ધણું સહન કરવું પડે છે. તમારા દારૂડીયા દોસ્તો મારી પર કુટિલ નજરો ફેંકે છે. તેઓ તમારા ગેરહાજરીમાં મકાને આવી બાથના ઠોકે છે અને ન બોલવાના શબ્દો બોલે છે.”

“ મારો એવો એક પણ ફ્રેન્ડ નથી કે તે એવું અઘટિત વર્તન ચલાવી શકે ? ”

“ જો આપ સત્ય ન માનતા હો તો આપણા પડોશીને પૂછી જુઓ કે આજથી ત્રીજા દિવસપર બે દારૂડીઆઓએ આવીને તોફાન મચાવ્યું હતું કે નહિ ? તે બે માણસો બીજા કોઈ નહિ પણ તમે જેની દુકાનપરથી ઉધારે માલ લાવે છે, તેઓ જ હતા. મહેં તેમને બરાબર ઓળખ્યા હતા. ”

“ શું તે સાલાઓ અહિં આવીને ધાંધલ કરી ગયા હતા ? હીક છે, હું તેમની બરાબર ખબર લઈશ અને ફરીથી એવું કંઈ પણ થાય નહિ તેની પૂરેપૂરી સંભાળ રાખીશ. ”

“ જ્યારે આપ સઘળું સમજે છો ત્યારે એવા દુષ્ટ મિત્રોના ત્યાગ શા માટે કરતા નથી ? પ્રાણેશ ! એવા અધમ મિત્રોની સોખત વડેજ આપના પિતાશ્રીએ મૂકેલા દ્રવ્યની પાયમાલી થઈ ગઈ છે. જુઓને, તે વખતે ખાવા-પીવાને માટે કેટલાએ આવતા હતા અને હવે તમારી દુઃખી હાલતમાં કોઈ સંભાળ લેવાને આવે છે ? નાથ ! આ સંસારમાં સાચો મિત્ર કોઈ નથી. વર્તમાન સમયના મિત્રો તો કેવળ સ્વાર્થના જ હોય છે. કોઈ પૈસાને માટે પ્રેમ બાંધે છે; તો કોઈ મિત્રની પત્નીના અભિલાષથી દોસ્તી રાખે છે. આવા સ્વાર્થમય દોસ્તો તે દોસ્તો નહિ પણ ઝેરી સર્પો છે. એવાના ત્યાગમાં જ સૌનું કલ્યાણ સમાજેલું છે. ”

“ ત્યારે શું આ દુનિયામાં કોઈ સાચો દોસ્ત જ નહિ હોય ? ”

“ આ ઝેરી જમાનામાં તો સત્ય મિત્ર સુભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ વિશે મહેં એક પુસ્તકમાં વાંચ્યું છે કે,

ઉદ્ધમસેં લક્ષ્મી મિલે, મિલે દ્રવ્યસેં માન,
દુર્લભ પારસ જગતમેં, મિલનો મિત મુળન.

અર્થાત, ઉદ્ધમ કરવાથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, અને લક્ષ્મીનડે સર્વત્ર સન્માન થાય છે, પરંતુ મિત્રરૂપ પારસ મળી પ્રાપ્ત થવો દુર્લભ છે. તે ઉદ્ધમ કે દ્રવ્યથી પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યફલ શુભ પ્રારબ્ધથી જ મળે છે. ”

“ તારૂં કહેવું ક્વાઈટ છે. મને અનેક સ્વાર્થા મિત્રો મળ્યા અને પૈસાનું પાણી કરી પસાર થઈ ગયા; પણ પૂર્વના કોઈ શુભ સંસ્કારથી મને હાલ બે શુદ્ધ પ્રેમી મિત્રો મળી આવ્યા છે. ”

“ તે વળી ક્યા ? ” ગુણવંતીએ પૂછ્યું.

“ વાસુદેવપ્રસાદ અને શાન્તિલાલ. તેઓ મારા હૃદયનું દુઃખ જાણનારા છે. તેઓ મારા દિલાસા, અને શોકના વિસામા છે. ”

“ શું આપ તેઓને વફાદાર મિત્રો માનો છો ? ”

“ નિસંશય. ”

“ પ્રાણનાથ ! આપ જુલો છો. તમે દશાના ચક્રે ચઢવાથી જ્ઞાન શૂન્ય થયા છો. જે સારા મિત્રો હોય તે કદાપિ દુર્વ્યસન કરે જ નહિ અને મિત્રને કરાવે પણ નહિ. આ તમારા મિત્રો તો હૃદયાર દાડપીનારા છે; પરાઈ સ્ત્રીઓ તરફ કુટિલ નજરે જોનારા છે. તે તમારા મિત્રો નથી, પણ ભયંકર રાક્ષસો છે. ”

“ બહુ સાઈ, હવે મારે વિશેષ કંઈ પણ સાંભળવું નથી. તું બહુ બુદ્ધિમતિ છે એ હું સારી રીતે જાણું છું. મારા જેવાને તે આવી મતભેદ વાળી વાઈફ ક્યાંથી મળી હશે ? ”

“ પ્રભુ ! હૃદયમાં દુઃખ ધરશે નહિ. હું પુલ્કિલી નહું. મને ક્ષમા કરો. ”

“ એ તો હું ક્ષમાવાન છું તેથીજ સધળું સહન કરી રહું છું; બાકી જે બીજો કોઈ હોય તો તરત તારા જેવી મતભેદ વાળી છડીઅટ બળવાને કાઢી મૂકી જાહેર પેપરોમાં મનપસંદ સ્ત્રી મેળવવાની જાહેર ખર્ચર છપાવે અને છેવટે પોતાના વિચારને અનુસરતી સુંદરી ધરમાં લાવે. મને તારી દયા આવે છે એથી જ હું બીજી સ્ત્રી લાવવાનું યોગ્ય ધારતો નથી. વાંદ હવે મતભેદ દૂર કરી મારી એક વાત સાંભળ. ”

“ આપની આજ્ઞા શ્રવણ કરવાને હું તૈયાર છું. ”

“ જે સાંભળ. આજે મારી વર્ષગાંઠ છે, તેથી મ્હેં મારા મિત્રો વાસુદેવ તથા શાન્તિલાલને આપણે ત્યાં જન્મવાનું આમત્રણ કરેલું છે. માટે તું સારી રસોઈ બનાવજે અને ટેસ્ટદાર કાંદાનાં ભજીયાં બનાવવામાં વિશેષ ધ્યાન આપજો. ”

“ આજના શુભ પ્રસંગે કાંદાનાં ભજીયાં જન્મવાં એ મહા પાપ છે; પછી તો જેવી આપની મરજી. ”

“ અરે માંડી ! પાપ પૂન્યને પૂછે છે કોણ ? આ જાદુઈ જમાનામાં પાપ પૂન્યતો પાતાળમાં રસાતાળે પહોંચી ગયાં છે. ખરેખર ! તું હજી અજ્ઞાન જ રહી. જે કાંદા ખાવામાં પાપ હોત તો પરમાત્મા તેને બનાવત શા માટે ? પરમેશ્વરે આ દુનિયામાં જે જે વસ્તુઓ પેદા કરી છે તે ફક્ત અમારા જેવા યુવકોના ઉપયોગ માટે જ. વળી વિશેષમાં તને જણાવવાનું કે અમે આજે છાંટા પાણી પણ લેવાના છીએ. માટે તું આજે કંઈ પણ ટકટકારો નહિ કરતાં અમને આનંદ કરવા દેજો. ”

“ અરે ! તમે આશું બોલો છો ? શું આજના શુભ દિવસે મધપાન કરીને બ્રહ્મ થશો ? ”

“ જો પાછી બોલી કે ? મહેં તને ક્યારનુંએ જણાવી દીધું છે કે હું પાપને તો પિછાનતોજ નથી. આજના આનંદ પ્રસંગે તો દાર ખાસ કરીને પીવોજ જોઈએ. દાર તો ફનિયામાં આનંદનું ધામ છે; દુખીઆનો વિશ્રામ છે અને તેજ સદેહે વૈકુંઠમાં લઈ જનાર છે. તેમાં કેવા અમૂલ્ય ગુણો છે, તેની ખચર તારા જેવી ગમારને હોયજ નહિ. માટે હવે વિશેષ કંઈ પણ નહિ બોલતાં મારા કહેવા પ્રમાણે કરવાને ઝડપટ ચાલી જા. ”

“ પ્રાણનાથ ! હદ થાય છે, ધર્મનું સત્યાનાથ વળી જાય છે. વિચારો, નાથ ! વિચારો, હું આપના પગે પડું છું. ” ગુણવંતીના આંખોમાં ઝગઝગીયાં બરાઈ આંખ્યાં. પથર હૃદયનો પિશાચ ઉભો થઈ બોલ્યો,

“ ચાલ હવે સધળા ઢોંગ કરવાના છોડી દઈ દિબી થા; અને રસોઈ બનાવવાને ચાલી જા. ”

“ પ્રાણેશ ! જાઉં છું, પણ ભવિષ્યમાં થનારી બચકર ઉશ્વલપાથ લનું બાન થતા કંપુછું-ધુન્નું છું. જરાક પ્રભુને તો ડર રાખો ? ”

“ અરે પ્રભુ છે કોણ ? તારા પ્રભુને જહનમની ખાડીમાં ફેંકી દે. અમારો પ્રભુ તો અમારા હૃદયમાં સ્થાન લઈ જોજે કે કેવો આનંદ આપે છે. ” આમ કહી તે શંખ શિરોમણી પુનઃ પેપરવાંચક લાગ્યો. તે પછી પતિત પતિના પનારે પડેલી પવિત્ર પ્રેમદા વિશેષ કંઈ નહિ બોલતાં ત્યાંથી ચાલતી થઈ. ગુણવંતી તે ખરેખર ગુણવંતીજ હતી. કાન્તિલાલ કંઈ પણ ધંધોરોજમાર કરતો નહોતો. તેણે ગુણવંતીનાં સૌભાગ્ય બૂલણે

પણ વેચીખાધાં હતાં. ઘરમાં અનેક વસ્તુઓની તાણ પડતી હતી. ગરીબડી ગુણવંત ઘરમાં થઇ રહેલી વસ્તુઓ લાવવાનું કહે કે તરત કાન્તિલાલ તેનીપર ગુસ્સે થઇ જતો. તે ઘણી વખત દારૂ પીને ગુણવંતીને માર પણ મારતો. પતિ તરફથી અત્યંત સંકટ સહન કરતી ગુણવંતી કોઇની આમળ પોતાનું દુઃખ જાહેર કરતી નહોતી. તે મૌનતાથી સધળું સહન કરતી અને પોતાના ઘરનું કંઈ ઉધાકું પડે નહિ એને માટે તે સદ્ગુણી સત્રારી ઘર કાર્યમાંથી સમય મેળવી ભરત ભરવાનું અને સ્ત્રીઓનાં કપડાં શીવવાનું કાર્ય કરી પૈસા મેળવતી, વળી કોઈ વખત ભરત શીવણના અભાવે કોઈ ગૃહસ્થનું અનાજ પણ દળી નાખતી. આવી રીતના એક્ટ્ર કરેલા પૈસાથી તે પોતાનું અને કાન્તિલાલનું ગુજરાન ચલાવતી. દારૂડીઆ કાન્તિને દુનિયાનું જાન નહોતું; તે તો યુવાનીના મદમાં અને દારૂના ડોઝ ઉડાવવામાં ગુલતાન થઈ દિવસો પસાર કરતો હતો. હા! અશ્વોસ છે કે દારૂ દુનિયાનું નિકંદન કાઢનાર છે એ સમજવા છતાં અનેક મનુષ્યો તે ઝેરી પ્રવાહીનું આનંદથી પાન કરે છે. ખરેખર તેઓ છતી આંખોએ આંધળાજ હોય છે. મદિરા બકાને સારાસારનું જાન મુઢલે હોતુંજ નથી, તેઓ તો નિરંતર મદપાનમાંજ મશગુલ ખની કુકર્મોમાં રચી પચી રહે છે.

યથેચ્છ મદિરા પાનથી, પાપી જનો ખૂબ રાચતા;

ખરચી કાંકરા સમ દામને, અંતે બિખારી હા! થતા.

દારૂ તણા પીનારને, આંખે અંધાપો આવતો;

કોણ ભગિની કોણ પુત્રી, દુષ્ટ દેદા ન પિછાનતો.

કુલાંગાર કાન્તિ ઉત્તમ મનુષ્યાવતાર પામી અયોગ્ય વર્તનમાં તદુપજ્યો હતો.

ગુણવંતીના ગયા પછી કાન્તિલાલ એપર લાંચી મિત્રોના સ્વાગતને

માટે જોઈતી સામગ્રી એકત્ર કરવા લાગ્યો. આખરે તે દિવસની પૂર્ણાકૃતિ થઈ સાયંકામ થયો. વાસુદેવ અને શાન્તિલાલ મિત્રને ત્યાં જમવાને પધાર્યા. કાન્તિએ સન્માન સ્વચ્છ શબ્દોથી તેમની સાથે હાથ મેળવી ઉપર તેડી લાવી એક શૃંગારેલાં ડબ્બાં બેસાડ્યા. થોડીક ક્ષણ મૌનતાથી બેઠા પછી વાસુદેવે પૂછ્યું, “ મા. કાન્તિલાલ ! મને લાગે છે કે તમે તે દિવસની વાત તો છેકજ બૂલી ગયા હસો ? ”

“ કંઈ વાત ? ” કાન્તિએ ચમકીને પૂછ્યું.

“ આપણા આનંદમાં કંટકરૂપ થઈ પડતા મારા બુદ્ધાને સ્વર્ગ-સદન તરફ ગમન કરાવવાની વાત. કેમ કંઈ યાદ આવે છે કે ? ”

“ હાજી, પણ તે દવાની શીશી તો આ શાન્તિલાલે તેના એક મિત્રને ત્યાંથી લઈ આવવાનું કહેલું છે. તે દવા મારી દવા કરતાં ઘણી તેજ છે. ” કાન્તિએ જણાવ્યું.

“ શાન્તિ ! તું હવે જલ્દીથી એ દવા લઈ આવ અને મારા બુદ્ધા આપને એકદમ જહઝમમાં મોકલી આપ, કારણ કે તેની બુદ્ધિ પણ હવે બગડી છે; તેમ જૈરી પણ તેની સિખામણથી બુદ્ધિહિન થઈ ગઈ છે. હું ઘરમાં પમ મૂકું છું કે તરત તે બન્ને જણાં ટીકટીકારો કરવાને માંડી પડે છે અને મારા શાન્ત એકનને અશાન્તિના મહાસાગરમાં ડુબાવે છે. હુંતો હવે એ બુદ્ધાથી અને મારી વાહાઈથી પૂરેપૂરો કંટાળ્યો છું. ”

“ દોસ્ત ! તું આમ દિલગીર રાને થઈ જાય છે ? હું હવે આવતી વખતે જરૂર પોષકનળી શીશી લેતો આવીશ. બાઈ ! તારા બુદ્ધાનો તો હવે ખુલાસો થઈ ગયો જ સમજજો, ખસ તે પછી તારી વાહાઈનો વારો આવશે. ” શાન્તિએ આશાસન આપ્યું.

“ એ તો બહુ ખરું, પણ હું કુસુમાવતીને મેળવવાને માટે કંઈ અડપટ્ટ કરવા માંડી છે કે નહિ ? ”

“તે કાર્યની પણ શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. હું કોઈ જાણે નહિ એવી રીતે કુસુમાવતીની માને મળ્યો હતો, અને તેની આગળ તમારા ગુણ માવામાં કસર રાખી નહોતી. તે ઉપરાંત તમારી ધૃષ્ટિ ખીજવાર લગ્ન કરવાની છે અને તમે કોઈ લાયક કન્યાની શોધમાં છો, એપણુ જણાવી દીધું હતું. છેવટમાં મને એટલું તો માલુમ પડી આવ્યું કે તે પુત્રીનું મન તમારી તરફ આકર્ષાયું છે ખરું.” શાન્તિએ કહ્યું.

“દોસ્ત! જો આ કામ ફતેહમંદ રીતે પાર ઉતરશે તો હું તને અને કાન્તિને દસ-દસ હજાર રૂપિયા પ્રેઝન્ટ આપી ખુશ કરીશ. વારું હવે તું ફરીથી ત્યાં ક્યારે જનાર છે?”

“હું આ અડવાડીઆમાં ફરીથી ત્યાં જઈ તેને મળીશ અને તે વખતે તમારી તરફથી કુસુમાવતીને ભેટ આપવાને એકાદ દાગીનો પણ સાથે લેતો જઈશ.”

“હું તને ફર્સ્ટક્લાસ એક હાર આપીશ. તેની નીચે મારા ફાટા વાળું લોકિટ લટકાવેલું છે. તે હાર ખાસ કુસુમાવતીને જ લાયક છે.” વાસુદેવનું બોલવું પૂર્ણ થતાં શાન્તિ-કાન્તિ એક બીજા સામે જોઈ મૂંઝોમાં હસ્યા.

આવી રીતે વાતોમાં રાત્રિ પડી. કાન્તિએ લાઇટ સળગાવ્યો. તે પછી વાસુદેવે પૂછ્યું, “કેમ હવે જન્મવાની કેટલીવાર છે?”

“હું તપાસ કરી આવું.” કહી કાન્તિ નીચે ગયો. તેના ગયા પછી વાસુદેવે આસપાસ જોઈ ધીમેથી શાન્તિ પ્રત્યે કહ્યું,

“દોસ્ત! આપણા મિત્ર કાન્તિલાલની વાઇફ આપણી તરફ તિરસ્કાર દર્શાવે છે, તે તું કંઈ જાણે છે કે?”

“હા, તે આપણને અંતઃકરણપૂર્વક ધિક્કારે છે અને કાન્તિને ખરાબ કરનારા પણ આપણે જ છીએ એમ માને છે.”

“ જો તારો વિચાર હોય તો હું તેનું ગુમાન ઉતારું ? ”

“ હું તમારા વિચારને પૂરેપૂરો મળતો છું. તે પતિવ્રતાની પૂંછડીને લાલાઈ તો બતાવવી જ જોઈએ ”

“ ત્યારે તું આજે એક કામ કરજો. આપણે જમવા બેસીએ તે વખતે તું કહે જે કે, આપણે આજે નાટક જોવાને જવું છે. તે વખતે હું નિસાથી છેક બેઠામ જવો બની ગયો હોઉં એવો ઢોંગ કરી અહિં પડયો રહીશ. તું કાન્તિને લઈ નાટક જોવા ચાલ્યો જજો. તે પછી હું ટાઇમનો લાભ લઈશ અને તે ગુમાની ગુણવંતીનું ગુમાન ઉતારીશ. ”

“ આ યુક્તિ તમે ધણીજ સારી શોધી કાઢી. એ ગુમાની...” શાન્તિ આમળ બોલે એ પહેલાં તો કાન્તિ ત્યાં આવ્યો. તેણે રસોડા તૈયાર થયાનું સૂચવ્યું. ત્રણે જણા જમવાને તૈયાર થઈ નીચે આવ્યા. કાન્તિએ કમાડ બંધ કરી સાંકળ વાળી. કાન્તિએ પત્નીને ઘાળીયો તૈયાર કરવાનું કહી મિત્રો સાથે ચોકમાં જોડાવેલા પાટલા પર સ્થાન લીધું. અને બજામાંની ત્રણ રોકીઓ તૈયાર કરી દરેકની આમળ ગોઠવી. તે પછી બાન્ડીની બે નાની બાટલીઓ બોલવામાં આવી. તેમાંથી ત્રણ પ્યાલા સંપૂર્ણ ભરી તેઓએ એક બીજાની સાથે અડકાડી સૈાની સલામતી ઇચ્છી મૂખે માંડી ખાલી કર્યા. યાત્રીઓ પીરસતી ગુણવંતીની આંખોમાંથી અત્યુ પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. તેણે આધું જોડેલું હોવાથી તેનાં અત્યુપર કાંઈની દૃષ્ટિ પડી નહિ. પુનઃ પ્યાલા બીજાવાર ભરાયા. રોકીમાંથી બજામાં ખાતા અને પ્યાલામાંથી લુંટડા ભરતા સ્વતંત્રોએ તે પ્યાલા પણ ખાલી કર્યા. બાદ મારસમ, તારા સમના સ્પષ્ટોચ્ચાર સાથે પરસ્પરમાં વધુ પાવા પીવરાવવાનો આગ્રહ ચાલ્યો. કારસ્થાની વાસુદેવે અને શાન્તિએ વધારે આગ્રહ કરી કાન્તિને વિશેષ પીવરાવ્યો. નિસાનો રંગ જમવા લાગ્યો. આસમાની સુલતાનીની

વાતો થવા લાગી. ગુણવંતીએ કકળતા અંતઃકરણે યાળીયો પીરશી દરેકની આગળ મૂકી. ચક્ર્યુર થએલા મિત્રો જમવા લાગ્યા. બાદ થોડી વારે શાન્તિએ કહ્યું, “ બંધુઓ ! તમે હવે આવી રીતે ઠંડા ક્ષેને જમવામાં કેટલો ટાઇમ ગુમાવશો ? ”

“ કેમ વાર ? ” કાન્તિએ નિસાથી ચળકતી ચક્ષુઓ વડે તેના સામે જોઇ પૂછ્યું.

“ આજે આપણે નાટક જોવા જવાનું છે. ” શાન્તિએ જણાવ્યું.

“ એમ ! તો ચાલો હુંતો આ જમી રહ્યો. ” કહી નિસાથી ડાલતો કાન્તિ હાથ મુખ ધોઈ પાટલા પર ઉભો થઇ પત્નીને કહેવા લાગ્યો, “ ડીયર ! હવે બીજું કામ રહેવા દઇ જલ્દીથી પાન બનાવી આપજે, અમારે નાટકમાં જવાનો ટાઇમ થયો છે. ” પત્નીને પાન બનાવવાનું કહી કાન્તિ મેડાપર જઇ કપડાં પહેરવા લાગ્યો. વાસુદેવ અને શાન્તિ પણ હાથમુખ ધોઇ ઉપર આવ્યા. વાસુદેવ ઉપર આવતાંજ ઢોંગ કરી એક વિરામાસન પર પડ્યો. તેણે આંખો બંધ કરી અસ્કુટ સ્ટ્રાપ્સ ઉચ્ચારવા માંડ્યા. આથી શાન્તિએ ગંભીર મુખે કાન્તિને પૂછ્યું, “ ભાઇ ! હવે કેમ કરીશું ? આતો એલરાઈટ થઇ ગયો છે. આપણે નાટક જોવા કેવી રીતે જઈ શકીશું ? ”

“ કેમ વાર ? શું તેમના વિના આપણાથી ખેલ જોવા જઇ શકાશે નહિ કે ? તું તેમના ખીસ્સામાંથી દરેક રૂપિયા લઇ લે. વાસુદેવ-ભાઇ ભલેને આજની રાત અહિંજ પડ્યા રહે. ”

“ જેવી તારી મરજી. ” કહી શાન્તિ કપડાં પહેરી તૈયાર થઇ ગયો. ગુણવંતી પાન લઈ ઉપર આવી. તેણે પાનની રકેબી નીચે મૂકી જવા માંડ્યું, કે તરત શાન્તિએ હસીને કહ્યું “ ભાબીસાહેબ ! આવી રીતે પાન મૂકી ચાલ્યાં જવાનું હશે કે ? ”

“એ છડીઅટ ! જરા આમ-આવ અને જણાવ કે ત્હેં પાન નીચે કેમ મૂક્યાં ?” કાન્તિએ ગુસ્સે થઈ પૂછ્યું. ગુણવંતી ગભરાઈને ઉભી રહી. પુનઃ કાન્તિએ કહ્યું, “કેમ કંઈ સાંભળતી નથી કે ? ત્હેં મારા આ મિત્રને આહં અપમાન ખમવાને બોલાવ્યો નથી. માટે તું વારા હાથેજ મારા ફેન્ડને પાન આપ.”

ગુણવંતી ગંભીર અવાજે બોલી, “હું મારા હાથે અન્ય પુરુષને પ્રાણાંતે પણ પાન આપનાર નથી.”

“પણ આ ક્યાં કોઈ પરાયો માણસ છે ? આતો મારો દિસાગન દોસ્ત છે. જેવો હું છું તેવોજ એ છે. ગુણવંતી ! તારે મારા આ મિત્રથી લગીર પણ બેદરબાવ રાખવો જોઈએ નહિ. ચાલ તેને જલ્દીથી પાન આપી દે.” ઘરડીઆએ શવે એમ બોલી નાખ્યું. કાન્તિ હસવા લાગ્યો. ગુણવંતી સ્તબ્ધ બની ત્યાં ઉભી રહી. કાન્તિએ તેને પાન આપવાને ઘણી વખત કહ્યું, પણ તે તેના વિચારથી વિચલિત થઈ નહિ. આથી કાન્તિના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે ત્યાં પડેલી એક પાતળી કેંઈન ઉપાડી ગુણવંતીને ઝાપટવા માંડી. પતિપરાયણ પ્રેમદા પામર ચિત્તિના માર મુઠે મૂખે સહન કરી રહી. બે ચાર સોટીયો પીઠપર પડ્યા પછી કાન્તિએ તેના હાથમાંથી કેંઈન લઈ લીધી. ગુણવંતી અશ્રુ વરસાવતી નીચે ચાલી ગઈ. ત્યાં બન્નેએ પાન ખાઈ વાસુદેવને ઉચ્છ્રી ગાદીમાં મુઠારી ત્યાંથી ગગન કર્યું.

કામાન્ધનું કારસ્થાન.

* જેના શિરે ભાવિ વિપદ ફરે છે,
નિર્ભાગી તે બધું મતિ બને છે.

ઉન્મત્ત થાએ બૂલી સાન શુદ્ધિ,
વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ.

પાપાત્માઓના ગયા પછી ગુણવંતીએ નીચે આવી ખાધું ન
ખાધું કરી બાકીનું ખાવાનું પડોશમાં રહેતા એક ગરીબ માણસને
આપી દીધું. તે પછી તેણે જન્મવાની જગા સાધ કરી વાસણ માંજ
નાખ્યા. વાસુદેવ ક્યારનોએ ઉપર ઉભો રહી ગૂપચૂપ તેની હિલચાલ
તપાસી રહ્યો હતો. ગુણવંતી ત્વરાથી સધળું કામ પૂરું કરી પોતાના
સવાના ઓરડામાં ગઈ. તે હમેશાં નીચેના ઓરડામાં સૂઈ રહેતી હતી.
તેણે અંદર જઈ પથારી પાથરી અને પછી ઓરડાનાં બારણાં
બંધ કરી સાંકળ ચઢાવી પથારીમાં પડી ચોધાર અશ્રુએ રડવા લાગી.
પતિનાં દુષ્ટ આચરણોથી તેનું હૃદય આકળ વિકળ થઈ જતું હતું; પણ
તે શું કરે? તે કંટાળતા અંતઃકરણે આત્મગત બોલતી હતી કે, “હાય!
આ જીંદગી શું આવી રીતે જ ચાલી જશે? શું મારા જેવું દુઃખ બીજું
કોઈને હશે? અરેરે! મ્હેં પૂર્વ જન્મમાં એવાં શું પાપ કર્યાં હશે
કે જેથી મારે આવું અસહ્ય સંકટ સહન કરવું પડે છે? હરી, હરી,
આ લલાટમાં લખાએલા દુઃખી લેખને હવે કોણ મિથ્યા કરી શકે
એમ છે. હાય! મારા પ્રાણનાથની ઘનતર અવનતિના વિચાર આવતાં
મારું મન કંપે છે, આ આંખો ભાવિની બપુંકર વિટંબનાઓ પ્રત્યક્ષ
અવલોકી રહી છે. હાય! એક વખતનું આ પવિત્ર સુખી સદન અત્યારે

પતિના પાપાચારથી નર્ક સદન જેવું બની ભૂત-પ્રેતોને રમવાના સ્થાન જેવું થઇ પડ્યું છે. ઓ પ્રભુ ! દયા કરી, કષ્ટની પશુ અવધી હોય છે. જે આપને મારા અપવિત્ર પતિની દયા ન આવતી હોય તો મારે ખાતર, ઘરે આ અનાથ અખળાની દયાની ખાતર તેમની પર કૃપા દર્શાવો. અને તેમને પાપાચારના પ્રથંક કુંડમાં પડતા બચાવો. પ્રભો ! હું તેના સુખે જ સુખી છું. તે જો કે અત્યારે અજ્ઞાન દશાએ કરી પાપની વૃદ્ધિ કરી રહ્યા છે, પણ તે મારા નેત્રમણિ, શિરછત્ર છે; તેમનાથી જ મારો દિહાર છે. શાસ્ત્રો પણ કહે છે કે સતીની ગતી પતીથી જ છે. હા ! તે મારા નાથનું કન્યાણુ કરજો. ” આવી રીતના મનોદ્વગાર કાદતી ગુણવંતી આંખોએ બંધ કરી પ્રભુનું રટણ કરવા લાગી. વાસુદેવ ક્યારનોએ નીચે આવી ઓરડાની બહારના એક ખૂણામાં છૂપાઇ રહી તેના ઉંઘવાના સમયની રાહ જોઇ રહ્યા હતા. તે અત્યારે પૂર્ણ નિસામાં હતો. તેના મનમાં ગુણવંતીના વિચારો જ રમણ કરી રહ્યા હતા. તેનું મન સાહસ કરવાને અધીરું બની રહ્યું હતું, પણ હૃદયમાં રહેલો શુદ્ધાત્મા તેના શરીરમાં કંપ અને પગમા ચરચરાટ મૂકી દુષ્કર્મ કરવાની મના કરતો હતો, તે બયથી વારંવાર પાછળ દ્રષ્ટિ કરતો હતો. રાત્રિ તેનું કાર્ય કરે જતી હતી. સર્વવ નિસ્ત-બધતા વ્યાપેલી હતી. રક્ત જ્વાનના કઠોર ધ્વનિ પાપીના પ્રબળ મનને બયનો ભાસ આપી રહ્યા હતા. આખરે મધ્યરાત્રિ થઇ. કાન્તિલાલના રૂમમાં લટકાવેલા મોટા ઘડીઆળમાં બારના ટકોરા થયા. વાસુદેવ અમઝી મન સાથે બોલી ઉઠ્યો, “શું બાર વાગ્યા ? હા, એમ જ જણાય છે. શાન્તિ-કાન્તિને આવવાને હવે ફક્ત દોઢ કલાકની વાર છે, ચાલ એટલા વખતમાં એ ગુણસુંદરીની સાથે જ્ઞાનદ ઉડાવી લઉં.” આવી રીતનો નિશ્ચય કરી વાસુદેવે ઓરડાના દાર નજીક આવી એક નાના

બાકામાંથી અંદર જાયું, તો તેને જણાયું કે ગુણવંતી ઉધી ગઈ છે. ખૂણામાં કાષ્ઠની દીવીપર મૂકેલું દિવાનું કેડીયું મંદ મંદ પ્રકાશે પ્રકાશી રહ્યું છે. તે પછી તેણે બારણાંને ધીમે રહી ધક્કેલાં. તેને અંદર સાંકળ વાશેલી જણાઈ, તત્કાળ તેણે ખમીસની બાંસો ઉઘે ચઢાવી એક બારણાંને ચણીઆરામાંથી ઉતારી નાખવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. વાસ્તુકેવ શરીરે અલમસ્ત હતો. તેને બારણું ઉતારવામાં વિશેષ શ્રમ પડ્યો નહિ. ધણું વર્ષનાં છૂર્લું બારણાંસાંનું એક દાર વાસ્તુકેવના જોરથી ખસી ગયું. આથી જન્ને દારની વચ્ચે જમા થઈ. કુકર્મિએ હાથ ધાલી અંદરની સાંકળ ઉઘાડી નાખી. ત્યાર પછી ધીમેથી બારણું ઉઘાડી ગુણવંતીની પથારી નજીક આવી ઉભો અને થોડીક ક્ષણ ગુણવંતીના ગૌરુખ સામે જોઈ રહી આત્મગત બોલ્યો, “અહા ! આ કોમળાંગી નિદ્રામાં પણ કેવી મન મોહક દેખાય છે ! આની આગળ સ્વર્ગની સુંદરી પણ શરમાય એમ છે. પણ હવે આને જગાડવી શી રીતે ? તે જાગીને કદાચ ખૂમ પાડશે તો ? ના, ના, તે એવી મૂર્ખતો નહિ હોય કે જેથી ખૂમ પાડી પોતાની અને મારી જોડેલી કરે. મારા ધારવા પ્રમાણે તે પણ તેના ધણીથી કંટાળેલી હશે. કારણ કે કાન્તિ તરફથી તેને કંઈ પણ સુખ મળતું નથી. કાન્તિ ઘર રોજ દાર પી મોડા સૂઈ બહાર બટક્યા કરે છે. જીવાનીમાં સુખ ભોગવવાની દરેકને ઇચ્છા હોય, તો આ ખીલતી નવચૌવના સુખને શી રીતે અનાદર કરી શકે ? તેમાં વળી આ સુંદરી ધણી જ શરમાળ છે. તે જોકે મનમાં કાંઈની સામે પ્રેમ બાંધવાને ચાહતી હશે; પણ પ્રેમીના અભાવે તેની વૃત્તિઓને બળાતકારે દબાવી રાખતી હશે. હું આવે તેને અવશ્ય સુખી કરી સુખી થઈશ. જો તે મારી ઇચ્છાને વગર વિલાંબે સ્વિકારશે તો બિવિધમાં ધણી સુખી થશે. આલ, હવે દાઇમ ગુમાવેલો નિરર્થક છે.” આમ વિચારી પુનઃ તે પશુએ આસપાસ દ્રષ્ટિ કરી. તેનું હૃદય

ધડતું હડતું, પમ ધુનથી હતા; છતાં પણ એ પિશાચવૃત્તિનો પતિત પધારીની છેક નજીક આવી ધીમે સ્વરે બોલ્યો, “ ગુણસુંદરી ? ”

અર્ધ નિદ્રિત અવસ્થામાં પડેલી ગુણવંતી ચમકીને સપાળી બગી ઉઠી અને તાત્કાળ પધારીમાં બેઠી ચમકેલ ગભરાટથી બોલી ઉઠી, “ તું કોણ છે ? ”

“ તારો મુલાખ, તારો આચાર્યન આશક. ”

“ હૈં ! કોણ કુણ વાસુદેવ ? ” ગુણવંતીએ ઉભી થઈ દીપકને સતેજ કરી પુનઃ તેની સામે જોઈ પૂછ્યું. “ તમે અહિં કેમ આવ્યા છો ? શું બાનતો બૂલી મ્હા નથી ને ? ”

“ સુંદરી ! ધીમેથી બોલો, કોઈ બગી ઉદરો. હું અત્યારે તમને સુખી કરવાને આવ્યો છું, કારણ કે હું ધણા દિવસથી જોતો આવ્યો છું કે તમને ક્રાન્તિ તરફથી ખીલકુલ સુખ મળતું નથી. ખસ આપ્યા જ મારું અહિંયાં આવવું થયું છે. બોલો હવે શું વિચાર છે ? ”

“ અરે તમે કંઈ બાનમાં છો કે નહિ ? તમે આ શું બોલો છો ? ” ગુણવંતીએ કાંપતા હૃદયે પૂછ્યું.

“ સુંદરી ! હું સાચું જ કહું છું. આ દિલ તમારા ગૌરવદનથી દિવાલું થયું છે. મનમોહિની ! હું તમારા જેવી નવયૌવના વિના દુઃખી થાઉં છું અને તમે પણ મારા જેવા પ્રેમભોક્તા વિના દુઃખી થાઓ છો. ખસ હવે નદી નાવનો સંયોગ થઈ ગયો છે. મોહિની ! ગભરાશો નહિ હાં, હું ભવિષ્યમાં તમને સુવર્ણે મઢાવીશ. મારે હવે કંઈ પણ આનાકાની નહિ કરતાં રતિસ્વરૂપ ખાણ કરી આ કામદેવની પ્રેમ પૂજા સ્વિકારો. ”

“ વાસુદેવબાઈ ! લગીર બોલતાં તો શરમાવ ? ”

“ પ્રિયે ! શરમતો સુંદરીઓની પાસે જ રહે છે અને તે તમારાં

જેવી મુવાનીના બહારમાં આવેલી અલબેલીઓને તેના દાબમાં દબાવી દુઃખી કરે છે; પરંતુ પ્રેમોન્મત પુરુષો તેને એક પલકવારમાં જ દૂર કરી શકે છે. હું પ્રથમથી જ જાણતો હતો કે તમે ધણું જ શરમાળ છો; પણ તે તમારી શરમને દૂર કરવાને આ શેવક તૈયાર છે. આવો, મારી મનહરણી! આવો અને આ હૃદય સાથે દયાઈ શાન્તિ પામો. ” કહી ગુલતાન બનેલા વાસુદેવે બે હાથ પહોળા કર્યા. ગુણવંતી થરથર ધ્રુજવા લાગી. આ મધ્યરાત્રિએ દારૂ પીધેલા માણસથી પોતાના શિયળનું સંરક્ષણ કેવી રીતે કરવું તેની તેને વિમાસણ થવા લાગી. “ હે હરી! હવે આ પાપીને હું શી રીતે સમજાવું? તે દારૂથી દિવાનો બની કામોન્મત બન્યો છે. પ્રભુ! મારી લજ્જા તમારે હાથ છે. ” આમ મનમાં શોચતી બાળાએ તેના સામે જોઈ કહ્યું,

“ વાસુદેવબાઈ! જીભને વશમાં રાખો, હું તો તમારી બહેન કહેવાઉં. ”

વાસુદેવ અડખડાટ હસી પડી બોલ્યો, “ ના, ના, એમ ના બોલો; તમે તો મારાં પ્રાણ પ્યારી છો, માફ સર્વસ્વ છો. મારી દિલદાર! હવે સંધળા ચાળા જવા દો. ” કહી કામાંધ વાસુદેવ તેની તરફ ગયો; કે તરત ગુણવંતી દૂર ખસી રોષમય વદને બોલી,

“ અમરદાર, એટલે જ રહેજે; નહિતો પરિણામ વિપરીત આવશે. પાપીયા! તું મને તારા જેવી દુષ્ટ ધારીશ નહિ. હું તારી પાપવાસના સમજી ગયો છું. ઓ મિત્ર પત્નીના અભિલાષી! યાદ રાખજે કે તારી પર દેવજ રૂઠ્યો છે. ”

તેના સખ્દોએ વાસુદેવને કંઈપણ અસર કરી નહિ. તેની શુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ હતી. લજ્જા સરમ તેનામાંથી જતી રહી હતી. તે જતી આખ્યોએ અંધ યજ્ઞ પણ તુલ્ય બન્યો હતો. તે વધારે નિર્વજ્જ

બની કહેવા લાગ્યો, “ અરે ગુણવંતી ! તમે આમ એકદમ અકળાઈ શાને બાંધો છો ? હું તમને કંઈ કહી આપવાને આવ્યો નથી. હું તો તમારા કરમકર્મ જતા યૌવન મગીયાને પ્રદુષિત કરવાને આવ્યો છું. તમારા યૌવન બાગની મઝા માણનાર કેવળ મૂર્ખ હોવાથી જ મારે આ પગલું ભરવું પડ્યું છે. સુંદરી ! જે મનને દુઃખી કરશે તો ભગવાનનાં ભયંકર અપરાધિ ગણાશે. ”

“ ઓ દુનિયાના ગૂંહેમાર ! તું અત્યારે કેવું મહાપાપ કરવાને તૈયાર થયો છે એનો જરીકતો વિચાર કર ? હા ! શિટકાર છે તારા જેવા મિત્રનું નામ ધારણ કરનારા વિષયાંધાને. ઓદુષ્ટો ! તમે ખાઓ છો એનું જ સર્વસ્વ નાશ કરો છો. બેસવાનું ડાળ કાપો છો. અરે જે કામ કદો શત્રુ પણ ન કરે તે કામ તમે મિત્ર થઈને કરો છો. હા ! જે મિત્રની પત્ની પોતાની બાગિની સમાન ગણાય, તેનીપર કુટિલ નજર ફેંકનારા તારા જેવા અધમ મિત્રોને પારાવાર ધિક્કાર છે. વાસુદેવ ! યાદ રાખજે કે તાંડે ભવિષ્ય ભયંકર છે. તારીપર કુદરત કોપશે અને તે વખતે તારે એધાર અશ્રુએ રડવું પડશે. માટે હજી વિચાર કર, તારી પાસે શું નથી ? તારી પાસે પુષ્કળ પૈસા છે, ઘરમાં દેવાંગના સમાન સુશિલ પત્ની છે; છતાં તેનો શામાટે ત્યાગ કરી ચાનની માફક ઘેરઘેર ભટકવા જાય છે? મૂર્ખા ! જ્યાં સુધી તારી પાસે પૈસા હશે, ત્યાં સુધી જ તારા સૌ કોઈ મિત્રો થશે. અત્યારે તારા જે મિત્રો કહેવાય છે; તેને તું તારા ગણુવામાં લગાય છે. તેતો તારા પરમ શત્રુ છે, સ્વાર્થાધ ઉદરો છે, તારા મલિન મનના માહિતગાર તરફરો છે. તેઓ જતે દહાડે તાંડે સર્વસ્વ નાશ કરશે. માટે હજી સમજ અને તારા જીવનનું સાર્થક કરીદો; પણ અહસોસ ! તું મુવાત્રીના મદથી અને દુષ્ટ વ્યક્તિની આક્રમક રમ્ય ચર્ચા ગયો છે. તારામાં વિચાર સક્રિય જ ક્યાં છે ? વાસુદેવ ! ઓ મિત્ર પત્નીપર

તારામ મારનારા સંકેત તરફર ! સમજ, તારૂં આયુષ્ય પાણીના રેલાની માફક વહી જાય છે. હજી પણ એક વખત કહું છું કે તું આવાં અધમ કૃત્ય કરવાનાં છોડી દઈ તારી પવિત્ર પત્નીને સુખી કર, સમજા દુષ્ટ મિત્રોને દૂર કર. તને પરમાત્માએ લક્ષ્મીવાન બનાવ્યો છે, તે લક્ષ્મીનો સારો રસ્તો બચ કર. તું.....” ગુણવંતીને વિશેષ બોલતી અટકાવી દારૂડીયો એકાએક બોલી ઉઠ્યો,

“ઓ પ્રિયપંડિતા ! તારૂં લેકર હવે બંધ કર. તારા કહેવાની મને કંઈ પણ અસર થનાર નથી. અમે બલિષ્ઠને માત્રનારા નથી. અમે તો સુખ વૈભવ ભોગવવાને જ જન્મ્યા છીએ. સુંદરી ! તારૂં જ્ઞાન હવે બાજુ પર રહેવા દઈ અત્યારે પ્રાપ્ત થયેલા આ અમૂલ્ય સમયનું સાર્થક કરી મારી સાથે સ્વર્ગિય સુખ ભોગવીશ. જેમ જેમ વખત જાય છે, તેમ માંડે ચિત્ત વધારે ચકડોળે ચકડતું જાય છે, આ તારી પલકારા મારતી કામજુગારી ચક્ષુઓથી માંડે ક્લેશનું કટકા થઈ જાય છે.

લલના લલીતા મદભરી, નવ ક્રોધ અંતરમાં ધરો,
અધરોષ તણું ચુંબન દઈ, પ્રેમિ પૂજક પાવન કરો;
દિલદાર દયાળુ દિલ થઈ, અંતર તણી પીડા હરો,
રસ ભર્યું યૌવન તમારું, આ પ્રેમિને અર્પણ કરો.”

વાસુદેવ કાવે એમ બકી પુનઃ ગુણવંતી નજીક ગયો. ગુણવંતીની આંખોના લાલચોળ બની ગઈ. તે કંઈક સ્વરે બોલી ઉઠી, “એનરપથુ’ દૂર રહેજે. જે તારા કલુષિત હાથનો મારા શરીરે જરીક પણ સ્પર્શ થયો તો તારૂં આવી જ જાવું સમજજો.”

વાસુદેવ દૂર ઉભો રહી બોલ્યો, “તું મને શામાટે નિરાશ કર છે ? સુંદરી ! માન, હું તને સુખી કરી માંડે સર્વસ્વ અર્પણ કરીશ.”

“ તારા સુખની હું સમીર પણ ઇચ્છા સમજતી નથી. દુષ્ટ ! તારા પૈસામાં પૂજા મૂક. આ ગરીબ ધર મારે સ્વર્ગ સદન જેવું છે. ”
મુણ્ડવંતીએ જણાવ્યું.

“ મુણ્ડવંતી ! હું જેમ નરમાસ વાપરતો જાઉં છું, તેમ તું વધારે હઠીલી બનતી જાય છે, પણ યાદ રાખજે કે હું તને અત્યારે છોડનાર નથી. હું મને એ પ્રકારે મારી ઇચ્છાને પૂર્ણ કરીશ. તું અત્યારે મારા દાવમાં છે, તારો ધણી પણ મારો તાબેદાર છે. માટે જો સીધી રીતે માનીશ તો સુખી થઈશ, નહિ તો હાંદગીબર દુઃખથી રડ્યા કરીશ. મુણ્ડવંતી ! તું એમ ના સમજતી કે હું અત્યારે ખૂબ પીધેલો છું, મારું દિલ સાચુત છે; અને તેથી જ તારીપર ધસારો કર્યા વિના તને સમજાવી રહ્યો છું. માટે હવે વિશેષ કંઈ પણ નહિ બોલતાં હસ્તે મુખે મારી વૃત્તિને ચરણ ચઢાવ. ”

“ જ્યાં સુધી આ પ્રાણ છે ત્યાંસુધી તારી ઇચ્છા વ્યર્થ છે. ઓ પિશાચરાજ ! સમજ, હજી પણ કહું છું કે સમજ. તારાં દુષ્ટ કૃત્યો જોઈ આ રાત્રિ કાળ સ્વરૂપ ધારણ કરતી જાય છે, આ દીપક પ્રભુના દરબારમાં તારાં કાળાં કૃત્યો જાહેર કરવાને જવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. પાપી ! તને ઇશ્વરના દરબારમાં જવાળા આપવા ભારે થઈ પડશે. ”

“ સુંદરી ! મને પાપ પુન્યની કે પ્રભુની ખીલકુલ પરવાહ છેજ નહિ.

કોણે ક્યાં છે પાપ પુન્યો, વથા તુંજ બકરાદ છે,

મહે પોખાર દાવ જેમા, તે સુખી થાનાર છે;

નથી સમજતો હું ન્યાય કે અન્યાય કેરા સંબંધે,

માટે મધુરી માન મકી, ભેટ આ દિલદારને. ”

તેના આવી રીતના નિર્ધનજ સંબંધે સાંભળી મુણ્ડવંતી વિચિત્ર-

સણમાં પડી આત્મગત વિચારવા લાગી કે, “ અરેરે ! હવે આ પાપ સંકટમાંથી શી રીતે છૂટવું ? આ દુષ્ટને અત્યારે સારાસારનું બાન મુક્તિ છેજ નહિ. હે હરી ! તમે આવા નામબોળુ નરાધમેને પૃથ્વીપર શામાટે પેદા કરો છો ? અરે તેમનો તો તેમની માતાઓના ઉદરમાં જ નાશ થવો જોઈએ. હાય ! આ નરપિશ્ચાચના પંજમાંથી માઈ અત્યારે કોણ રક્ષણ કરશે ? ” ગુણવંતીએ સજળ નયને ફરીથી તે દુષ્ટને સમજાવવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. “ વાસુદેવ ! આવી રીતે વર્તવું એ તારા જેવા શ્રીમંતને યોગ્ય નથી. તારા પવિત્ર મુખમાંથી આવાં કટુવચનો કદાપિ નીકળવાં જોઈએ જ નહિ. વાસુદેવ ! બાધ ! તારા ચક્રોળે ચઢેલા મનને શાન્ત કર. દુષ્ટ કર્મ કરાવનારૂં મન બચાંકર કર્મ કર્યા પછી પુણ્ય પસ્તાવો કરાવે છે. બધું ! વિનાશકાળે વિપરીત થતી બુદ્ધિને એટલેથી અટકાવી આ તારી ગરીબડી બહેન પ્રત્યે દયા દર્શાવ. હું તારા પગમાં પડુ છું. ” આમ બોલતી ગુણવંતી તેની આગળ ધુંટણીએ પડી. વાસુદેવ ખડખડાટ હસી પડી બોલ્યો, “ ગુણસુંદરી ! હું એવો મૂર્ખ નથી કે આ એકાન્ત સ્થળે હાથમાં આવેલી રંજાનો ત્યાગ કરું. હું તો આ પળેજ તને આ હૃદય સાથે દબાવી તારા ગુણે ગુલાબી ગાલનું અમૃતપાન કરીશ. માટે મારાં રતીસુંદરો ! ટુંકામાં સમજી જઈ મારી પાસે આવો. ” કહી પુનઃ વાસુદેવ તેની નજીક ગયો. ગુણવંતીના શરીરમાં ક્રોધનો આવિર્ભાવ થયો. તે મોટા અવાજે બોલી ઉઠી, “ બસ, હવે હું સમજી ગઈ છું કે કાળના સપાટામાં તું પરી પૂર્ણ ફસાઈ ચૂક્યો છે. તું મહાન પાપી છે. નરાધમ ! તું જ્યારે મત્સ્યના મુખ સમિપે જશે ત્યારે તું દારણ દુઃખથી રીખારો અને મરણ પછી યમરાજના મારથી તારૂં પાપી હૃદય ચૂર્ણ-વિચૂર્ણ થઈ જશે, બસ ત્યારે-હા ત્યારેજ તને કચેલાં દુઃકર્મનો પુણ્ય પચાતાપ થશે. ”

“મને તે વખતના પચાતાપની ખીલકુલ પરવાહ છેજ નહિ. બોલ તારે શણખુસીથી માનવું છે કે નહિ ? ” વાસુદેવે ગુસ્સે થઈ પૂછ્યું.

“ ના, તારાથી થાય એ કરીસે. ” ગુણવંતીએ હિંમતથી જવાબ આપ્યો.

“ બસ આજ વિચાર ? ”

“ હા, હા, ઓ ભગવાનના બચકર ગૂંહેગાર ! મારો છેવટનો એજ વિચાર. ”

“ હું આ પળેજ તને વળગી પડી તારીપર બળાતકાર કરીશ. ”

“ હું પણ તે પળે મારાથી બનતા પ્રકારે મારો બચાવ કરીશ અને મોટેથી ખૂંસો પાડી આ મહેલ્લાના પડોશીયોને મારી મદદે બોલાવીશ. ”

“ ત્યારે ત્હેં અત્યાર સુધી તારી મદદે કેમ કોઈને બોલાવ્યું નહિ ? ”

“ ફક્ત તારી આખર અને મારા ધરની લજ્જા બચાવવાની જ ખાતર. ”

“ એમ ! તો હું પણ જોઈ છું કે કોણ છે તારી મદદે આવનાર ? ”

“ કૃપાળુ કિસ્તાર છે મારો મદદગાર. ”

“ એમ, ત્યારે તું હવે એકદમ બની જા મારો દિલદાર. ” કહી કુટિલ વાસુદેવ તેની તરફ ધસ્યો. તરત ગુણવંતીએ સમય સ્વચ્છતા વાપરી દિવાની ઝાલની દીવી ઉપાડી તેના શરીર પર ઝાપટી. દીપકનું કોડીયું નીચે પડી ગયું. દિવો ગુલ થયો. ઝોરડામાં અંધકાર ફેલાયો. વાસુદેવ બે હાથ પહોળા કરી અંધકારમાં આમતેમ જવા લાગ્યો. ગુણવંતી તેને દીવીના પ્રકાર કરતી ઝોરડાનાં બારણાં ઉપાડી ઝોરડામાં ફેંકી આવી મોટેથી ખૂંસો પાડવા લાગી.

વાસુદેવ પણ તેની પાછળ ચોકમાં દોડી આવ્યો, ગુણવંતી દીવીના ઉપરા ઉપરી પ્રહાર કરતી અને ખૂંચે ખૂંચ પાડતી આમ તેમ દોડવા લાગી. મધ્યરાત્રિએ તોફાન મચી રહ્યું. દીવીના પ્રહારથી વાસુદેવે પહે-રેલા જાકીટના ખીસ્સામાંના સુવર્ણ ઘડીઆળના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. દીપક મૂકવાની દીવીએ તેનાં સ્વચ્છ કડકડતાં કપડાંને તેલના ડાઘા પાડ્યા. ઘરમાં મચી રહેલા ધમસાણથી મહેસાનાં લોકો પણ જાગી ઉઠ્યાં, અને પોતપોતાના ઘરમાંથી બહાર નીકળી કાન્તિના ઘર આગળ એકત્ર થયાં. તેમાંના બે માણસોએ ઘરનાં દાર ઉઘાડ્યાં. લોકોનું ક્ષણ અંદર પ્રવેશ્યું. કેટલાકના હાથમાં શાનસો હતાં. અધિકાર વાળા મકાનમાં પ્રકાશ પથરાયો. લોકોએ અદ્ભુત રંગ નિહાળ્યો. લોકોને જોઈ ગુણવંતીએ દીવી ફેંકી દઈ મોટેથી રડી દીધું. વાસુદેવના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે આવનાર લોકોને ધમકી આપવા માંડી. લોકો તેને ઓળખી શિકારનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. આથી દારૂડીઆ વાસુદેવે ત્યાં એક ખૂણામાં પડેલો એક જડો ડડો ઉપાડ્યો. આ અરસામાં એકા-એક કુસુમકાન્ત અને સ્વામી રામાનંદ ત્યાં આવી ચઢ્યા. તેઓ આજ રાત્રે તેમના સ્નેહિ ડોક્ટર સુગકરને ત્યાં હરદાસની કથા હોવાથી ગયા હતા અને ત્યાંથી નિવૃત્ત થઈ આશ્રમ તરફ જતા હતા. તેમની આગળ હાથમાં શાનસ પકડી અને બમલમાં જડો ડડો મારી એક મુસલમાન યુવક ચાલતો હતો. તેનું નામ બુલબુલખાન હતું. તે કુસુમકાન્તને મોટાભાઈ સમાન ગણી આશ્રમમાં રહેતો હતો અને આશ્રમની રક્ષા ઉપરાંત બાળકોને શારિરીક શિક્ષણ આપતો હતો. તે ગારવણનો યુવાન તેના મજબુત બાંધાથી પહેલખાન જેવો જણાતો હતો. આ ત્રિપુટી લોકોના ટોળા આગળ આવી ઉભી રહી. કુસુમકાન્તે આગળ વધી તોફાનનું કારણ પૂછ્યું. એક માણસે દુઃકાણુમાં સમજી બીન-

જણાવી દીધી. કુસુમકાન્ત સ્વામિજીને ત્યાં ઉભા રહેવાનું કહી બુલબુલ-
ખાનને સાથે લઈ મકાનમાં પ્રવેશ્યો. તેને અંદર આવેલો જોતાંજ વાસુદેવે
હડો ઉઠ્યો. કસી મોટેથી પૂછ્યું, “અંદર કેમ આવો છો?”

“શું આ મકાનનો માલિક તું જ છે?” કુસુમકાન્તે ગંભીર
મુખે પૂછ્યું.

“ના.” વાસુદેવે જવાબ વાળ્યો.

“ત્યારે તું પોતેજ આ માલિક વિનાના ઘરમાં કેમ ઉભો છે
અને આ નિરાધાર અજાણને શામાટે સંતાપી રહ્યો છે?” કુસુમકાન્તે
કડક સ્વરે પૂછ્યું.

“આ મારા મિત્રનું ઘર છે. તે મને સોંપી નાટક જોવાંને
ગએલો છે. તે...” વાસુદેવ વધુ બોલે એ પહેલાંતો ગુણવંતી કુસુમ-
કાન્તની નજીક દોડી આવી ગળગળે સાંઢે બોલી ઉઠી, “ઓ ધર્મખંડુ!
આ પાપી અત્યારે કેવળ અસંસ વઢે છે. તેણે આજે પુણ્ય મદિરાપાન
કરેલું છે અને મને ત્રાસ આપવાના ઇશિદાથી જ તે અત્રે જેશુદ્ધિનો
ઠાંઠ કરીને રહેલો છે.”

કુસુમકાન્તે ગુણવંતીને શાન્તિ આપી વાસુદેવ પ્રત્યે કહેવા માંડ્યું,
“વાસુદેવ! જે કે તું સમજતો હોઈશ કે મને કોઈ ઓળખતું નથી;
પણ હું તને અને તારાં પાપી કૃત્યોને સારી રીતે જાણું છું. ત્હેં ઉત્તમ
કુળમાં અવતાર લઈ તારૂં જીવન રદ કર્યું છે. ઓ મિત્રપત્નીના અભિ-
લાષી! તને કરોડો વાર દિઠકાર છે.”

વાસુદેવ કુસુમકાન્તને ઓળખી ગમરાયો અને પછી પોતાના
બચાવ કરવાને તેની બુદ્ધિ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો, “મી. તમે એકદમ
વગર બિચારે મારા માટે આવા શબ્દો વાપરો એ સાંઢે મહિ. આ સ્ત્રી
જે કે મારા મિત્રની પત્ની છે; પણ મહા તાલિમખાજ છે. મારો મિત્ર

પણ તેનાથી કંટાળેલો છે. આ સ્ત્રી મારા પુશ્કળ પૈસા ખાઈ ગઈ છે. તેણે જાતેજ મને આજે અહિં બોલાવી ઢોંગ કરી મડયા રહેવાનું સૂચવ્યું હતું. મહેં તેના સૂચન મુજબ અહિં આવી તેના ધણી સાથે જરીક દારૂ પીધો. બાદ તેનો પતિ અને મારો એક બીજો મિત્ર મને જોશુદ્ધ ધારી દ્રુમા જોવાને ચાલ્યા ગયા. છેવટે હું ઉંધી ગયો. એ તકનો લાભ લઈ આ સ્ત્રીએ મારા ગળવામાંથી પાંચસો રૂપીઆની નોટા અને મારા ગળામાંથી હિરાકંઠી કાઢી લીધી, પણ પછી જાગૃત થતાંજ મારી ગૂમ થએલી વસ્તુઓની મને ખબર પડી. મહેં આને જગાડી પૂછવા માંડ્યું; પણ તેણે જવાબ આપવાને બદલે મોટા મોટા ઘાંટા પાડી મહેલ્લાના લોકોને જગાડી અહિં એકઠા કર્યા.”

વાસુદેવનું બોલવું પૂરું થતાંજ બહારથી એક માણસ બોલી ઉઠ્યો, “એ દારૂડીયો તદ્દન જુદું બોલે છે. ગુણવંતી પવિત્ર બાળા છે, એની સાક્ષી આપવાને આખો મહેલ્લો તૈયાર છે. તે પવિત્ર પ્રેમદા તેના કમનશિષ્યેજ દારૂડીઆ કંથને પનારે પડેલી છે.”

કુસુમકાન્તે ગુણવંતી સામે જોયું. તે ખીચારી હજી પણ રડતી હતી. તેણે રડતે અવાજે વિગતવાર વાત કહી સંભળાવી ઉતારી ના-બેલા દારને હાથ લાંબો કરી બતાવ્યું.

કુસુમકાન્તે તેને આશ્વાસન આપી વાસુદેવ પ્રત્યે કહ્યું, “વાસુદેવ! હવે તારો શું વિચાર છે?”

“મારો માલ એની પાસેથી અપાવો.” વાસુદેવે કહ્યું.

“મૂર્ખ! વિશેષ અસત્ય બોલ્યા વિના તું એકદમ અત્રેથી નીકળી તારા મકાને ચાલ્યો જા.” કુસુમકાન્તે ગુસ્સે થઈ કહ્યું.

“હું મારા ફ્રેન્ડના આવ્યા સિવાય અહિંથી જનાર નથી.”

“મારે તને નિરૂપાયે જોરજુલમથી બહાર કાઢી મૂકવો પડશે.”

“ તે પહેલાં તમે મને જણાવો કે તમે કોની પરમીશનથી આ મકાનમાં આવ્યા છો ? ”

કુસુમકાન્ત તેને જવાબ આપે તે પહેલાં તો રાતોપીચા થઈ ગયોલો ખુલખુલખાન મળી ઉઠ્યો, “ અય હરામી ! અમ તોરી નાપાક જખાનકુ રોકદે અને જલ્દ લાંસે નીકલ જા, નહિ તો એ ડાંડા તોરી ખોપરી તોડ ડાલેગા. ”

“ હું તમારા ડરાવ્યાથી ડરનાર નથી. કુસુમકાન્ત ! યાદ રાખજો કે મને સતાવવાથી સાર નહિ નીકળે. ”

“ તું શું કરીશ ? ”

“ હું તને ખરાખખસ્ત કરીશ. સમજી લેજો કે આ એક ઝેરી કાળો નામ છે, તે તને ભવિષ્યમાં ભયંકર રીતે ડસશે. ”

“ એ ધાસ્લેટ ! ક્યા બક રહા હય ? એકદમ ચૂપ હો જા અને લાંસે જલ્દ નીકલ જા. પુજ જયસા શયતાનકે ઠહરનેસે લાંકી જમી કાંપ રહી હમ. જા, ચલા જા. જાતા હૈ યા નહી ? ” ખુલખુલખાને તેનું કાંડું પકડી પૂછ્યું. વાસુદેવ ખુલખુલખાનની ભયંકર મુખમુદ્રા જોઈ ગભરાયો. તેણે ધીમે અવાજે કહ્યું, “ હું જાઉં છું પણ મારાં બીજાં કપડાં છે તે તો પહેરવા દે. ”

કુસુમકાન્તે ગુણવંતીને કહ્યું, “ જહેન ! આ અધર્મીનાં કપડાં જ્યાં પડ્યાં હોય ત્યાંથી લાવી આપો. ”

ગુણવંતીએ મેડાપર જઈ તેનાં કપડાં લાવી આપ્યાં. વાસુદેવ કોટ ટાપી પહેરી વગર વિલખે ત્યાંથી નીકળી પસાર થયો. લોકોએ તેને જોઈ મઠ્ઠડી, દારૂડીયો, ધાસ્લેટીયો વગેરે કહી ખૂંચો પાડી. તેના ગયા પછી લોકો મકાનમાં આવ્યાં અને ગુણવંતીને દિલાસો દેવા લાગ્યાં.

ખે વૃદ્ધ માણસોએ કુસુમકાન્ત અને સ્વામીજી સમક્ષ ગુણવંતીના ગૃહ-સંસારની અથઘટિ વાર્તા કહી સંભળાવી. દેશભક્તોનાં હૃદય દયાથી પીંગળ્યા. તેમણે ગુણવંતીની પ્રશંસા કરી. તે પછી રામાનંદે ત્યાં એકત્ર થએલા માણસો પ્રત્યે કહ્યું, “ભાઈઓ ! અજ્ઞાનતાના પરિણામે જ આવાં ભયંકર કારણો ઉપસ્થિત થાય છે. હા ! ક્યાં આ દેવબાળા અને ક્યાં તેનો દારૂડીયો ભત્રીંસ ! અજ્ઞાન માતા પિતાને લીધે જ આ બાળાનું જીવન ઝેર જેવું થઈ પડ્યું છે. બંધુઓ ! તમે પણ આ દ્રષ્ટાંતથી સમજજો અને પોતાનાં સંતાનોને પરણાવ્યાં પહેલાં ખૂબ વિચાર કરજો. હાય ! આ ગરીબડી ગાય જેવી બાળાના હૃદયમાંથી અત્યારે કેવા નિઃશ્વાસ નીકળતા હશે ? સ્વામીજી શોકસમૂહમાં ડૂબી ગયા. કુસુમકાન્તે લોકો પ્રત્યે કહ્યું, “ભાઈઓ ! હવે અમે જઈએ છીએ; અને અત્રેથી જતાં પહેલાં હું તમને જણાવું છું કે તમે આ ભારતભૂમિના દેવપુત્રો છો, દેવના હૃદયમાં દયાનોજ વાસ હોય છે. દેવ પોતે સંકટ સહન કરીને પણ બીજાનું કલ્યાણ કરે છે. તે પ્રમાણે તમે પરસ્પરનું કલ્યાણ કરી તમારા દેવસ્વરૂપને દિષાવજો. ભાઈઓ ! આ નિરાધાર બાળા હવે તમારા રક્ષણમાં છે. તમે તેને સુખી કરવાના પ્રયત્નો કરજો અને અમારી તરફની કંઈ પણ જરૂર પડે તો નદી કિનારે આવેલા શાન્તિ સ્થળમાં ચાલ્યા આવજો. તે દુઃખીયાનું વિશ્રામ સ્થાન છે.” આટલું કહી કુસુમકાન્તે ગુણવંતીને કહ્યું. “બહેન ! તું સમજી છે, શાણી છે, સદ્ગુણી છે. તને વિશેષ કહેવા જેવું કંઈ નથી, છતાં કહું છું કે આ સંસાર દુઃખનો દરીયો છે; તેમાં સંતોષ એજ પરમ સુખ છે. તારે પ્રભુપર વિશ્વાસ રાખી પડ્યું પાતું સુધારવાનું છે. પરમકૃપાળુ પરમાત્મા તારા સત્યથી પ્રસન્ન થઈ અંતે તારૂં કલ્યાણ કરશે, બહેન ! મારો આશિર્વાદ પણ એજ છે.”

ગુણવંતીએ સજ્જનનયને તેમને પ્રણામ કર્યા. તે મુખથી કંઈ પણ બોલી શકી નહિ. કેસુમકાન્તે સ્વામિજી સાથે ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું. ગુણ-
ગુણખાન મનમાં વાસુદેવને ગાળો ભાંડતો જ્ઞાનસ પકડી આગળ ચાલવા
લાગ્યો. ગુણવંતીના ધરમાં બેઠેલા માણસો પણ ધીમે ધીમે વેરાવા
લાગ્યા. એવામાં જ શાન્તિ અને કાન્તિ નાટક જોઈ ઘેર આવ્યા. પતિને
જોતાં જ ગુણવંતીએ મોટેથી રડી દીધું. કાન્તિએ તેને રડવાનું કારણ
પૂછ્યું. ગુણવંતી બોલી શકી નહી. કાન્તિએ ત્યાં બેસી રહેલા એ માણ-
સોને પૂછ્યું. તેમણે સઘળી વાત તેને જણાવી. વાસુદેવ આવો બચકર
કુટિલ માણસ હશે એવું કાન્તિ સ્વપ્ને પણ ધારતો નહોતો. તેણે મન
સાથે વાસુદેવને બદલો આપવાનો નિશ્ચય કરી ક્રોધમય વદને શાન્તિ
સામે જોયું. શાન્તિ સમય વર્તી તેને સમજાવી રજા લઈ પોતાને ઘેર
જવા રસ્તે પડ્યો. ગુણવંતીએ અત્યંત કષ્ટાંત કર્યું. કાન્તિએ પત્નીને
આશ્વાસન આપી કપડાં બદલ્યાં. ગુણવંતી કમાડ બંધ કરી ઉપર આવી.
પતી-પત્ની એકઠાં મળી આજે ઘણા દિવસે એક ખીજની આગળ
હૃદયની વાતો કરવા લાગ્યાં, અને વાતોને અંતે પાછલી રાત્રિએ નિદ્રાની
મુખદ્ છાયામાં પડી દુઃખદ્ બનાવ ભૂલી ગયાં.



૧૫.

પ્રેમની પરિસીમા.

* દેખાય ના નજરે કદી, શ્રવણે કદી સુણાય ના,
લાખો રૂપૈયા ખર્ચ કરતાં, પ્રાપ્ત પણ જે થાય ના;
ત્રૈલોક્યનું પણ રાજ્ય, જેની આગળે નકી કુલ છે,
પૃથ્વી વિશે તે પ્રેમ રૂપી, ચીજ કંઈ એ મૂલ છે.

આજે સમસ્ત સંસારમાં આનંદમય મનાતી શરદ્પૂર્ણિમાની રાત્રિ હતી. પ્રથમ પ્રહરનો સમય હતો. શશિકાન્તની શિતળ રશ્મિઓ-માંથી ઝરતો અમૃતશ્રાવ પૃથિવી પર રેલાતો હતો. સર્વત્ર સ્વચ્છ ચંદ્રિકા છવાઇ રહી હતી. આ સમયે વિષ્ણુધરાયના જીવ્ય મહાલયની ઉપર આવેલા ખુશ્ખા ધાત્રામાં કુસુમાવતી ઉભી રહી ચંદ્રિકા અવલોકી રહી હતી. તેના પિતા વિષ્ણુધરાય કાર્ય પરત્વે થોડાક દિવસથી મુંઝાઇ સિધાવ્યા હતા. તેની માતા તાવ આવવાથી સ્થ રહી હતી, નોકર-ચાકરો કામકાજથી પરવારી મકાનની આગળના ખુશ્ખા ચોગાનમાં બેસી વાર્તાવિનેદ કરી રહ્યા હતા. ધવલ ચંદ્રિકામાં ઉભી રહેલી કુસુમાવતીના ગૌર મુખપર આ સમયે અપૂર્વ તેજ પ્રકાશતું હતું. તેના કમળ નાભ-સમ સુકોમળ કરમાં ધારણ કરેલી હિરાજડિત ખંડીઓ પર ચંદ્રનો પ્રકાશ પડવાથી વિજળીની માફક જ્યહારા મારી રહી હતી. તેણે તેના કર્ણ-માં ધારણ કરેલાં પાણીદાર નીલમનાં એરીંગ પણ પ્રતિપળે અળકાટ મારી કુસુમાવતીના સૌન્દર્યની વિશેષ વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં હતાં. એ કમળ-નયની કુમારિકા આ રમ્ય સમયે અલૌકિક ભાસતી હતી. ચંદ્રિકા અવલોકતી બાળાના હૃદયમાં પણ આજે અવનવા પ્રકારનું કુતુહલ મચી રહ્યું હતું, તેનું મન સંકેપ વિકેપના પ્રવાહમાં પડ્યું હોય એમ

* વાર્તાવારીથી.

તેની મુખમુદ્રાપરથી જણાઈ આવતું હતું. તેનું હૃદય વદન આજે ગંભીર જણાતું હતું. આ આનંદમયી બાળાના હૃદયમાં શાની વિચારમાળા ચાલી રહી હશે? શું ખબર પડે. એવો તેનું મન જાણે. પણ હમણાં જ હશે તે જણાશે. કુસુમાવતી લગભગ અર્ધ કલાક સુધી ત્યાં ઉભી રહી. એવામાં તેને નીચેથી કોઈનો મધુરો અવાજ સંભળાયો કે,
“ કુસુમાવતી ! ક્યાં છો ? ”

અવાજ પરિચીત હતો. એ અવાજે તેના વિચારવશ હૃદયમાં આનંદપ્રવાહ રેલાવ્યો. તે તત્કાળ નીચે ઉતરી આવી. તેણે કુસુમકાન્તને ત્યાં ઉભેલો જોયો. તેને જોઈ કોઈ દિવસ નહિ ને આજે કુસુમાવતીના ગૌર મુખપર શરમના શેરડા પડેલા જણાવ્યા. તેની ચપળ ચક્ષુઓ પૃથ્વી તરફ વળી. આવો પ્રકાર નિહાળી કુસુમકાન્તના આશ્ચર્યનો કંઈ પાર રહ્યો નહિ. તેણે મૃદુ અવાજે પૂછ્યું, “ કુસુમ ! આજે શરીર અસ્વસ્થ છે કે શું ? ”

“ નાજી, એવું તો કાંઈએ નથી; પણ હૃદય અદ્યારે કંઈક નવીન પ્રકારના વિચારોને વશ થએલું છે. ”

“ ત્યારે હવે આપણે કાર્ય શરૂ કરીશું ? ”

“ ના, આજે તો તમે મારી સાથે ઉપરના ધાબામાં પધારો, ત્યાં રૂપેરી ચંદ્રિકા પથરાઈ રહી છે. ” કહી કુસુમાવતીએ ખૂબ મારી નીચેથી એક સેવકને ઉપર બોલાવી ધાબામાં બે ખુરશીઓ મૂકી આવવાને કહ્યું. નોકર ઉપરના ભાગમાં ખુરશીઓ મૂકી આવી નીચે ચાલ્યો ગયો. તે પછી કુસુમાવતીએ નજીકના એક ટેબલપર પડેલા ચાંદીના પાત્રમાંથી સર્કરાયુક્ત દુધમાં પલાળેલા પર્ણઆ કે જે ચંદ્રમાને નૈવેદ્ય તરીકે ધરાવેલા હતા; તેમાંથી ચમચો ભરી પ્રેમમયી બાલિકાએ

સસ્નેહે કુસુમકાન્ત સામે જોઈ કહ્યું, “ આ શશીકાન્ત ભુગવાનના પ્રસાદનો સ્વિકાર કરશો કે ? ”

“ હા, ઘણી ખુશીથી, લાવો.” ઠી કુસુમકાન્તે હાથ લાંબો કર્યો. કુસુમાવતીએ પ્રસાદ આપ્યો. કુસુમકાન્તે પ્રસાદને મુખમાં સ્થાન આપ્યું. કુસુમાવતીએ જળ લાવી તેના હાથ ધોવરાવ્યા. તે પછી તેણે કહ્યું, “ કેમ હવે ઉપર ચાલીશું કે ? ”

કુસુમકાન્ત સ્થેજ વિચારમાં પડી બોલ્યો, “ તમારી મુશ્કેલી પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયાર છું, ચાલો.”

કુસુમાવતી આગળ ચાલી. ઉભય ધામમાં આવી ખુરશીઓમાં બેઠાં. ચંદ્રિકા ખીલી રહી હતી. શીતળ પવન આવતો હતો. સમય સુરમ્ય જણાતો હતો. કુસુમકાન્તે થોડીકવાર ચંદ્રમા સામે નિહાળી કુસુમાવતી પ્રત્યે કહ્યું, “ કુસુમ ! આ સુરમ્ય રજની અત્યારે કંઈક ચોરજ આનંદ આપી રહી છે.”

“ હાજી, આ શરદપૂર્ણિમાની રાત્રિએ જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતા પ્રત્યેની પ્રેમભક્તિમાં તન્મય થયેલી વ્રજવનિતાઓને રાસ રમાડી સ્વર્ગિય મુખ આપ્યું હતું. ધન્ય છે તેમની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને.” આટલું બોલી કુસુમાવતીએ કુસુમકાન્ત સામે જોઈ હસી દીધું. કુસુમકાન્તને તેનું હાસ્ય નિરાળું જણાયું. તેણે ગંભીરતાથી કહ્યું. “ એ વ્રજવનિતાઓની પ્રેમભક્તિ અપૂર્વ હતી અને તે ભક્તિના પ્રભાવેજ તેઓ આ દુસ્તર સંસારમાંથી વિમુક્ત થઈ હતી.”

“ ત્યારે પ્રેમના પ્રેરક પરમાત્મા છે એતો આપ કયુલ કરો છોને ? ” કુસુમાવતીએ મંદહાસ્ય કરી પૂછ્યું.

“ હા, પણ આ પ્રશ્નની અત્યારે કંઈ અગત્ય નથી.”

“ કારણ ? ”

“ સમય અને સ્થળ જોતાં આ ચર્ચા વિશેષ ચલાવવી એ તમારા અને મારા માટે ઇષ્ટ નથી. ”

“ શું આ ચર્ચા ચલાવવામાં કંઈ પાપ છે ? ”

કુસુમકાન્ત નિરતર રહ્યા. પુનઃ કુસુમાવતીએ પૂછ્યું, “ કેમ માન રહ્યા ? ”

“ આજે તમે કંઈક જીલ્લે જ રસ્તે ઉતરી પડ્યાં છો. ”

“ હા, તમારી પ્રત્યેનો વિશુદ્ધ પ્રેમ મને અત્યારે નવીન પંથે જ પ્રેરી રહ્યો છે. ”

“ આજે તમારા શબ્દો પણ ભેદમય બાસે છે. ”

“ જેનું હૃદય ભેદમય હોય તેજ એવું કદી શકે છે. કુસુમકાન્ત ! તમારું હૃદય ભેદભાવનાવાળું તો નથીને ? ”

“ તમારી પ્રત્યે મારો વિશુદ્ધ સ્નેહ છે, તેમાં ભેદ ભાવનાનો સંભવ હોઈ શકે જ નહિ. કુસુમ ! હવે કૃપા કરી આ વાતને આટ-મેથી જ અટકાવો. ”

“ નાજી, આજે તો આ પ્રેમચર્ચાની પૂર્ણાહુતી થવાની છે અને આ શરદપૂર્ણિમાની મંગળમયી રાત્રિએ જ મારા પવિત્ર પ્રેમનું પરીવર્તન થનારું છે. મારા હૃદયમાં રહેલો પવિત્ર પ્રેમ ઉઝાળા મારી બહાર નીકળવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે. ”

“ અરે ! તમે આ શું બોલો છો ? ”

“ મારા માસ્તરસાહેબ ! હું અત્યારે સત્ય વદું છું. ”

“ તમારો પ્રેમ ક્યા બાગ્યવાન તરફ વળવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો કે એ તો જણાવો ? ”

“ તે જણાવવાનું સાહસ આ હૃદય કરી શકતું નથી. વારુ હવે મારા એક પ્રશ્નનો જવાબ આપશો ? ”

“ તમારું મંગળ કરવાને હું સદા સર્વદા તૈયાર છું. ”

“ જો, જો, બોલેલા શબ્દોની વિસ્મૃતિ થઇ જાય નહિ ? ”

“ આ કુસુમકાન્ત જો બોલે છે તે વિચાર કરીને જ બોલે છે.

કુસુમ ! બોલો, તમે શું પ્રશ્ન પૂછવા ઇચ્છો છો ? ”

“ કુસુમકાન્ત ! મારા અવિનયની ક્ષમા આપશો. મારો અંત-
રાત્મા કહે છે કે તમે પણ હવે કોઇક એકાદ પ્રેમભાગિની શોધી કાઢો. ”

કુસુમકાન્તના હૃદયમાં વિદ્યુતની માફક ચમકાટ થયો. તેણે
ગંભીર ભાવે પૂછ્યું, “ મને આ પ્રશ્ન કરવાનું શું કારણ છે ? ”

“ કારણમાં પ્રકટ એજ કે હું તમને સુખી જોવાને ઇચ્છું છું. ”

“ હું મારું સર્વ સુખ મારા દેશની સેવા કરવામાં જ સમાજેલું
સમજું છું. ”

“ પણ તમારી દેશસેવામાં ભાગ લઇ શકે એવી જીવન સહચરી
મળી આવે તો મારા ધારવા પ્રમાણે દેશની સેવા વધારે સારી રીતે થઇ શકે;
પરંતુ એ પહેલાં તમારા હૃદયમાં લગ્ન શબ્દનું આબહાન થવું જોઇએ.
કુસુમકાન્ત ! જો તમારો મારી પર સત્ય સ્નેહ હોય તો ખરા દિલથી
જણાવો કે તમે લગ્ન કરવાને ઇચ્છો છો કે નહિ ? ”

“ કુસુમ ! મને સમજતું નથી કે તમે આજે આવા પ્રશ્નો કેમ
પૂછી રહ્યાં છો ? દેવકન્યા ! લગ્ન શું ચીજ છે; તેનું હજી તમને મથાર્થ
જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી. લગ્ન કરવાં તે કંઇ નાનાં બાળકોની રમત નથી.
આ વર્તમાન સમયમાં જો લગ્ન થાય છે અને તેનાં પછીથી કેવાં વિપરિત
પરિણામ આવે છે; તેનું તમને ઇન્દુમૂખી અને વાસુદેવના દ્રષ્ટાંતથી ખરા-
ખર સમજાયું છે. કહેવાતી લગ્નગ્રંથીએ જોડાએલાં દંપતિ કદાપિ સુખી
થતાં નથી. હૃદયની ઐક્યતા વિના તેમનાં મન મળતાં નથી અને
તેથી તેમનો સંસાર સમય જતાં કલેશ-કંકાશનું સ્થાન થઇ પડે છે.

આવાં લગ્નને હું તો લગ્ન નહિ માનતાં કેવળ વિધન માનું છું. કુસુમ ! આ વિશે એક અંગ્રેજ વિદ્વાને પણ કહ્યું છે કે, * I can not think that a man of high culture could regard his marriage as altogether a successful one so long as his wife remained shut out from his mental life.

આવાં કારણથી જ મહેં લગ્ન સંબંધી અનિચ્છા ધારણ કરી છે. કુસુમ ! નિરંતર સ્વદેશ સેવા કરી પ્રભુનું સ્મરણ કરી જીવન વ્યતીત કરવું એજ મારી ઇચ્છા છે.”

“ આપનું કહેવું યથાર્થ છે. આપ વિદ્વાન છો; પરંતુ આપ સારી રીતે સમજતા તો હશે જ કે સ્ત્રી સિવાય સંસાર નિરર્થક છે. જ્યારે આપના જેવા વિદ્વાનો લગ્ન પ્રતિ અનિચ્છા દર્શાવશે ત્યારે ખીચારી અમળાઓની શી ગતી થશે ? ખરેખર ! અજ્ઞાન માતપિતા-ઓના લીધે જ સુકોમળ બાળાઓને જ્ઞાનવિહીન રહી વિદ્વાન પ્રેમિ પુરૂષોથી વિમૂખ રહેવું પડે છે. આ સંસારમાં અખળાઓનું જીવનજ નકામું ગણવામાં આવે છે.”

“ જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓનું જીવન નકામું ગણવામાં આવે છે; ત્યાં સુધી પુરૂષોનું જીવન પણ નકામું જ સમજવાનું છે.”

“ કુસુમકાન્ત ! હું સત્ય કહું છું કે સ્ત્રીઓનો અવતાર અધમજ છે.”

“ કુસુમ ! તમારી મોટી ભૂલ થાય છે. તમે વિદ્વાન, સદ્ગુણી કુમારિકા છો, છતાં આમ શા માટે બોલો છો ? સ્ત્રીઓ અધમ નથી.

* જ્યાં સુધી પોતાના આંતર જીવનમાં પત્ની ઉતરી શકી નથી, ત્યાં સુધી પોતાનું લગ્ન સંપૂર્ણ રીતે સફળ થયું છે, એમ કોઈ પણ વિદ્વાન પુરૂષ માની શકે એવું મારું માનવું નથી.

પણ કલ્યાણકારી દેવીયો છે, કે જેમણે પ્રતાપી રામચંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ, સ્વદેશભક્ત પ્રતાપાસંહ, યુદ્ધસ્થિ સિવાજી વગેરે શૂરવીર, ધર્મિષ્ઠ પુરુષોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા.

“પણ એવું જાણનારા અને સમજનારા હાલ થોડા છે.”

“સમય આવે સ્ત્રીયોની કિંમત સઘળાને સમજાશે અને ત્યારેજ ખરેખરાં લગ્ન થઈ આ ભારતભૂમિ પહેલાંના જેવી સ્વર્ગભૂમિ કહેવાશે.”

“હશે હવે જવા દો એ વાત. આપણે પ્રથમની વાત તથા અન્ય બાબત પર ઉતરી પડ્યાં. વાઈ કુસુમકાન્ત! તમને કદાચ તમારા વિચારને મળતી કોઈક પ્રેમિકા મળી આવે તો તમે તેની સાથે લગ્ન કરો કે નહિ?”

“આ પ્રશ્નનો જવાબ તમને કેવી રીતે આપી શકું?”

“કેમ વાઈ? શું તમારા હૃદયમાં કોઈની પ્રત્યે પ્રેમ નથી?”

“મારો પ્રેમ મારા દેશપર અત્યંત છે. દેશ પ્રત્યેના પ્રેમથી હું પ્રાણ આપવાને પણ પાછી પાની કરું નહિ.”

“વાઈ ત્યારે તમારો પ્રેમ મારી ઉપર છે કે નહિ?” કુસુમાવતીએ વિચિત્ર પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“તમારી પ્રત્યે મારો અનહદ પ્રેમ છે.”

“ત્યારે તમે શા માટે કહો છો કે મારે પરણવું નથી?”

“પણ કોની સાથે?”

“પ્રેમિકા સાથે.”

“એવી મારી પ્રેમિકા કોઈ છે જ નહિ.”

“અને કદાપિ હોય તો?”

“જાઓ, જાઓ, આજ તો તમે મને બનાવવો ધાર્યો હોય

એમ સમજાય છે. કુસુમાવતી ! ચાલો ઉઠો હવે, રાત્રિ ધણી વ્યતિત થઇ ગઇ છે. અત્રે વધારે બેસવું અને આવી ચર્ચા ચલાવવી એ ઉચિત નથી.”

“ કેમ વાર ? ”

“ આપણી વાતોએ બચંકર સ્વરૂપ પકડ્યું છે. ”

“ નહિ; આપણી વાતોએ તો સત્ય સ્વરૂપ જ પકડેલું છે. ”

“ તે ભલે તમે માનો; પણ હુંતો હવે રજા લઉં છું. ”

“ મારા મનનું સમાધાન કર્યા વિના હું તમને જવા દેનાર જ નથી. બેસો, તમને મારા સોગન છે. ” કહી કુસુમાવતીએ જવાને ઉભા થએલા કુસુમકાન્તનો હાથ પકડી તેને ખુરશીમાં બેસાર્યો. કુસુમકાન્ત તેના હસ્તસ્પર્શથી સ્તબ્ધ બન્યો. તેના હૃદયમાં હજારો વિચારો સ્થાન લેવા લાગ્યા. તેનું હૃદય ધબકવા લાગ્યું. તેણે વીનિત ભાવે કુસુમ સામે જોઈ કહ્યું, “ કુસુમ ! આ હદ થાય છે; તમારું આજનું વર્તન કુમારિકાને કલંકરૂપ છે. મને લાગે છે કે અત્યારે તમારું હૃદય સ્વસ્થ નથી. ”

“ તમારા વિચારેજ મને અસ્વસ્થા પ્રાપ્ત કરાવી છે. ”

“ એટલે ? ”

“ તમે બચંકર અપરાધ કર્યો છે. ”

“ તમારું બોલવું બેદયુક્ત છે. બાળા ! સ્પષ્ટ સમજાવો. મને આજે શા માટે મુંઝાવી રહ્યાં છો ? ”

“ કુસુમકાન્ત ! સાંભળો, હું આજે તમને ન છૂટકે જણાવું છું કે તમે આ સ્થળે આવીને અનજ્ઞ પ્રકારની તસ્કર વિદ્યા ચલાવી છે. ”

“ હે ! શું મ્હેં કંઈ ચોરી કરી છે ? ” કુસુમકાન્તે ગભરાઈને પૂછ્યું.

“ વિદ્વાન પુરૂષને વારંવાર જણાવવું ઉચિત નથી. ”

“ પણ મારે જાણવું તો જોઈએ ? ”

“ શું તમે મારા હૃદયની ચોરી નથી કરી ? ” કુસુમાવતીએ સ્પષ્ટ પૂછ્યું. કુસુમકાન્તના હૃદયને ધરતીકંપની માફક આંચકો લાગ્યો. તેને કુસુમના ભેદમય શબ્દોની સમજ પડી. તે સંભ્રમમાં પડ્યો. પુનઃ કુસુમાવતીએ પૂછ્યું, “ બોલોને ? કેમ જવાબ આપતા નથી ? ”

“ કુસુમ ! હવે કૃપા કરીને આ વિષય બંધ રાખો તો સાફ. હું તમારું બોલવું સાંભળી આશ્ચર્યના મહાસાગરમાં ડૂબી ગયો છું. તમને શું જવાબ આપવો તેની મને સમજ પડતી નથી. બાળા ! તમને મારા સોગન આપીને પૂછું કે તમારા હૃદયની સત્ય વાત પ્રકાશ કરો. ” કુસુમકાન્ત દીન વદને તે દયાની દેવી સામે જોઈ રહ્યો.

“ સાંભળો, કુસુમકાન્ત ! આ હૃદયમાં ધણા દિવસથી છૂપાવી રાખેલી વાત ધીરજથી ધ્યાન પૂર્વક સાંભળો અને સાંભળીને મને નિરાશ કરશો નહિ. તમે દયાના સાગર છો, સર્વને શાન્તિ આપનારા છો. મારા...” કુસુમાવતી આગળ બોલતાં બોલતાં ગળગળી થઈ અચકાઈ ગઈ. તરત કુસુમકાન્તે ત્યાં પડેલા જળ કળશમાંથી જળનું પાત્ર ભરી તેના મુખ આગળ ધરી કહ્યું, “ કુસુમ ! આ જળપાન કરી સ્વસ્થ થાઓ; તમારી દરેક ઇચ્છા હું પ્રાપ્તિ પછી પરીપૂર્ણ કરીશ. ”

કુસુમાવતીએ જળપાન કરી કહેવા માંડ્યું, “ હા ! તમારા શબ્દોથી મને શાન્તિ મળી ચૂકી છે. કુસુમકાન્ત ! આ હૃદય તમારી સાથે પોતાનું જીવન જોડવાને યાહે છે; તે તમારી સેવા કરવાને ઇચ્છે છે, તમારી સ્વદેશ સેવામાં મદદગાર થવાની ઇચ્છા રાખે છે. આપ ગુણુ છો, ટુંકામાં સમજી જાઓ અને આ પ્રેમિકાને આપના હૃદયમાં સ્થાન આપો. મારી આ છેલ્લીજ વિશ્વસિ છે. કુસુમકાન્ત !

પાયું જે હાથથી વારી, પ્રિય તે હાથ માયું છું;
જગતમાં એકલી હું છું, જીગરનો સાથ ચાહું છું. ”

આટલું કહી કુસુમાવતી તેના સામે હાથ જોડી ઉભી રહી. કુસુ-
મકાન્તને સધળું સ્વપ્રવૃત્ત લાગવા માંડ્યું. તેણે પુનઃ પૂછ્યું, “કુસુ-
માવતી ! બાળા ! શું તમે આ સત્ય વદો છો ? ”

“હા, માફ કરેલું આ સત્યજ સમજજો. શું તમને મારા પ્રથ-
મના પ્રેમમાં અને હાલના પ્રેમમાં કંઈ ફરકાર માલૂમ પડતો નથી ? ”

“હા ! તમારા પ્રેમની પરિસીમા આવી રહી છે, એક શ્રીમંત
કન્યકાનો વિશુદ્ધ પ્રેમ એક રંકના તરફ વળ્યો છે. ખરેખર ! ઇશ્વરના
અલૌકિક ચમત્કારનું આજે મને પ્રત્યક્ષ બાન થાય છે. કુસુમાવતી !
આ અત્યંત સાદસ થાય છે, પાછળથી વિમાસનું ના પડે તેની પૂરે-
પૂરી સંભાળ રાખજો; નહિ તો દુનિયામાં ડાહ્યાં વિદ્વાન ગણાએલાં પા-
છળથી અજ્ઞાન અને ગાંડાં કહેવાશે. બાળા ! જરીક વિચાર તો કરો
કે તમે એક શ્રીમંત પીતાનાં પુત્રી છો, અને હું સગાં બહાલાં વિનાનો એક
ગરીબ માણસ છું. હું તમારા વૈભવ વિલાસોને તૃપ્ત કેવી રીતે કરી
શકીશ ? ” કુસુમકાન્તે ગંભીર વદને તેના સામે જોઈ કહ્યું. કુસુમાવતી
શાન્ત સ્વરે બોલી, “કુસુમકાન્ત ! તમે આવું બોલી મારા મનને દુઃખી ન
કરો. મહેં પૂર્ણ વિચાર કરીનેજ આ પગલું ભર્યું છે. હું વૈભવ વિલા-
સની તૃષ્ણા રાખતી નથી. મારો પ્રેમ તમારી વિકૃતા, તમારી ગંભી-
રતા અને તમારા હૃદયની વિશાળ જ્યોત્સના પર છે. હું રાજ્ય મહેલમાં
પ્રેમ રહિત રહેવા કરતાં ગરીબ પતિના સ્નેહમાં રહેવાની ઉત્કર્ષ અભિ-
લાષા ધરાવું છું. શ્રીમંતના ગાડી ઘોડા અને મોટરો દોડાવવા કરતાં
મરીબની સાથે જંગલની પર્યટકૃતિમાં મગજ માની જીવનની સાદૃશ્યતા

કરવાને હું વધારે આતુર છું. પ્રિય કુસુમકાન્ત ! મહેં માફ હૃદય શુદ્ધ પ્રેમથી તમને સમર્પણ કર્યું છે; તે હવે અન્યતું કદાપિ કાળે થનાર નથી.”

“ કુસુમાવતી ! વિચારો, હજી સમય છે; બોલવું રહેલું છે પણ બોલેલું પાળવું મૂકેલ છે ? ”

“ હું મારા શબ્દોની મહત્તા સારી રીતે સમજું છું. મહારાજા હરીશંદ્રે સત્ય શબ્દને માટેજ દાસત્વ સ્વિકાર્યું હતું. બોલેલા શબ્દોને સત્ય કરવાને માટેજ ભક્ત શિરોમણી બળી રાજાને પાતાળમાં નિવાસ કરવો પડ્યો હતો. આ કુસુમાવતીનો દેહ પણ એજ વીર પુરુષોની ભૂમિમાં ઉપન્ન થયો છે. તે બોલેલા શબ્દોનું પ્રાણ્ણાંત પર્યંત પાલન કરશે એ નિશ્ચય માનજો. ”

“ પણ મને નથી લાગતું કે તમારા પ્રિતા સંમતિ દર્શાવે ? ”

“ સંમતિ નહિ દર્શાવે તો શું કરશે ? ”

“ તમને કોઈ યોગ્ય શ્રીમંતને ત્યાં પરણાવી સુખી કરશે. ”

“ મારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ મારા પિતા વર્તા શકેજ નહિ. તેમના હૃદયની અને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે. તે મને તમારી સાથેજ પરણાવી સુખી કરશે. ”

“ શું તમારો આ દૃઢ નિશ્ચય છે ? ”

“ હા, અને અંત સુધી પણ એજ નિશ્ચય. ”

“ કુસુમ ! તમે સારી રીતે જાણો છો કે મહેં માફ જીવન સ્વદેશ સેવાને અર્થે સમર્પણ કર્યું છે. તેમાં પ્રતિષ્ઠા સંકટો આવી પડશે; મારા તરફથી તમને ચઢીચિત્ત પણ સુખ મળવાનો સંભવ નથી. ”

“ પ્રિયે ! વારંવાર એના એ શબ્દોચ્ચાર રૂપી તિક્ષણ કદારે મારા હૃદયને શા માટે વિધો છે ? શું તમને મારા શબ્દોની હજી પણ

અંપૂર્ણ ખાત્રી થતી નથી? કુસુમકાન્ત! આ સંસારમાં મને ક્યાંઈ પણ સુખ કે સંતોષ, વિશ્રાન્તિ કે આનંદ મળતો હોય તો તે માફ સુખદ સ્થળ આપજા છે. આપના સિવાય હું જીવી શકું એમ નથી. જળમાં મીન અને સુવાસિત પુષ્પોમાં સુગંધી ફૂદરતી રીતે જ સંધાએલાં છે, એને છૂટાં પાડતાં પ્રાણુહાની કે નાશ સિવાય અન્ય શું સંભવે? વળી તમે કહો છો કે સુખ સાલ્સાળી મળી શકશે નહિ; પણ હું તે ક્ષણિક સુખની અભિલાષી નથી, હું તો તમારા વિશુદ્ધ સ્નેહની અનુરાગી છું. સતી સીતાએ પતિની સાથે વનમાં વિચરતાં જનકરાયનો વૈભવ તુચ્છ માન્યો હતો, દેવી હમયંતીએ નળરાય સાથે અર્ધ વસ્ત્ર ધારણ કરી જંગલોમાં ભ્રમણ કરતાં બીમકરાયની સાલ્સાળી સ્મૃતિમાં નહોતી આણી, સત્યવાનની સાથે પર્ણકુટિમાં નિવાસ કરતી સતી સાવિત્રીએ અશ્વપતિના તરફના સુખની જરીક પણ ઇચ્છા દર્શાવી નહોતી. દુઃકાલમાં માફ કહેવાનું તાત્પર્ય એજ કે પિયરની વિપુલ સંપત્તિથી સ્ત્રીનું શ્રેય કદાપિ થતું નથી; પરંતુ સસરાની ચરીખ પર્ણકુટીમાં નિવાસ કરી પતિ પ્રત્યે પ્રેમ ધરવાથી જ સ્ત્રીનું પરમ કલ્યાણ થાય છે. મારા પ્રભુ! ભારતભૂમિની એ મહાન સતીયોનું રક્ત અદઃ રંગે રંગે આપી રહેલું છે. સાવિત્રીએ સત્યવાનની પર્ણકુટિમાં, સુકન્યાએ અંધ પતિ વ્યવનમાં અને વનવગડામાં અત્રીઝધીતી સેવા કરવામાં અનુસુયાએ જે સુખ જોયું હતું, તેવું હું આપની સાથે નિવાસ કરી ભોગવી શકું હવે તો,

આનંદ સુખ આરામ ખુદિ, શૌર્ય જીવન આપ છે,
સાચું કહું સાલ્સાળા, આ જીવન કેરા પ્રાણ છે;
સંસાર સિંધુ તારનારા, શાન્તિદાયક દેવ છે.
રાખો સદા તમ શરણમાં, ધન્ય હૃદયના આપ છે. "

કુસુમાવતી ગદગદિત્ કંઠે બોલી તેના ચરણમાં નમી પડી. કુસુમકાન્તના નેત્રોમાં હર્ષાશ્રુ ઉભરાયાં. તેણે સ્વહસ્તે તેને ઉભી કરતાં કહ્યું, “ધન્ય છે, સદ્ગુણી કુમારિકા ! તારા અપૂર્વ પ્રેમને ધન્ય છે. હું તારા જેવી સદ્ગુણી બાળાનો પ્રેમ સંપાદન કરી મહા ભાગ્યશાળી થયો છું. બાળા ! આ કુસુમકાન્તે તેના હૃદયમાં તને સ્થાન આપ્યું છે. હવે તું મારી છે-હું તારો છું. આપણે લગ્નથી જંવાળ સંસાર ક્ષેત્રમાં વિચરીશું અને સ્વદેશ સેવા કરી આપણું જીવન ઉજ્જવળ કરીશું. મારાં પૂર્વના પૂન્યે જ તારો સમાગમ થયો છે. સંસારની ઘટમાળના અધિષ્ઠાતા પ્રભુ ! આપને પણ મારા પ્રણામ છે.” કુસુમકાન્તે પ્રભુને પ્રણામ કરી પુનઃ કહેવા માંડ્યું, “પ્રિયે ! આપણાં હૃદયની ઐક્યતાના આ નવજીવનના સમયે તને પ્રેમનિશાની તરીકે આપવા મારી પાસે હાલ એક પણ સુવર્ણ અલંકાર નથી; પણ તેના બદલે મારા કંઠમાં આ મારણ કરેલી રૂદ્રાક્ષમાળાને રત્નાલંકાર સમજી સ્નેહથી સ્વિકાર.” કહી કુસુમકાન્તે પહેરણ અલગ કરી કંઠમાંથી રૂદ્રાક્ષમાળા કાઢી કુસુમાવતીના કંઠમાં પહેરાવી. તે પછી કુસુમાવતીએ પોતાની આંગળી-એથી એક હિરાજડિત વિંટી કાઢી કહ્યું, “આપ પણ આ સ્વિકારો.”

“તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ વર્તવાને હું ખુશી નથી; ભલે આ આંગળીએ પહેરાવો.” કુસુમકાન્તે હાથ લાંબો કર્યો. કુસુમાવતીએ તેને વિંટી પહેરાવી. ચંદ્રની ચંદ્રિકામાં ચળકાટ મારતી અંગુલીને કુસુમકાન્ત કાણપર્યંત જોઈ રહ્યો. એવામાં કુસુમાવતીએ હસ્તે વદને પૂછ્યું, “આપણા આ સ્નેહ સંબંધનો સાક્ષી કોણ રહેશે ?”

કુસુમકાન્તે આકાશ સામે હાથ લાંબાવી કહ્યું, “આ નિલઃકાશમાં પર્યટન કરતા શશિકાન્ત આપણા સાક્ષીભૂત રહેશે.”

“ પણ તે તો કલંકિત છે; જુઓને તે આપણને જોઈ હસવા હોય એમ જણાય છે.”

“ હસવાનો તો એમનો સ્વભાવ જ છે. તે અત્યારે ખુશી થઈ આપણી પર અમૃત વૃષ્ટિ કરી રહ્યા છે. કુસુમાવતી ! રાત્રિ બહુ વિતી ગઈ છે, આ નિશાનાથ મંદ્યમાં આઘ્યા છે; હવે મને જવાની રજા આપો. ” કુસુમકાન્તે કહ્યું.

“ ત્યારે અત્રે જ શયન કરો તો શું ખોટું ? ”

“ ના, મારે આશ્રમમાં ગયા સિવાય ચાલે જ નહિ. અન્નપૂર્ણા મારી રાહ જોઈ ખેંચી રહી હશે. હું જ્યારે જઈશ ત્યારે જ તે શયન કરશે. ”

“ તે બાલિકા ઘણી શાણી છે, હું કાલથી તેને મારી પાસે જ રાખીશ. ”

“ તે પણ તમારી સાથે રહેવડને ઘણી ખુશી છે. વાંદ તમારા પિતાજી મુંબાઈથી ક્યારે આવનાર છે ? ”

“ આજે તેમનો ષત્ર હતો. ઘણું કરીને તેઓ આવતી કાલે મેલમાં આવનાર છે. ”

“ હ્યો ત્યારે હું હવે જાઉં છું; તમે પણ શયન મંદિરમાં જઈ સુખમય નિકાનું આગ્હાન કરો. ”

“ તમારી સાથે આશ્રમ સૂધી આવવાને એકાદ માણસને તો સાથે લઈ જાઓ ? ”

“ મારી સાથે પુત્રપુત્રખાન આવેલો છે. તે નીચેના ભાગમાં

તમારા ભૈયાની પાસે બેઠો છે. તે મારી સાથે છે એટલે ખીજા માણસની જરૂર નથી.”

“બહુ સારું. પ્રભુ ! પધારો.” કુસુમાવતી તેની સામે જોઈ રહી. કુસુમકાન્ત નીચે આવ્યો. ઝોકાં મારતા ભૈયાએ જાગૃત થઈ તેને સલામ કરી. બુલબુલખાન જાગૃતાવસ્થામાં પાટલીપર બેસી રહ્યો હતો. તેણે ડોકો બગલમાં મારી કુસુમકાન્તની આગળ ચાલવા માંડ્યું.

કુસુમકાન્તના ગયા પછી કુસુમાવતી તેના શયનાલયમાં આવી પર્યંકપર પડી અને આજના બનાવથી મનમાં આનંદ પામતી પાછલી રાત્રિએ નિદ્રાની શાન્ત છાંયામાં પડી.



૧૮.

ભયંકર શયતાન.

શયતાન જનને ભય નહિ, ઈશ્વર તણા દરબારનો,

અધિકાંધિક કુકર્મથી, ઝટ કુંભ ભરતા પાપનો.

સૂર્યભગવાન અસ્તાચળ તરફ પ્રયાણ કરી ગયા હતા. સપ્ત તાપથી સંતપ્ત થઈને જનો આગબગીચાઓની સંકુલગાહે નિકળી પડ્યાં હતાં. વાસુદેવપ્રસાદ પણ બહાર પધારવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. આ વખતે એક સીધરામ તેના ઝાંપા આગળ આવીને ઉભું રહ્યું. તેની અંદરથી મી. શાન્તિલાલે નીચે ઉતરી બંગલા તરફ જવા માંડ્યું. ઝાંપા આગળ આંટા મારતા ભૈયાએ તેને જોઈ સલામ કરી. શાન્તલાલે ભૈયાને પૂછ્યું, “બાઈસાહેબ અંદર હય કે ?”

“જહા, શેઠસાહેબ અખી બહાર જાનેછી તૈયારી કર રહા હય.”

“શેઠ અખી કૌનસી રૂમમે હોયગા ?”

“ડ્રેસીંગ રૂમમે.”

“શેઠાણીસાહેબ અંદર હય યા નહિ?”

“નહિજી, વેતો આજ ઉનકે બાવાકે વહાં ગયે હય.”

“શીર આનેવાલે કમ હય?”

“વો મેરેકુ માલુમ નહિ, આપ શેઠજીકું પૂછના.”

“અચ્છા; તુમ અંદર જાઓ ઐર શેઠજીકું બોલો કે તુમારો ફ્રેન્ડ શાન્તિલાલ તુમકુ ખુલાને આયા હય.”

“અચ્છા, ઠહરો; મય સમાચાર દેકે અખી વાપસ આતા હું.”
બેયો અંદર ગયો. શાન્તિ ઇન્દુની ખીકે બંગલે આવતો નહોતો. ઇન્દુ આજે નહિ હોવાથી તેને આનંદ થયો. અંદર ગએલા ભૈયાએ વાસુદેવને સમાચાર જણાવ્યા. વાસુદેવ વાળ ઓળતો જરખામાં આવી ઘરતે વઢને બોલ્યો, “કમ ઓન માય ડિયર ફ્રેન્ડ.”

શાન્તિએ અંદર ગમન કર્યું. બંગલાની અંદર ખારીક નજરે જોતો જોતો શાન્તિ ડિયર આવ્યો અને વાસુદેવ સાથે સેકહેન્ડ કરી ત્યાં પડેલી એક ખુરશીમાં બેઠો. વાસુદેવે વાળ બરાબર ઓળી મુખપર પાડેડર લગાવતાં પૂછ્યું, “મી. શાન્તિ! અત્યારે કઈ તરફથી આવે છે?”

“વિમુધરાયના બંગલા તરફથી.”

“એમકે? હાં,...વાઈ કહે જોઈએ કે ત્યાં જઈને આજે શું કસી આવ્યો? સિંહ કે સિયાળ?”

“અરે! આ તમારો ફ્રેન્ડ કદી સિયાળ પદક ધારણ કરે કે? વાસુદેવભાઈ! આજે તો હું ચોક્કસ કરીને જ આવ્યો છું. આજે મને ખુલાસા બંધ વાત કરવાને પણ પુષ્કળ ટાઇમ મળ્યો હતો. હું જે વખતે

ત્યાં ગયો; ત્યારે અંગલામાં કુસુમાવતી અને તેની માતા સિવાય ખીજું કોઈ હતું નહિ. કુસુમાવતી મને જોઈ બહેમાઈ અને કાતર ઢ્રોટ મારી તરફ જોતી જોતી ઉપરના ભાગમાં ચાલી ગઈ. તે પછી મહે તેની માતા આગળ તમારા વખાણ કરી તમે આપેલો હાર તેને આપ્યો. ખુદીતો હારને જોઈ ખુશ-ખુશ થઈ ગઈ. તેણે મને જણાવ્યું કે કુસુમાવતીનાં લગ્ન વાસુદેવ સાથે કરવાને હું કુસુમના પિતાને સમજાવીશ અને તેમનો વિચાર જાણી લઈ તમને ખેચાર દિવસમાં ખજર આપીશ.”

“ વારૂં પછી તે ખુદીએ હાર કુસુમાવતીને આપ્યો કે નહિ ? ”

“ મહે જે વખતે ત્યાંથી ઉઠવાની તૈયારી કરી ત્યારે તે ખુદીએ કુસુમાવતીને હાંક મારી નીચે બોલાવી. હું બહાર નીકળી કમાડને ગયો ઉભો રહી મા દિકરીની વાતો સાંભળવા લાગ્યો. કુસુમાવતી નીચે આવી માતા પાસે ઉભી રહી. ડોશીએ તેને હાર આપતાં કહ્યું, “જો બેટા, આ હાર તારે માટે જ આવ્યો છે.” તે પછી કુસુમાવતીએ હારને જોઈ પૂછ્યું, “ માતાજી ! આ હાર કોણે મોકલ્યો છે ? ” આથી તે ડોશીએ હાવકું મુખ રાખી જણાવ્યું કે ‘ભવિષ્યમાં તારાં લગ્ન જેની સાથે થવાનાં છે; તે વાસુદેવે આ હાર ખાસ તારા માટે જ મોકલ્યો છે.’ ડોશીનું આવું કહેવું સાંભળતાં જ જેમ કોઈને વિંછી કરડે અને ચમકે, તેમ તે ઉદ્ધત છોકરીએ ચમકીને હાર નીચે ફેંકીદઈ ત્યાંથી ચલતી પકડી. વાસુદેવભાઈ ! વધારામાં મારે તમને ખાસ જણાવવાનું કે કુસુમાવતીના ગંગામાં એક રૂદ્રાક્ષની માળા છે; અને તે માળાની નીચે એક સુવર્ણ લોહિટમાં કુસુમકાન્તની છબી છે. શું કુસુમકાન્તે સંસ્કૃત શિક્ષણને બદલે પ્રેમશિક્ષણનો આપવા નહિ માંડ્યું હોય ? મને તો ધણી નવાઈ લાગી. બાદ એક નેહરના આવવાથી હું ત્યાંથી નીકળી ગયો.

રમાં ગયો અને ત્યાં ફેટલુંક કામ પતાવી ગાડી બાંડે કરી અહિં આવ્યો. ” શાન્તિલાલે સમાચાર જણાવ્યા. વાસુદેવનું મુખ લાલચોળ બની ગયું. તે રોષમય વદને બોલ્યો, “ એ સાક્ષો કુસુમકાન્ત જ મને દરેક ડોકાણે નડે છે. જો તે દિવસે ગુણવંતીની બાબતમાં પણ તે વચ્ચે પડ્યો હતો અને હવે પાછો આ કુસુમાવતીમાં મૂક્યો. ખરેખર ! તે બિવિધમાં મારો ભયંકર શત્રુ થઈ પડશે. ”

“ હવે એ ગેંગલાના તે શા બાર છે કે જેથી તમે અત્યારથી જ કરી જાઓ છો ? જો આ શાન્તિલાલ ધારશે તો તેને એક પલક વારમાં હતો નહોતો કરી નાખશે. વાસુદેવ ! તારા બલ્લાને અર્થ જ મ્હેં આ દુનિયામાં અવતાર લીધો છે, એ ખચિત યાદ રાખજો. કુસુમકાન્ત તને સતારી સાર નહિ કાઢે. ” શાન્તિએ વીરત્વ દર્શાવ્યું.

“ અત્યા ! ડાઝ બોઝ ચઢાવીને આવ્યો છે કે શું ? ”

“ નારેના, એટલું બધું તો નથી લીધું પણ બજારમાંથી અહિં આવતાં પેલા આપણા નામ ચિન્હ મિત્રો ત્રિકમલાલ જમાદાર અને ચુનીલાલ ચાહવાળા મને સોરાબજીની શોપમાં પરાણે લઈ ગયા હતા. મ્હેં તેમના આગૃહથી શક્ત ચારણ પેગ ડિડાવ્યાં હતા. હું અત્યારે કવાઈટ રાઈટ છું. માયફ્રેન્ડ ! તમે પણ તે દિવસે બહુ ખરાબ કામ કર્યું હોં ? સ્ત્રીની સાથે ધીરજથી કામ લેવું જોઈએ કે બળાત્કારથી ?

“ શાન્તિ ! હું જો કે તેથી પસ્તાઈ છું, પણ શું ખરેખર કે મને કશું બાનજ રહ્યું નહિ. ગુણવંતીના ધિક્કારથી માંડે એઈન બગડી ગયું અને તેથી જ એટલું બધું ધાંધલ મચી ગયું. વાંડે આ બાબતમાં શાન્તિલાલ તને કંઈ કહેતો હતો કે ? ” વાસુદેવે પૂછ્યું.

“ હમે હાથે કરીને આપણા એક ખરા મદદગાર મિત્રને ગુમાવ્યો

છે. તે ભવિષ્યમાં આપણને બહુજ ઉપયોગી થઈ પડત. તે હાલ તમારી ઉપર ધણો જ ગૂસ્સો થઈ ગયો છે અને વેર વાળવાના સમયની રાહ જોઈ રહ્યા છે. ”

“ દોસ્ત ! તારે ગમે એમ કરી તેને સમજાવવો જોઈએ. તું એને અહિં બોલાવી લાવે તો હું તેની માફી માગું. ”

“ નારેના, તેની માફી માગવાની કાંઈ જરૂર નથી. તેને મિત્રાવી લેવાને માટે તો ફક્ત એ ડોઝ આન્ડીના અને થોડાક રૂપિયા. બસ જોઈ લ્યો કે પછી કાન્તિલાલ આપણા બની જાય છે કે નહિ. ”

“ તું કહે એટલા રૂપિયા આપવાને હું તૈયાર છું. ”

“ ફક્ત પાંચસો. ”

“ કાલે માગી લે જે. શાન્તિ ! આ દુનિયામાં હાલ આપણાં ત્રણ દુષ્મનો છે અને ભવિષ્યમાં એક થવાનો છે. ” વાસુદેવે નવીન વાત જણાવી.

“ ભવિષ્યના દુષ્મનને તો જાણ્યો પણ હાલ વળી કોણ મુઆ છે ? ” શાન્તિએ જોરથી ખુખારો કરી પૂછ્યું.

“ એકતો મારો બાપ કે જે હાલ મરવા પડ્યો છે પણ જાણે ઝેરી સાપ. બીજો મારા મમજને ઉથલ પાથલ કરનારી ઈન્દુ અને ત્રીજો ગુણવંતી. ”

“ એ સઘળાંનો ધામે ધામે ફેંસલો થઈ જશે. તારા બાપને માટે તો હવે સ્વર્ગના દરવાજા ખુલ્લા થઈ ગયા છે. લે, જો, આ શીશી હું સાથે લેતો આવ્યો છું. ” કહી શાન્તિએ ખીરસામાંથી ઝેરની એક નાની શીશી કાઢી તેને આપી. વાસુદેવે હાથમાં શીશી લઈ પૂછ્યું. “ આનો ઉપયોગ ક્યારે કરીશું ? ”

“ આવતા રવિવારે. તે દિવસે ઘણી જ સાવચેતી રાખવી પડશે. આ શીશી આપનારને પણ તે વખતે બોલાવવો પડશે. ”

“ શાન્તિ ! તું તારા તે મિત્રની મને ઓળખાણતો કરાવ ? ”

“ તેની ઓળખાણમાં કંઈ સાર નથી. તે ઘણો ભયંકર માણસ છે. તેના રાક્ષસી શરીરને જોતાં જ તમે ભયભીત થઈ જશો. તેની સેવામાં હમેશાં પચાસ માણસો તો હાજર રહે છે. ”

“ તે ધંધો શું કરે છે ? ”

“ ખૂના મરકી ચલાવવાનો, ધાપ મારવાનો, ઘરફટકવાનો અને મનમાનતા પૈસા આપનારનાં દરેક કામ કરી આપવાના ધંધા કરે છે. ”

“ એવા માણસની મિત્રતાની આપણે ખાસ જરૂર છે. શાન્તિ ! તું મને આજે જરૂર ત્યાં લઈ જા. ”

“ પણ ત્યાં આવ્યા પછી ત્યાંની કંઈ પણ વાત બહાર કરી શકાશે નહિ. તે ભયંકર માણસ તમારી મિત્રતા કરતાં પહેલાં તમને પ્રતિજ્ઞા લેવારાવશે. જો તે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો તો સમજજો કે તેજ દિવસે તે ભયંકર માણસ તમને ગમે ત્યાંથી ખોળી કાઢી દાર મારશે. મારાથી પણ તે વખતે કંઈ કરી શકાશે નહિ. જો આ બધું કમુઘ્ન હોય તો મારી સાથે ચાલો. ”

“ મને દરેક વાત કમુઘ્ન છે. વાઈ તેને મિત્રતાની યાદમાં કંઈ આપવું પડશે કે ? ”

“ હા, તે ભયંકર પુરૂષની પાસે જતાં જ તેના પગ આગળ રૂપિયા સો મૂકવા પડશે; પછી તે તમારી સાથે હાથ મેળવી તમને ઓગળ લેવાના રૂમમાં લઈ જશે. ”

“ ઠીક ત્યારે, હું બસો રૂપિઆના નોટ ખીસ્સામાં ઘાલી લઉંધું; પણ આજે છાંટા પાણી ઉડાવવાનું કેમ કરીશું ? ”

“ અરે ! ત્યાંતો જોઈએ એટલા આન્ડીના બોટલો હારખંધ બોલવેલા છે. આપણે ત્યાં દારૂના સાગરમાં જ જવાનું છે. ”

“ એતો જાણે ઠીક; પણ મારે અગીઆર વાગતાં પહેલાં અંગરો આવવું પડશે. ”

“ કેમ વાંચું. ”

“ પેલી ઇડીઅંટ આજે મકાને નથી. તે તેના શાવરને ઘેર ગયા છે અને અહિં ખુટ્ટાને સમ્મત તાવ આપ્યો છે. તે અત્યારે ચાર ગોદડાં બોલી અંદરના રૂમમાં પડ્યો છે. ”

“ તેમની પાસે હાલ કોઈ છે કે નહિ ? ”

“ મહેં મારા બાપ રામલાને ત્યાં બેસાડ્યો છે. ”

“ ફિકર નહિ, હું તમને ત્યાંથી અગીઆર વાગ્યા પહેલાં જ છૂટા કરી દઈશ. ચાલો, કપડાં પહેરી લ્યો. ” શાન્તિએ કહ્યું. વાસુદેવ કોટ, પાટલુન, શર્ટ, કોલર, ટાઇ વગેરે કપડાંથી ઢક્કટ બની ગયો. તેણે કેઇન લાથમાં પકડી માથે હેટકેપ મૂકી દીધી, બાદ બન્ને મિત્રો સીંગાર સંગ-ગાત્રી નીચે ઉતર્યા. બૈયાએ કબા ધમ શેઠને સલામ કરી. વાસુદેવે લાથમાંની કેઇનને ફેરવતાં કહ્યું, “ બૈયા ! મય ફિરનેકેલીયે બાહિર જતાં હું, તુમ બંગલાકી બોર ખુટ્ટે શેઠકી બરાબર તપાસ રખના. ”

“ અચ્છા સરકાર, આપ વાપસ કય આઝોંગે ? ”

“ અગીઆરા જાણે આઈગા. તુમ જાગતે રહેના, સો મત જાના. ” કહી વાસુદેવ શાન્તિની સાથે ઝાંપા બહાર નીકળ્યો. બન્ને

મિત્રો ગાડીમાં બિરાજ્યા. ગાડીવાને પૂછ્યું, “ શેઠ ! ગાડી કઈ તરફ લઈ ? ”

“ દરબાજા બહાર. ” શાન્તિએ જવાબ આપ્યો. ઘોડાની પીઠ પર ચાપુક પડી. અર્ધા કલાકે ગાડી શહેર બહાર નીકળી સીધી સડકે જવા લાગી. રાત્રિ પડી ચૂકી હતી. કૃષ્ણપક્ષ હોવાથી સઘળે અંધકાર પથારએણો હતો. રસ્તાપર બળતાં જાંખાં ફાનસો અંધકારમાં રહેજ-સાજ પ્રકાશ પાડતાં હતાં. લોકોનો અવરજવર બંધ થઈ ગયો હતો; ફક્ત બીખારીઓ બીખ માગીને તેમનાં ઝુંપડાં તરફ જતાં નજરે પડતાં હતાં. લગભગ એક કલાકે સિધરામ એક નિર્જન સ્થાનમાં આવ્યું. ત્યાં એક પડી ભાંગેલું મોટું મકાન આવેલું હતું. આ પડી ભાંગેલા મકાનમાં જવાનો રસ્તો એક મોટા ડહેલામાં થઈને હતો. આ ડહેલામાં એક પારશીએ દેશી દારૂની દુકાન કરી હતી. આ વખતે ડહેલામાં પુસ્કળ બીડ થઈ રહી હતી. હલકા લોકો અંદર બેસી દારૂ પીતા હતા. કોઈ ખાવાનું ખાતા હતા તો કોઈ નિસાથી બેકામ બની ફાવે એમ બેસતા હતા. શાન્તિએ તે ડહેલાથી થોડેક દૂર ગાડી ઉભી રખાવી ગાડીવાનને કહ્યું, “ તું આ જગાએ ઉભો રહેજે. આ શેઠ એક કલાક પછી પાછા આવશે, તેમને તું તેમના મકાને મૂકી ચાલ્યો જજે. શેઠ તને આજની મહેનતના બદલામાં બાકુ સાઈ આપશે, સમજ્યો ? ” ગાડીવાણો શાન્તિ અને વામુદેવને સારી રીતે ઓળખતો હતો. બન્ને મિત્રો ગાડીમાંથી ઉતરી ડહેલા તરફ ચાલ્યા. ગાડીવાણો ઘોડાને ચાર નીરી તેમની સાથે ડહેલામાં ગયો. દારૂ વેચનાર એ બન્ને ગૃહસ્થોને ઓળખતો હોવાથી કંઈ પણ નહિ બોલતાં ફક્ત સંલામ કરી. શાન્તિએ તેને કંઈક છૂપી ધસારત કરી સાથે આવેલા ગાડીવાણને દારૂ આપવાનું કહ્યું. તેણે તરત ખાત્રો ભરી આપ્યો. ગાડીવાણો ખાત્રો ઝટગટાવી

ખુશખુશાલ મ્હેરે બહાર નીકળી ખીડી સળગાવી ગાડી પાસે આવી બેઠો. પેત્રી તરફ અંદર પ્રવેશેલા વાસુદેવ અને શાન્તિ ડહેલાની પાછળના ભાગ તરફ ગયા. ત્યાં બીતની ઉપર એક કાળો પડેલો લટકાવેલો હતો. શાન્તિએ દોરી ખેંચી તે પડેલો ઉંચે ચઢાવી દીધો. દિવાલની અંદર એક નાની બારી આવેલી જણાઈ. શાન્તિએ તેનાં કમાડ ઉઘાડી નાખી અંદર પ્રવેશ કર્યો. વાસુદેવ પણ તેની પાછળ નીકળી આવ્યો. શાન્તિએ પુનઃ બારી બંધ કરી એક ઝીણી ખીલી દબાવી કે જેથી બહારની દિવાલપર ઉંચે ચઢી ગયેલો કાળો પડેલો નીચે પડી પ્રથમની માફક દિવાલપર ઢંકાયો. બાદ બન્ને મિત્રો ત્યાંથી આગળ વધવા લાગ્યા. તેઓની આગળ એક સાંકડો ચાલ આવેલી હતી. તે ચાલ પૂરી કરી બન્ને જણા એક લોખંડી દરવાજા આગળ આવીને ઉભા રહ્યા. આતું લુલ્લુલામણીવાળું ગયખી સ્થળ જોઈ વાસુદેવના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેના મનમાં હજારો પ્રકારના વિચારો થવા લાગ્યા. તેને અરેખીયન નાઈટસમાં વાંચેલાં બેદી સ્થળોનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. તે પોતાના મિત્ર શાન્તિને ઘણો બાહોશ અને ચાલાક સમજવા લાગ્યો. લોખંડી દ્વાર આગળ થોડીવાર ઉભા રહી શાન્તિએ દરવાજાના એક ઝીણા છીદ્રમાંથી બહાર લટકતી રેશમની ગુંથેલી દોરી ખેંચી. તત્કાળ ઘંટડી વાગવાનો અવાજ સંભળાયો; અને પગી પાંચ મીનીટે બંધ દરવાજામાંથી પ્રશ્ન થયો, “કોણ છે?”

“ફેન્ડ.” શાન્તિએ જવાબ આપ્યો. દરવાજાનાં દ્વાર ખુલ્લા થયાં. કાળાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલો એક ક્ષિપ દેખાવતો માણસ હાથમાં ફાનસ પકડી ઉભેલો જણાયો. તેણે આવનાર મિત્રોને સલામ કરી બારણાં વાંચી આગળ ચાલવા માંડ્યું. આગળ ચાલતો માણસ તેમને લઈ એક નીસરણી આગળ આવ્યો. તે સીંઠી ઉપર થઈને નીચે

ઉતરવાનું હતું. સધળા નીચે ઉતરી એક ભોંયરામાં આવી ઉભા. જ્ઞાનસવાળાએ પુનઃ આગળ ચાલવું શરૂ કર્યું. આશ્ચર્યના સાગરમાં ગોથાં ખાતો વાસુદેવ ભયાનક સ્થળ જોઈ ભયભીત થવા લાગ્યો. તેણે ગભરાએલા અવાજે પૂછ્યું, “ શાન્તિ ! તું મને ક્યાં લઈ જાય છે ? હજી આપણે કેટલે દૂર જવાનું છે ? ”

શાન્તિએ ધીમા અવાજે કહ્યું, “ દોસ્ત ! ગભરાય છે શાને ? આ સ્થળે ખીલકુલ ભય છે જ નહિ. આ સ્થાનતો આપણા ઘર જેવું છે. આપણે હવે નજીકમાં જ આવી પહોંચ્યા છીએ. જો, આ સામે જણાય તે ઓરડામાં આપણે જવાનું છે. ”

વાસુદેવે તે ઓરડા સામે દ્રષ્ટિ કરી જોયું. આસપાસનો દેખાવ ખીલામણો જણાતો હતો. જ્ઞાનસ પકડી ચાલતા માણસે ઓરડા નજીક આવી બારણાંને ધક્કો માર્યો અને મુખથી સંજ્ઞા દર્શક અવાજ કર્યો. તત્કાળ તે બારણાં પણ ઉઘડી ગયાં. આ ઓરડામાં એક મોટું જ્ઞાનસ ઝગઝગાટ પ્રકાશી રહ્યું હતું. ત્યાં કાળાં વસ્ત્રથી ઢંકાએલા બાર કદાવર માણસો પથારીપર પડ્યા હતા. વાસુદેવ સધળું નિરીક્ષણ કરતો-કરતો મિત્રની સાથે આગળ ચાલ્યો. છેવટે તેઓ એક મોટા ત્રિશાળ ઓરડામાં આવીને ઉભા રહ્યા. તે ઓરડામાં દીપકોનો પૂર્ણ પ્રકાશ વ્યાપી રહ્યો હતો. આ વખતે વીસ-પચીસ માણસો તે ઓરડામાં ખેડેલા હતા. તેઓની સામે પાથરેલી ગાદી ઉપર એક ભયંકર દેખાવનો અને કૂર ચ્હેરાનો અલમસ્ત પુરૂષ ખુશમિનજો ખેડો-ખેડો હુકો પીછો હતો. એ પ્રચંડ પુરૂષ અન્ય કોઈ નહોતો પણ શાન્તિએ જણાવેલો ભયંકર શયતાન હતો. તે મસ્તરાજના નામથી ઓળખાતો હતો. તેના નામપરથી તે ગરાશીયો ચાતો બીસ્લ કોળી જાતનો હોય એમ અનુમાન થતું હતું. તેના શરીરનો દેખાવ તેના નામ પ્રમાણે જ હતો. એ બીમકાય પુરૂષ

પર દષ્ટિ પડતાંજ વાસુદેવ ભયભીત થઈ ધ્રુજ ઉઠ્યો. તેણે શાન્તિની સાથે તેની ગાદી સમિપ જઈ નીચા નમી નમન કર્યું. મલ્લરાજે મુઠોપર હાથ ફેરવી પૂછ્યું. “ શાન્તિ ! તું કહેતો હતો તે ગૃહસ્થ આજ કે ? ”

“ હાજી, તે તમારી મિત્રતા સ્વિકારવાને અત્યંત આતુર છે અને તેથી જ તેઓ અત્યારે અહિં આવ્યા છે. ” શાન્તિએ જણાવ્યું. ત્યાં એઠેલા સદ્રજા માણસોએ વાસુદેવ સામે ધારીધારીને જોયું. મલ્લરાજે વાસુદેવ સામે દ્રષ્ટિ કરી ગંભીર અવાજે પૂછ્યું, “ તમે મારી દોસ્તી આંધવાને ખુશી છો ? ”

“ હા, હું તમારા જેવા મહાન પુરુષની મિત્રાચારી આંધી કૃતાઈ અમીશ. ” વાસુદેવે મંદ અવાજે કહ્યું. વળી પાછું મલ્લરાજે પૂછ્યું, “ તમારે મારી સાથે નજીકના એક ઓરડામાં આવી દેવી આગળ સોગન ખાવા પડશે. ”

“ હું તમારા દરેક હુકમ ઉઠાવવા અને તમારા શબ્દો સાંભળવા તૈયાર છું. ”

“ અલ્યા બહેચર ! માતાજીનો પ્યાસો લાવ. ” મલ્લરાજે આજ્ઞા આપી.

બહેચર પ્યાસો લેવા ગયો. શાન્તિએ મલ્લરાજના પગ આગળ રૂપિયા મૂકવાની ઇસારત કરી. તરત વાસુદેવે ખીસ્સામાંથી બસોનાં નોટ કાઢી તેમાંથી સો નોટો મલ્લરાજના પગ પાસે મૂકતાં કહ્યું, “ મારી અને તમારી મિત્રતાની યાદમાં હું આ નજીવી રકમ આપને નજર કરી તેનો સ્વિકાર કરવાની વિનંતી ગુજારું છું અને આ બીજા પચાસ રૂપિયા અત્રે નિવાસ કરતા આપણા વધાદાર માણસોને ખાવા-પીવાની અંદર વાપરવાને આપું છું. ” આટલું કહી વાસુદેવે બીજા પચાસ રૂપિયાની નોટો તેના હાથમાં આપી. ત્યાં એઠેલા માણસો આનંદ પામ્યા. મલ્લ

રાજે તેમને આજે મથેચ્છ દારૂ પીવાની આજ્ઞા આપી દીધી. સધળા ત્યાંથી નાચતા કુદતા ચાલ્યા ગયા અને એક બીજા ઓરડામાં એકત્ર થયા. તે ઓરડામાં એક ઘંટ લટકાવેલો હતો. એક માણસે ઘંટ વગાડવો શરૂ કર્યો; કે તેના અવાજથી આડા અવળા સૂઈ ગએલા માણસો પણ જાગૃત થઈ તે ઓરડામાં એકઠા થવા લાગ્યા. સધળા એકત્ર થયા પછી ત્યાં દારૂની રેલમથેલ થવા લાગી. મહારાજના હુકમ મુજબ બહેચર દારૂથી ભરેલો એક ખાલો લઈ આવ્યો; તેની સાથે બીજા બે ખાલી ખાલા અને એક ખાન્ડીની સીલ બંધ ખાટલી લેતો આવ્યો. તેણે ભરેલો ખાલો મહારાજના હુકમ આગળ મૂકી ખાન્ડીની ખોટલ ખોલી અને તેમાંથી ખાલી ખાલા સંપૂર્ણ ભર્યા. તે પછી બહેચર બાજુપર જઈને ઉભો. મહારાજે હુકમ આગળ મૂકેલો ખાલો સ્વહસ્તે ઉપાડી વાસુદેવના હાથમાં આપ્યો. વાસુદેવ પોતાને ભાગ્યવાન માની તે ખાલો ગટગટોરી ગયો. તે પછી શાન્તિએ અને તેણે ખાલા ઉપાડી ખાલી કર્યા. ખાટલી અને ખાલી ખાલા બહેચર ઉપાડી ચાલતો થયો. મહારાજ હુકમો પીવા લાગ્યો. વાસુદેવ અને શાન્તિ સીંગારો સગગાવી કુંકવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે વાતો ચાલવા લાગી. મહારાજે વાસુદેવની તમામ વાતો તથા તેની ભવિષ્યની ઇચ્છાઓ યુક્તિસર જાણી લીધી. એવામાંજ શાન્તિએ તેને કંઈક છૂપી ઇસારત કરી; કે જેથી તે ભીમકાય મહારાજે ઉભા થઈ વાસુદેવ પ્રત્યે કહ્યું, “હોસ્ત! તું મારી સાથે ચાલ્યો આવ; ગભરાઈશ નહિ હાંકે?” કહી મહારાજે ત્યાં પડેલું એક ફાનસ ઉપાડી ચાલવા માંડ્યું.

વાસુદેવ તેની સાથે ચાલ્યો. તેઓ ત્યાંથી નીકળી એક બીજા ભોંયરામાં ઉતર્યા. આ ભોંયર સમચોરસ આકારનું હતું. તેની અંદર એક ગોળાકાર પથરનો ઓરડો આવેલો હતો. મહારાજે

આગળ વધી તે ઓરડો ઉઘાડી વાસુદેવને અંદર આવવાનું સૂચવ્યું. વાસુદેવ ઓરડામાં પગ મૂકતાંજ બચબીત થઇ ગયો. તેના આખા શરીરે ખરસેવો વળી આવ્યો. તેણે શું જોયું? તેણે તે ઓરડાની અંદર મૃત મનુષ્યોનાં મુડદાં હારખંધ ઉભાં કરેલાં જોયાં. તે જાણે તાજાં હોય એમ જણાતાં હતાં. આ ઉપરાંત બે હાડપિંજરો અને હાડકાં પડેલાં દષ્ટિગોચર થતાં હતાં. ઓરડાની સામી બાજુની દિવાલમાં એક ગોખલો આવેલો હતો. તે ગોખલામાં કાળા પત્થરની બનાવેલી ભવાની દેવીની મૂર્તિનું સ્થાપન કરેલું હતું. દેવીનો દેખાવ બયાનક હતો. દેવીની જીભ બહાર નીકળેલી હતી. હાથમાં ખુશી તરવાર દેખાતી હતી. દેવીની આગળ બે ધીના દીપકો અહોરાત્રિ બળ્યા કરતા હતા. વાસુદેવ આ સધજો દેખાવ જોઇ કંપવા લાગ્યો. મધ્ધરાજે જ્ઞાનસ નીચે મૂકી દેવીને પ્રણામ કરી ગજવામાંથી દિવાસળીની પેટી કાઢી દિવસગી સળગાવી અને એક મુડદાના માથાપર ચાંપી. દવા લગાવવાથી તાજું જણાતું; પણ સુકાઇને લાકડા જેવું બની ગયેલું મુડદું તેનીપર છાંટેલા બીજા કોઈ પ્રવાહી પદાર્થની અસરથી મશાલની માફક બડબડાટ સળગવા લાગ્યું. ઓરડો પ્રકાશમય થઈ ગયો. મધ્ધરાજે વાસુદેવને દેવીની આગળ ધુટણીએ પડવાનું જણાવ્યું. વાસુદેવ તેની આજ્ઞા મુજબ દેવી સમક્ષ બેઠો. મધ્ધરાજે તેને હાથ જોડાવી કહ્યું, “વાસુદેવ ! તારે આ દેવીની સમક્ષ સોગન લેવાના છે; કે તારે સદા-કાળ મારી સાથે વફાદારીથી વર્તવું; સંકટમાં સર્વસ્વ સમર્પણ કરવું અને આપણી વાતો તેમજ આ ભેદી સ્થળની વાત કોઇને પણ જણાવવી નહિ. જો આ પ્રમાણે સોગન લઈવર્તીશ તો સુખી થઈશ અને વિરહ વર્તીશ તો આ મુડદાંના જેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીશ. જો તને માફ આ કહેવું બાજબી લાગતું હોય તો માતાજી સમક્ષ સોગન ખાઈ લે.”

તેનું કહેવું ધ્યાન પૂર્વક શ્રવણ કરી વાસુદેવે દેવીને પ્રણામ કરી વક્ષાદાર રહેવાના સોમન ખાધા. બસ તેજ ક્ષણે મધરાજે અપૂર્વ ઉત્સાહથી. તેને આલિંગન આપી કહ્યું, “ વાસુદેવ ! તું આજથી મારો ભાઈ, મુખ દુઃખનો ભાગીદાર થયો છે. હું તારા શત્રુઓનો નાશ કરી તારી સઘળી ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરીશ. ચાલ દોરત આપણે હવે અત્રેથી ચાલ્યા જઈએ.” મધરાજે જવાનું જણાવ્યું. મુડદું બધી રહ્યું હતું. વાસુદેવ પાછળ જોતો જોતો મધરાજની સાથે ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો. મધરાજે તે ઓરડો બંધ કરી ચાલવા માંડ્યું. બન્ને જણા યોડીવારે શાન્તિની પાસે આવ્યા. વાસુદેવે ધડીઆળ કાઢી જોયું તો સવાદસ વાગેલા જણાયા. તેણે જવાની ઈચ્છા દર્શાવી. શાન્તિ આજે ત્યાં જ રહેવાનો હોવાથી મધરાજે પેલા બહેયરને પાસે બોલાવી વાસુદેવને હાલ બહાર મૂકી આવવાનું જણાવ્યું. બહેયર ફાનસ પકડી આગળ ચાલ્યો. વાસુદેવ મધરાજની સાથે હાથ મિલાતી બહેયરની પાછળ જવા લાગ્યો. બહેયર તેને યોડીવારમાં એક ટુંકા રસ્તે થઈને હાલની બહાર લાવ્યો. વાસુદેવ તેને પાછો જવાનું કહી ગાડી તરફ ચાલ્યો. બહેયર પાછો ફરી બેઠી મકાનમાં અદસ્ય થયો. બહાર ભિપણ અંધકાર વ્યાપેલો હતો. સર્વત્ર શૂન્યકાર જણાતું હતું. વાસુદેવ તારાઓના જાંબા પ્રકાશમાં ઠોકરો ખાતો-ખાતો આખરે ગાડી પાસે આવ્યો. તેણે ઝોકાં મારતા ગાડીવાળાને જગાડ્યો. ગાડીવાળાએ જગૃત થઈ પોતાની બેઠક પર સ્થાન લીધું. વાસુદેવ ગાડીમાં ચઢી બેઠો. ગાડી શહેર તરફ જવા લાગી.

પિશાચોની પાપલીલા.

યુવાનીમાં મદમસ્ત થઇ, દિલે દિવાનાં રામતાં,
 ફેશન તણા ફેટે ચઢી, બહુ ખાન્ડી બોટલ તોડતાં;
 પૂન્ય પાપની પરવા નહિ, સમજે કે રસ્તો સાફ છે,
 પણ સમજાય દુઃખે ડુબતાં, કે સત્ય અહિં ઇન્સાફ છે.

વાસુદેવપ્રસાદની ગાડી નગરમાં દાખલ થઇ તેના બંગલા તરફ જવા લાગી. તે વિચાર કરતો હતો કે, “ આજે શાન્તિ તેના મકાને આવવાનો નથી; તો લાવ હું તેના મકાને જઈ સૌન્દર્યવતીને મારા બંગલે લઇ જાઉં; કારણકે આજે મારે ત્યાં પણ કોઇ નથી, એટલે અમારે આજની આખી રાત્રિ આનંદમાં પસાર થશે. સાફ થયું કે આજે ઈન્દુ પણ તેના પિયર પધારી ગઇ છે. બંગલામાં ખાન્ડીની બે બોટલો પણ તૈયાર છે, ફક્ત એક દિલદારની ખામી છે; તે ખામી સૌન્દર્યવતીના આવવાથી દૂર થશે. ચાલ ત્યારે એ રસિલીને બંગલે ઉપાડી જાઉં; પણ તે ઉઘી ગઈ હશે તો ? ” તેના મનમાં વિચાર રકુર્યો. તેણે ખીરસામાંથી વેચ કાઢી ગાડીના ફાનસના અજવાળે જોયું, તો સાડા અગીઆર વાગેલા જણાયા. ઘડીઆળને ગજવામાં મૂકીને તે આત્મગત બોલ્યો, “ હજીતો સાડા અગીઆર વાગ્યા છે. તે હજી જગતી હશે અને કદાચ દિલરૂપા બળવી દિલને ખેલાવતી હશે. ચાલ ત્યારે ગાડીને એ તરફ જ લેવરાવું. ” આમ નિશ્ચય કરી વાસુદેવે ગાડી બહાર ડોકાયું કરી જોયું તો જણાયું કે શાન્તિના ઘર તરફ જવાનો રસ્તો નજીક આવ્યો છે. તેણે કહ્યું, “ ગાડીવાલા ? ”

“ જી, શું હુકમ છે ? ”

“ ગાડી જમણા હાથ તરફના રસ્તે લેજો. ”

“ સાહેબ ! આપનો બંગલો તો ખીજ બાજુએ રહ્યો; અને ગાડી આ તરફ કેમ લેવરાવો છો ? ”

“ મારે એક ઓળખાણવાળી સ્ત્રીને અત્યારે બંગલે લઈ જવાની છે, સમજ્યો ? ”

“ સમજ્યો સાહેબ. ” કહી ગાડીવાળાએ મનમાં હસી ગાડીને એ રસ્તે હાંકી. ગાડી થોડીવારે શાન્તિના મકાન આગળ આવીને ઉભી રહી. વાસુદેવે ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી મકાન નજીક જઈ ખૂમ મારી, “ શાન્તિલાલ ! એ શાન્તિલાલ ? ”

ઘરમાં કોઈ નહિ હોવાથી તેને કોણ જવાબ આપે ? જેવો પતિ એવી પત્ની. શાન્તિ આજે ખીજે રહેવાનો હોવાથી તેમનાં સુંદરી પણ અન્ય સ્થળે સહેલગાહે નીકળી પડ્યાં હતાં. વાસુદેવે જવાબ નહિ મળવાથી ઘરની સાંકળ તપાસી તો તેને તાણું લગાવેલું જણાયું. દારૂડીયાની દિવંગીરીનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે આસપાસ જોયું; તો અંધકાર વિના કંઈ જણાયું નહિ. તે નિરાશ વદને ગાડી નજીક ગયો; અને જેવો અંદર એસવા જાય છે; એવામાં જ એક ખીજ ગાડી સામેથી આવતી જણાઈ. કામાંધના હૃદયમાં આશાનો સંચાર થયો. તે આશાતુર નયને આવતી ગાડી તરફ જોઈ રહ્યો. તે ગાડી પણ શાન્તિલાલના ઘર આગળ આવીને ઉભી રહી. ગાડીવાને નીચે ઉતરી ગાડીનું દાર ઉઘાડ્યું. અંદરથી અપ દુડેટ ફેશનમાં ફાંકડી બનેલી રસીકા બહાર નીકળી. તેને જોતાં જ વાસુદેવ આનંદ પામી મન સાથે બોલી ઉઠ્યો, “ આત્રી, મારી મનહરણી ડીયર આત્રી પહોંચી. અહા ! ગાડી-માંથી તે કેવી લટક ચાલે નીચે ઉતરી હૃદયભેદક એકરીગથી ચાલી દૂર ઉભી રહી ! વાહ, ગુણેગુણાળ વાહ. ” આમ મનમાં ખરબચી

વાસુદેવ તેની તરફ જોઈ રહ્યા. એવામાં જ તે ગાડીની અંદર બેઠેલા એક માણસે ગાડીવાનને ગાડી હાંકવાનું કહી સૌન્દર્યવતી પ્રત્યે કહ્યું, “ વેલ લેડી ! ગુડનાઇટ. ”

“ ગુડનાઇટ. ” જવાબ આપી સૌન્દર્યવતી જતી ગાડીને જોઈ રહી. તે ગાડી પસાર થઈ ગઈ.

સૌન્દર્યવતીએ બીજી ગાડી તરફ જોયું. વાસુદેવ ગૂપચૂપ ઉભો રહ્યો હતો. તેનીપર દષ્ટિ પડતાં સૌન્દર્યવતીએ રૂવાબથી પૂછ્યું. “ અરે ત્યાં કોણુ ઉભું છે ? ”

“ એક પ્રેમ ભિક્ષુક. ” આમ બોલી વાસુદેવ તેની નજીક આવ્યો. સૌન્દર્યવતીએ તેને ઓળખી પૂછ્યું.

“ ડીયર ! અત્યારે અધિકારમાં શાકારણથી આવ્યું પડ્યું છે ? ”

“ તારા પ્રેમે મને અહિં આવવાની ફરજ પાડી છે. તારા સ્નેહ સરોવરમાં ન્હાવાની ઇચ્છાથી હું અત્યારે અહિં આવ્યો છું. ”

“ એમ ! ત્યારે ચાલો હું તમને અત્યારે રસ સરિતામાં ખૂળ નવરાવું. ” સૌન્દર્યવતીએ તેનો હાથ પકડ્યો. વાસુદેવે કહ્યું, “ ડીયર ! તું અત્યારે મારા બંગલે ચાલ, ત્યાં ઠીક પડશે. ”

“ શું ત્યાં લઈ જઈને મારી ફજેતી કરાવવી છે કે ? ”

“ અરે આજે તો ત્યાં કોઈ નથી. ”

“ શું ઇન્દુ બંગલે નથી ? ”

“ ના, તે તો આજે તેના પિયર ગઈ છે. ”

“ પણ કદાચ તમારા નોકર ચાકરો તેને કહી દેશે તો ? ”

“ તેની ફિકર મારે માથે. ફક્ત પેલા રામલા સિવાય દરેક નોકરો મારી મારી મરજી પ્રમાણે જ વર્તનારા છે. ”

“ તો હું ઘણી જ ખુશીથી તમારી સાથે આવવાને તૈયાર છું. આલો ડીયર. ” કહી સૌન્દર્યવતી તેનો હાથ પકડી ગાડી પાસે આવી. સર્વ પ્રકાર અવલોકી રહેલા ગાડીવાળાએ નીચે ઉતરી બારણું ઉઘાડી માર્ગ કરી આપ્યો. સૌન્દર્યવતી ગાડીમાં બિરાજી. પછી વાસુદેવે તેની જોડે સ્થાન લીધું. ગાડીવાન દ્વાર બંધ કરી તેની જગાએ બેઠો અને ઘોડાને આમુક લગાવી ગાડી પૂરપાટ દોડાવી મૂકી. ગાડીને થોડેક દૂર જવા દર વાસુદેવે પૂછ્યું, “ બહાલી ! તું આજે ક્યાં ગઈ હતી ? ”

“ સીનેમા જોવા. આજે ઘણી જ મજેની ફિલ્મ હતી. ”

“ એ તો જાણે ઠીક, પણ તને ગાડીમાં બેસાડી મકાને પહોંચાડવા આવનાર કોણ હતું ? ”

“ એ એક યુરેઝીયન જેન્ટલમેન હતા. મારે થોડાક દિવસથી તેમની સાથે ઓળખાણ થયું છે. તે ઘણા જ પ્રેમી માણસ છે, બોમ્બેમાં સારા હોદ્દાપર છે. તેમણે તમારા ફ્રેન્ડને કોઈ સારી સર્વિસમાં જોઈન્ટ કરવાનું મને પ્રેમીશ આપ્યું છે. ”

વાસુદેવનું મન હર્ષ્યામિત્રી બળી ઉઠ્યું. પુનઃ તેણે પૂછ્યું, “ તેમની સાથે ઓળખાણ ક્યાંથી થયું ? ”

“ થીએટરમાંથી. હું તે દિવસે નાટક જોવાને ગયો હતી; ત્યારે તે જેન્ટલમેન મારી જોડેની જ ખુરશીમાં બેઠા હતા. ”

“ તેમનું નામ શું છે ? ”

“ મી. જેમ્સ. ”

“ તે આ શહેરમાં કેમ આવ્યા છે. ”

“ તેની મને ખબર નથી; પણ હું એટલું તો જાણી શકી છું કે તે જેન્ટલમેનની લાગવગ પુસ્કળ છે. ”

“ તે અહિં ક્યાં સૂધી રહેનાર છે ? ”

“ ફક્ત છ મહિના.

“ સીનેમા જોવાને એ ગૃહસ્થ તને બોલાવવા આવ્યા હતા કે તું તેમને ત્યાં ગઇ હતી ? ”

“ તેઓ જાતે જ ગાડી લઇને મને લેવાને આવ્યા હતા. ”

“ તે ગુજરાતી જાણે છે કે ? ”

“ ધણું જ મહેતું. તેઓ મારી સાથે ગુજરાતીમાં જ વાતો કરેછે. ”

વાસુદેવ મનમાં બડબડ્યો, “ અને તેથી જ તે લુચ્ચો તેની પ્રપંચજનમાં ફસાવવાને ફાળ્યો હશે. ” આમ બડબડી પુનઃ તેણે પૂછ્યું, “ એ મહાશય હાલ રહે છે ક્યાં ? ”

“ નદીપાર આવેલા તેમના એક ફ્રેન્ડના બંગલામાં. ડીયર ! વારંવાર આ બાબત શામાટે પૂછ્યા કરોછો ? ”

“ મારી મધુરી ! હું તો તને સ્ટેજ પૂછું છું. ” કહી વાસુદેવે ગાડીમાં જ તેને ચુંબનથી વધાવી લીધી. બંગલો આવ્યો ગાડી ઉભી રહી. ગાડીવાને બારણું ઉઘાડ્યું. ફેશનેબલ જોડું બહાર નીકળ્યું. બંગલાનો ભૈયો ઝાંપો ઉઘાડી બહાર આવ્યો. વાસુદેવે ભૈયાને કહ્યું, “ તુમ એ બાઈ સાબકુ બીતર લે જાઓ; ને ઉનકુ ઉપરકા રૂમમાં બીઠાવ. ”

“ બહોત ખૂબ સરકાર. ” કહી ભૈયો આગળ ચાલ્યો. સૈનદર્શવતી તેની પાછળ ચાલી ઉપરના રૂમમાં દાખલ થઈ એક બુલતી ખુરશીમાં પડી બુલા ખાવા લાગી. વાસુદેવે ગાડીવાળાને બાડા પેટે વીસ રૂપિયાનાં બે નોટ આપ્યાં; અને ઉપરથી પાંચ રૂપિયા રોકડા ધનામના આપ્યા. ગાડીવાળો પ્રસન્ન થઈ શેઠને સલામ કરી ચાલતો થયો. વાસુદેવે સીંગાર સળગાવી અંદર ચાલવા માંડ્યું; પણ એવામાં એક

પુરુષાકૃતિ તેની નજીકમાં થઇને ઝડપથી પસાર થઇ ગઇ. વાસુદેવ વિસ્મય-
તાથી જોઈ રહ્યો. નંખાં બળતાં ફાનસોમાં કંઈ જણાયું નહિ. મગજનો
પાલી બ્રમ સમજી વાસુદેવ બંગલામાં આવ્યો. તેણે અંદર આવી
ઢેંચાને ડોસાના સમાચાર પૂછ્યા. ઢેંચાએ મોટા શેઠના ઉઘી જવાના
સમાચાર જણાવ્યા. વાસુદેવે તેને પિતાની પાસે જઈ સૂઈ રહેવાનું
સૂચવી ઉપર ગમન કર્યું. ઢેંચો ઝાંપો બંધ કરી રામપ્રસાદ શેઠના
રૂમમાં જઈને સૂતો. ઝાંપા આગળના કમ્પાઉન્ડમાં નાનો નોકર રામજો
બેન્યપર ભરનિદ્રામાં પડ્યો હતો. વાસુદેવે ઉપર આવી કપડાં કાઢી
નાઈટડ્રેસ ધારણ કર્યો; તે પછી કપાટમાંથી એક્સ ઓ નંબર વનની
એક ખોટલ કાઢી આરસના ટેબલપર ગોઠવી, તેની સાથે ચળકતી
કાચના બે નાના પ્યાલા તથા સોડાવોટરની બે બાટલીઓ અને મશી-
નથી બનાવેલાં સ્વાદિષ્ટ બીસ્કીટ એક રેકબીમાં ભરી ત્યાં મૂક્યાં. તેણે
આનંદ અર્પનારી સધળી વસ્તુઓ એકત્ર કરી શયનાલયનાં સત્રજાં
દ્વાર બંધ કર્યા અને પછી ઝુલતી ખુરશીમાં પડેલી પ્રિયતમાને ત્યાંથી
બેંચી લાવી આરસના ટેબલ આગળ ગોઠવેલા સોફા પર બેસારી
પોતે તેની સાથે બેઠો. અનીતિના અખાડાની શરૂઆત થઈ. શરાબના
પાન સાથે ઇશ્કથી રંગાએલાં પિશાચ-પિશાચિની આમોદ-પ્રમોદ કરવા
લાગ્યાં, પ્રિય પાઠકો ! આ દુષ્ટોને અનીતિના ખાડામાં પડ્યાં રહેવા
દઈ ચાલો આપણે બંગલામાંથી બહાર નીકળી વાસુદેવની નજીકમાં
થઈને પસાર થઈ ગયેલી અકિતની પાછળ જઈએ. તે વ્યક્તિ અન્ય
કોઈ નહિ પણ વાસુદેવનો દોસ્ત કાન્તિલાલ હતો. ગુણવંતી પ્રત્યે
ચલાવેલા ગેરવતનથી તે વાસુદેવની પર ચિડાયો હતો અને તેથી
તેની રજોતી કરી ચાતો તેની સ્ત્રી ઇન્દુમૂખીને સમજાવી-ફાસલાવી
ચાતો બળાત્કારથી બ્રહ્મ કરી પોતાનું વૈર વાળવાનો લાગ તપાસતો

હતો. તે તેના મનમાં એમ સમજતો હતો કે જેવો વાસુદેવ હશે તેવી ઇન્દુ પણ હશે. તે મારા સમજવ્યાથી તરત સમજી જશે અને મારી પ્રેમપાત્ર બની વાસુદેવ પૂર વૈર વાળવામાં મારી મદદગાર થઈ પડશે. આવા વિચારથી તે દરરોજ સાયંકાળે ઘેરથી નીકળી વાસુદેવની હિલ્લ-ચાલ તપાસતો હતો. આજે જે વખતે વાસુદેવ શાન્તિની સાથે ગયો તે પછી થોડીવારે કાન્તિએ ત્યાં આવી વાસુદેવ તથા ઇન્દુમૂખીના સમાચાર મેળવી લીધા. બાદ તેણે શાન્તિના મકાને જઈ સૌન્દર્યવતીની તપાસ કરી; પણ તે મકાને હતી નહિ. આથી તેને વહેમ પડ્યો કે નક્કી વાસુદેવ જ સૌન્દર્યવતીને લઈ સહેલ કરવાને ઉપડી ગયો હશે. ત્યારે લાવ હવે હું ઇન્દુના પિયર જઈ તેને સઘળી વાત જણાવી દઉં અને લાગ ફાવે મારી સોગટી પણ અજમાવી જોઉં.” આમ નિર્ણય કરી તે ઇન્દુમૂખીના પિયરને પંથે પળયો, અર્ધે રસ્તે જતાં તેને ઇન્દુની પડોશમાં રહેતો એક માણસ મળ્યો. તે શાંતિએ બ્રાહ્મણ હતો, તેનું નામ પ્રાણશંકર હતું; તે સ્વભાવે શાન્ત અને એકાન્ત વાસી હતો. કાન્તિએ તેને ઓળખી પાસે બોલાવ્યો અને ઇન્દુની ખબર પૂછવાના ધરાદે તેને પૂછ્યું, “મી. પ્રાણશંકર! અત્યારે કઈ તરફ પધારો છો?”

“ભાઈ! આજે મારી પડોશમાં શ્રીસત્યનારાયણ ભગવાનની કથા છે; તેથી કેળનાં પાંદડાં લેવા જઈ છું.” પ્રાણશંકરે જણાવ્યું.

“તમારી જોડે તો ઇન્દુમૂખીના પિતાનું ઘર આવ્યું, શું તેમને ત્યાંજ કથા છે કે?”

“હાજી, હવે રજા લઉં છું.” પ્રાણશંકરે જવાં માંડ્યું, કે તરત કાન્તિએ તેને અટકાવી કહ્યું. “અરે મીસ્તર! આમ એકદમ ચાલ્યા શું જાઓ છો? જવાય છે, ચાલો આજે તો આપણે સાથે બેસીને ચૂડા પીએ.”

“માર કરો. મહેં કેટલાએ દિવસથી મ્હા પીવાની છોડી દીધી છે, આપ સુખેથી મ્હા પીવાને પધારો.” કહી પ્રાણશંકર તેના સામે જોયા. સિવાય ચાલતો થયો. તેની પાછળ જોઇ રહેલો કાન્તિ બડબડ્યો, “સો ચુંવા મારકે બીલ્લીબાઈ પાટ બેઠાં; એવો ઘાટ એ પ્રાણીયાએ કર્યો. ખેર, તે મ્હા પીવા ના આવ્યો તો મારા પૈસા બચ્યા.” આમ બડબડી કાન્તિલાલે નજીકમાં આવેલી એક હોટેલમાં જઈ મ્હાનું પાન કર્યું. તેણે ઇન્દુમુખીને ત્યાં કથા થઇ રહ્યા પછી જવાનો વિચાર કરી હોટેલમાંથી નીકળી પુનઃ વાસુદેવના બંગલા આગળ આવી આંટા મારવા માંડ્યા. નવ વાગ્યા, હજી વાસુદેવ આવ્યો નહિ, નક્કી કંઈક નવાજીની છે ખરી. આજે ઇન્દુને ત્યાં નહિ જવાય તો ફિક્કર નહિ; પણ વાસુદેવની હિલચાલ તો પૂરેપૂરી તપાસવી. આવી રીતે વળી પાછો વિચાર બદલી ત્યાં આવેલા એક મકાનના ઓટલાપર બેઠો, છેવટે રાત્રિના પોણા બાર વાગે વાસુદેવપ્રસાદ સૌન્દર્યવતી સાથે બંગલે પધાર્યા. કાન્તિએ તેમને જોયાં. તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે સૌન્દર્યવતીને બંગલામાં જતી જોઇ. કાન્તિ વાસુદેવના મનનો વિચાર જાણી ગયો. બસ, આજે હું વાસુદેવની પૂરેપૂરી ફજેતી કરીશ. ઇન્દુને ગમે એ પ્રકારે અહિં તેડી લાવી અંદરનો રંગ દેખાડીશ. બસ પછી જોઈ લ્યો મઝા. પત્નીપત્નીમાં ખુબ ચક્રમક ઝરશે. ચાલ જીવ હવે ઇન્દુના પિયર તરફ.” વિચાર નક્કી કરી કાન્તિ વાસુદેવને ઉતાડી ગએલી ગાડી પાછળ દોડી ખૂમો પાડી ગાડીને ઉભી રખાવી આં જતાં આવતાનો એક રૂપીઓ બાડાનો ઠરાવી અંદર ચઢી બેઠો. ગાઈ થોડીવારે ઇન્દુના પિતાના મકાન આગળ આવી ઉભી રહી. કાન્તિ ગાડીમાંથી ઉતરી અંદર ગયો અને ખુટ કાઢી પ્રસાદ લેવાને એકત્ર થએલ માણસોની જોડે બેઠો. કથા ક્યારનીએ થઇ રહી હતી. પ્રસાદ બહેંચાતો

હતો, તેને પણ પ્રસાદ મળ્યો. એકત્ર થએલાં માણસો પ્રસાદ લઈ ચાલતાં થયાં; ફક્ત કાન્તિને મળેલો પ્રાણશંકર ત્યાં બેસી રહ્યો. કાન્તિએ તેને ઇન્દુમૂખીને બોલાવવાનું જણાવ્યું. પ્રાણશંકર મદાનની અંદરના ઝોરડામાં જઈ ઇન્દુને બોલાવી લાવ્યો. ઇન્દુની દ્રષ્ટિ કાન્તિપર પડી. તેણે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું, “કેમ કાન્તિલાલભાઈ ! તમારે અત્યારે અત્રે આવવું પડ્યું છે ?”

“તમને સમયસર ચેતાવવા; કારણ કે મહેં અત્યારે એવો પ્રસંગ નિહાળ્યો છે કે જેથી એક વક્ષદાર મિત્રનું દિલ દુખાયા સિવાય રહે જ નહિ; પણ તે વાત તમારી આગળ ઉચ્ચારતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી. ઇન્દુ બહેન ! તમે અત્યારે બંગલે ચાલો, ત્યાં અદ્ભુત લીલા થઈ રહી છે.”

“પણ જણાવોતો ખરા કે એવું તે છે શું ?” ઇન્દુએ ગભરાઈને પૂછ્યું.

“હાલ સઘળું જણાવવા જેટલો સમય નથી; તમે જલ્દીથી બંગલે ચાલો; ત્યાં આવ્યા પછી સઘળી બાબતની ખબર પડશે.”

ઇન્દુને બહેમ પડ્યો કે રખેને કાન્તિ દારૂ પીને તો આવ્યો નહિ હોય. આથી પુનઃ તેણે પૂછ્યું,

“તમે છકટા બનીને તો અહિં આવ્યા નથીને ?”

“બહેન ! મને એવું શમાટે કહોછો ? મહેં આજે કેટલાએ દિવસથી તે દુષ્ટ વ્યસનનો ત્યાગ કરી વાસુદેવની મિત્રાચારી પણ ત્યાગી દીધી છે. આતો મારાથી જોવાયું નહિ એથી જ હું તમારી પાસે ગાડી બાંડે કરીને આવ્યો છું.”

“ત્યારે તમે સ્પષ્ટ જણાવી દ્યોને કે છે શું ? બંગલામાં ચોરતો પેશ નથીને ?”

“ અરે ચોરથી પણ વધારે ખરાબખસ્ત કરનારી એક ખૂબસૂરત બહા અત્યારે તમારા બંગલામાં પેઠી છે. ઇન્દુ બહેન ! તમે પ્રથમ ગાડીમાં બેસો, હું અંદર સવિસ્તર હકીકત જણાવીશ. ”

ઇન્દુને પાકો બહેમ પડ્યો. તેણે પ્રાણશંકરને સાથે આવવાને તૈયાર થવાનું કહી માતાપિતાની રજા મેળવી. પ્રાણશંકર તૈયાર થઈ આવ્યો. ત્રણે જણાં ગાડીમાં બેસી બંગલા તરફ જવા લાગ્યાં.

કાન્તિએ ધીમે ધીમે સઘળી વાત ઇન્દુમૂખીને જણાવી. સુશિલ બાળાના સુકોમળ હૃદયમાં સખ્ત આઘાત થયો, તેના મુખમાંથી નિઃશ્વાસ ધ્વનિ નીકળ્યો. તેણે ત્યાંથી પાછાં ફરી પીયેર જવાનો વિચાર કર્યો. પણ વળી પાછો વિચાર સ્ફુર્યો કે લાવ આટલે સૂધી આવી છું તો હવે બંગલામાંજ જાઉં. માઈ બાગ્ય બયાનકળ છે. જો તેમ ના હોત તો મારે આવા કુસંસ્કાર નજરે ક્યાંથી જોવા પડત.” ઇન્દુ શોકસમુદમાં પડી. ગાડી બંગલા આગળ આવી ઉભી. ત્રણે જણાં નીચે ઉતરી ઝાંપા પાસે આવ્યાં. ગાડીવાળો પૈસા લઈ ચાલ્યો ગયો. ઇન્દુએ ધીમે રહી ભેંચાને બે ચાર ખૂંસો મારી. રામલો ઝાંપા પાસે સૂતેલો હોવાથી જાગી ઉઠ્યો. તેણે ઇન્દુનો અવાજ ઓળખી ઝાંપો ઉઘાડી પૂછ્યું, “ મ્હોટાં બહેન ! અત્યારે એકાએક કેમ આવ્યાં ? ”

“ ત્યાં કાંઈ ગમ્યું નહિ એટલે ચાલી આવી. રામા ! મોટા શેઠની તબિયત કેમ છે ? ”

“ સાંજનો તાવ ઓછો છે, સ્થેજ કાંજ પીધી છે. ”

“ વાઈ નાના શેઠ સ્વપ્ન રહ્યા છે કે જાગે છે ? ”

“ એતો આજે અગીયાર વાગે બંગલે પાછા આવવાનું કહી પેલા શયતાન શાન્તિ સાથે બહાર નીજી પડ્યા છે; પછી કદાચ

પાછા આવીને સૂઝ ગયા હોયતો મને ખબર નથી. હુંતો આજે નવ વાઝ્યાથીજ ઉઘી ગયો હતો. ”

“ બહુ સારું, તું હવે આ ઝાંપો બંધ કરી સૂઝ જા. ” કહી ઇન્દુ કાન્તિ તથા પ્રાણશંકરને લઇ ઉપર આવી અને તેમને ઉપરના એક ઝોરડામાં સૂઝ રહેવાનું સૂચવી શયનભુવન આગળ આવી. ત્યાંનાં સવળાં બારી બારણાં બંધ કરેલાં હતાં. તેણે બીજી બાજુએ જઈ એક નાના બાકામાંથી અંદર જોયું. તેનું લોહી ઉકળી આવ્યું. પોતાના શયનમંદિરમાં બ્રહ્માચાર થતો જોઈ તેની આંખોમાં જળ ભરાઈ આવ્યું. ઇન્દુ દુઃખી દિલે અંદરનો દેખાવ જોઈ રહી. શયનાલયમાં વાસુદેવ અને સૌન્દર્યવતી સૂરાપાનથી મદોન્મત બની અસ્પર્શ નાટકનાં ભાષણો કરી એકબીજાને રીઝાવી રહ્યાં હતાં. આ વખતે રીસામણાં-મનામણાંનો પ્રવેશ બજવાતો હોય એમ જણાતું હતું. સૌન્દર્યવતી રીસાધને એક બાજુએ ઉભી રહી સૂરાપાનથી રક્ત થએલી આંખો થનક થનક નચાવી દારૂડીયાતું કલેજું વિંધતી હતી. વાસુદેવ પ્રેમભર્યાં મોહક ભાષણોથી તેને મનાવતો હતો, પગે પડતો હતો. છેવટે માનમાં ઉભેલાં માતુનીએ માન મૂકી વાસુદેવને આલિંગન આપ્યું. મનાએલી માથુકને વિશેષ રંગમાં રંગવા વાસુદેવે તેની બાથમાંથી વિમૂક્ત થઈ ટેબલપર તૈયાર ભરી મૂકેલી સૂરાની પ્યાલી ઉપાડી તે સુંદરીના અધરોષ આગળ ધરી કહેવા માંડ્યું,

“ પીઓ આ પ્રેમની પ્યાલી, કે જે દુઃખ દિલનાં કાપતી,
સંસાર માંહિ સ્વર્ગ સુખ, બસ આ મદિરા આપતી.

પીઓ, પ્રેમસુંદરી ! આ રસીકના હાથથી આ આનંદ પ્યાલ પીઓ. ” કહી તેણે સ્વહસ્તે તેને પ્યાલી પાઈ દઈ પુનઃ શોલવા માંડ્યું,

“ પૂરાં જે ભાગ્યવાન હોયે, સૂરાતું પાન તે કરશે,

બની રસમસ સૂરાથી, અજબ આનંદ ભોગવશે.

સુંદરી ! તું સૂરાના પાનથી અત્યારે ત્રિભુવન મોહિની જેવી જાણાય છે. આજે ત્હેં મને અધિકાધિક આનંદ આપી જીવતાં જ સ્વર્ગસદનમાં મોકલા આપ્યો છે. અહા !

ઉઠાવી પ્રેમની પ્યાલી, બની મતવાલી તું પ્યારી,

ગુલાબી ગાલની લાલી, દીએછે દુઃખતોં ભારી. ”

આમ બોલતા તે કામોન્મત્ત પશુએ તે પિશાચિનીને તેના બન્ને હાથમાં ઉઠાવી હૃદય સાથે દાખી ચુંબન કર્યું. પાપની પરિસીમા આવી રહી.

૨૭

ઘન્ટુની મનોવ્યથા

સાકર પડી ગર્વિત સમિપે, વાંદર કને પારમમણી,

સતીને પતિ પાપી મળે, આ શી લીલા કુદરત તણી ?

પાપી પતિનો પાપાચાર નિહાળી ઘન્ટુમૂખીની આંખોએ તમ્મર આવ્યા. તેનું માથું ભચવા લાગ્યું. ઘન્ટુ કપાળપર કર પ્રહાર કરી નીચે બેસી ગઇ; અને પછી થોડીવારે હૃદયને સ્વસ્થ કરી નિઃશ્વાસ તાપી આત્મગત બોલવા લાગી કે, “ ઓ વિભુ ! મારા કર્મના આ શા તમાસા ? હું આ કદ કયા કોની આગળ જઇ રહું ? હા ! અકસોસ,

પવિત્ર આ પ્રાસાદમાં, કેવાં કુકર્મો થાય છે;

બ્રહ્મ થઇ ભર્તાર મારો, નર્ક માંહિ જાય છે.

આ શાન્તિ સદન પૂન્ય ભૂમિ, દેવ કેરો વાસ છે;

જો દેવ કેરો વાસમાં, હા ! આજ શો ઉત્પાત છે,

હાય ! દેવના વાસમાં દૈત્યનો નિવાસ થયો છે. તેમાં પિશાચોની પાપ લીલા થઈ રહી છે. ઓ પ્રભો ! હું શું કરું ? મારાથી સહન થતું નથી. ” આમ બોલતી ઇન્દુનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. તે ત્યાંથી ઉભી થઈ એક બીજા ઓરડામાં આવી અને ત્યાં બાંધેલા હિંચકાપર બેસી તેણે કંઈક કહ્યાં કરતાં બોલવા માંડ્યું.

“ પતિ ! તમે આમ છેકળ શું પતિત થઈ ગયા ? શું મારા કૂટેલા ભાગ્યને લીધેજ તમને આવી વિપરીત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ છે ? શું આપણું જીવન આવી રીતેજ વ્યતિત થવાનું છે ? શું છાણુના કીડા છાણુમાંજ મરવાના ? શું કોઈ ઉદ્ધારક નહિ હોય ? હા ! પતિત પતિ ! યાદ રાખજો કે આખરે વિમાસવું પડશે. યુવાની ચળકતી ચાંદની જેવી છે, તેને જતાં વાર લાગશે નહિ. તમને મોઢો મનુષ્ય જન્મ મળ્યો છે, તો તેને શા માટે અનીતિના ખાડામાં પડી નકામો કરી નાખો છો ? તમારા પાપાચારથી આ સ્થળની લક્ષ્મી પલ્લકવારમાં પાયમાલ થઇ જશે, આ ભગ્ય મહાલય મશાણુ જેવું બની જશે અને તમારું પ્રકુલ બદન શૌર્યહીન બની આખરે કંગાલ-વિરૂપ બની જશે. તે વખતે તમારું કોઈ પણ નહિ થાય. પંખીયો પણ લીલા વૃક્ષનોજ આશ્રય કરે છે, જળચર પ્રાણીયો જળ જતાં અન્ય જળાશય તરફ ગમન કરે છે; તેવીજ રીતે તમારાં અત્યારનાં પ્રેમિ-પાપીજનો તમારું સર્વસ્વ નાશ થતાં ચાલ્યાં જશે. બસ હવે સમજવું હોય તો સમજજો; નહિ તો આખરે પશ્ચાતાપના પ્રચંડ અગ્નિ કુંડમાં પડી પોક મૂકી રડજો. હા ! અશ્વસોસ ! આવું અનેક વખત કહેવા છતાં તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતુંજ નથી. ખરેખર એથી સમજાય છે કે તેમનું ભાગ્ય કૂટેલું છે અને તેમની જોડે મારી પણ ભાગ્યદેવી રૂંડેલી છે. ” આવી રીતના મનોહગાર દાઢતી ઇન્દુ શોકમય મૂખે દિલ્લગીરીમાં ગરકાવ થઇ હિંચકાપર બેસી

રહી. એ અરસામાં તેને કોઇકનાં ચાલી આવવાનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. ધન્ડુએ ચમકીને એ તરફ દષ્ટિ કરી. કાન્તિ ત્યાં આવતો જણાયો. “તે અત્યારે મારી પાસે કેમ આવતો હશે?” ધન્ડુને વિચાર રકુર્યો. કાન્તિએ ધન્ડુના ઓરડામાં આવી એક ખુરશીપર બેસી પૂછ્યું, “શું હજી સૂધી તમે જાગો છો કે? મહેતો જાણ્યું કે તમે ક્યારનાંએ ઉઠી ગયાં હશે. વાંડે નવીન નાટક નજરે પડ્યું કે નહિ?”

“ત્યાંનાં સઘળાં બારી બારણાં બંધ હોવાથી હું બરાબર કેવી રીતે જોઇ શકું? તેમ હવે જોવાની પણ ઇચ્છા નથી. કાન્તિભાઈ! એતો જે કરશે એ ભરશે. પાપનો ઘડો સંપૂર્ણ ભરાતાં આપોઆપ ફટી જશે. પણ વાંડે તમે અત્યારે મારી પાસે કેમ આવ્યા છો?”

ધન્ડુમૂખીના ગંભીર શબ્દોએ અને તેની ભવ્ય મુખાકૃતિ પર ઝગઝગી રહેલા પવિત્ર તેજના પ્રભાવથી તે તેની દુષ્ટ ઇચ્છા એકદમ જાહેર કરવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ. તેનું મલીન મન ધડકવા લાગ્યું અને કહું કે ના કહું ના વિચાર વમળમાં ઘસડાવા લાગ્યું. એવામાં પુનઃ ધન્ડુએ પૂછ્યું, “કેમ મૌન રહ્યા? જવાબ આપોને?”

“ત...ત...તમને એક વાત કરવી છે.” કાન્તિએ ગભરાઈને જલ્દીથી કહી નાખ્યું.

“ભાઈ! વિના સંકોચે જણાવો કે તમારે શું કહેવું છે?” ધન્ડુ પ્રશ્ન કરી એકાએક વિચારમાં પડી ગઈ. તેનું ધ્યાન કાન્તિની વાત પર રહ્યું નહિ. કાન્તિએ હિમ્મત એકત્ર કરી પોઝીશન પાડવા દેડગૂંજરાતી બોલવા માંડ્યું, “ધન્ડુમૂખી! હું સારી રીતે જાણું છું કે તમે બુદ્ધિશાળી છો, ઇંગ્લેન્ડ બચેલાં છો, સુંદર છો. તમારા જેવી સુંદર સુંદરીને દારૂડીયો ભર્તાર મળ્યો છે એ બધી જ દિલગીરીની વાત છે. વળી તમે પણ સારી રીતે સમજતાં હશે કે આ વિસમી

સદીમાં અપ દુ ડેટ ફેશન પ્રમાણે સીવીલાઇઝડ (સુધરેલા) દેશોમાં અને ખાસ કરીને એરીસ્ટોક્રેટીક ક્લાસેસ એટલે બણેલા સુધારકજનોના વર્ગમાં જેમ એક સુંદરીને વધારે લવરો (પ્યાર કરનાર) હોય; તેમ તે વધુ બ્યુટીફુલ (સુંદર) લેખાય અને સુધારકોમાં તેણીનું માન પણ વિશેષ વધે; આવું ધણીક સુધરેલી લેડીઓ સમજે છે અને નિરંતર આનંદ ભોગવે છે; ત્યારે તમે એક સારાં સુધરેલાં બાલુ થઈ હમેશાં શોક સંતાપથી તમારું સુક્રમળ શરીર શામાટે કરમાવી નાખો છો ? માટે હવે એવા દુઃખદાયક વિચાર દુષ્મનોને દૂર હાંકી મૂકી ઉપર જણાવ્યા મુજબની સુંદરીઓની માફક સુધારક સમાજમાં તમારી વેલ્યુ એપ્રીશીએશન (કીંમત અંકાવવા) ને વાસ્તે તમે આ સેવકને તમારા ખાસ એક લવર તરીકે એક્સેપ્ટ (કબુલ) કરી મારી આજીજી સ્વિકારશો.” આટલું કહી તે મૂર્ખને સરદાર ખુરશીપરથી ઉભો થઈ ઇન્દુની આગળ ધુંટણીએ પડ્યો. ઇન્દુ ઉંડા વિચારમાં પડી હતી. તેનું ધ્યાન કાન્તિના બોલવા તરફ નહોતું. તેની આંખો પણ લગભગ બંધ સ્થિતિમાં હતી. પતિના અવિવેકથી તેના હૃદયમાં અસહ્ય દુઃખ ઉત્પન્ન થતું હતું. તે દુઃખ પ્રક્ટ તેનું મનજ નાણતું હતું. કાન્તિલાલ ધણીવાર સૂધી ધુંટણીએ પડી ઇન્દુના સામે જોઈ રહ્યો; પણ તેને કંઈ જવાબ મળ્યો નહિ. આથી પુનઃ તેણે કહ્યું, “ ઇન્દુમુખી ? ” તેનો સ્વર કાનના ઉંડાણ ભાગમાં જવાથી ઇન્દુએ સાવધ થઈ પૂછ્યું, “ કેમ ? શું કહો છો ? ”

“ તમે મારું કહેવું સાંભળ્યું કે નહિ ? ” કાન્તિએ પૂછ્યું.

“ ના, પણ તમે આવી રીતે કેમ બેઠા છો ? ”

“ તમારો પ્રેમ ચાચવા ? ” કાન્તિએ હિંમતથી ચોકખું કહી દીધું.

“ હે ! તમે આ શું બોલો છો ? ” ઇન્દુએ બરાબર સાવધ થઈ રોષમય વદને તેના સામે જોઈ પૂછ્યું.

“ હું ખરું કહું છું, સ્ત્રીઓનાં હૃદય દયાથી ભરપૂર ભરેલાં હોય છે. હું આશા રાખું કે તમે આ સેવકને ડીસપ્લીઝડ (નાખુશ) નહિ જ કરો. જે કે હું રીચમેન (પૈસાદાર) નથી; પરંતુ ગમે તેમ કરી પોઝીશનમાં ફરું-ફરું છું; અને તેથીજ એક સુધરેલી સુંદરી પોતાનો લવર મેળવવાને માટે જેવો જે-વલમેન ઇચ્છે; તેવો જ હું છું. તમે પણ.....”

“ મહેરબાની કરીને હવે તમારું બોલવું બંધ કરો.” ઈન્દુજી તેને વધુ બોલતો અટકાવી આગળ કહેવા માંડ્યું. “ તમારા જેવા તાલીમ-આળેને લાખેવાર ધિક્કાર છે. તમે લોકો અંદરથી મલિન મનના રહી ઉપરથી સારાં કપડાં પહેરી ઉજળા ઠગ બની લોકોને રડાવો છો. તમારા જેવા અર્ધદુઃખીએજ આર્ય સંસારનું નખખોદવાનું છે; ધર્મને ઉંડા ધરામાં ડુબાવી દીધો છે; પણ યાદ રાખજો કે આખરે તમારી જુરી દશ થનારી છે. કાન્તિલાલ! મારી આગળ તમે જે અસહ્ય શબ્દો અત્યારે ઉચ્ચાર્યા છે; તે સઘળું હું સહન કરું છું; પણ આજથી આ મકાનમાં હવે કોઈ દિવસે આવસો નહિ. જાઓ, આ સ્થળ ત્યાગી ઝટપટ બહાર નીકળી જાઓ. ”

“ પણ મારા બે શબ્દો.....”

“ બસ, વિશેષ કંઈ નહિ. જરૂરીયાત ઉભા થાઓ; નહિ તો અપમાન ખમવું પડશે. હું આ પળેજ બેઠાને બોલાવી તમને ધક્કો મારી બહાર કઢાવીશ. ”

“ ઈન્દુ! તમે...” કાન્તિ આગળ બોલે એ પહેલાં જ તેની હિસચાલ અવલોકવાને તેની પાછળ ચાલી આવી એક ખૂણામાં અત્યાર સુધી છૂપાઈ ઉભેલા પ્રાણસાકરે એકાએક બહાર નીકળી આવી તેને ગરદનમાંથી પકડી ધક્કો મારી દૂર ફેંકતાં કહ્યું.

“ સાલા ધારણેડીયા ! ક્યારનો ટક ટક શું કર્યા કરે છે ? ખ્હેનતું કહેવું સાંભળતો નથી ? હુઆ ! અહિં આવા ગઠીઆ વેડા કરવાને આવ્યો હતો કે ? જા, જલ્દીથી બંગલા બહાર નીકળી જા, નહિ તો અચ્છી તરેહથી મેથીપાક જમાડી તારાં હાડકાં પાંસળાં જુદાં કરી નાખીશ. ચાલ નીકળ અહિંથી. ” કહી પ્રાણશંકર વળી પાછો નીચે પડેલા કાન્તિ પાસે જઈ તેનો હાથ પકડી નીચે ધસડી ગયો; અને ઝાંપા આગળ લાવી એક ધક્કો લગાવી બહાર કાઢી મૂક્યો. બાદ પ્રાણશંકરે ઉપર આવી જોયું તો ઇન્દુની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેતી હતી. તેણે ઇન્દુને આશ્વાસન આપ્યું. બહાર બનેલા આવા બનાવથી શયનમંદિરમાંના આનંદ નાટકની સમાપ્તિ થઈ ગઈ. પિત્તાએ ગભરાયાં. વાસુદેવ ઇન્દુનો અવાજ સાંભળી ક્ષણભર સ્તબ્ધ બની ગયો. ઉભય એક બીજનાં મુખ સામે જોઈ રહ્યાં; દેખાવ નાટકના ટેબ્લાની મારક થઈ રહ્યા. તે પછી વાસુદેવે સૌન્દર્યવતીને જલ્દીથી બહાર નીકળી જવાનું સૂચવ્યું. સુરાપા નથી ડોલતી સૌન્દર્યવતી વસ્ત્રોને ઠીકઠાક કરી ધીમેથી બારણું ઉઘાડી બહાર નીકળી દાદર ભણી જવા લાગી. પ્રાણશંકરે તેને જતી બતાવી. તેને જોતાં જ ઇન્દુનું ગૌરમુખ લાલચોળ થઈ ગયું. ક્રોધનાં અશ્રુ આગ્યાં. એક ક્ષણવારમાં કંઈક વિચાર કરી ઇન્દુ તેની પાછળ દોડી અને દાદરના પ્રથમ પગથીએ પગ મૂકતાં જ બાળાએ બચાને પકડી પાડી તેનું ઠાકું પકડ્યું; પણ તેનાથી કંઈ જોલામ શકાયું નહિ. સૌન્દર્યવતીએ પણ શરમાઈને નીચું જોયું; પણ આખરે તેણે ત્યાંથી જવાને નિર્વેજજતા ધારણ કરી કહ્યું, “ મારો હાથ મૂકી છે; મને અહિંથી જવાદે. ”

“ કેમ શામાટે જવું છે ? અહિં રહેને ? ધિક્કાર છે તારી જાતને કે તું કુકર્મો કરતાં લગીર પણ શરમાતી નથી. ઉચ્ચ વર્ણમાં અવતાર લઈ રહી તારી જાત લગતી છે. ” ઇન્દુએ કહી નાખ્યું.

“ મેં મહેંતો કંઈએ જાત લગવી નથી. હું તો હમેશાં આનંદ કરું છું. દુઃખી તો તારા જેવી અદેખી અને જણેતરીને જ થવાનું છે.” નકરીએ જવાબ આપ્યો.

“ જા જા ચૂડેલ, તારી સાથે બોલવું પણ વ્યાજખી નથી. જા આજતો જવા દઉં છું; પણ જો ફરીથી આ બંગલામાં બૂલ્યે-ચૂક્યે પણ પગ મૂક્યો છે; તો એમ જાણજે કે જીવવું બારે થમ પડશે.”

“ વાઈ હવે મને જવા દઈશ ? ” છટકેલીએ રક્ત નેત્રે પૂછ્યું.

“ સોગન ખા કે ફરીથી આ સ્થળે આવીશ નહિ.”

“ હું એવા સોગન ખાવાને લાચાર છું; મને વાસુદેવપ્રસાદ બોલાવશે તો ઘણી ખુશીથી આવીશ.” આવી રીતના કુત્રાટાના સંબોધથી પ્રાણશંકર ગુસ્સે થઈ બોલી ઉઠ્યો.

“ રાંડ ! શખણી! બોલતાં શરમાતી નથી ? ઈન્દુ ખડેન ! જવાબો એ રાંડને, તેની સાથે શામ્રાટે માથું ફેડોહો ? જો આ કમળાત ફરીથી આ સ્થળે આવશે તો હું એક મજસુત ડંડાથી તેનાં હાડકાં જ રંગી નાખીશ. જા, તારું કાણું મુખ લઈ અહિંથી નીકળી જા.” પ્રાણશંકરે ધક્કો માર્યો. સૈન્દર્ભવતી પડતાં-પડતાં ગઈ. તે ઝડપથી નીચે ઉતરી બંગલા બહાર નીકળી. વાસુદેવ ખીજા રસ્તેથી બંગલા બહાર નીકળી ક્યારનોએ રસ્તાપર ઉભો હતો; તે સૈન્દર્ભવતીને તેના મકાને મૂકવા આવ્યો. કુટિલાના ગયા પછી ઈન્દુ શયનાલયમાં આવી પતિ પસાર થએલો જણાયો. તેને ઘણું લાગી આવ્યું. તેણે અકળામ્ભે બોંબપર માથું પછાડ્યું. પ્રાણશંકરે ત્યાં દોડી આવી ઈન્દુને સમજાવવા માંડી. છેવટે મોઢું પરાઈ થયું. ઈન્દુ પ્રાણશંકરને જવાની આજ્ઞા આપી સસરાની સારવાર કરવા મઠ.

શયત્તાનનો સાક્ષાત્કાર.

ધારું તે કરું હું ધરા પર પ્રણામ એવું જનારા વદી,
જાણે જે જન જાત આપ જાગે ખેલે ન એવું કદી.
કે જાણે જમદિશ હું જ જનું ને આજા વિસે સૌ વસે,
તો તે સર્વ મનોરથો જશે વૃથા ધાર્યું ધણીનું થશે.

પ્રભો ! તમારી માયા અગમ્ય છે. તમે પ્રતિપણે નવનવા રંગો ખતાવી અચાન જનોને મદ્દની માફક નચાવો છો. વિભો ! આપને મારા પ્રણામ છે. ” આવી રીતના મનોહાર કાઢતા સ્વામી રામાનંદ સાબરમતીની એક ઉંચી બેખડપર બેઠેલા જણાતા હતા. રામાનંદ હાલમાં કુસુમકાન્તની સાથે શાન્તિ સ્થળમાં જ નિવાસ કરતા હતા. આજે તેમને પોતાનો પૂર્વાશ્રમ યાદ આવતાં હૃદયમાં કિલ્લેગ કિપ્પન થયો હતો. દિવસનો ધણો ખરો સમય તેમણે આજે દિલ્લીગીરીમાં જ વ્યતિત કર્યો હતો. કુસુમકાન્તે સવિનય પ્રણામ કરી તેમને કિલ્લેગ કિપ્પન થવાનું કારણ પૂછ્યું હતું, પણ પ્રત્યુત્તરમાં સ્વામીજીએ ફક્ત એટલું જ જણાવ્યું હતું કે, “ કુસુમકાન્ત ! માણસ માત્રનું મન અસ્થિર છે. મનુષ્યોને માર ખરાવનાર પણ મન જ છે; અને તેજ આખરે સ્વર્ગ, નર્કને પણ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. એવા પ્રયત્ન મનને સ્થિર કરનારા ફક્ત મહાન મોગેન્દ્રજ હોય છે. હું હજી એ શક્તિ ખરાખર પ્રાપ્ત કરી શક્યો નથી; અને એથી જ મારું અસ્થિર મન ચક્રોળે ચઢી મને નવનવા રંગનું અવલોકન કરાવી રહ્યું છે. કુસુમકાન્ત ! મને આજે મારા પૂર્વાશ્રમની સ્મૃતિ થઈ આવી છે. તે સમયમાં બનેલી બયાનક ઘટનાઓનું આમારે સ્મરણ થતાં; તે સંઘર્ષ જાણે આજે જ બન્યું હોય એમ

જાણે છે. તે સધળી વાત અત્યારે તને કહી શકાય એમ નથી. સમય આવે તને સધળી વાત જણાવીશ; કે જે વાત સાંભળી તારું હૃદય પણ કંપી ઉઠશે અને કદાચ તારાં નેત્રામાંથી અશ્રુધારા વહેશે. બાઈ ! તું હવે જ અને મારા મનને આજે ખૂબ ખેલવાદે. તેને આજે મારી તરફથી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળી છે. ” આટલું કહી સ્વામીએ મનનું ઉપકાળ્ય કર્યું. કુસુમકાન્ત અન્ય કાર્યોમાં આસ્થો ગયો. છેવટે રાત્રિ પડી. જગતપર કાળી ચાંદર પથરાઈ ગઈ. ચોર, લુચ્ચા, લકડંગાઓ સાથે નિશાયર પક્ષીયોનું આનંદ સામ્રાજ્ય ફેલાયું. દ્વિતીય પ્રહરનો સમય થયો. આશ્રમમાં શાન્તિ છવાઈ રહી. આ વખતે સ્વામીજી અશાન્ત હૃદયે આશ્રમની બહાર નીકળી ગંગાના કિનારે ચાલતા-ચાલતા થયે દૂર નીકળી આવ્યા અને છેવટે એક ઉંચી ભેખડપર ચઢી ત્યાં સ્થાન લઈ તેમણે વિચારોને અંતે ઉપરોક્ત ઉદ્દેશ્ય કાઢ્યા હતા. સ્વામીજીએ વિશ્વનિયંતાને નમન કર્યા બાદ આસપાસ જોઈ મિષણ અંધકાર મચી રેજનીદેવીનું અવલોકન કરી બોલવા માંડ્યું, “ હા ! મારાં પ્રિયજનો ! તમે દેવકોપથી આવા બયાનક અંધકારમાં જ અદસ્ય થયાં છો. પણ તમે પરમાત્માપર તમારો અવિચળ વિશ્વાસ રાખજો; તે તમારું રક્ષણ કરી તમારો અંધકારમાંથી ઉદ્ધાર કરશે અને તેજ તમારા હૃદયને પાતાળમાં દબાવશે. મારે ડરનો નહિ, કદાચ તમારી કસોટી છે. સંસારમાં સુખ દુઃખની ઘટમાળ ચાલ્યા જ કરે છે. જે દૂર હૃદયને આપણને રસ્તાનાં રખડતાં બીખારી બનાવ્યાં છે; અરે જોણે એક સુખી સંસારને સ્મશાનવત્ બનાવ્યો છે અને જોણે આ જમિન પર જન્મ લઈ બયાનક શયતાન સ્વરૂપ ધારણ કરી પાપાચારથી આ દુનિયાને ડોલાવી છે; તે નરાધમને પણ આખરે કાળનો ગ્રાસ લઈ અત્યાચારનો જવાબ આપવાને ઈશ્વરની અદાલતમાં ઉભું રહેવું પડશે. હા !

તે ભયંકર ઉથલ પાથલને થઈ ગયો આજે ઘણાં વર્ષો વીતિ ગયાં છે; પણ તે સર્વ ઘટનાઓ જાણે આજેજ ના બની હોય એમ મને ભાસ થયા કરે છે. આ આખ્યો આગળથી દૂર થએલાં મારાં પ્રિયજનોને શ્રીથી મળવાને મારે મન પ્રબળ બન્યું છે. હું સંસારના શોક તાપથી વિમુક્ત થવાને ભગવાનના નામનો આ ભગવો અંચળો ધારણ કરી ઘણે દૂર નીકળી આવ્યો છું; છતાં મોહમયી માયા મારો પીછો છોડતી જ નથી. નિષ્કુર માયા મારા મનને ભભાવે છે; પ્રબળ મન શાન્તિને બદલે અશાન્તિ ઉત્પન્ન કરી મને વ્યાકુળ બનાવી રહ્યું છે. પ્રભો ! હું શું કરું ?” રામાનંદ વિચારમાં પડી થોડીવારે કંઈક નિશ્ચયપર આવી ખોટ્યા, “હું મારાં દુષ્ટીઆરાં જનોને અવશ્ય એકવાર મળીશ. તેઓ જે જીવતાં હશે તો ગમે ત્યાંથી ખોળી કાઢી તેમને સુખી કરવાના ભગિરથ પ્રયત્નો કરીશ. તેમને સુખી કરવાં એ મારી મુખ્ય ધરજ હતી; પણ તે ફરજ હું વિસરી ગયો અને કષ્ટથી કાયર થઈ ગાલી નીકળ્યો. સાધુજનોને ધર્મ છે કે હૃદયમાં દયા રાખી સૌનું કલ્યાણ કરવું. સાધુ વેશ નિરંતર મિષ્ટાન્ન જમવાને નથી; ફુલના હાર ગળામાં ધારણ કરી લોકોને પોતાના પગમાં પડાવવાને નથી; અને ગાડી, થોડા, સુખપાલમાં બિરાજી વૈભવ માણવાને નથી; પરંતુ પાપાચારમાં દુષ્ટતાં જનોને ઉપદેશામૃત સીંચી સત્યપથે ચઢાવવામાં, એક બીજા પ્રત્યે બ્રાત્રુ ભાવ રાખતાં શીખવાડવામાં, અને દેશનાં દીન દુઃખી જનોનું પરમ કલ્યાણ કરી તેમને સુખની પરિસીમાએ પહોંચાડવામાં જ સાધુ જીવનનું સત્ય સાર્થક સમાએલું છે. જે સાધુઓ જનસમાજનું શ્રેય કરવાને પૃથ્વી પર્યટન નહિ કરતાં નિશ્ચિન વૈભવ વિલાસમાંજ પડ્યા રહે છે; તેઓ સાધુ નથી; પણ ભગવા રંગના વસ્ત્રમાં ધૂપાએલા બગ સાધુ છે, ભગવાનને ડગનારા છે.” આવી રીતે ખોલતા રામાનંદે મૌનધારી ગંગાના બહેતા જગા

પ્રવાહ તરફ જોયું. રાત્રિ સમસમાકાર અવાજે વ્યતિત થતી હતી, પવનના સુસવાટા સાથે સાગરમતીના જગના ગંભીર ધુધવાટ શાન્તિના સામ્રાજ્યમાં વિધ્નરૂપ થઈ પડતા હતા. નિલાકાશમાં નક્ષત્રો મોતીનાં જુમખાંની માફક ઝગઝગી રહ્યાં હતાં. તારાનો આછો પ્રકાશ બિખરેલ અંધકારને ભેદી પૃથ્વી પર પર પથરાએલો જણાતો હતો. દ્વિતીય પ્રહરના સમયની સમાપ્તિ થવા આવી હતી. જગત શાન્તિના સુખમાં વિલીન થયું હતું. રામાનંદ ઘણીવાર સૂધી ધધ્વરી લીલા અવલોકી રહ્યા. એવામાં સાગર મતીના કોતરોમાં બટકતાં શીયાળવાંએ આર્તનાદ કરી શાન્તિના સામ્રાજ્યનું વિખેરી નાખ્યું. સ્વામિજીએ આસપાસ જોવા માંડ્યું. એ અરક્ષામાં જ એકાએક તેમની નજરે લાલપ્રકાશ જણાયો. સ્વામીજી વિસ્મયતાથી ક્રમા થઈ એ તરફ જોઈ રહ્યા. થોડીકવારે તેમને એ લાલરંગના પ્રકાશમાં માલમ પડ્યું કે કોઈ એક કદાવર વ્યક્તિ આ તરફ ચાલી આવે છે. લાલ ત્યારે હું પણ આ નજીકના કોતરમાં છૂપાઈ રહી તેની દિલ ચાલ તપાસું. આવી રીતનો નિશ્ચય કરી રામાનંદ નજીકમાં આવેલા એક ઊંડા કોતરમાં ઉતરી છૂપાઈ રહ્યા. આમંતુક વ્યક્તિ થોડીવારે ત્યાં ચાલી આવી. તે એક કુચો પ્રયંડ પુરૂષ હતો. તેના હાથમાં લાલરંગનું કાનસ પકડેલું હતું. માથાપર ગામડીઆના જેવું કાળીકું બાંધેલું હતું. શરીર રૂઝપુટ હતું. તેનું મુખ વિકાળ અને ઝનુની જણાતું હતું. તેણે ભેખડપરથી નીચે ઉતરી સરિતા તરફ જવા માંડ્યું. આ પ્રયંડ પુરૂષ અન્ય કોઈ નહિ પણ પેલો મધુરાજ હતો. કોતરમાં છૂપાઈ રહેલા રામાનંદને તે ભૈરવ મૂર્તિનું આ કાળો રાત્રે સરિતા તરફ જતું ભેદમય બાસ્યું. સ્વામિજી કોતરમાંથી બહાર નીકળી ધીમે ધીમે તેની પાછળ ગયા અને નદી કિનારે આવેલા એક વૃક્ષને ઓથે છૂપાઈ રહ્યા. મધુરાજે સરિતા કિનારે પડેલા એક પથરપર ખેંચી હાથમાં પકડેલા

જ્ઞાનસનો આરે તરફ પ્રકાશ ફેંકી આસપાસ જોયું. બાદ જ્ઞાનસ નીચે મૂકી તે મૌનતાથી બેસી રહી સરીતાના જગ તરફ જોઈ રહ્યો. નદીમાં પૂર આવેલું હોવાથી પાણીનો ઘુધવાટ થતો હતો. તે પછી લગભગ અર્ધા કલાકે સામી બાજુના કિનારાપર એક પ્રકાશમય જ્ઞાનસ હાલતું જણાયું. તત્કાળ મદ્ધરાજે પણ નીચે મૂકેલું લાલ જ્ઞાનસ ઉપાડી લેવાવ્યું. ઈપાછ ઉમેડા સ્વામિજીના કુતુહલમાં વૃદ્ધિ થઈ. તે મનમાં જ બોલી ઉઠ્યા, “ ખરેખર ! કંઈક અજ્ઞાન કારસ્થાન છે. ” સમાનંદ સામેના કિનારા તરફ જોઈ રહ્યા. એક નાનકડી હોડી તીરવેગે ચાલી આવતી જણાઈ. તેની અંદર જ્ઞાનસ પકડી એક બળીષ્ઠકાય પુરુષ ઉમેડો હતો અને એક માણસ હવેસું હવાની હોડીયું ચલાવતો હતો. હોડીકવારે તે હોડીયું મદ્ધરાજ જ્યાં બેઠો હતો; ત્યાં આવીને ઉભું રહ્યું. મદ્ધરાજે ઉભા થઈ હોડીયામાં ઉમેડા પુરુષને હાથ લાખો કરી પૂછા આપ્યો. તે માણસ તેનો હાથ પકડી કિનારે ઉતર્યો. હોડીવાળાને હોડી લઈ દૂર ઉભા રહેવાની આજ્ઞા થઈ. હોડીવાળો હોડીને કિનારે કિનારે દૂર સૂંચી ઘસડી બેઠો અને સમાનંદ જે વૃક્ષના ઓથે ઉભા હતા; તે વૃક્ષની નજીકના કિનારાપર હોડીને રાખી અંદર બેસી ગયો. પેલી તરફ હોડીમાંથી કિરેલા માણસને પોતાની સામે બેસવાનું સૂચવી મદ્ધરાજે પૂછ્યું, “ કેમ તને જણાવ્યા મુજબ હું આવી પહોંચ્યો છું ને ? કહે હવે શું સમાચાર છે ? ”

“ સરકાર ! સમાચારમાં એન્ડે આપણે હવે ઘણું સાવજ રહેવાનું છે; કારણકે આપણે જે દુખમનથી હરીએ છીએ; તે અનગરમાં આવી પહોંચ્યો છે. ”

“ શું જોનસન બોલે જ આવ્યો છે ? ”

“ હાહ; હું અને તે એક જ દ્રેષનમાં મુંઝાઈથી આત્મા છીએ અને તે જ્ઞેનસન પોતે જ છે એવી ખરી ખાત્રી પણ મહેં કરી લીધી છે.”

“ તે ક્યાં ઉતર્યો છે તેની કંઈ તપાસ કરી છે કે ? ”

“ આ સેવક કંઈ બાકી રાખીને આવે એવો નથી. સ્ટેશન ચાઉંમાંથી તે આગળ અને હું પાછળ બહાર નીકળ્યા હતા. તે પંજી જ્ઞેનસન તેના એક મિત્રની ગાડીમાં બેસી રવાના થયો. હું પણ એક ગાડી ભાડે કરી અંદર ચઢી બેઠો અને તેની ગાડીની પાછળ મારી ગાડી દોડાવી મૂકી. જોત જોતામાં મારી ગાડીએ તેની ગાડીને પકડી પાડી. જ્ઞેનસનની ગાડી છેવટે કેમ્પમાં આવેલા એક બંગલા આગળ આવીને ઉભી રહી. જ્ઞેનસન ગાડીવાળાને પૈસા આપી તેની બેગ લઈ બંગલામાં ગયો. મહેં તે બંગલાને બરાબર જોઈ લીધો; અને પંજી ગાડીવાળાને જોઈ પડે નહિ એને માટે સદર બજારમાં આવી નાસ્તો કર્યો. તે પંજી ગાડીમાં બેસી હું પાછો સ્ટેશનપર આવ્યો અને ગાડીવાળાનું ખીલ ચૂકાવી પગે ચાલતો અહિં આવ્યો.”

તેની વાત ધ્યાન પૂર્વક શ્રવણ કરી મહત્તરજ બોલ્યો, “વિહારી! આ ખાતમી ત્હેં ઘણી જ અગત્યની મેળવી છે. આ કામનું ઇનામ તને બારે મળશે. આપણો ભયંકર શત્રુ જ્ઞેનસન આ નગરમાંથી હવે કદાપિ જીવતો જઈ શકશે જ નહિ. હું તેને ગમે એ પ્રકારે થોડ દિવસની અંદર લોહીમાં તરબોળ કરી આ પૃથ્વી પરથી વિદાય કરી. વારં પેલા છોકરાનો કંઈ પતો મળ્યો કે ? ”

“ હા, આપનું નશીબ હાલ તેજ છે. તે શયતાન દુષ્મન પણ આ નગરમાં જ છે.”

“ હેં ! થું તું આ ખરું કહે છે ? દોસ્ત ! જલ્દી જણાવ કે તે સર્પનું ગંતાન હાલ ક્યાં રહે છે ? ”

“ તે હાલ ક્યાં રહે છે તેની માહિતી મ્હેં હજી બરાબર મેળવી નથી, પણ મને મારા એક માણસ તરફથી એવી બબર મળી છે કે તે છોકરો તેની માતા સાથે નગરની બહાર એક એકાન્ત સ્થાનમાં આવલી ઝુંપડીની અંદર રહે છે. હું થોડા રોજમાં જ તેના રહેવાના સ્થળનો પતો મેળવી આપને જણાવીશ.”

મહારાજ થોડીક ક્ષણ વિચારમાં પડ્યો. રામાનંદે બન્નેની વચ્ચે ચએલી વાતો બરાબર સાંભળી. તેમની પૂર્ણ ખાત્રી થઈ કે તેઓ કોઈક રાક્ષસી કત્યો દરનારા જ છે. તેમણે એક નિઃશ્વાસ નાખી મનસાથે બોલવા માંડ્યું, “ હા ! અલ્પાયુષ વાળાં મનુષ્યો પોતાના સ્વાર્થને માટે કેવાં બયાનક કાર્યો કરી રહ્યાં છે ! તેમનાં હૃદય એવાં વજ્રમય કોણે બનાવ્યા હશે ? પ્રભો ! તેમનીપર દયા કરો અને તેમને સુખદિ પ્રકટાવી પ્રલય કુંડમાં પડતા બચાવો. ” રામાનંદે પુનઃ એ તરફ જોયું. એવામાં જ વિચાર વશ મહારાજે વિકટ હાસ્ય કરી કહ્યું, “ વિહારી ! હવે કુંક સમયમાં જ આપણો રસ્તો સાફ થઈ જશે. પ્રથમ તે છોકરો અને પછી જ્ઞેનમ્મન આ સંસારમાંથી હતા નહોતા થઈ જશે. પણ વારું ત્હેં આપણી કમળની કંઈ શોધ કરી હતી કે ? ”

“ બહેનની શોધમાં હું ગામે ગામ અને શહેરે શહેર રખડ્યો હતો; પાંચ-પાંચ વર્ષની અનેક બાળકીઓના ચહેરા તપાસી પેલા માદળીયાની તપાસ કરી હતી; પણ મારી સઘળી તપાસ આખરે નિષ્ફળ નિવડી. ”

“ વિહારી ! મારી કમળને માટે મને ઘણું લાગી આવે છે;

તે મારા પ્રાણ કરતાં પણ મને વિશેષ પ્રિય હતી. જો આપણે તેને તે દિવસે સાથે ના લઈ ગયા હોત તો ઘણું સારું થાત. ”

“ સરદાર ! બનવાકાળ બને જાય છે. આપણને ખરૂં નહોતી કે તે આવી રીતે આગળ ચાલી એકાએક ગૂમ થઈ જશે, પણ બહેનના ગળામાં માદળીયું હોવાથી કોઈક દિવસે મળી આવવાનો સંભવ રહે છે ખરો. ”

“ મારી કમળના મુખનું દર્શન હવે સ્વપ્ને પણ થવાનું નથી. તે મારી પ્રાણાધિક પુત્રીને બૂલી પડેલી જાણી કોઈક ડિપાડી ગયું હશે. અફસોસ ! તેને ગૂમ થઈ ગયે આજે ત્રણ ત્રણ વર્ષ વિતી ગયાં છે. ”

મદ્દરાજે નિઃશ્વાસ નાખ્યો. વિહારીએ તેને સમજાવી શાન્ત પાડ્યો. બાદ બન્નેમાં થોડીવાર સૂંધી કંઈક ધીમેથી વાતો ચાલી. તે પછી વિહારીએ હસ્તે વદને પૂછ્યું, “ રૂપિઆ આવી ગયા છે ને ? ”

“ હા, શાન્તિલાલ જાતે જ રૂપિઆ લઈને આવ્યો હતો અને તે લીધા પછીથી જ મહેં તેને ઝેરની શીશી આપી હતી. ”

“ ત્યારે તો હવે વાસુદેવના આપના રામ બોલાશે. વાંડ તમારે ત્યાં જવું પડશે કે ? ”

“ વાસુદેવે મને હાજર રહેવાનું જણાવ્યું છે; તેમ મારો વિચાર પણ તેના બંગલાથી માહિતગાર થવાનો છે; એટલે હું જરૂર ત્યાં જઈશ. તે પૈસાદારનું પુતળું આપણા પંજામાં ફીક સપડાયું છે. ”

“ ત્યારે હવે મને જવાની રજા છે ? ” છેવટે વિહારીએ પૂછ્યું.

“ તારે અત્યારે ક્યાં જવું છે ? ”

“ પેલા કુસુમકાન્તના શાન્તિસ્થળમાં જઈ છૂપી તપાસ કરવી છે; કારણકે ત્યાં પેલો.....રહેતો હોય એમ મને બહેમ પડ્યો છે. ” વિહારીએ ધણા જ ધીમે અવાજે જણાવ્યું.

“ જો એમ હોય તો ખાસ કરીને ત્યાં પહેલી તપાસ કરવાની જરૂર છે; વળી વિશેષમાં તને જણાવવાનું કે શાન્તિસ્થળનો સ્થાપનાર કુસુમકાન્ત ભવિષ્યમાં આપણો શિકાર થવાનો છે. તે આપણા મિત્ર...” બાકાના શબ્દો તેણે વિહારીના કાનમાં ધીરેથી જણાવી આગળ કહેવા માંડ્યું, “ માટે તું આવતી કાલે પેટો વેશ ધારણ કરી ત્યાં જજો અને ત્યાંની તપાસમાં ખૂબ સાવધ રહેજો; કારણ કે કુસુમકાન્ત ધણો જ ચાલાક માણસ છે. તેણે બલભલા તાલીમખાજ જનોને શોધી કાઢી સરકારને સોંપ્યા છે; આથી સરકારે તેને ધન્યવાદ આપી ‘ વીરપુરુષ ’ નો ઠીકાખ આપી તેને વગર પરવાને હથીઆર રાખવાની આજ્ઞા આપી છે. ટુંકમાં તે ગરીબોનો મદદગાર અને આપણા જેવાઓનો કદો દુષ્મન છે. ”

તેની સમગ્ર વાત શ્રવણ કરી વિહારી બોલ્યો, “ આપ એ બાબતથી બે ફિકર રહેજો. તમારો એવો એવા સો કુસુમકાન્તને ખીસ્સામાં ધાલીને ફરે એવો ઉસ્તાદ છે. ”

“ તારી મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે. વિહારી ! ચાલ હવે આપણે આપણા મુકામે જઈએ. તું હાંખી મુસાફરીથી થાકી ગયો હોઈશ; માટે આજની રાત્રિ સુખેથી નિદ્રાલે. ” આટલું બોલી મસ્તરાજ ઉભો થયો. પેટી તરફ ઉભા રહેલા રામાનંદને કાને જોનસનના સંહાર સિવાયની અન્ય વાતો બરાબર સંભળાઈ નહિ. તેમણે તે દુષ્ટોને શીખામણ દેવાનું મન સાથે નિશ્ચય કરી હિંમતથી ધામે પગલે તેઓની તરફ ચાલવા માંડ્યું. એવામાં જ વિહારીએ પોતાના સાથીને કહ્યું, “ તમે થોડીક દૂર અહિં ઉભા રહો; હું પેલા હોડીવાળાને ના કહી આવું કે જેથી તે તેના ઝુંપડા તરફ જાય. ” વિહારી જવાને તત્પર થયો; પણ

એટલામાં જ તેને સ્વામિજીના ચાક્ષી આવવાનાં ધીમાં પગલાં સંભળાયાં. તેણે નજીકમાં ઉભેલા પુરુષને સાવધ કરી મોટેથી પૂછ્યું,
“ કાણુ આવે છે ? ”

“ એક સાધુ. ” રામાનંદે જવાબ આપ્યો.

“ અત્યારે કઈ તરફથી આવે છે ? ” પુનઃ પ્રશ્ન થયો.

“ અહિંથી થોડેક દૂર આવેલા મારા આશ્રમમાંથી. ”

“ આ કાળી રાત્રે આ તરફ આવવાનું શું કારણ છે ? ”

“ અમે રમતા રામ છીએ; રાત્રિ દિવસ અમારે મન સરખાં જ ગણીએ છીએ. જ્યારે ઈચ્છા થાય છે ત્યારે બ્રમણ કરવાને નીકળી પડીએ છીએ; પણ તમે મને આવી રીતના પ્રશ્નો પૂછનારા મહાપુરુષ કાણુ છો અને આ ભયાનક રાત્રિએ આ ગંગાના કિનારે શા કારણથી આવ્યા છો ? ” રામાનંદે તેમની નજીક આવી સ્ટેજ દૂર ઉભા રહી પૂછ્યું. જ્ઞાનસમાં દીપક ઝગઝગાટ પ્રકાશી રહ્યો હતો. તે પ્રકાશમાં રામાનંદની નજર મલ્લરાજના મુખપર પડતાં જ જેમ તોપનો ગોળો શોટ અને મનુષ્ય ચમકે એ પ્રમાણે રામાનંદ એકદમ ત્યાંથી પાંચ ડગલાં પાછળ ખસી જઈ ધીર મંબીર નાદે ગર્જા ઉઠ્યા, “ ઓહ ! તું કાણુ પેલો ભયંકર શયતાન..... ” સ્વામિજી બોલતાં અટકી ગયાં. મલ્લરાજ પણ તેમને ઓળખતાં જ આકળવિકળ થઈ આંખ્યોમાંથી આગના તનખા વરસાવતો વિકટસ્વરે એકદમ બોલી ઉઠ્યો, “ અને તું કાણુ મારો દુષ્મન ! મારો શિકાર ? હા ! તું આજ ધણા દિવસે મારા પંજમાં ફરીથી સપડાયો છે. તારું કમનશીબ જ તને મ્હોતના મુખમાં અહિં ધસડી લાવ્યું છે. તું જાણતો હોઈશ કે આ ભગવા વેશથી મને કોઈ ઓળખશે નહિ, પણ મ્હેં તમે ખરાબર ઓળખી લીધો છે. તું મારો મ્હો શત્રુ..... ”

“બસ ચૂપ થા. હું હવે એ માણસ નથી.” રામાનંદ તેને વધુ બોલતો અટકાવી કકર્શ સ્વરે બોલી ઉઠ્યા. આ વખતે તેમની મુખમુદ્રા બયાનક ભાસતી હતી. આંખો અભિવર્ણી જણાતી હતી. તેમનું સમસ્ત શરીર શૌર્યવેશથી કંપનું હતું. આ સમયે જ મધુરાજ તેમની નજીક આવી દૂર કંઠે બોલ્યો, “હું આજ સૂત્રી એમ સમજતો હતો કે તું મરણને શરણ થઈ ચૂક્યો હોઈશિ; પણ ના, તે મારી ધારણામાં હું ઠગાવ્યો છું અને તે મારા જની દુષ્મનને આ મધ્યરાત્રિએ સાયર-મતીના કિનારે મારી સામે જ ઉભેલો જોઈશું. એ ભગવાં ધારી ભામટા !

ઉભો છે તુજ સામે જે, બયાનક કાળ તારો છે,

શસાયો ફંદમાં મારા, સમજ આ નાગ કાળો છે. ”

રામાનંદ તેના શબ્દોની દરકાર નહિ કરતાં કહેવા લાગ્યા, “જેને રાખનાર રામ છે; તેની આગળ તારા જેવા કુટિલ જનો લાચાર છે. ઓ દુષ્ટ ! ત્હેં, ત્હેંજ મારું સલાનાશ કાઢ્યું છે, ત્હેંજ મારો ખીસેલો બગીચો ઉગ્ગડ વેરાન કરી મૂક્યો છે. ઓ દુષ્ટાત્મા ! હું તને આવો મનુષ્યના રૂપમાં છૂપાએલો રાક્ષસ ધારતો નહોતો; નહિ તો તારું રક્ષણ કરવાને બદલે હું તરતજ તારો સંહાર કરી નાખત. ઓ દૂધ પાત્ર ઉછેરેલા સર્પ ! સમજ, ત્હેં બહુ કર્યું છે; હવે શાન્ત થા અને કરેલાં કર્મની પ્રભુ પાસે ક્ષમા માગ. ”

“કોણ હું પ્રભુ પાસે ક્ષમા માગું ? અરે પ્રભુ નામ ધારી આ વિશ્વમાં કોણ છે જ નહિ. જે દુનિયામાં બળવાન છે; જે પ્રપંચ વિદ્યામાં પ્રવિણ છે, જે આ દુનિયામાં દગાબાજ થઈ શકે છે; બસ તે જ પ્રભુ છે; તેને લક્ષ્મી આપો આપ આવી વરે છે; પરંતુ તારા જેવા ધર્મની પૂંછડીઓ તો મહાદુખી થઈ અમારા શિકાર થાય છે; બસ તેની અદ્વેષોક્તિ આ હૃદયમાં રહી જાય છે. જે તું પ્રથમથી જ મારા કહેવા

મુજબ ચાલ્યો હોત, તો આજે તારી આવી કંગાલ દશા થાત નહિ; પણ તું ધણો જ કમભાગ્ય છે કે મારો મિત્ર બનવાને બદલે મારો શત્રુ થઈ પડ્યો છે.

બને જે શત્રુઓ મારા પલકમાં પ્રાણ કાઢું છું,
થઈ શયતાનનો સાથી ધરાતો આ ધુન્નતું છું;
બિછાવીને પ્રપંચબળો, શ્રીમંતોને રડાવું છું,
વહાવી લોહીની નદીયો, સદા આનંદ માનું છું.
બોલ હવે તું કંઈ કહેવાને માગે છે?”

રામાનંદે ગંભીર હાસ્ય કરી કહ્યું, “ ઓ પત્થર હૃદયના પિશાચ ! તારા અત્યાચારથી તારી જીવન દોરી ટુંકી થતી જાય છે. તારો અમૃત્ય સમય નિરર્થક ચાલ્યો જાય છે, ભાવિની ભયંકરતા તારી આસપાસ ચક્કર લગાવી રહી છે. ચેત, ઓ મૂઢાત્મા ! ચેત અને જે આમ ઉંચે નિહાળ. તારાં કુટિલ કર્મોથી આ ઉપર આવેલું આકાશ તારી પર પડું-પડું થઈ રહ્યું છે; આમ નીચે નિહાળી જે કે આ વસુંધરા ખે ભાગમાં શાટી જઈ તને અંદર સમાવી દેવાને તત્પર થઈ રહી છે; આ સસ્તિ સામે જે, કે કેટલું બધું પાણી ચડ્યું છે? તે પાણી બુધવાટ કરીને જણાવે છે કે તૈયાર થઈજા; તને આ પળે જ આ પ્રચંડ પ્રવાહમાં ખેંચી જઈ મહાસાગરમાં ડૂબાવી દેવામાં આવશે અને આસપાસ જે કે આ ભયંકર કાળરાત્રિ બિષણ અધિકારમયી થઈ તને અધિકારમાં અદૃશ્ય કરવાની ઇચ્છા રાખી રહી છે. ”

“ મારું મહોત હજી દૂર છે; પણ તે પહેલાં તારે મરવાનું છે અને આ પળે જ તારા મુડદાને આ પાણીના પૂરમાં તણાઈ દરિયામાં માછલાં મધરોના ભોગ થવા જવાનું છે. ખસ ચાલ હવે તૈયાર થઈજા અને આ દૂરીનો શિકાર બનીજા. ” કહી મલ્લરાજે કમ્બરમાંથી એક

તિલ્કાણુ લાંબી છરી બહાર ખેંચી કાઢી; પણ એ સાથે જ સ્વામિજીના બગવા અંચળામાંથી એક ચળકતી કટાર બહાર નીકળી શનસના પ્રકાશમાં વિજળીની માફક ચમકી. કટારને હાથમાં પકડી રામાનંદ ક્રોધીત વદને બોલ્યા, “ પિશાચરાજ ! તું એમ ના સમજતો કે તારી પાસે જ હથેલીઆર છે; પણ જો આ વિજળીની માફક જંમકતી કટાર તારા પ્રાણુ લેવાને માટે જ મહેં બહાર કાઢી છે. ચાલ, થઈજી સામે. ”

મધુરાજે રક્ત નેત્રે પાસે ઉભેલા વિહારીને કહ્યું, “ વિહારી ! પકડ એ બદમાસને, તેને આજે જીવતો જવા દેવાનો નથી. ”

વિહારીએ રામાનંદપર આક્રમણ કર્યું; તેને નજીક આવવા દઈ સ્વામિજીએ જોરથી એક લાત લગાવી દૂર ફેંકી દીધી; આથી ત્યાં ઉભેલા શયતાનના ક્રોધનો માર રહ્યો નહિ. તેણે સ્વામિજીપર ધસારો કરી છરી વાળો હાથ ઉઠ્યો કર્યો; તત્કાળ રામાનંદે વાઘની માફક છલંગ મારી તેનો છરીવાળો હાથ કાંડામાંથી મજબૂત પકડી લીધો. તે શયતાને પણ તેના બીજા હાથે રામાનંદનો કટાર વાળો હાથ પકડી વિહારીને મદદે દોડી આવવાની ખૂમ પાડી. એક બીજાના હાથ છોડાવવાને જમરી ખેંચતાણુ ચાલવા લાગી. નદીના રેતાળ મયદાનમાં કાળી રાત્રે બયાનક પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. પેલો હોડીવાળો અત્યાર સૂચી ધ્યાન પૂર્વક સધળું દ્રશ્ય અવલોકી રહ્યો હતો, તેણે એક સાધુ પર દુષ્ટાનો હુમલો થએલો જોઈ મદદે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે હોડીવાળો સાધુ બંજી હતો, શરીરે મજબૂત હતો. પોતાની હોડીમાં એક પાપાત્માને બેસાડ્યો; તેનો તેને પશ્ચાતાપ થયો. તે તરત ઉભો થઈ હાથમાં હલેસું પકડી રામાનંદની મદદે દોડી આવ્યો અને સ્વામીપર પાછળથી ધા કરવાને ઉંચા થયેલા વિહારીના હાથપર જોરથી હલેસાનો પ્રહાર કરી બોલી ઉઠ્યો. “ હરામ

ખેર ! તું સાધુ પુરુષનો શત્રુ છે એવી જો મને પ્રથમથી ખબર પડી હોત, તો હું તને હોડીયામાં બેસાડી નદીપાર ઉતારતજ નહિ. ” આમ બોલી તેણે વળી પાછું હલેસું ઉંચું કરી મધરાજના શરીર પર જોરથી ઝાપટ્યું. ખન્ન શયતાનો ક્ષણભર સ્તબ્ધ બની ગયા અને એક બીજાને કંઈક છૂપા શબ્દોમાં કહી વિદ્યુતવેગે દોડવા લાગ્યા. હોડીવાળો તેઓની પાછળ દોડવાને ઉત્સુક થયો. પણ રામાનંદે તેને અટકાવી કહ્યું, “ ભાઈ ! એ નર્કના કાડાઓને જવા દે. ” હોડીવાળાએ પૂછ્યું, “ આપણ ! શરીરે વાગ્યું તો નથી ને ? ”

“ ના, ભાઈ ! ત્હેં મને ખરા સમયે મદદ કરી છે. પ્રભુ તારું ભલું કરો. ” સ્વામીએ આસિર્વાદ આપ્યો. હોડીવાળાએ બે હાથ જોડી કહ્યું, “ આપણ ! ચાલો, મારી હોડી પાવન કરો, હું આપને સામે કિનારે લઈ જાઉં. ”

રામાનંદ તેની સાથે કિનારે આવી હોડીમાં બેઠા. હોડીને નદીમાં ઘડેલી તે માણસ અંદર ચઢી બેઠો; અને હલેસું હલાવી હોડીને સામેના કિનારે લઈ જવા લાગ્યો. કિનારો આવ્યો. રામાનંદે નીચે ઉતરી આશ્રમપ્રતિ જવાની ઇચ્છા જણાવી. હોડીવાળો હોડીને ખરાબર બાંધી સ્વામિજીને આશ્રમ સુધી મૂકી આવી પાછો આવ્યો. આશ્રમમાં સઘળે શાન્તિ જવાએલી હતી. નિઝાનું સાત્રાજ્ય વ્યાપેલું હતું. રામાનંદ પોતાની કેટડીમાં આવી આસન પર સૂતા અને બનેલા બનાવના વિચાર કરતા પાછલી રાત્રે નિદ્રાધિન થઈ ગયા.

૨૨.

પૈશ્વચિક કર્મ.

બેઠાદ ભરા કત્તમે' દેરી નહીં કરતા,
દૌલતકે લીયે આદમી ક્યા ક્યા નહીં કરતા.

કવિનું આ કથન સત્ય છે. લક્ષ્મી ભયંકર ઉચ્છ્વસપાથલ કરનારી છે. તેને મેળવવાની તૃષ્ણાથી ભાઈ ભાઈનું, પુત્ર પિતાનું અનિષ્ટ કરે છે. લક્ષ્મીના લોભથી જ એક વખતની આ સુવર્ણભૂમિ હાલ વેરાન-જંગલ સમાન જણાય છે. લક્ષ્મીએજ વીરપુત્રોને પરસ્પરમાં લઢાવી મહાન રક્તાપ્રવાહ રેલાવ્યો છે અને આ વીરવસુધાને વીરવિહીન કરી નાખી છે. મહામાયા લક્ષ્મી તારો ચમત્કાર અજ્ઞાપ્ય છે !

શ્રીમાન રામપ્રસાદ ! માંદા પડ્યા હતા. તેમનું શરીર સૂકાઈને કાષ્ટવત્ ગતી ગયું હતું. તેમનાથી કાંજી સિવાય અન્ય ખોરાક ખાઈ શકાતો નથી. તેમણે પૈસા મેળવવાને માટે કરેલાં કુકર્મો આ વખતે તેમને યાદ આવી સંતાપી રહ્યાં હતાં. પોતાનાથી હેરાન થએલાં દુઃખીજનોની છાયાઓ અદ્ભુત લેવાને ઉભી રહેલી તેમને જણાતી હતી. તેમનું હૃદય રડતું હતું, પાપની ક્ષમાને માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરતું હતું. પોતે હવે વધુ જીવશે નહિ એવી તેમને ખાત્રી થઈ ગઈ હતી. વાસુદેવ દુષ્ટ નીકળી પૈસાની પાયમાલી કરે છે જાણીને તેમને દારૂ દુઃખ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું હતું. તેમને ખિચારી ઇન્દુની ધણી લાગણી થતી હતી. મારા મરણ પછી એની શી દશા થશે ? દારૂડીયો વાસુદેવ તેને નક્કી કાઢી મૂકશે, આવા-આવા વિચારથી અકળાઈને રામપ્રસાદે એક દિવસ ઇન્દુને પાસે બોલાવી શિખામણ દીધી હતી અને છેવટે પોતાની આંગળીએ પહેરેલી એક હિરાજડીત વિંટી તેને આપનાં ક્ષીણ અવાજે કહ્યું હતું કે “ખેટા !

હું તારા માટે કંઈ પણ કરી શક્યો નથી. મારો પુત્ર દુષ્ટ નીકળ્યો છે એ હું સારી રીતે જાણું છું. તે કર્મચંડાળ તારો પાલનકર્તા થવાને બદલે તને દુઃખ કર્તા થઈ પડશે. દિકરા ! ત્હેં મારી અમૂલ્ય સેવા કરી છે. દુઃખમાં પણ મને તારાથી શાન્તિ મળી છે. ઈન્દુ ! આ વિંટી તું તારી પાસે રાખ, આ વિંટીની કિંમત પચાસ હજાર રૂપિયાની છે; ન કરે ને નારાયણ તું કદાચ દુઃખો થાય તો આ વિંટી વેચી તારો જીવન નિર્વાહ ચલાવજે. ભગવાન તને સુખી રાખો. ” આટલું કહી રામપ્રસાદે તેને એક વિંટી આપી હતી. રામપ્રસાદે મહામહેનતે એકડા કરેલા દ્રવ્યનો મૂર્ખ વાસુદેવ કાંકરાની માફક વ્યય કરતો હતો. હરામનું દ્રવ્ય ખરાબ રસ્તે વપરાઈ લૌકિક કહેવતને સત્ય કરવા લાગ્યું. જ્ઞાન-હિન્ન મનુષ્યો પૈસા પ્રાપ્ત કરવાને અનેક કાળાં કર્મો કરે છે; અને આખરે શું પરીણામ આવે છે તે પણ અવગણે છે; છતાં લક્ષ્મીની માયામય મોહજાળમાં જડકાઈ દ્રવ્યની તૃષ્ણાને માટે અધિકાંધિક કુકર્મો કર્યાજ કરે છે.

બાઈઓ ! જે વખતે કાળરૂપી ઝેરી વિંટી તમને દંશ દેશે; તે વખતે તમારાથી કંઈ પણ ખતી શકશે નહિ. તે વખતે તો સારાં કત્યોજ તમારાં મદદગાર થઈ સાથે આવશે. તમે સમજતા હશે કે ભવિષ્યમાં બધાંએ સારાં કામ કરીયું; પણ એમ ધારશો નહિ. જીંદગી પાણીના પૂરની માફક પલકવારમાં વહી જનાર છે. કાળ તો તમારી આસપાસ ફેરા મારી તમને લઈ જવાની રાહ જોઈ રહ્યો છે; તેને તમારા દ્રવ્યની કે તમારી કંઈ પણ પરવાહ છેજ નહિ. કાળ ત્રિપે પણ એક કવિએ કથન કરેલું છે કે,

જમાનામાં જરી થાતી નથી કાંઈ કાળને પરવા,

સદા ચઢતી ધતી યનતી નથી કાંઈ કાળને પરવા;

ભણે હો બહાણું કે વૈરી નથી કાંઈ કાળને પરવા,
અમીરોને શ્વેરી એક નથી કાંઈ કાળને પરવા.

પ્રભુના દરબારમાં તમને પૈસાદાર ધારી કોઈ માન આપવાનું નથી. ત્યાંતો ગરીબ અને તવંગરનો સમાન ઇન્સાફ છે. રામપ્રસાદને આવી રીતનું સ્મરણ થઈ આવતાં પૂજળ પશ્ચાતાપ થતો હતો. તેમના શરીરમાં તાવે ધર કર્યું હતું. અનેક ડોક્ટરોની દવામાં ત્રિપુલ દ્રવ્યનો ખર્ચ કર્યો; પણ તાવ ગયો નહિ. દિવસે દિવસે તાવે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. પિતાના મંદવાડથી વાસુદેવ કંટાળીને વારંવાર મનમાં બોલતો હતો કે, “આ બુદ્ધો મરતોએ નથી અને માંચો મૂકતોએ નથી.” ધિક્કાર છે આવા કુલાંગારોને કે જે પિતાની સેવા કરવાને બદલે આવા વિચારો ધરાવે છે. આજે સ્વીવારનો દિવસ હતો. દુષ્ટ પુત્રે પિતાને વિષપાન કરાવવાનો આજે નિશ્ચય કર્યો હતો. રામપ્રસાદને આજે સવારથી તાવ પણ પુજળ ચઢ્યો હતો, છેવટે સાંજ પડી. ઇન્દુમૂખી અંબલાની અંદર રસોઈખાને સીધું કાઢી આપવામાં રોકાએલી હતી. રામપ્રસાદ તાવની ઝુમમાં વારંવાર ઝબકી ઉઠતા અને કરેલાં કર્મો પસ્તાવો કરી પ્રભુની પ્રાર્થના કરતા તો ઘડીકમાં ભજનની કડીઓ ગાતા. આ વખતે વાસુદેવ પેતાના કુટિલ કર્મની પૂર્ણાકૃતિ કરવાના ઇરાદે પિતાના ખાટલાની પાસે પડેલી એક ખુરશીમાં બેસી રહ્યો હતો. અંદર ખીજી કોઈ હતું નહિ. ભયાનક કર્મ કરવા જતાં પાપીનું હૃદય ધડકતું હતું, હાથ ધ્રુજતો હતો. તેણે બે વાર ઝેરની શીશી બહાર કાઢી પાછી ખીરલામાં મૂકી દીધી હતી. છેવટે નિર્મળ મનને પ્રવળ કરવાને પાપી પુત્ર મદિરાપાન કરી આવી ત્યાં બેઠો અને ખીરલામાંથી ધીમે રહી શીશી બહાર કાઢી આસપાસ ભેળું. એવામાં જ તંદ્રામાં પડેલા રામપ્રસાદ એકએક ઝબકી દેખ્યા. તેમણે બેઠા થવાનો યત્ન કર્યો; પણ અશક્તિને લીધે તેમ બની

શક્યું નહિ. વાસુદેવે પુનઃ શીશીને મળવામાં મૂકી દીધી. રામપ્રસાદ મનની મુંઝવણને લીધે ગદગદ કંઠે બોલવા લાગ્યા, “ક્ષમા, દેવાધિ-
દેવ ! મને ક્ષમા કરો. માયાની પ્રાપંચિક જાળમાં ફસાઈ મહેં મારો
જન્મ નિરર્થક કરી નાખ્યો છે. મહેં તમારી સાથે વિશ્વાસઘાત કર્યો છે.
પૈસા એકઠા કરવાને ગરીબોની ગરદનો કાપી છે. હું દુનિયામાં દગાખાજ
કહેવાયો છું. પ્રભુ ! સર્વ કુકર્મો આ સમયે મારી સમક્ષ તરી આવે છે.
મારા શરીરમાં અપાર વેદના થાય છે. યમદૂતો કાળપાસ લઈ ઉભેલા
મારી દ્રષ્ટિએ જણાય છે. તેઓના ખીજા હાથમાં લાંબા ભાત્રા પક-
ડેલા છે. તેઓ મને બાલા ઉંચા કરી શરીરમાં ધોત્યવાની તૈયારી કરે છે.

પરમાત્મન ! હવે મારો કે ઉગારો, તારો કે ડૂબાવો; આ દીન-
દુઃખી આપના શરણે છે.” રામપ્રસાદે સૂતાં-સૂતાં પ્રભુને જે હાથ
જોડી પ્રણામ કરી આપ્યો મીઝી ધ્યાન ધર્યું. પિતાનું આવું બોલવું
સાંભળી દાર્ડીયો મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે, “ નક્કી ખુદાને હવે
સન્નિપાત લાગુ પડ્યો હોય એમ સમજાય છે. જો તે હવે વધારે
વખત જીવશે તો જરૂર તોફાન કરી સધળાંને હેરાન કરી મૂકશે. સાળા
ખુદાને આખી જીંદગી તો રામનું નામ લેવાનું સમ્યું નહિ; અને હવે
મરણ કિનારે; તેમજ મમી ગએલા મગજે ભગવાનને પોકાર પાડે છે.
ખુદા ! ભલેને તું પોકાર પાડીને મરી જા, પણ તારો બાપ ભગવાન તને હવે
જીવાડવાનો નથી. ખરો ભગવાન તો અત્યારે તારી આગળજ બેઠો છે.
તેના હાથમાંજ તારું જીવન-મરણ છે. હું આ પળેજ તને લેવાને
આવેલા યમદૂતોને તાપે તને સોંપી દઉં છું. બસ તે પછી તારી એકડી
કરેલી મિલકતથી હું મોજમજાહ હિડાવનાર છું. સાક્ષો ખવીસ ! મરવાને
પડ્યો છે; પણ કંચીયોનું ગ્રુમખું તો હજી કમ્મરે જ લટકાવી રાખ્યું છે.
બસ હવે થઈ જા તૈયાર અને આ ઝેર પી તરીજા સંસાર.” આમ

આત્મગત બોલતો પાપી પુત્ર ઝેરની શીશી બહાર કાઢી ધીમે રહી ઉભો થયો અને આંખો બંધ કરી પડેલા પિતાની છેક નજીક ગયો. શ્વાસ ચઢેલો હોવાથી રામપ્રસાદનું મુખ પહોળું રહેલું હતું. વાસુદેવે આરતે રહીને ઝેરની નાનકડી શીશીમાંથી ચાર ટીપાં મુખમાં પાડ્યાં. ઝેર ગળામાં ઉતરી ગયું. વાસુદેવ ઝડપથી શીશીને ખીસામાં મૂકી ખુરશીપર બેઠો. મુખમાં કંઈક પડવાથી રામપ્રસાદે આંખો ઉઘાડી. તેમની નજર વાસુદેવ પર પડી. તેને જોતાંજ તેમને ક્રોધ ચઢ્યો, કપાળપર ક્રોધની કરચલીયો પડી. તે મોટેથી બોલી ઉઠ્યા, “ઓ પિશાચ ! તું આજે અહિં કેમ બેઠો છે ? હું છેલ્લી વખતે તારૂં પાપી મુખ જોવાને ઇચ્છતો નથી. ઓ દુષ્ટ ! બોલ, તહે હમણાં મારા મુખમાં શું રેણું ? શું દારૂનાં ટીપાં નાખી મારી દેહ તો બ્રહ્મ કરી નથી ને ?” આમ કહી રામપ્રસાદ ફાટી આંખે તેની સામે જોઈ રહ્યા. વાસુદેવ હસીને બોલ્યો, “ફાધર ! તમે બીલકુલ વ્હેમ રાખ્યા વિના હવે છાનામાના પડ્યા રહી ગોડનું નામ લીધા કરો.”

રામપ્રસાદને વ્હેમ પડ્યો. તેમણે મોટેથી જૂમ મારી, “ઓ બેટા ઇન્દુ ! આમ આવ, આ અક્કરમીએ મને કંઈક પીવરાવી દીધું.”

સસરાનો અવાજ સાંભળી ઇન્દુ ત્યાં દોડી આવી. તરત વાસુદેવ ત્યાંથી ઉભો થઈ બહાર નીકળ્યો; એવામાં જ મહારાજ અને શાન્તિ અંદર આવેલા તેની નજરે પડ્યા. શાન્તિએ વાસુદેવને જોઈ પૂછ્યું, “કેમ દોસ્ત ! કામ પૂરું થયું કે નહિ ?”

“સધળું ખલાસ.” હુંકો ઉત્તર આપી વાસુદેવ તેમને લઈ ઉપરના દિવાનખાનામાં ગયો; અને રોહિયો સાથે વાતો કરતો પિતાના મચ્છુની રાહ જોઈ રહ્યો. પેલ્લી તરફ સસરાની મારવાર કરતી ઇન્દુના કાનપર ખલાસ શબ્દ પડવાથી તેના વ્હેમમાં વૃદ્ધિ થઈ. ઇન્દુએ જળ

લાવી સસરાનું મુખ સાફ કરાવ્યું. તે પછી લગભગ અર્ધ કલાકે રામપ્રસાદની આંખ્યો ધેરાવા લાગી. ઇન્દુ સસરાને ઉંધતા જોઈ રામાને ત્યાં ખેસાડી બોજન કરી પાછી આવી ત્યાં ખેડી. આ વખતે પ્રાણશંકર પણ ત્યાં આવી રામપ્રસાદના ખાટલા પાસે ખેડો. રામપ્રસાદ ઘસઘસાટ ઉંધતા જણાયા. છેવટે રાત્રિના દસ વાગ્યા, બહાર શાન્તિ પથરાઈ રહી હતી. બંગલાની ઉપરના ભાગમાં સૂરાપાન ચાલી રહ્યું હતું. રામપ્રસાદને કોઈ દિવસ નહિ ને આજે આટલા બધા ઉંધતા નિહાળી ઇન્દુએ ધીમે અવાજે પ્રાણશંકરને પૂછ્યું, “ભાઈ ! આજે પિતાજી ઘેર નિદ્રામાં પડ્યા હોય એમ જણાય છે. આવી રીતે તેઓ કદાપિ ઉંધ્યા નથી. તેમને ખોલાવી જોઈશું ?”

“હા, આપણે ખાત્રી તો કરવી જોઈએ.” પ્રાણશંકરે જણાવ્યું. ઇન્દુએ ખાટલાની છેક નિકટ જઈ કહ્યું, “પિતાજી ?”

જવાબ ન મળ્યો. પુનઃ તેણે કાન નજીક જઈ કહ્યું, “પિતાજી ! એા પિતાજી ?”

કોમળ અવાજ રામપ્રસાદના કાનના ઉંડાણ ભાગમાં પહોંચ્યો. તેમણે આંખ્યો ઉઘાડી ઇન્દુ સામે દૃષ્ટિ કરી. તરત સ્નેહમયી બાળાએ પૂછ્યું, “પિતાજી ? શરીરે આરામ તો છેને ?”

રામપ્રસાદ ક્ષીણ સ્વરે બોલ્યા, “ખેડા ! આજે મને મારા શરીરની કંઈ સમજ પડતી નથી. મારો જીવ વારંવાર ઉંડાણમાં ઉતરી પડે છે; મારા પેટમાંના આંતરડાં કપાતાં હોય એમ વેદના થાય છે. આહ ! રામ...” આટલું બોલી તેમની જીભ એકાએક અટકી ગઈ, આંખ્યો ઉંચે ચઢી ગઈ; મુખ પહેળું થઈ ગયું. માસ જોરથી ચાલવા લાગ્યો. સમજીની વિચિત્ર અવસ્થા થઈ રહી. ઇન્દુમૂખી ગભરાઈને રહી

પડી. પ્રાણશંકરે તેને શાન્તિ સૂચવી રામલા પાસે પાણી મંગાવી રામપ્રસાદના શિરપર છાંટવું શરૂ કર્યું. લગભગ અર્ધા કલાકે રામપ્રસાદે સાવધ થઇ આંખો ઉઘાડી આસપાસ જોવા માંડ્યું. આથી તત્કાળ ઇન્દુએ પૂછ્યું, “પિતાજી ! દાક્ટરને બોલાવરાવું ?”

રામપ્રસાદ દૃઢતા સ્વરે બોલ્યા, “બેટા ! દાક્ટરનું હવે કંઈ કામ નથી. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે. દૂધ પાએલા સર્પે શત્રુની ગરજ સારી છે, પાપી પુત્રે મને વિષ દીધું છે. હા ! તેથી જ મારી નાંખીયો દૂટે છે, આંતરડાં કપાય છે, જીભ સૂકાઈને તાળવે ચોંટે છે; મને અતિશય ગભરામણ થયા કરે છે.” આમ બોલતા રામપ્રસાદે કપાળ પર હાથ પછાડ્યો. ઇન્દુના શોકની સીમા રહી નહિ. તે એક બાળકની માફક રડતે અવાજે પ્રાણશંકરને કહેવા લાગી, “ભાઈ ! તમે જલ્દીથી આપણી માડી લઇ દાક્ટર સુધાકરને અહિં બોલાવી લાવો. હાય ! પાપી પુત્રિએ આવું કાળું કામ કરી કયા જન્મનું વૈર વાળ્યું હશે ?” ઇન્દુ ડસકાં ભરી રડવા લાગી. પ્રાણશંકર ગાડી જોડાની સુધાકરના મકાન તરફ રવાને થયો. એવામાં જ પુનઃ રામપ્રસાદ એકદમ ખાટલામાં બેઠા થઈ બોલી ઉઠ્યા, “ઇન્દુ ! મારા દિકરા ! હું જાઉં છું; તું રડીશ નહિ. ઓ ! આહ ! પ્રાણ જાય છે; અસહ્ય દર્દ દેહને દમે છે. ઓ રામ, પ્રભો.” આટલું લડથડી જીભે બોલી રામપ્રસાદ પગ લાંબા કરી સૂઈ ગયા.

ઇન્દુ તેમના શરીરપર હાથ ફેરવી કહેવા લાગી, “આપાજી ! ગભરાશો નહિ હાં, હમણાં પ્રભુ મટાડી દેશે. મહેં સુધાકરને બોલાવવા આપણા માણસને ગાડી લઇ મોકલ્યો છે.”

“ઇન્દુ ! હેં દાક્ટરને નકામો બોલાવ્યો છે. મારી દવા હવે શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં છે. તું સુખી થજે. હું તને દુઃખમાં સૂકીને જાઉં છું.

દારડીયો તને સુખી નહિ કરે. બેઠા ! તે દુષ્ટ અત્યારે ક્યાં મુનો છે ? ”
રામપ્રસાદે પૂછ્યું.

“ ઉપર બેઠા હશે. તમે મારી કંઈ પણ ચિંતા કરશો નહિ.
મારા ભાગ્યમાં હશે તે બનશે. પિતાજી ! તેમને અહિં બોલાવું ? ”
ધન્દુએ કહ્યું.

“ ના, હું તે પ્રેતનું મુખ જોવાને ખુશી નથી, હું તો તારું
પવિત્ર મુખ જોઈ કાગને સ્વાધીન થઈશિ. દિકરા ! તહે મારે માટે
ધાર્યું દુઃખ વેઠ્યું છે. પ્રભુ તને સેવતું ફળ આપશે. હુંતો તને હવે તે
સર્વશ્વરના શરણમાં સોંપીને જઈશું. તારું કસ્યાણુ થ...થ...થાઓ. ”
રામપ્રસાદની જીમ ફુંકી થઈ ગઈ. તેમણે પાણી માગ્યું. ધન્દુએ સસ-
રાને ગંગાજળનું પાન કરાવ્યું. રામપ્રસાદ બેસી બેઠા ગયા. આ અર-
સામાં પ્રાણુશંકર સુધાકરની સાથે ત્યાં આવ્યો. સુધાકરે રામપ્રસાદના
શરીરની તપાસ કરી અંતે જણાવ્યું કે આમને વિષપાન કરાવવામાં
આવ્યું છે. ઝેર રો રો વ્યાપી ગયું છે, જીવનની આશા નકામી છે;
તે હવે લગભગ પા કલાકમાંજ પ્રાણુ ત્યાગશે. ” સુધાકરના શબ્દો હજી
મુખમાંજ છે એટલામાંજ રામપ્રસાદે એકાએક કારમી ચીસ નાખી. “ ધન્દુ !
હું જ...જ...જઈશું. ર...ર...મ. ” થઈ ચૂક્યું. પ્રાણુ નીકળી ગયો.
જીવન દીપક ખટકાઈ ગયો. ધન્દુએ આર્તનાદે પોક મૂકી સુધાકર તથા
પ્રાણુશંકરની મદદ લઈ સસરાને ખાટલામાંથી નીચે ઉતારી કામળાપર મૂકાયા.
રામાએ પણ કારમું કલ્પાંત કરી મૂક્યું. નોકર-ચાકરો ત્યાં દોડી આવી
રડવા લાગ્યા. કર્ણુ દલ્પાંત સાંભળી વાસુદેવ તેના મિત્રો સાથે ત્યાં
દોડી આવ્યો અને પિતાનું મરણ થએલું જોઈ કૃત્રિમ કલ્પાંત કરી
માથું કુટવા લાગ્યો. ધન્દુ તેનું કૃત્રિમ કલ્પાંત નિહાળી ધિક્કારમય નજર
ફુંકી પુષ્કળ રડવા લાગી. વાસુદેવને તેના મિત્રો સમજાવી શાન્ત કરવા

લાગ્યા; પણ તે ઢોંગી વધારે ને વધારે ઢોંગ કરવા લાગ્યો. મહારાજ અને શાન્તિ તેને બહાર ખેંચી ગયા. છેવટે તેણે શાન્તિ થઈ પિતાની અંતિમ ક્રિયા કરી. સગાં રતેહિયોને સમાચાર જણાવવાને નોકરોને દોડાવ્યા. ઈન્દુની અકળામણનો પાર નહોતો. તે છાતીફાટ રૂદન કરતી હતી. સુધાકરને પ્રાણશંકર તેને સમજાવી શાન્તિ કરવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા. પાપી મહારાજ આ વખતે એક બાબુએ ઉભો રહી આડી નજરે ઈન્દુના મુખ સામે વિકારમય નેત્રે નિહાળી રહ્યો હતો. છેવટે સગાં-રતેહિયો આવી પહોંચ્યાં. વિમુધરાય, વામનરાય, કુસુમકાન્ત, નવનીત વગેરે પણ આવી પહોંચ્યા. પ્રાતઃકાળ થતાં શયને સ્મશાનમાં લઈ જવામાં આવ્યું. પુત્રે પિતાને અમિ સંસ્કાર કર્યો. અમિએ જ્ઞેત જ્ઞેતામાં શયને બળ્લ કર્યું. રાખોડીને ગંગામાં વહેવરાવી સધળા સ્નાન કરી પાછા આવ્યા અને વાસુદેવને દિલાસો દઈ પોતપોતાને ઘેર ચાલતા થયા. મહારાજ અને શાન્તિ એકાદ કલાક મિત્રની પાસે બેસી તેને કેટલીક ખાનગી સૂચનાઓ આપી ત્યાંથી રવાને થયા. રસ્તે ચાલતાં મહારાજ કંઈક વિચાર કરતો જણાયો, એથી શાન્તિએ તેને પૂછ્યું; “સરદાર ! શું વિચાર કરો છો ?”

મહારાજે વિચારનો ત્યાગ કરી કહ્યું, “દોસ્ત ! ઈન્દુમૂખીના દેહારનાં દર્શન કરવાથી આ દિલ ચક્રોળે ચડ્યું છે. તે ગુલબદન ગુલબારે માફ ચિત્ત ચોરી લીધું છે.”

“ઓહ ! તમે આ શું બોલો છો ? વિચાર તો કરો કે તે તો આપણા મિત્રની પત્ની છે.” શાન્તિએ ઉપદેશ આપ્યો.

“હા, તે મિત્રે મને સ્વસ્વ અર્પણ કરવાના સોગન ખાધા છે. હું તેની પત્નિની માગણી કરી તેની પરીક્ષા કરી જોઈશ. શાન્તિ ! ઈન્દુને મેળવવામાં તું મદદગાર થઈ પડીશ તો હું તને એક હજાર રૂપિયા આપી ખુશી કરીશ.”

“ આ સેવક આપને દરેક પ્રકારની મદદ કરવાને તૈયાર છે. ”
કહી શાન્તિ હવાઈ આશાએ બાંધતો તેની સાથે આગળ ચાલ્યો. બાદ
બજારમાં આવી બાડાની ગાડી કરી બન્ને જણા અંદર બિરાજી વિદાય
થયા. મિત્રોના ગયા પછી વાસુદેવે ઇન્દુને આશ્વાસન આપ્યું. ઇન્દુ
કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ઉપર ચાલી ગઈ. દિવસો જવા લાગ્યા.
વાસુદેવે લોક લાજને વશ થઈ પિતાની ઉત્તર ક્રિયા કરી અને વામ-
નરાયની સલાહનુસાર પિતાની પાછળ મોટો જમણુવાર કરી વાહવાડ
કહેવરાવી. સંધ્યું ખર્ય પચીસ હજાર રૂપિયાનું થયું. વામનરાયે ખર્યનો
હિસાબ ગણી આપ્યો. આ ખર્યમાં દગાબાજ વામનરાય હાથ માર-
વાનું ભૂલ્યો નહોતો. તેણે પાંચ હજાર રૂપિયા ક્યારનાએ પોતાના
મકાને મોકલાવી દીધા હતા. આ પછી વાસુદેવે તેનું તમામ દેવું ચૂકાવી
દીધું. તે હવે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થવાથી અદ્ધર ઉડવા લાગ્યો. ખીચારી
ઇન્દુના શોકનો પાર નહોતો. તે મનમાં બળતી-ઝળતી હવે ભવિષ્યમાં
શું થાય છે એ જોવાને તૈયાર થઈ રહી.

૨૩.

સંપત્તિનો સેવક કે ગરીબ-હીત ઉચ્છેદક ?

આવી ઉભી રહેછ *બ્યાદ્ર સરખી વૃદ્ધ સ્થિતિ ડુંડારતી,
રોગો શત્રુ સમા પ્રહાર કરતા આવી રહે છે અતી;
કુટેલા +ધટમાંથી xવારી લમ આ આયુષ્ય ઓધું ચશે,
લોકો તોય અહીત અન્યનું ચહે, આશ્ચર્યની વાત છે.

સંપત્તિ ક્ષણીક છે; સરીર ક્ષણબંગુર છે; આવું સમજવા છતાં પણ

* વાધ. ડુંડારતી. + ધટમાંથી. x પાણી.

મનુષ્યો દ્રવ્યની તૃષ્ણાને લીધે દોડાદોડ કરી રહ્યા છે. શ્રીમંતો કે જેમની પાસે પૂરતી સંપત્તિ છે; પણ વધુ મેળવવાની ઈચ્છાથી પાપમાં પ્રવૃત્ત થતાં અટકતા નથી. અહા ! દુનિયાના વિચિત્ર રંગોમાં રંગાએકા મનુષ્યો કેવી પ્રવૃત્તિઓ કરી રહ્યાં છે ! ઓ જગતનાં અંધ પ્રાણીયો ! જુઓ, હૃદયમાં જ્ઞાન દીપક પ્રકટાવી સત્યના માર્ગને અવગ્રહો, તમારો જન્મ શા માટે છે એ વિચારો. શ્રીમંતો ! ઓ દોલતના કીડાઓ ! તમારો ધર્મ સંભાળો, તમારા દેશઅંધુઓ અન્ન વિના, વસ્ત્ર વિના અને જ્ઞાન વિના અધોગતીને તળીયે પહોંચતા જાય છે; તેમની તરફ દયાની દૃષ્ટિ જુઓ. આજે તેમનો તો કાલે તમારો વરો અવશ્ય આવવાનો એ સ્મરણમાં રાખજો. તમે ગરીબોની મહેનતથીજ લક્ષ્મીવાન બનેલા છો; તો શા માટે ગરીબ જનો પ્રત્યે દયા દર્શાવવાને આખ્યો આડા કાન કરો છો ? તમે જો ગરીબોને કિન્નત બનાવવાને દ્રવ્ય ખરચશો તો પરમાત્મા તમારા દ્રવ્યમાં દસધણો વધારો કરશે અને જો ગરીબોની દરકાર નહિ કરતાં ગાડી, વાડી તથા લાડીના સુખથી પ્રમાદી બનશો તો જરૂર તમારી લક્ષ્મીનો લપ થઈ જશે. તમે ખોટાં માન મેળવવાને પુષ્કળ પૈસા ખરચો છો; ન્યાત, વરગોડામાં વિપુલ દ્રવ્યનો ભોગ આપી વાહ વાહ કહેવરાવો છો અને મોટાં મંદિરોમાં કે જ્યાં અસ્ય દ્રવ્ય ભરેલું છે; ત્યાં ભરતામાં ભરો છો. પણ જ્યાં સૂકી તમે તમારા દેશઅંધુઓનું શ્રેય કરવામાં કંઈ પણ દ્રવ્ય ખરચ્યું નથી ત્યાં સૂકી તમારું એ કર્મું કારવ્યું સમજી વ્યર્થજ છે.

આ પૂર્વકાળની વૈભવી ભૂમિ હાલ ચઢતી પડતીના ચમત્કારે નિર્ધન બની ગઈ છે. હા ! એક સમય એવો હતો કે આ આર્યદેશ આખી પૃથ્વીનું પોષણ કરતો હતો, હા ! આ તેજ દેશ હાલ પારકાના આધારે પોષણની ઈચ્છા ધરાવી રહ્યો છે. જે દેશના લોકો દયા ધર્મથી દેવ સ્વરૂપ ગણાઈ

અન્ય દેશોના ગરીબોના રક્ષક બનતા હતા. પણ આજે તેજ દેશના લોકો દયા ધર્મ ત્યાગી દૈત્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી પોતાના દેશનાંજ ગરીબોનાં ગળાપર છૂરીચોદ્ધરી રહ્યા છે, તેમને અન્ન-વસ્ત્ર વિના ટળવળી મરતાં નજરે જુએ છે. ઓ આર્ય પુત્રો ! આ ઓછા કલંકની વાત નથી.

સ્વદેશી શ્રીમંતો ક્યમ મતી અતિશે જડ કરી,
રહ્યા છાના બેશી બહુ કૃપણતાની બથ ભરી;
દુખી દેશી દેખી કંઈકજ દયા તો દિલ ધરો,
કળા કૌશલ્યાર્યે જરૂર જન સૌ સહાયજ કરો.
નહિ લક્ષ્મી જાણો જરૂર સ્વર્ગ સાથજ થશે,
વળી તેથી મિત્રો ! અધિક નહિ આયુષ્ય વધશે;
મળી છે લક્ષ્મી તો ઝટ દીન જનોનાં દુઃખ હરો,
કળા કૌશલ્યાર્યે જરૂર જન સૌ સહાયજ કરો.
ચઢે વર્ષાકાળે ગમનમહિં જોતાં ધન ધણો,
વિખેરે છે વાયુ ઝટ લઈ જવો તે જ્યમ તણો.
બઝસો તે માટે ધન તન વિષે ના દિલ ધરો;
કળા કૌશલ્યાર્યે જરૂર જન સૌ સાથજ કરો.

બાધઓ ! તમારી સ્વાર્થે પરાયણતા જોઇ અન્ય વિદેશીઓ તમારી પ્રત્યે ધિક્કારની વૃદ્ધિ વરસાવી રહ્યા છે, માટે હવે જાગૃત થાઓ અને તમારો દયા ધર્મ સંભાળી દીન બંધુઓને ઉન્નતિના શિખરે ચઢવો. જેમના સંસ્કાર સારા હોય છે; તેમનુંજ દ્રવ્ય ગરીબોના કલ્યાણમાં વપરાય છે. પરંતુ જેઓ કૃપણ છે અને ગરીબો પ્રત્યે તિસ્કાર કરાવનારા છે; તેઓ આ દુનિયાના વેતરા છે; તેઓ કોઈક ખીજાને મારે જ દ્રવ્ય સંભાળી રાખે છે. આખરે તેનો વાપરનાર એ દ્રવ્યને

કુમાર્ગંજ વાપરે છે. આવી કૃષણતાનો ગુણ ધરાવનારો ઇંદિરાને પિતા વામનરાય હતો. તેણે અનેક ગંરીખોની ગરદનપર છરીયો ફેરવી પૈસા એકત્ર કર્યા હતા. તેની પાસે સારી સંપત્તિ એકઠી થએલી હતી. તે ખોટું માન મેળવવાને પૈસા ખરચતો અને એ વાપરેલા પૈસાનો ખાડો પૂરવાને વળી પાછો કોઇની ગરદન કાપતો. તે બહાર નીકળતાં કોટ પાટલુન વગેરે ધારણ કરતો. સારા શ્રીમંતોને અને અમલદારોને પોતાને મકાને ખોલાવી ટી પાર્ટીઓ-ડીનર પાર્ટીઓ આપી માન મેળવવાને ખુશામત કરતો. કેટલાક સરકારી અમલદારોની ખુશામતથી તેને જતે દહાડે રાવબહાદુરનો ચાંદ મળ્યો. વામનરાય ફૂલાઈ ગયો. તેના સ્નેહિયો તરફથી તેને માનપત્રો મળવા લાગ્યાં. તેણે આ શુભ સમાચાર મુંબાઇ શશીકાન્તના પિતાને લખ્યા. ઇંદિરાને શશીકાન્તની સાથે પરણાવવામાં પણ તેનો મૂળ ઉદ્દેશ દ્રવ્ય પ્રાપ્તિનો હતો. તેનો વિચાર અમે એમ કરીને કરોડાધિપતિ બનવાનો હતો. તે રાત્રિ દિવસ એના એજ વિચારો કર્યા કરતો. તેણે લોકોને સાચું જુઠું સમજવી શેર બરાવી એક નાની મીલ સ્થાપી હતી. તેની મીલમાં કામ કરનારા મજૂરોને મહિને દહાડે પૂરતો પગાર પણ મળતો નહિ. પગાર પૂરો નહિ આપવાની ઈચ્છાથી વામનરાય દરરોજ મીલમાં જઈ મજૂરોની તથા કારકુનોની કંઈ કંઈ ભૂલ્યો કાઢી દંડ કરતો. આથી વારંવાર મીલમાં હુલ્લડ થતું. ઇંદિરાને પણ પિતા તરફથી ધણું સહન કરવું પડતું હતું. સ્નેહાળ આલિષ્ટા શશીકાન્તને વારંવાર પત્રો લખી પોતાને દુઃખ મૂકત કરવાની વિનંતિ કરતી. શશીકાન્ત તેને આશ્વાસન યુક્ત પત્રો લખી ધીરજથી સમજાવું સહન કરવાતું સચવતો. આવી રીતનો કાર્ય ક્રમ ચાલી રહ્યો હતો. એક દિવસે મધ્યાહ્નકાળના સમયે વામનરાય ભોજન કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ ઉપરના દિવાનખાનામાં એક વિરામાસનપર પડી નાકની

હાંડીપર ચરસાં ગોઠવી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડીઆ વાંચી રહ્યા હતા.

આ ચરસામાં એક ગરીબ યુવાન શરીરપર ધોએલાં પણ ધીગડાં મારેલાં કપડાં પહેરી વામનરાયના મકાનના દ્વાર આગળ આવી ઉભો. તે યુવાનની ઉંમર સોળેક વર્ષની જણાતી હતી. તેના ગૌર મુખપર છવાએલી ગરીબીની છાયામાં અપૂર્વ તેજ પ્રકાશી રહ્યું હતું; અને એથી અનુમાન થતું હતું કે આ ગરીબ યુવક પહેલાં કોઈક શ્રીમંતનો પુત્ર હશે. તેનું નામ ચૈતન્યકુમાર હતું. તે બહાર ગામનો વતની હતો અને લગભગ એકાદ વર્ષથી આ શહેરમાં આવી વામનરાયને ત્યાં કારકુનની નોકરી કરતો હતો. વામનરાયે મહિને દહાડે પંદર રૂપિયાનો પગાર ઠરાવ્યો હતો. આટલા ટુંક પગારમાં ચૈતન્ય મહિનો થતાં શેઠની પાસેથી આઠ રૂપિયા લેતો અને બાકીના સાત રૂપિયા તેમને ત્યાં જમે રાખતો. એ આઠ રૂપિયામાંથી તે પોતાનું અને પોતાની માનું ગૂજરાન ચલાવતો. શહેર બહાર ઝુંપડું બાંધીને રહેતો હોવાથી તેને બાડુ બરડું પડતું નહોતું. આ યુવક વફાદારીથી વામનરાયની નોકરી કરતો. વામનરાય તેની પાસે હદ ઉપરાંત કામ કરાવતો હતો; છતાં ગરીબીના ગંભીર સંકટમાં સપડાએલો યુવાન ધિરજથી શેઠનું તમામ કામ પૂર્ણ કરતો. આવી રીતે તેણે એક વર્ષ સુધી તન-તોડ મહેનત કરી રૂપિયા પચાસેક શેઠને ત્યાં એકઠા કર્યા. એક દિવસે ચૈતન્ય શેઠને ત્યાં નોકરીએ આવતાં એક સ્થળે બાપણુ થતું જોઈ થોડીવાર રોકાયો. બાપણુ સ્વદેશ વિષે હતું. ગરીબ યુવક બાપણુ સાંભળવામાં લીન થયો અને દોઢ કલાકે બાપણુ પૂર્ણ થતાં શેઠને ત્યાં આવ્યો. તેને મોડો આવેલો જાણી વામનરાયે વાઘ સ્વરૂપ ધારણ કરી તેને ખૂબ ધમકાવી બે ચાર ગાળો ભાંડી તેનો અર્ધો પગાર દંડ કર્યો. ચૈતન્યે સધળું સહન કરી બાપણુમાં જવાથી મોડું થયું જણાવી પોતાની

થએલી ભૂલ ક્ષમા કરવાની વિનંતી કરી. સ્વદેશીઓનો દેશી વામન-
રાય ભાષણનું નામ સાંભળી વધારે છેડાયો અને સ્વદેશી ત્રિચાર વાળો
નોકર મારે જોઈએ નહિ, કહી તેને તત્કાળ રજા આપી. ચૈતન્યે ધણી
આજીજી કરી પણ પત્થર હૃદય પીંગળું નહિ. આથી તેણે પોતાના
પગારના એકઠા થએલા રૂપિયાની માગણી કરી. રૂપિયાનું નામ સાંભ-
ળતાંજ વામનરાયે રૌદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી જણાવ્યું કે અહિં તારા
બાપે કંઈ થાપણ મૂકી નથી. તારા રૂપિયા અહિં છેજ ક્યાં ? કહી
તેને બીજા નોકરો પાસે ધક્કા મરાવી બહાર કઢાવ્યો. ગરીબ ચૈતન્ય
પોતાના ભાગ્યને દોષ દેતો ઝુંપડોએ આવ્યો અને સજળ નયને પોતાની
વિતક વાર્તા માતાને કહી સંભળાવી. માતાએ પુત્રને ધિરજ આપી
જણાવ્યું કે, “ ગરીબની પાસે વૈતરૂ કદાચી પૈસા નહિ. આપનાર શોધને
જરૂર પરમાત્મા બદલો આપશે. ”

બીચારા ચૈતન્ય પાસે ફક્ત ચાર રૂપિયા સિલીકમાં હતા. તેમાંથી
ત્રણ રૂપિયા પંદર દિવસ થતાંમાં તો પૂગ થયા. તે બીજા નોકરીની
શોધમાં હતો, એવામાં એકએક તેની માતાને તાવ આવ્યો. ગરીબ
યુવક ગમરાયો. પૈસા વિના માતાની દવા કેવી રીતે કરે ? બે ત્રણ
દિવસમાં તો તાવે ગંભીર રૂપ પકડ્યું. એક રૂપીયો ક્યારનોએ પૂરો
થઈ ગયો હતો. પોતાને બે દિવસ ચણા ખાઈને ચલાવવું પડ્યું. છેવટે
તેણે અત્યંત કંટાળી વામનરાય પાસે ફરીથી જવાનો નિશ્ચય કરી માતાની
રજા લઈ નીકળ્યો અને કિપર જણાવ્યા પ્રમાણે મક્કન આગળ આવીને
હોમો. વામનરાયના એક ટૂંક નોકરે તેને પાસે બોલાવી આવવાનું કારણ
પૂછ્યું. ચૈતન્યે તેને પોતાની સંઘળી કર્મ કથા કહી સંભળાવી શેઠની
પાસે આવવાનું કારણ જણાવ્યું. નોકરે તેને ત્યાં બેસાડી હિમર જઈ

વામનરાયને જણાવ્યું કે, “ શેઠ ! પેસો ચૈતન્ય આપની પાસે આવવાની આજ્ઞા માગે છે ? ”

પેપરમાંથી માથું ઉચું કરી ચસમાં કપાળપર ચઢાવી સોઠે કહ્યું, “ તેનું અહિં કંઈ કામ નથી? તેને વિદાય કરી દે. મને એવા ગરીબ-હીતો સાથે વાત કરવાનો ટાઇમ નથી. ”

“ શેઠ સાહેબ ! ગરીબ પ્રત્યે દયા બાવ રાખવો એ આપનો ધર્મ છે. તે ગરીબ છે પણ આપણા દેશનો છે; તેમજ વળી હિંદુ બાઈ છે, માટે તેની પર કૃપા કરી તેની વાત સાંભળો. ” સેવકનું કહેવું સાંભળી વામનરાયે ખડખડાટ હસી પડી કહ્યું, “ અરે મૂર્ખા ! તું વળી ક્યાં ગરીબોના અને જંગલી હિન્દુઓની તરફદારી કરવા મંડ્યો ? થું તને ખબર નથી કે આજકાલનાં હિન્દુઓ તો ધણા મૂર્ખ હોય છે ? અરે તેમાં વળી જુના વિચાર વાળા પોતીયાદાસાં અને પાગડીદાસો તો કેવળ અક્રમશઃન્યજ હોય છે. જેણે ઇંગ્લેન્ડ અભ્યાસ કરી શરીરને ફેશનથી શોભાવ્યું છે, જેણે હિન્દુઓના ધર્મધેલાં ધર્તીમામાંથી નીકળી જઈ સાચો મુધારો સ્વિકાર્યો છે; અને જેણે પોતાની પત્નીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા બક્ષી સંસારના મયદાનમાં વિચરવાની રજા આપી છે; તેજ ખરેખરો વિદ્વાન મુધરેલો. ઇન્ડિઅન કહેવાય અને બાપીના બધા જંગલી હમ્મગ ગણાય. સમજ્યો ? માટે જ હવે અને એ ગરીબદાસને જલ્દીથી હાંકી મૂક. ”

નોકરે ચૈતન્યની વાત સાંભળવાને શેઠને અત્યંત આજીજી કરી; આથી વામનરાયે તેને અંદર મોકલવાની આજ્ઞા આપી. આ વખતે નીચે એક સ્વદેશી પોશાક ધારણ કરેલો યુવક ચૈતન્યની પાસે આવીને ઉભો રહ્યો હતો. વૃદ્ધ નોકર બન્નેને શેઠની પાસે ઉપર લઈ આવ્યો. બીયારો ચૈતન્ય શેઠને પ્રણામ કરી એક બાજુએ ઉભો રહ્યો.

વામનરાયે તેની તરફ કટાક્ષમય નેત્રે જોઈ બીબા યુવક સામે જોઈ પૂછ્યું, “ તમારું કેમ આવવું થયું છે ? ”

તે યુવક કે જે કુસુમકાન્તની સ્થાપેલી સમાજનું કામ કરતો હતો. દાસમાં કુસુમકાન્ત અન્ય કાર્યના વ્યવસાયમાં લાગેતો હોવાથી સમાજનું દરેક કાર્ય સુધાકર મનહર અને અમૃત ચલાવતા હતા. અમૃત દરેક શ્રીમંતોને ત્યાંથી સમાજને અર્થે દ્રવ્યની મદદ મેળવી છેવટે વામનરાયને ત્યાં આવેલો હતો. તેણે વામનરાયનો પ્રશ્ન સાંભળી કહ્યું, “ હું આપને એક વિનંતિ કરવાને આવ્યો છું. ”

વામન:—“ તમારે જે કહેવું હોય તે જણાવી કહી નાખો; કારણ કે મને વધુ ટાઢમ નથી. ”

અમૃત:—“ શેઠજી ! હું આપનો વધુ વખત વ્યર્થ કરવાને ઇચ્છતો નથી. મારી આપ પ્રત્યે એટલીજ વિનંતિ છે કે આપ અમારી સમાજને આપની યથાશક્તિ દ્રવ્યની મદદ કરો. અમારો ઉદ્દેશ દ્રવ્ય એકત્ર કરી દરેક જીલ્લે લાયબ્રેરીઓ, રાત્રિશાળાઓ સ્થાપી અજ્ઞાન ગરીબ જતોને જ્ઞાનવાન બનાવવાનો છે; વળી કેટલાંક ઉંચ વર્ણનાં એવાં કુટુંબો છે કે જેમની સ્થિતિ ધણીજ દયાજનક થઈ પડી છે. તેઓ પોતાની આખરને ખાતર પોતાનું દુઃખ કોઈની આગળ જણાવી શકતાં નથી. કુટુંબોમાં દ્રવ્યના અભાવે કેટલાંકને ઉપવાસ કરવા પડે છે, કેટલાંકને ન કસવાનું કાર્ય કરવું પડે છે. તેમાં જો સ્ત્રીઓ સદ્ગુણશાળી હોય છે; તો દળવા-ખાંડવા-શીવવા વગેરેનું કામ કરી નિર્વાહ ચલાવે છે; અને અજ્ઞાન અખળાઓ દ્રવ્ય વિહીન ભત્રીયારને ક્લેશ કંકાસમાં ડૂબાવી આખરે ભ્રષ્ટ થાય છે. આપણા પવિત્ર દેશમાં આવું બનવું જો શોકપ્રદ છે; અને તેથીજ અમે આપના જેવા શ્રીમંતો પાસેથી દ્રવ્ય મેળવી સામાન્ય કુટુંબોમાં ગુમદાન મોકલવાની ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ.

આ ઉપરાંત અનેક સ્વયં સેવકોને ગામેગામે મોકલી અજ્ઞાન જનોને ઉપદેશ આપી બાળલમ, કન્યા વિક્રય, ખોટાં ખર્ચ અને ધર્મને નામે ચાલતી અંધશ્રદ્ધા વગેરે અહીંત કરતા રીવાજોને દૂર કરાવી સત્ય માર્ગનું અવલંબન કરાવવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. આવા શુભ કાર્યમાં અત્રેના અનેક સદ્ગૃહસ્થોએ મદદ આપી છે; તો આપ પણ આપની શક્તિ મુજબ મદદ કરશો એવી મારી સંપૂર્ણ આશા છે.”

વામનરાય તેનું લંબાણુ વિવેચન સાંભળી ગંભીર મુખે કહેવા લાગ્યા, “ભાઈ ! તમારો ઉદ્દેશ જો કે સારો છે; પરંતુ આપણી હિન્દુ ક્રોમ પ્રતિ તો મને તિરસ્કાર છે, કારણ કે હિંદુઓ હજી ઘણા પછાત છે. તેઓ સાચા સુધારકોના દુષ્મનો છે. તેમના અવગુણોમાં પ્રથમ તો ગ્રહીપણું, દીંગણા દીંગણીઓની માફક નાનાં નાનાં છોકરાંઓને પરણાવવાં, પત્થરાની મૂર્તિઓ પ્રત્યે અંધ શ્રદ્ધા, અજ્ઞાન સાધુઓને માલતાલ ખવરાવી માતેલા સાંઠ જેવા બનાવવા અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કસાવનું વર્તન ચલાવવું; આવા અનેક દુર્ગુણો દ્વારા તેમની અધોગતીજ સૂચવે છે. જો તમે એ જંગલીયોને સુધારવા ઇચ્છતા હો, તો તેમનામાંથી મ્હેં જણાવેલા દુર્ગુણો પ્રથમ દૂર કરાવો. હું તો જોયાણુ જમાનાનાં સુધારા તરફ માન ધરાવે છે, તેનેજ મદદ આપું છું. મને તમારા ઉદ્દેશોમાં કંઈ એવું જણાતું નથી; એ કારણથી તમને મદદ આપવાને હું દિલગીરી સાથે સ્પષ્ટ ના પાડું છું.”

અમૃતઃ—“શેઠ ! જ્ઞાન પામતાં સૌ કોઈ સુધરશે, પરંતુ મારે આપને કહેવું પડશે કે આપ સ્વદેશી કહેવાઈ સ્વાત્મ બંધુઓ પ્રત્યે તિરસ્કારની લાગણી દર્શાવો છો, અરે એટલુંજ નહિ પણ અસત્ય સુધારામાં પુષ્કળ દ્રવ્યની પાચમાલી કરો છો. પોતાના દેશ બંધુઓની ઉન્નતિ કરવી એ તમારા જેવા શ્રીમાનની ખાસ દરજ્જા છે. લક્ષ્મી તો આજે છે અને કાલે નથી.

દેશ બંધુઓના ઉદ્ધારને અર્થે જેની સંપત્તિનો ઉદારતાથી વ્યય થાય છે; તેજ ખરેખરો શ્રીમાન કહેવાય છે; અને બાકીના પૈસાના પૂનર્ગી તથા દોલતના કીડા શ્રેષ્ઠાય છે. શેઠ ! ચઢતી પડતી સૌની થયાજ કરે છે.”

વામન:—“ એ સધળું અમે સારી રીતે સમજીએ છીએ; માટે હવે વધારે દોઢ ડાઘા થયા વિના અહિંથી પંચારી જાઓ. તમારા જેવા સ્વદેશાભિમાનીઓએજ આ દેશનું ઉંચું માર્યું છે; તેમજ લાંબાં જુસ્સાદાર લેડ્યરો કરી લોક લાગણી ઉશ્કેરી સરકારને પણ બડકારી છે. ખસ આ કારણથીજ સરકારને તમારા જેવા અગાત ઉદ્ધત સ્વદેશાભિમાનીઓને નિરૂપાયે જેઠામાં પૂરવાની જરૂર પડી છે. વળી ખાજા હાલમાં સ્વરાજ્ય મેળવી સ્વતંત્ર થવાની મોટી ખૂમો પાડવા મંડ્યા છે ! એ એક જનનો મેનીયા નહિ તો બીજું શું ? અચ્ચાઓ ! યાદ રાખજો કે તમને તાગડા તાગે અથવા મોટાં લેડ્યરો કરે સ્વરાજ્ય મળવાનું નથી. માટે હવે તમારા સ્વદેશાભિમાનને કંડીયા કુવામાં પધરાવી દઈ બે હાથે પાધડી પકડી નોકરી ધધો કરો કે જેથી તમારી પાછળનાંએ બિચારાં સુખી થાય. ”

વામનરમ્યના ચબ્દો સાંભળી અમૃતનું મુખ ગુસ્સાથી લાલચોળ થઇ ગયું; પણ તેણે ગુસ્સો દમાવી રક્તનેત્રે કહેવા માંડ્યું, “ શેઠ ! મને લાગે છે કે તમારી બુદ્ધિ ઉંમર વધવાથી ખેર મારી ગઈ છે ? અરે જરીક મન સાથે ખ્યાલ તો કરી જુઓ કે આપણી સરકાર તેમના દેશ પ્રત્યે કેટલી મમતા અને અભિમાન ધરાવે છે ? તેમણે પોતાના દેશને કિન્ન-તિના શિખરે ચઢાવવાને કેટલા ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે અને કરે છે ? તે સ્વદેશ ભક્ત અને સ્વતંત્રતા પૂજક સરકાર સમય આવે અવસ્ય અમારી દાઢ સાંભળશે અને અમારી સત્ય આગણી સ્વિકારશે. તમારા ક્રતાં બે દેવાય તમારા કહેવા મુજબ સ્વદેશાભિમાન ધરાવના-

રાષ્ટ્રોને કારાગૃહમાં મોકલશે તો ભારત ભક્તો દેશના કષ્ટમાણને અર્થ પોતાની સરકારની આજ્ઞા વગર વિદ્યુતે અંગિકાર કરી કારાગૃહમાં સિધા-જશે અને તે સ્થળને સ્વર્ગભુવન સમાન સમજશે. જે ન્યાયી સરકાર પોતાની પ્રજાને એવી રીતે દુઃખ દર્દ સ્વતંત્રતાથી વિમુક્ત રાખશે; તો તે કલંક પણ તેમનેજ છે. કારણ કે અમે તો અમારું સર્વસ્વ તેમના ચરણમાં સમર્પણ કરેલું છે; અરે એથી પણ નહિ વિરામતાં અમારી બાગપોરી કેટલાંએ વર્ષોથી ન્યાયી સરકારના હાથમાં સોંપી છે. વામનરાયગૃહ ! સ્વદેશાભિમાન એ કંઈ અપરાધ કે ખૂંદો નથી. પોતાની જન્મભૂમિ પ્રત્યે પ્રેમ-માનવૃત્તિ દરેક દેશનાં મનુષ્યોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થએલી હોય છે. આ વૃત્તિ નૈસર્ગિક છે, તેને દબાવવી અને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવી એ એક જાતનું ખૂન છે, મહાપાપ છે. માતૃભૂમિ પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવી તેની સેવા કરવાને યોગ્ય દરેક ઉછરતાં સંતાનોને જનાવવાં એ પ્રત્યેક માયાપ-સરકાર શ્રીમતો અને શિક્ષકોનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. આપણા મહેશ્વરના એક જ્ઞાનને પણ પોતાના મહેશ્વરનું અભિમાન હોય છે, તો મનુષ્યને પોતાની જન્મભૂમિ માટે અભિમાન શામાટે ના હોવું જોઈએ ? જેઓ સત્યાગૃહી થઈ પોતાની સરકાર પાસે સ્વતંત્રતાનો વ્યાજથી ન્યાય માગે છે; તેઓ કંઈ રાજદ્રોહ નથી કરતા; પણ ન્યાયી સરકારની કીર્તિને ઉજ્જવળ કરવાની ઉચ્ચ બાવના રાખી રહ્યા છે. સ્વરાજ્ય મેળવી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી એ દરેક મનુષ્યનો જન્મ સિદ્ધ હક્ક છે, તે આપણી સરકારનો પણ મુદ્દા હોય છે. વળી તમે ત્રિશેષમાં જણાવ્યું કે તમે અંગ્રેજ અમલદારોને બડકાવો છે; પણ ના; અમે તો નિરંતર સત્પને જ વળગી રહેનારા છીએ; પણ તે બધા અંગ્રેજોને બડકાવનારા તથા ખોટું સમજાવનારા દ્રક્ષા તમારા જેવા ખુશામતીઆઓ જ હોય છે. આ દેશમાં અમલ

ચલાવવાને આવનારા અંગ્રેજ અમલદારો જે વખતે તેમની પૂજ્યભૂમિ ઇંગ્લંડમાં હોય છે, ત્યારે કેવા પવિત્ર-પ્રમાણિક વિચારોવાળા હોય છે! પરંતુ અત્રે આવ્યા પછી અને તમારા જેવા દાંભીક દેશદ્રોહીઓના સંગદોષથી સમય જતાં તેમાંના કેટલાક પવિત્ર પ્રમાણિક જનોમાં પણ કળીયુગનો પ્રવેશ થાય છે. આનો દોષ તેમને નહિ પણ તમારા જેવા મિથ્યાભિમાનીઓને શિરે રહેલો છે. જે પવિત્ર દેશનાં અન્નજળે તમારાં હાડચામ બંધાયાં છે; તે દેશની લાગણી તમારામાં નથી તો તેમનામાં તો ક્યાંથી હોય? કહેવત છે કે લક્ષ્મી દેખી મોટા મુનીવર ચળે, લક્ષ્મીને લાત મારનારા તો ફક્ત મહારાણીઓ જ હોય છે. તમે દોલતના કીડાઓ જ તે પવિત્ર વીરોને લક્ષ્મીની મોહમયી માયામાં ફસાવે છે. અને તેમની સમક્ષ સ્વદેશનું અસત્ય વદી તેમના નિર્મળ હૃદયમાં 'આ દેશ પ્રત્યે દેશ ઉત્પન્ન કરાવે છે. પરંતુ એમાંએ ઘણાક શુદ્ધ અંગ્રેજો હોય છે કે જેવો તમારા જેવા મસ્કાયાળોની લાલચોથી લલચાઈ નીતિ બ્રષ્ટ નહિ થતાં પોતાનો સત્ય ધર્મ સંભાળી રાખે છે અને જેટલું જાણવાનું હોય તેટલું જાણી લઈ અધર્મીઓને દૂર કરે છે. તેઓ પોતાનો વિશ્વાસ કોઈની પર નહિ મૂકતાં પોતે જ સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી સત્ય પંથે ચાલી આખરે આ દેશમાંથી જ દ્રવ્યવાન બની ઇંગ્લંડ જાય છે; અને જે ભૂમિના પ્રતાપે પોતે ઐશ્વર્યવાન બન્યા છે; તે ભૂમિનાં ત્યાં જઈ યશોગાન ગાઈ તેના હિતાર્થે પ્રયાસ કરે છે. ખરા પ્રમાણિક અંગ્રેજો તો આવી રીતે જ વર્તે છે; પરંતુ જેઓ ફક્ત નામપારીજ અંગ્રેજ હોય છે: તેઓ તો ફક્ત આ દેશનું ખાઈ આ દેશ પ્રત્યે જ દેશ ધરાવે છે અને પૈસાદાર થઈ ઇંગ્લંડ ગયા પછી પણ આ દેશના અહિતને અર્થે પ્રયત્ન કરી નિમકહરામ નીવડે છે. આવા નિમકહરામીઓને ઈશ્વરના

દરબારમાં એક વખત અવસ્ય જવાનું આપવા પડશે. શેઠ ! મારે હવે તમને કહેવાનું એજ કે સ્વદેશાભિમાન કેવું છે, દેશ સેવા કેવી રીતે થઈ શકે છે; એનું જ્ઞાન બહાદુર ધિટનોતે સાઈ હોય છે. જેણે પોતાના દેશનાં ગરીબ બાંધવોની ઉન્નતિ કરી છે, જેમણે દેશ પર ચઢી આવેલા દુષ્મનો સામે યુદ્ધ કરી પોતાની સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરી છે અને જેમણે દેશવિદેશ જઈ વિદ્યા હુન્નર શીખી લાવી પોતાના દેશના હુન્નર ઉદ્યોગો સજીવન કરવાને ભગિરથ પ્રયત્નો આરંભ્યા છે; તેજ ખરેખરી દેશ સેવના છે. આવો ઉપદેશ આપવામાં તથા રાજ્ય પ્રજાની પરસ્પર પ્રત્યે શું ફરજો છે, તે જનસમાજને સમજાવવામાં અને આપણી ભગિનીઓ કે જેઓ હાલ અજ્ઞાનતાના ઘોર તિમીરમાં અથડાય છે; જેઓ ઘરમાં પાળેલાં પોપટ ગાય કે કુતરાં કરતાં પણ અધમ દશા ભોગવે છે, તેમની ઉન્નતિ કરવામાં તેમજ મૃત્યુ પટ્ટીના ભોજનમાં, નાચપાર્ટીઓમાં વગેરે અનહદ દ્રવ્યનો ગેરઉપયોગ કરે છે, તેમને સમજાવી સત્ય પંથે ચલાવવાના ઉપદેશો આપવામાં સરકારનો ભય રાખવા જેવું ખીલકલ છેજ નહિ. પરમાત્મા સર્વને શુભ બુદ્ધિ આપો એવી અમારી નિરંતર પ્રાર્થના છે.”

અમૃતના લંબાણુ વિવેચનથી વામનરાય કંટાળીને નસકોરાં કુલાવતા બોલી ઉઠ્યા, “એ સ્વદેશના હિમાયતી ! તું હવે એકદમ અહિંથી પસાર થઈ જા. તારા બાપણે માઈ માથું ફેરવી નાખ્યું છે. કેમ જાય છે કે નહિ ?” વામનરાય રોષમય મૂખે તેના સામે જોઈ રહ્યા. એવામાં જ શાન્ત ઉભેલો ચેતન્ય બોલી ઉઠ્યો “શેઠ સાહેબ ! આવી રીતે અકળાઈ જવું આપને યોગ્ય નથી; આપને તો સધાજાની પર દયા રાખવી જોઈએ.”

વામનરાય તેના સામે જોઈ અદ્ભુત કરી બોલ્યા, “અચ્ચા

કોણ ગરીબદાસ કે ? શું તને પણ પાંખો આવી ? અહ્યા તું વળી સ્વદેશી ક્યારેના થયો ? ”

“ સાહેબ ! તું તો જન્મથી જ સ્વદેશી છું અને આપ પણ સ્વદેશી જ છો. આપનો જન્મ કાંઈ અન્યદેશમાં થયો નથી કે જેથી આપને વિદેશી કહી શકાય. આપને પ્રભુએ પુષ્કળ પૈસા આપ્યા છે. આપ ગરીબોના દાતા કહેવાયો છો. આપના હૃદયમાં ગરીબો પ્રત્યે નિરંતર દયાભાવ હોવો જોઈએ; સ્વદેશાભિમાન રો રો વ્યાપેલું હોવું જોઈએ; છતાં આજે આ શું ? એક આર્યપુત્રના મુખમાંથી દેશ દેશના શબ્દો સાંભળી આશ્ચર્યતા ઉત્પન્ન થાય છે. આપના પવિત્ર હૃદયમાં શું કોઈ પિત્રાચે પ્રેરણ કરી હશે કે આ કળીકાળનું જ પરીવર્તન થયું હશે ? મને તો એમજ સમજાય છે. રોડજી ! સ્મરણમાં રાખજો કે જ્યાં સૂધી દીપકના કોડીયામાં દિવેલ પૂરેલું હશે; ત્યાં સૂધી જ દીપક પ્રજ્વળી રહેશે. દીવેલ સંકેલનાર ધણા મળશે; પરંતુ દિવેલ પૂરનાર તો કોઈ નહિ મળે. આપની ઉપર મારા જેવા અનાયોજીત હક્ક છે. તમે અમારી દાદ નહિ સાંભળો, અમારો ઉદ્ધાર નહિ કરો તો અમારી ઉન્નતિ કોણ કરશે ? શું કોઈ યુરોપિયન, અમેરીકન અગર જાપાની આંવીને કરશે ? સેડજી ! જે શ્રીમંતો પોતાના દેશખંધુઓ તરફ નિરસ્કાર યુક્ત વદને જુઓ છે; તેઓ દેશદ્રોહી કહેવાઈ પરમાત્માના અપરાધી ગણાય છે અને અંતે રૌસ્વ નકેના અધિકારી થાય છે. ”

આટલું બોલી ચેતન્યે ઘોતીયાના હેઠાવડે મુખપર વળેલો પસીનો લૂછી વામનરાય સામે નિહાળ્યું. પાષાણપ્રતિમાને તેના શબ્દોની કંઈ પણ અસર અંત નહિ; ઉલટો તે નસઝોરાં કુલાની કહેવા લાગ્યો, “ અહ્યા ભુખડી બારશ ! તું વળી આવું બોલતાં ક્યાંથી શીખ્યો ? મને લાગે છે કે તને પણ સ્વદેશાભિમાનનું જૂત વાજગી પડ્યું છે. બચ્ચાઓ ! તમે

મારા પૈસાની અદેખાઇ કરો છે, પણ એ પૈસા કંઈ પરસેવો વળ્યા વિના પેદા નથી થયા. તમારા શબ્દોથી મને કંઈ પણ અંસર થનાર નથી; તેમ તમારા બ્હેમી પુરાણોનાં ગરખાબદ હું ખરાં માનતો જ નથી. તેથી પાપપુણ્ય શી વસ્તુઓ છે તે હું ઓળખતો જ નથી. મ્હેં એક ગૂજરાતી લખનારાની જ ચોપડીમાંથી વાંચ્યું છે કે,

આ પાપ પૂણ્ય તથા નરકને સ્વર્ગ મિથ્યાવાદ છે,
કોણે નિહાળ્યું સ્વર્ગ નજરે વ્યર્થ એ ઉન્માદ છે.
બેભવ વિલાસો સ્વર્ગ છે, ને નરક ચિત્ત વિષાદ છે,
સુખ ભોગવો કોઈ ઉપાયે, બસ એજ જીવન સ્વાદ છે.

માટે હવે તમારૂં ભાગવત બંધ કરી અહિંથી જતા રહો. તમારાં ટાયલાંથી માંડે એકદન બગડી ગયું છે. અલ્યા ચૈતન્ય! જોશ, તું શું કહેવાને અહિં આવ્યો છે ? ”

“ મ્હેં સમય આવે ઉપયોગમાં આવે એ ઇચ્છાથી મારા પગારના જે રૂપિયા બચાવી આપતી પાસે રહેવા દીધા છે; તે કૃપા કરીને મને પાછા આપો. મારી માતાને આજે કેટલાક દિવસથી સખ્ત તાવ આવે છે. મારી પાસે એક રાત્રી પાછું પણ નથી. અમો માદિકરાને અન્ન પ્રાસન્ન કરે પણ આજે ત્રણ દિવસ થયા છે. માટે જો આપના હૃદયમાં પરમાત્મા કિતરે તો મારી મહેનતના રહેવા દીધેલા રૂપિયા આપી અમારા સંકટના સ્વાપક થાઓ. હું આ ઇચ્છાથી જ અત્યારે આપની પાસે આશ્રયો છું. ” ચૈતન્યે દાનવદને જણાવ્યું.

“ અલ્યા ! રૂપિયા શું ને વાતે શી ? મ્હેં તો તને ક્યારનાએ તારા રૂપિયા આપી દીધા છે. મ્હેં તને પ્રથમ પણ જણાવ્યું હતું કે હવે તારૂં કંઈપણ નીકળતું નથી; છતાં વળી પાછો અહિં સામાંટ માંડે માથું પકવવા આવ્યો છે ? સાધા આ ગરીબગણોથી તો પ્રમુ

તોઆહ !” વામનરાયે ખીજી બાજુએ જોયું. ચૈતન્ય ગળગળો થઈ બોલ્યો, “ શેઠ ! આ અનાથના રૂપિયા ના હુખાવો. હાલ હું ઘણી દુઃખદ અવસ્થામાં છું. મારીપર દયા કરો અને આતું અસત્ય વદી મને ગરદન ના મારો. ભગવાન તમારું ભક્તું કરશે. ”

“ હવે અહિંથી જાય છે કે નહિ ? તારો ભગવાન ભલે માફ બહુ ના કરે; હું ભલાની ઇચ્છા રાખતો જ નથી. જા, ચાલ્યો જ અહિંથી. ” વામનરાયે ડોળા ધુરકાવી કહ્યું.

ચૈતન્યની આંખોમાં જળ ભરાઈ આવ્યું. તે વ્યાકુળ હૃદયે બોલી કહ્યો. “ શેઠ ! યાદ રાખજો કે ગરીબોના પૈસા તમને પચવાના નથી. મારી મહેનતના પૈસા ભલે તમે ના આપી વધારે તવંગર બનો. અમારું રક્ષણ ભગવાન કરશે; પરંતુ આ વખતે મારા હૃદયમાં કેટલું કટ ક્રિપ્ત થાય છે, તે માફ મનજ જાણે છે. મારી ગરીબડી માતા ભૂખે પીડાય છે એ જાણી આ હૃદય કિથલપાથલ થઈ જાય છે. વામનરાય શેઠ ! આ ગરીબના અંતઃકરણના કિણુ નિઃશ્વાસની જ્વાળા તમને આખરે આળીને ભખે કરશે; હરામના પડાવેલા પૈસા પાયમાલ થશે અને તમારે અમારી માફક પારકાની પાસે બીખ માગવી પડશે એ સ્મરણમાં રાખજો. ”

“ એ બીખારડા ! શું મારે બીખ માગવી પડશે ? અધ્યા તું મને બીખારી કહેનાર કોણ ? ” વામનરાય કસ્કેરાઈ ચૈતન્યને મારવા તૈયાર; કે તરત અમૃતે વચ્ચે આવી તેમને અટકાવી ક્રોધમય વદને કહ્યું, “ ઓ અધમ શેઠ ! એટલે જ રહો. આ મરેલાને મારવાથી તમારી ગહાદુરી વધવાની નથી. હા ! તમારા જેવા પિશાચવૃત્તિના શ્રીમતોથી જ આ આર્યાવર્તની અધોગતી થઈ રહી છે. ”

નહિ અન્ય વસ્તુને કદાપિ, કોઇ પણ કાપી શકે,
પણ કાચની હિરાકણી, પોતાતણું પોતે હણે,
નહિ અન્ય ધાતુ કાષ્ટકે, પાષાણ કાપે લોહને,
પણ લોહની ઝીણી છરી, પોતાતણું પોતે હણે.

આ સિદ્ધાંત સર્વથા તમારા જેવાને યોગ્ય જ છે. ”

“ એ ઉદ્ધત છોકરાઓ ! તમે આજે માફ સખ્ત અપમાન કર્યું છે. ઉભા રહો, હું તેનો બદલો તમને આ ક્ષણેજ અપાવું છું. ”
વામનરાય ગળું ઉઠ્યા.

“ અને તમને પણ આ ગરીબના પેસા ડૂબાવી તેના પેટપર લાત મારવાના અન્યાયનો બદલો તો જરૂર ધશ્વર આપ્યા વિના નહિ જ રહે. આ ગરીબના નિશાસાથી તમારો વૈભવ વિલાસ એક પત્રક વારમાં પાચમાલ થઈ જશે અને કુદરતના કોપથી તમારે પણ આખરે બીખારી બની આ ગરીબના જ ચરણમાં શિર ઝુકાવવું પડશે. વામનરાય ! મારા આ શબ્દોને ગયબી સૂચન તરીકે તમારા પત્થર હૃદયમાં કોતરી રાખજો. બાઈ ચૈતન્ય ! ગમરાધશ નહિ, જેનો મદદગાર કાઈ નથી તેનો રક્ષક રામ છે. હું તને અત્યારે એક એવા સ્થળમાં લઈ જઈશ કે જ્યાં દુઃખ શોધવું તો નામ જ નથી. ત્યાં એક દેવ મૂર્તિ નિવાસ કરે છે. તે તને અને તારી માતાને મુખી કરશે. બાઈ ! ચાલ આપણે આ પિશાચ સદનમાંથી નીકળી ત્યાં જઈએ. ” અમૃતે ચૈતન્યનો હાથ પકડી ચાલવા માંડ્યું; કે તરત વામનરાય ઉભો થઈ પાંચની માફક ગળું ઉઠ્યો, “ એ હરામખોરો ! ઉભા રહો, હવે જાઓ છો ક્યાં ? ” કહી વામનરાયે જોરથી ખૂમ મારી “ ચાલ્યા ! નીચે પાંડરાપર કોણ છે ? ”

“ જી સાહેબ, આ સેવક હાજર છે, શો કુકમ છે ? ” એક નોકરે ઉપર દોડી આવી પૂછ્યું.

“ તું આ ઉધ્ધત છોકરાઓને એકદમ પોલીસ ગેટપર લઇજા. આ વખતે ત્યાં મારા નિત્ર મહમદખાન પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર હાજર હશે; તેમને માફ નામ દઈ સલામ કરી હું લખી આપું તે ચિઠ્ઠી આપજો. ” કહી વામનરાય ચિઠ્ઠી લખવા નજીકના ટેબલ તરફ જવા લાગ્યા, પણ એવામાં ઇંદિરા પિતાના થપ્પો સાંભળી અંદરનાં એક ઓરડામાંથી ત્યાં આવી બેઠી.

“ પિતાજી ! કેને પોલીસ ગેટપર મોકલાવે છે ? ”

“ આ હસમખોર છોકરાઓને; તેમણે આજે માફ સખત ધન-સહ કર્યું છે. હું તેમને જેવમાં પૂરાવી અપમાનનો બદલો લઉંશ. ” વામનરાયે તાપી જઈ જણાવ્યું.

અમૃત બેઠવા ઉત્સુક થયો; કે તરત ઇંદિરાએ તેને બોલતો બંધ રહેવાની સંજ્ઞા કરી પિતા પ્રત્યે કહેવા માંડ્યું, “ બાપુ ! ક્રોધ શત્રુને તમારા હૃદયમાંથી દૂર કરો. મારી વાત સાંભળો. તમારા જેવા પ્રતિષ્ઠિત જનને આવા ગરીબ માણસો પ્રત્યે બદલો લેવાનો વિચાર કદાપિ કાઢે પણ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ નહિ. તેને બદલે તેમને યશ્ના શક્તિ પ્રગટતો બદલો આપવો તેમાં જ શ્રમતોનું બૂપણ છે. મહેં આ બાકીઓની સાથે થએલો સંવાદ પૂરેપૂરો સાંભળ્યો છે. આમાંના એક પણ બાકીએ તમને અપમાન લાગે એવું કશું નથી; પણ તેમણે સત્ય સમજાવ્યું છે. પિતાજી ! મારે અને તમારે પણ વારંવાર આવી જ આવતોમાં રકઝક થયા કરે છે. પરંતુ એટલું ખચીત યાદ રાખવાનું છે કે, દેશના કલ્યાણને અર્થે જે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરે છે અને ગરીબો પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ ધરાવે છે; તે જ ખરેખર શ્રીમંત છે, જે

છે. પાકીના દેશના દુઃખન, અનાયોના અરી દૈત્ય સ્વરૂપ બધાય છે. દ્રવ્ય તો આજે છે અને કાલે નથી. તેને મેળવવાની સત્તા દરેક મનુષ્યોમાં છે. આવું સમજીને તમે આ આવનાર ભાષ્યોને તમારાથી બની શકતા મદદ કરી તેમની ઇચ્છા પરીપૂર્ણ કરો. બાપુ ! મારી હૃદયની પગ એજ ઇચ્છા છે. ”

વામનરાયે તિવ્ર નેત્રે ઇંદિરા સામે જોઈ કહ્યું, “ તું ગમે એમ સમજતી હોય અને તારા હૃદયની ગમે એ ઇચ્છા હોય પણ તેની સાથે મારે લેવા દેવા કાંઈ નથી. હું સારી રીતે સમજું છું કે તું માઈ કહેવું નહિ માનતાં જ્યારથી પેલા કુસુમડાના આશ્રમમાં આવ જ કરે છે; ત્યારથી જ તારી પણ ડાગળી ખશી ગઈ છે. હું આ છોકરાઓને કે જેમણે માઈ સખ્ત ઇનસલ્ટ કર્યું છે, તેમને તો આ પ્રાણુ મએ પણ એક રાત્રી પાછા આપનાર નથી. હું પૈસાદાર છું એ જાણીને આ લોકો મારી અદેખાઈ કરે છે; પણ તેમની મને ખીલકુલ દરકાર નથી. ”

તત્કાળ અમૃત ખોલી ઉઠ્યો, “ મહાશય ! અમે આપનું કંઈ પણ અપમાન કર્યું નથી, તેમજ આપના ઐશ્વર્યની અદેખાઈ કરવાની પણ ઇચ્છા ધરાવી નથી; પરંતુ અમે તો ‘આપની દુરજ છે કે અમને મદદ કરો’ એવા ભાવાર્થની વિનંતી કરી હતી. છતાં સામાટે અસત્ય વદી આયુષ્યદોરી ફુંકી કરી નાખો છો ? શેઠ ! આ વિદ્વન વાક્ય સાંભળો.

જીવવાની તો જશે ચાલી, જશે વૈભવ અને માયા,

પડશે માટી માંહિ કોઈ દિન, તમારી આ કનક કાયા;

નથી વિશ્વાસબાજન વસ્તુઓ, એ કોઈએ ખારી,

નથી થઈ કોઈની કે કોઈની છે, એ ન થાનારી. ”

વામનરાયે એક છેડાઈ પડી ગઈ ઉઠ્યા, “ એ પહેરાવાલા ! ચલાવ,

એકદમ આ લોકોને ગેટપર લઈ જા.”

પહેરાવાળો નોકર આગળ વધ્યો, કે તરત ઇંદિરા લાલચોળ મૂખે તેના સામે જોઈ હાથ લાંબો કરી બોલી ઉઠી, “ખજરદાર ! તું આ ભારતભક્તોને હાથ લગાડવાને લાયક નથી. તું આમને ઝાળખે છે ? આતો આપણા હિંદના હિરા છે.”

પહેરાવાળો સ્તબ્ધ બની ઉભો રહ્યો. વામનરાય ક્રોધ મિશ્રીત સ્વરે બોલ્યો, “અરે ગાંડી છોકરી ! તું આ પત્થરાઓને હિરાનું ઉપનામ આપે છે એથીજ સમજાય છે કે તારું મગજ વળી પાછું ખસ્યું છે. તું કાઢી થઈ અંદર ચાલી જ, મારા કામમાં અડચણ કર્તા થઈ પડીશ તો તું પણ દુઃખી થઈશ. મારો સ્વભાવ કેવો છે એ તું જાણે છે ?”

“હું મારા દૈત્ય સ્વભાવના પિતાનું પત્થર હૃદય કેવું છે એ સારી રીતે જાણું છું; પણ એ પત્થર હૃદય પ્રભુના કોપથી વજ્રવટે કાઢી વખતે ચૂર્ણ-વિચૂર્ણ ના થાય તેને માટે જ એક પુત્રી તરીકેની દરજ સમજી તમારા અધઠિત કાર્યોમાં અડચણ કર્તા થઈ પડું છું. જે પોતાની સત્ય દરજ સમજે છે; તે દુનિયાના દુઃખની લગીર પણ દરકાર રાખનાર નથી; તેમને દરકારમાં દરકાર શક્ત ઈશ્વરના દરબાનીજ હોય છે.” ઇંદિરાએ જણાવ્યું.

વામનરાય આંખ્યો વિકાશી પુનઃ પુત્રી પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો, “ઇંદિરા ! તું હજી બાળક છે-નાદાન છે, તારી શુદ્ધિ મારા કાર્યમાં નહિ આવે.”

“હું બાળક છું-નાદાન છું, આપ મારાથી મોટા છો-વિદ્વાન છો, પરંતુ જે સત્ય સમજી શકતા નથી; તે બન્ને વૃદ્ધ હોય, વિદ્વાન હોય, શ્રીમંત હોય પણ તેજ અજ્ઞાન અને નાદાન ગણાય છે. પિતાશ્રી ! આ એક મહાપુરુષનું વાક્ય સાંભળો.

નિષ્પક્ષપાત વિશાળ દર્પણ, વિશ્વ આ કહેવાય છે;
આકાર એમાં હોય તેવો, આબેહુબ દેખાય છે;
જોઈ વિચારી ચાલવું, એમાં સહુ કહ્યાણુ છે,
સત્કર્મથી વખણાય જન, દુષ્કર્મથી નિન્દાય છે.

બાપા ! હું સત્યને ચાહું છું. સત્યના સંરક્ષણમાં મારું ભાવિ
કદાપિ ભયંકર થશે, તો હું હસતે મુખે તેનો ભયંકરતા અંગિકાર
કરીશ; પરંતુ અસત્યનો આશ્રય કદી પણ કરીશ નહિ. સત્યના સંર-
ક્ષણમાં અને દેશના કલ્યાણમાં મને આ પ્રાણની પણ પરવાહ નથી.”

વામનરાય અકળાઈને ખેલી ઉઠ્યો, “ ચૂપ રહે, અતિશય પંડિતા
ન બની જા. તારી ફરજ છે કે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું. હું તને
આજથી ચેતવણી આપું છું કે; તું જો તારી વર્તણૂક નહિ સુધારે તો
હું તને મારી મિલકતમાંથી કંઈ પણ નહિ આપતાં બીખારી બનાવીશ
અને બહુ કરીશ તો આ મકાનમાંથી પણ કાઢી મૂકીશ, સમજ ? ”

છંદિરા:—“ જે સત્યને ચાહે છે, જે પ્રભુ પ્રત્યે અવિચળ શ્રદ્ધા
ધરાવે છે; તેને શામાટે કોઈની દરકાર રાખવી જોઈએ ? પિતાજી !
ભલે તમે મને બીખારી બનાવશો, આ મકાનમાંથી કાઢી મૂકશો;
પણ ચૈત્ર ભૂવનનો તાત મને તેના શરણમાંથી કદાપિ દૂર નહિ કરે.
તમે અન્યાયથી વર્તશો; પણ તે તો ન્યાયથીજ વર્તશે. સાંભળો, ઘેર
અંધકાર નિહાળી રહેલા પિતાજી ! આ જ્ઞાનીનું જ્ઞાન વાક્ય સાંભળો,

અહિં ક્ષાવશે કો દાવમાં, પણ ત્યાં કદી ના માફ છે,
અહિંયા ભલે અન્યાય છે, પણ સાફ ત્યાં ધનસાફ છે.

કળાયુગમાં કળથી કરેલાં, પાપ પૂણ્યો અહિં ભરો,
મળશે નતિજે કર્મનો, નિદર રહો ચાહે હરો.

બાપુ ! આ વાક્ય સ્મરણમાં રાખી સત્યનું શરણુ સ્વિકારી દેશ
દાઝ હૃદયમાં ધારણ કરો, ગરીબ દીનમંદુઓને દ્રવ્યની રકાયતાથી

વિદ્વાન ખનારી તેઓની આશિષ મહત્વ કરો; તેથી તમારી સંપત્તિ અને કીર્તિમાં દસ ધણો વધારો થશે. ”

“ બસ હવે બહુ થયું, તું હવે મહેરબાની કરીને ચાલી જા. મારે મારા સંપત્તિમાં અને કીર્તિમાં કંઈ પણ વધારો કરવો જ નથી. ” વામનરાયે જણાવ્યું.

“ જેવી તમારી ઈચ્છા, જેની ખુદ્દિ બ્રહ્મ થાય છે; તેનું ભવિષ્ય પણ ધીમે ધીમે ભયંકર બનતું જાય છે. ભવિષ્યનો ભેદ જાણવાને કોઈ પણ શક્તિમાન નથી. ” આટલું બોલી ઇંદિરાએ અમૃત અને ચૈતન્ય સામે જોઈ કહ્યું, “ બાપડો ! તમે હવે અત્રેથી ચાલ્યા જાઓ; અને મહેં ટોપીઓ તથા ભરત ભરી એકત્ર કરેલા પૈસામાંથી મારી તરફની આ થોડીક મદદ લેતા જાઓ. ” કહી ઇંદિરાએ પોતાની પાસેના રૂબાસેથી પાંચ રૂપિયા છોડી અમૃતના હાથમાં આપ્યા. અમૃત તેનો ઉપકાર માની ચૈતન્ય સાથે ત્યાંથી ચાલતો થઈ બહાર નીકળ્યો. વામનરાયે તિરસ્કારમય વદને ઇંદિરા સામે જોયું. ઇંદિરા અંદર ચાલી ગઈ. વામનરાય સળગતા અંતઃકરણે પુરશીમાં પડી ટેબલ પર મૂકેલું પેપર લઈ વાંચવા મંડ્યો. અમૃત ઇંદિરાની પ્રશંસા કરતો ચૈતન્યને લઈ શાન્તિ સ્થળમાં આવ્યો. આ વખતે ત્યાં કુસુમકાન્ત, સુધાકર, નવનિત મનહર વગેરે એકત્ર થઈ વાર્તા-વિનોદ ચલાવી રહ્યા હતા. ચૈતન્ય એક બાજુએ ઓસીયાળાની માફક ઉભો રહ્યો. અમૃતરાયે સર્વની સમક્ષ વામનરાયના વર્તનની વાત વિદીત કરી છેવટે ચૈતન્યની કંઈ કથા જણાવી. તત્કાળ કુસુમકાન્ત ઉભો થઈ તેની પાસે જઈ મૃદુસ્વરે બોલ્યો, “ બાપ ! તારા હૃદયનું દુઃખ દૂર કર. આ આશ્રમ દુઃખીઆઓનું વિશ્રામ સ્થાન છે, તું અને તારી માતા આ સ્થળે સુખેથી આવી નિવાસ કરજો અને બની શકતાં દેશ કાર્યોમાં જ્ઞાન આપજો. આજથી તું મારો બાપ છે. બંધુ ! જા, હું તારી સાથે

મારા એક મિત્રને ગાડી લઈને મોકલું છું; તેની અંદર તારી દુખી-આરી માતાને અહિં લઈ આવ. ” કુસુમકાન્તના મનમાં શંકા સાંભળી ચૈતન્યનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેનાથી ખોલાઈ શકાયું નહિ. તે ઉપકારના ભારથી દબાઈ કુસુમકાન્તના પગે પડ્યો; તરત કુસુમકાન્ત તેને સ્વહસ્તે ઉભો કરી આશ્વાસન આપી મિત્ર મંડળમાં લઈ આવ્યો. અને પછી મનહરને ગાડી લઈ તેની માતાને લઈ આવવાનું સૂચવ્યું. મનહરે ચૈતન્ય સાથે ગાડીમાં બેસી ગમન કર્યું. તેઓ થોડીવાર એક નાનકડા ઝુંપડા આગળ આવી ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યા. ચૈતન્ય ઉલટભર માતાની પાસે દોડી જઈ બોલ્યો, “ માતા ! ”

“ કોણ બેટા ચૈતન્ય ? તું આવ્યો આપુ ? ”

“ હા, તારા શરીરને કેમ છે બા ? ”

“ મારા શરીરને ઠીક છે; દુઃખીયાને દુઃખની શી તવાઈ છે ચૈતન્ય ! શેઠે રૂપિયા આપ્યા કે ? ”

ચૈતન્યે માતાને સંવળી વાત કહી સંભળાવી. દુખીઆરી અબળાના અંતરનો શ્રાપ વામનરાય તરફ વળ્યો; અને ગરીબના બેલા કુસુમકાન્ત પ્રત્યે શુભાસિર્વાદનો આંતર ધ્વનિ નીકળ્યો. તે પછી ચૈતન્યે માતાને ટેકો આપી પ્રથમ ગાડીમાં બેસાડી અને પછી થોડાક સામાનનું પોટલું બાંધી ઝુંપડીનું વિસર્જન કરી મનહર સાથે ગાડીમાં સ્થાન લઈ આશ્રમ પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું. ગાડી શાન્તિસ્થળમાં આવી ઉભી રહી. કુસુમકાન્તે ચૈતન્યની માતાને હાથનો ટેકો આપી નીચે ઉતારી અને અગાઉથી તૈયાર કરાવેલી એક કોટડીમાં લાવી પાથરેલા મિઠાના પર સવારી. તે પછી કુસુમકાન્તે માતા પુત્રને શાન્તિ સૂચક શબ્દો સંભળાવી સુધાકરને દલા કરવાનું સૂચવ્યું. બાદ કુસુમકાન્ત અને તેના મિત્રો અન્ય કાર્યો ચાલ્યા ગયા. માતા-પુત્ર આનંદથી ત્યાં રહેવા લાગ્યા.

તાલામખાજ ટોળી.

કદી કર્મ કુડાં કરો ગુમ કોટી, પ્રભુથી છુપી ના રહે વાત ખોટી,
ખતા ખાયને આખરે કાળ ખુટે, ભરાયે ઘડો પાપનો તર્ત કુટે;
રૂંડુ થાય રૂંડે ભુંડું થાય ભુંડે, નહિ જાગજો કાવશે કર્મ કુડે,
જો વાવણી જેવી તેનાં જ હુંડે, ભરાયે ઘડો પાપનો તર્ત કુટે.

રાજનગરની બહાર એકાન્ત સ્થાનમાં એક નાનું મકાન આવેલું હતું.
એ મકાન વાસુદેવનું હતું. એક ખુટો માણસ રાત્રિ દિવસ ત્યાં પડી
રહી મકાનની સંભાળ રાખતો હતો. આ મકાનનો ઉપયોગ છૂપી
સલાહ કરવામાં, દારૂપીવામાં અને જુગાર આદિ દુષ્કર્મો કરવામાં થતો
હતો. સાયંકાળનો સમય થયો હતો. ધીમે ધીમે અંધકાર વિરાટ સ્વરૂપ
ધારણ કરી જગતને કાળા સાઘામાં છૂપાવી રહ્યો હતો. આ સમયે
વાસુદેવના દોસ્તો શાન્તિલાલ તથા કાન્તિલાલ તે મકાનના ઉપરના ભાગમાં
બેસી મિત્રોના આગમનની આતુરતા ધરાવી રહ્યા હતા. શાન્તિલાલે
વાસુદેવ પાસેથી પાંચસો રૂપિયા લઈ તેમાંથી અઢીસો કાન્તિને આપી
વાસુદેવ પ્રત્યેની વૈર ભાવના તેના મનમાંથી દૂર કરાવી હતી; અને
બાકીના રૂપિયા પોતાના ખીસ્સામાં મૂકી કાન્તિને આડું અવળું સમ-
જવી વાસુદેવની સમક્ષ માફી મગાવી હતી. વાસુદેવે તેને ક્ષમા આપી
જણાવ્યું હતું કે જો તું તારી સ્ત્રી ગુણવંતીને કાઢી મૂકીશ તો હું તને
ખીજ ચારસો રૂપિયા આપીશ. કડકા કાન્તિએ રૂપિયાની લાલચે
પોતાની પત્નીને દૂર કરવાનું તેને વચન આપ્યું હતું. તે પછી શાન્તિએ
તેને મદ્દરાજનો પરિચય કરાવી ભયાનક ગુમ ગૃહમાં લઈ જઈ વફા-
દારીના સોગન લેવરાવ્યા હતા. આ સંઘર્ષ થયાને દસ દિવસ થઈ

ગયા હતા. આજે કંઈક છૂપી સલાહ કરવાને મિત્ર મડલ એકત્ર થનાર હતું. થોડોતાર આડી અવળી વાતો કરી શાન્તિએ કાન્તિને પૂછ્યું, “ કેમ હવે ગુણવંતીને માટે શો વિચાર નક્કી કર્યો ? ”

કાન્તિ ગમગીન રહેરે બોલ્યો, “ દોસ્ત ! મને કંઈ પણ સમજ પડતી નથી. હું હાલ નાણું વિના ગમરાઈ ગયો છું. માફ કર પણ દેવામાં હલ થયું છે. આઠ દિવસમાં ધર ખાલી કરી કપ્પડો સોંપવાની નોટીશ મળી ચૂકી છે. ધર અને બૈરી સાથે જવાનો વખત આવ્યો છે. પૈસા હશે તો ધરતો ધણાંએ મળશે; પણ બીજી બૈરી મળવી મૂશ્કેલ થઈ પડશે. શાન્તિ ! હવે તો તું જે સલાહ આપે તે ખરી. ”

“ અલ્યા ! તું આવો મુર્ખાનંદ ક્યાં સૂંધી રહીશ ? પુરૂષોને તે વળી બૈરીઓની ખોટીશ ? તેમાં વળી તું હાલ છેક જ કડક બની ગયો છે. તેને માટે મને ધણું લાગી આવી છે. પોઝીશન વાળાઓને કડકાપણું એતો ખાસ મરવા જેવું છે. ”

ન્યારે તારી એવી મરવા જેવી સ્થિતિ થઈ છે ત્યારે બહેતર છે કે તારે તારી બહાલામાં બહાલી વસ્તુનો પણ ભોગ આપી અધમ દશા દૂર કરવી. માટે પ્રથમ તારી સ્થિતિ સુધારવાને તારી બૈરીને દૂર કરવી જ જોઈએ; કારણકે તે ખરાબ પગલાંની હોય એમ મને સમજાય છે. જો તું તેને દૂર કરીશ, તો ચારસો રૂપિયા મેળવી વાસ્તુદેવ પ્રસાદનો ખાસ પ્રીતિવાત થઈ પડીશ. કાન્તિ ! હું પણ મારી વાસ્તુદેવ પૂરેપૂરો કંટાળ્યો છું. તે રાંડ જાણે ખાસ મડમ બની ગઈ હોય એવી રીતે વર્તે છે; લખઘટ ખર્ચ કરે છે, નવનવા હિંદુ-પારસી યુરોપિયનો મારા મકાને આવી તેની મુલાકાતો લે છે; તેમજ તે રાંડ પણ તેઓના બંગલે જઈ રાતોનીરાતો પડી રહે છે અને હું કંઈ કહેવા જાયું છું કે તરત ઝેરી નાગજુની માફક કુંફવાડા મારી મને ન કહેવાના શબ્દો

સંભળાવે છે. તે રાંડ જશે એટલે આપણા બન્નેની સ્થિતિ સરખી થશે. બાદ આપણે કોઈ ફેરિનેબલ શંકડી સ્ત્રીઓ ખોળી કાઢી પરણીયું અગર કોઈ વિધવાઓની સાથે પુનર્લગ્ન કરીશું. મારા આ વિચારને આપણા મિત્રો મહારાજ અને વાસુદેવનો સંપૂર્ણ ટેકો છે. ખોલ હવે તારો નકી વિચાર જણાવી દે ?” શાન્તિએ પૂછ્યું. કાન્ત થોડીકરાર વિચારમાં પડી બોલ્યો, “ જોકે તારું કહેવું આપણને ભવિષ્યમાં સુખ મળે એવું છે. પણ હું મારી સ્ત્રીને દૂર કેવી રીતે કરું ? તેનાં માખાપ મરી ગયાં છે, તેનું સજીવું બહાલું કોઈ નથી; એટલે એને વિદાય ક્યાં કરવી ? બાઈ ! આ બાબતમાં તું કંઈક સલાહ આપે તો સાઈ ? ” મૂર્ખાનંદે અક્ષ-લવાન મિત્રની સલાહ પૂછી. શાન્તિ મહાન્ વિચારનો ડોળ કરી બોલ્યો, “ જો તને મારો વિચાર પસંદ હોય તો તને ઘણો જ શયદો થવાનો સંભવ છે. જો સંભળ. ખોટાં શહેરોમાં એવા અનેક શ્રીમંતો અને સામાન્ય વર્ગના માણસો રહે છે કે જેમને પોતાની જાતીની કન્યાઓની અછતનં લીધે આખી જીંદગી કુંવાગ્રવસ્થામાં ગુજારવી પડે છે. તેથી તે લોકો ખેરીઓ લાવી આપનારા દલાલોને સારી સ્ત્રીઓ લાવી આપવાની વાત કરે છે. આથી ખેરીઓ વેચી જીવન ગુજારનારા દલાલો તેમને માટે કોઈ વિધવા તો કોઈ કુંવારી, ગમેએ જાતીની સ્ત્રીઓ ખોળી કાઢી તેમની પાસે લઈ જાય છે; અને તેના બદલામાં પૂજકના નાણાં મેળાવે છે. તે પછી તે સ્ત્રીઓમાંની કેટલીકને ગૃહ પત્નીનું તો કેટલીકને કંપપત્રિનું સ્થાન મળે છે. માટે જો તારો વિચાર હોય તો તું પણ તારી ખેરીને કોઈ સારે ઠેકાણે વેચી નાખ. તેના બદલામાં તને ઓછામાં ઓછા રૂપિયા બે હજાર મળશે. તેમાંથી તારે દલાલને ફક્ત સેંકડે પચીસ દહા દાખી આપવા પડશે. ” શાન્તિલાલે સલાહ આપી.

“ જો તારા કહેવા પ્રમાણે થતું હોય તો હું એમ કરવાને ઘણું

જ ખુશીયું. પણ એવા દલાસો ક્યાં રહે છે તે હું જાણતો નથી?"

“અરે એવા ઐરોઓને વેચનારાઓતો ધણાએ છે. આપણા મદત-રાજને વાત કરીયું કે તરત તે એવા દલાસ પર ચિટ્ટી લખી આપી તારે ચોકડું ખેસાડી આપશે, સમજ્યો ભાઈ?” શાન્તિદાસે જણાવ્યું. કમભાગ્ય કાન્તિએ મિત્રની સલાહ સ્વિકારી ગરીબ ગાય જેવી બાળાને વેચી મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. એવામાં જ એક બંધ સિધરામ ત્યાં આવીને ઉભું રહ્યું. તેની અંદરથી મધ્ધરાજ અને વાસુદેવ નીચે કિતર્યા. મધ્ધરાજ અને વાસુદેવે આ વખતે સાહેબશાહી પોશાક ધારણ કર્યો હતો. તેમણે મદિરાપાન કરેલું જણાતું હતું. તેઓએ મકાનમાં દાખલ થઈ શાન્તિ-કાન્તિ સાથે હાથ મેળવ્યા. મધ્ધરાજે માથે પહેરેલી હેટકેપ નીચે મૂકી ગાદીપર સ્થાન લીધું. વાસુદેવ પણ ટોપી કિતારી તેની સાથે ખેડો. બેભો પણ પાપ-મય હૃદયનો વાસુદેવ એક ધણા જ ભયંકર માણસની પ્રપંચ જાળમાં ફસાઈ બાગ્યદેવીની ભયંકરતા સ્વિકારવાને તત્પર બની રહ્યો હતો. થોડીકણ બૌદ્ધ પ્રવર્તાઈ રહ્યું. છેવટે મધ્ધરાજે વાસુદેવ સામે જોઈ પૂછ્યું, “હાં શેઠ! કુસુમાવતીનો પ્રેમ મેળવવાને બાગ્યશાળી થયા કે નહિ?”

વાસુદેવ ખુખારો કરી બોલ્યો, “તમારી સહાયતા વિના કુસુમાવતીનો પ્રેમ મેળવવાને હું શક્તિવાન નથી. મહેં જે. પ્રેમ પત્રો લખી તેને મારા હૃદયની ઇચ્છા જણાવી હતી; પણ મને કંઈએ જવાબ મળ્યો નહિ. છેવટે મહેં તેના બંગલે જાતે જઈ એકાન્ત સમય મેળવી તેની વિનંતિ કરી, પણ વિનંતીના બદલામાં મને શિકાર-શિકારનો પ્રાપ્તિ થઈ. તેણે ગુસ્સે થઈને મારી આપેલી અમૂલ્ય વસ્તુ-ઓને પણ પેટા કુસુમડાના આશ્રમમાં રહેતાં મરીબોને આપી દીધી. અરે આથી પણ તેણે નહિ વિરામતાં તેના ખાખને સઘળી વાત કહી. તેનો ખાખ સઘળી વાત જાણી પ્રથમ તો કુસુમાવતીની માતાને ખુબ

લઢ્યો, કારણ કે તે મારા બક્ષામાં રાજી હતી. તે પછી મારા જંગલે આવી મને ધમકાવી ચાલ્યો ગયો. તમારા જેવા મિત્રના આશ્રયે રહી મારે આવી રીતે સહન કરવું પડે તે ઘણી દિલ્લગીરીની વાત છે. મક્ષરાજ ! મારો સંધળો આધાર હવે આપના ઉપર જ છે. તમે હવે કરો એ ખરું ?”

“વાસુદેવ ! મહેં આ દેડ તારા જેવા મિત્રનું બહુ કરવાને અર્થે જ ધારણ કરેલો છે. હું તને કુસુમાવતીનો પ્રેમભોક્તા એક પલક વારમાં ખનાવું; પણ તેમાં તારી પત્ની ઇન્દુનું લાકડું આડે આવે છે. વાસુદેવ ! હું તને ખરેખર જણાવું છું કે કુસુમાવતીના પ્રસંગમાં તારી સ્ત્રીનો ખાનગી હાથ છે. તારી તે સ્ત્રી જે કે વધારે બોલતી નથી; પણ મહાભયંકર છે. વખત વિતતાં તે તારું ખરાબ કરશે. માટે જે તારે કુસુમાવતીને મેળવવી હોય, તો પ્રથમ તેને દૂર કર.” મક્ષરાજે હૃદયની વાત જણાવી.

“બંધુ ! હું તો તેનાથી પૂરેપૂરો કંટાળેલો છું. તે મેંઢી ઘો મારા આનંદમાં વિધ્ન પાડવાને અર્થે જ મારી સાથે પરણેલી છે. કહો હવે મારે શું કરવું ? તેના ભયંકર ત્રાસમાંથી મારે શી રીતે છૂટવું ?”

“તું તેની પરથી તારો હક્ક ઉઠાવી લઈ મને સોંપી દે હું તને તેના બદલામાં કુસુમાવતી મેળવી આપીશ અને તારી ઇન્દુને દુઃખ નહિ દેતાં મારા મકાનની અંદર દેખરેખ રાખવાનું કામ સોંપી સુખી કરીશ.”

“હું તમારી ઇચ્છા મુજબ વર્તવાને તૈયાર છું.”

“ખસ ત્યારે હવે જોયા કરજો કે કુસુમાવતી થોડાક દિવસમાં તારા જંગલની અંદર આવે છે કે નહિ. હું તેને પ્રથમ વારે સ્વાધિન કરી પછી ઇન્દુને લઈ જઈશ. દોસ્ત ! મહેં તારા માટે અગમચેતી

વાપરીનેજ મારા એક વિશ્વાસુ માણસને કેટલાએ દવસથી કુસુમાવતીની પર છૂપી દેખાડેખ રાખવાનું ફરમાવ્યું છે.”

“આપનો ધણો જ ઉપકાર થયો.” વાસુદેવે ઉપકાર માન્યો. બાદ શાન્તિએ શાન્તિની વાત જણાવી. તરત મધ્વરાજે મુંબાઇમાં રહેતા પોતાના એક મિત્રની પર તેને બલામણુ પત્ર પેનશીલથી લખી આપ્યો. આ પછી થોડી અન્ય વાતો ચાલી. આ અરસામાં એક ગામડીયા જેવા માણસે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો; કે તરત તેની પાછળ ઓવરકોટથી ઢંકાએલી એક નાની વ્યક્તિ અંદર પ્રવેશ કરી એક ખૂણામાં છૂપાઇ રહી. પેલા ગામડીયા જેવા જણાતા માણસે હાથમાંની લાંબી લાકડી નીચે મૂકી ત્યાં બેઠેલા મંડળને સલામ કરી. તેને જોતાંજ મધ્વરાજે હસીને પૂછ્યું, “બહેચર! શું સમાચાર લાવ્યો છે?” જવાબમાં બહેચરે કહેવા માંડ્યું, “સરકાર! હું આજે ઘણા અગત્યના સમાચાર લાવ્યો છું. પેલો ચૈતન્ય કેટલાક વખતથી તેની મા સાથે પેલા કુસુમ-કાન્તના આશ્રમમાં રહે છે. કુસુમકાન્ત તેને સગાભાઇની માફક ચાહેછે. બન્નેમાં ગાઢ સ્નેહ બંધાયો છે. જે તે છોકરાને અત્યારે આપણા પંજામાં સપડાવેા હોય તો હું સધળો બંદોબસ્ત કરીને આવ્યો છું. મહેં આપણા એક માણસને ગરીબનો વેશ ધારણ કરાવી આશ્રમમાં રવાને કર્યો છે, તે આજની આખી રાત આશ્રમના ઝાંપા આગળ સૂઈ રહેશે. તમે જશો ને પેલો છૂપો શબ્દ સંભળાવશે કે તરત તે ઝાંપો ઉઘાડી તમને મદદકર્તા થઇ પડશે. સરદાર દુબ્બનને સપડાવવાનો આજે અમૂલ્ય સમય છે.”

“જે એમ છે તો હું જરૂર આજ મધ્વરાજે ત્યાં જઇશ અને એ સર્પના બાળકને ત્યાંથી ઉપાડી લાવીશ. વાઈ પેલા સાધુના અને જ્ઞાન-સનના કંઈ સમાચાર મેળવ્યા કે?” મધ્વરાજે પૂછ્યું.

“હા, તે સાધુ આઠ દિવસથી આ નગરમાં નથી. તે એકા-
એક ગૂમ થઈ ગયો છે. તેના જવાથી આશ્રમનાં તમામ માણસો
દિલગીર થઈ ગયાં છે. બીજું જોનસન આવતી તારીખ દસમીને રવિવારે
કુસુમકાન્તના આશ્રમની મુલાકાત લેનાર છે.” બહેચરે જણાવ્યું.

“બસ, તે દિવસે જોનસન ત્યાંથી તેના મુકામે જવતો જઈ શકશે
નહિ. અંદરથી બહાર નીકળતાં જ તેનું ખૂન થશે. તે પછી પેલા ગૂમ
થએલા સાધુરામને ગમે ત્યાંથી ખોળી કાઢી ઠાર કરવો પડશે. જ્યાં
મઘી એ ભયંકર શત્રુ જીવતો છે; ત્યાં સૂધી આપણા માથે મહોત્તનો
ઘંટ વાગી રહેલો છે. બહેચર ! તારે હવે વિશેષમાં કંઈ કહેવાનું છે કે ?”
મહારાજે પૂછ્યું.

“હા, પેલી કુસુમાવતી તેની સખી ઇંદિરા સાથે કાલે સવારમાં
આ નગરથી પાંચ માઈલ દૂર આવેલી મહાકાળી માતાનાં દર્શને જઈ
ત્યાં આવેલાં બાદશાહિ ખંડીએરો જોવા જનાર છે. સરદાર ! જો વાસુદેવ
જોઈને માટે તેને ઉપાડવી હોય તો સમય અનુકુળ છે; કારણ કે તે
સ્થાન નિર્જન છે; ગાદી ઝાડીથી ભરપૂર છે.” બહેચરે વિશેષ સમા-
ચાર જણાવ્યા.

“અરેખર આપણા કામમાં કોઈક દૈવી શક્તિનો જ હાથ છે;
નહિ તો આવી અનુકુળતા કદાપિ પ્રાપ્ત થાય નહિ. વાસુદેવ ! તમે
આપણા દસ માણસો સાથે વહેલા ઉડી ત્યાં પહોંચી જજો; અને તેઓને
ઝાડીમાં છૂપાવી તમારી પ્રિયતમાને સમજાવજો-મનાવજો, તેમ છતાં
જન તે ના માને તો આપણાં માણસોની મદદથી તેને ઉપાડી ગાડીમાં
નાખી ભેદી મકાને લઈ આવજો. તેની સાથે આ પશુ યાદ રાખજો કે
ઝાડીમાં નાખ્યા પછી તેને કોઈ રોશિર્મ છોટેલો રમાલ સુંઘાડી બેશુદ્ધ
ખનાવી દેજો, કે જેથી તે ખૂમ પાડી કોઈને વહેમ ઉત્પન્ન કરે નહિ.”
મહારાજે સૂચના આપી.

વાસુદેવના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તે પછી બીજી કેટલીક ખાનગી વાતો કરી તેઓ મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યા. મજ્જરાજે મોટા પરાક્રમથી માણસોને મોકલવાનું કહી બેચર સાથે ત્યાંથી ચાલી શાન્તિ સ્થળ તરફ પ્રયાણ કર્યું. વાસુદેવ તેના મિત્રો સાથે ગાડીમાં બેસી બંગલે ગયો. સઘળા તાલીમખાજોના ગયા પછી અંદર છૂપાઈ રહેલી વ્યક્તિ પણ બહાર નીકળી મકાનની પાછળ આવી, ત્યાં તેની સાયકલ પડેલી હતી. તેણે સાયકલ પર સ્વાર થઈ ઝડપથી ગમન કર્યું. આ વ્યક્તિ અન્ય કોઈ નહિ પણ વાસુદેવનો વધાદાર નાનો નોકર રામલો હતો. તે વાસુદેવની દરેક હિલચાલ પર બારીક નજર રાખતો હતો તે આજે બહાર ગએલો હોવાથી આ સ્થળે મોડો આવ્યો હતો, નહિતો તેના સાંભળવામાં દરેક વાત આવી હોત. તે ઉમ્મરે જો કે નાનો હતો, પણ ઘણો ચાલાક હતો. તેણે બંગલે આવી ઈન્દુને સઘળા સમાચાર જણાવ્યા. ઈન્દુની દિલગીરીનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે તત્કાળ એક ચિઠ્ઠી લખી કુસુમકાન્તને આપી આવવાનું તેને જણાવ્યું. આ વખતે રાત્રિના દસ વાગી ગયા હતા. કૃષ્ણપક્ષ હોવાથી અંધકાર છવાએલો હતો. ગમુ સાયકલ પાસે આવ્યો. પણ ભોગજો સાયકલમાંથી હવા નીકળી ગયેલી જણાઈ. ફરી હવા ભરી પણ રહી નહિ. તેણે ગાડી જંતરાવી જવાનો વિચાર કર્યો. પણ સઘળા નોકરો બેવકા છે એ યાદ આવતાં ગાડીનો વિચાર માંડી વાળી તેણે આશ્રમ પ્રતિ ઉતાવળે પગે જવા માંડ્યું. પેલી તરફ મદલરાજ બહેચર સાથે શાન્તિ સ્થળ આગળ આવી પહોંચ્યો હતો. અંધકાર મધ્યે પથરાએલો હતો. આશ્રમમાં કોઈ જગતું નહોતું. પહેરાત્રણે પણ સર્વને નિદ્રાવશ જોઈ જાંપો ગંધ કરી પથારી પર પડી નિદ્રાનું સુખ ભોગવતો હતો. મદલરાજ અને બહેચર ધામે પગલે ચાલી જાંપા આગળ આવી ઉભા. પછી બહેચરે ધીમેથી સંજ્ઞા સમજ કર્યો.

ચોડીચારમાં જ એક કાળી વ્યક્તિએ અંદરથી ચાલી આવી ધીમે રહી
 ઝાંપો ઉઘાડ્યો. મલ્લરાજે તેના હાથમાં એક લાંબો છરો આપી
 પહેરાવાળાની છાતીપર ધરી રાખી ઉભા રહેવાનું સૂચવ્યું. તે માણસ
 સરદારની આજ્ઞા મુજબ ત્યાં ઉભો રહ્યો. અગાઉથી ખાતમી મેળવ્યા
 પ્રમાણે બન્ને બદમાસોએ ચૈતન્યના સૂરાના રથજો આવી આસપાસ
 જોયું. ખુશ્તી ચોગાનમાં પાથરેલા ખાટલાપર ચૈતન્ય અત્યારે ગાઢ
 નિદ્રાને શરણે પડેલો હતો. મલ્લરાજે તેના ખાટલા પાસે જઈ ખીસ્તા-
 માંથી કલોરોફોર્મ છાંટેલો રૂમાલ કાઢી તેના નાક આગળ ધર્યો. કલોરોફોર્મની
 અસરથી ચૈતન્ય અલ્પ સમયમાં જ અચેતન થઈ ગયો. તત્કાળ મલ્લરાજે
 રૂમાલને ગળવામાં મૂકી તેને પોતાના પ્રચંડ હાથવડે ઉપાડી ખભાપર
 નાખી ચાલવા માંડ્યું. આ વખતે એક ઝાડપર બેઠેલા ધ્રુવડે બયાનક
 શબ્દ કર્યો; તેની સાથે ચીખરીઓએ પણ કઠોર અવાજ કરી મૂક્યા.
 મલ્લરાજ ઝાંપા બહાર નીકળી ગયો. બહેચરે પોતાના માણસને પ્રથમ
 બહાર કાઢી ઝાંપો બંધ કરી મલ્લરાજ સાથે ચાલવા માંડ્યું. બયાનક
 કાર્યના કર્તાઓ જોત જોતામાં અધિકારની અંદર અદક્ષ થઈ ગયા.
 તે પછી લગભગ એક કલાકે રામલો આવી પહોંચ્યો. તેણે ઝાંપો
 ઉઘાડી પહેરાવાળાને જગાડી કુસુમકાન્તને બોલાવવાનું જણાવ્યું. પહેરા-
 વાળો કુસુમકાન્તને બોલાવી લાવ્યો. કુસુમકાન્તે રામલાને આવવાનું
 કારણ પૂછ્યું; તેણે જવાબ આપવાને બદલે ઇન્દુની ચિઠ્ઠી તેને આપી.
 પહેરાવાળાના હાથમાં ફાનસ હતું. તેના પ્રકાશમાં કુસુમકાન્તે ચિઠ્ઠી
 વાંચવા માંડી. તેમાં લખ્યું હતું કે, “કુસુમકાન્તભાઈ!

પાપીઓએ પ્રચંચળ પાથરી છે; તે જાળમાં કુસુમાવતીને
 સપકાવવાનો નિર્ણય થયો છે. કુસુમાવતી ઇદિસની સાથે સવારના છ-
 વાગે જંગલમાં આવેલાં મહાકાળીનાં દર્શન કરી ત્યાંના બાદશાહી

ખંડીએરો જોવા જનાર છે; અને પાપાત્માઓ પણ અગાઉથી ત્યાં જઈ દુષ્કર્મ કરનાર છે. માટે આપને યોગ્ય લાગે તે ઉપાય ચોજશો. ” ચિદ્રી વાંચી કુસુમકાન્તના મુખપર ગ્લાની છવાઈ ગઈ. તેણે વેળાસર ચેતાવવાને માટે ઇન્દુનો હૃદયથી ઉપકાર માન્યો. તે પછી કુસુમકાન્ત રામલા સાથે ચૈતન્યના શયન સ્થળ પ્રતિ આવ્યો; પણ ત્યાં આવી જોતાં જ ખાટલો ખાલી જણાયો. કુસુમકાન્તે બે ચાર ખૂંસો પાડી. આશ્રમનાં માણસો જાગી ઉઠ્યાં, ચૈતન્યની માતા વિમળ દેવી પણ બહાર આવ્યાં. ચૈતન્યની આશ્રમમાં તપાસ કરી પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. કુસુમકાન્ત ઉંડા વિચારમાં પડ્યો. વિમળદેવી ગભગવા લાગી. બુલબુલખાન તપાસને અર્થે આશ્રમની બહાર જઈ આસપાસ ફરી ચૈતન્યના નામના ખૂંસો પાડવા લાગ્યો. આ અરસામાં જ બહાર આવેલા એક વડવૃક્ષની નીચેથી એક કાળી આકૃતિ એકાએક નીકળી આવી બુલબુલખાનના હાથમાં એક ચિદ્રી મૂકી વીજળીની ઝડપે પસાર થઈ ગઈ. બુલબુલખાન વિસ્મયતાથી જોઈ રહ્યો. તે પછી તેણે આશ્રમમાં આવી મળેલી આકૃતિની વાત કહી કુસુમકાન્તના હાથમાં ચિદ્રી મૂકી. કુસુમકાન્તે ધડકતા હૃદયે ચિદ્રી વાંચવા માંડી.

“કુસુમકાન્ત ! તું હવે સદા સાવધ રહેજો. તારે માથે એક પ્રખળ દુષ્મન ઉભો થયો છે. તે ચૈતન્યનો પણ પરમ શત્રુ છે. તે ભયંકર દુષ્મન થોડીવાર ઉપરજ તારા આશ્રમમાં આવી ચૈતન્યને ઉપાડી ગયો છે. ચૈતન્યતું જીવન હાલ જોખમમાં છે. પરમાત્મા તેને બચાવે. ” ચિદ્રીમાં આટલુંજ લખેલું હતું. લખનારનું નામ અંદર નહોતું. કુસુમકાન્તે પહેરાવાળાને પ્રૂછતાં જણાયું કે ઝંપાને અંદરથી તાણું વાગેલું નહોતું. ચૈતન્યના ગુમ થવાની વાત સાંભળતાં જ વિમળદેવી મૂર્છિત થઈ પડી. કુસુમકાન્તે તેને ઓરડામાં મોકલાવી તેની સારવારને માટે

અનપૂર્ણાને ત્યાં બેસાડી. બાદ કુસુમકાન્તે ચારે તરફ માણસો દોડાવ્યાં; પણ કંઈ પતો લાગ્યો નહિ. પોતાના બાઈ સમાન ચૈતન્યને માટે તેને ઘણું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. દુખદ વિચારથી કુસુમાવતી વાણી વાતનું તેને વિસ્મરણ થયું. છેવટે પ્રાતઃકાળના છ વાગ્યા. કુસુમકાન્ત અસ્વસ્થ હૃદયે વિચારમાં ગરકાવ થઈ બેસી રહ્યો હતો. રામલાએ તેની પાસે આવી જવાની રજા માગી. તેને જોતાં જ કુસુમકાન્તને કુસુમાવતીની વાતનું સ્મરણ થયું. તેણે રામલાને જવાની રજા આપી ખુલ્લું ખુલ્લાખાને સાયકલ લઈ વિખુધરાયના બંગલે જવાનું જણાવ્યું. ખુલ્લું ખુલ્લાખાને વિજળીના વેગે સાયકલ દોડાવી મૂકી. કુસુમકાન્તે વસ્ત્ર પહેરી ગાડી જોડાવી તૈયાર કરી. લગભગ અર્ધો કલાક વિતી ગયો. ખુલ્લું ખુલ્લાખાને પાછા આવી કુસુમાવતીના નીકળી જવાના સમાચાર જણાવ્યા. તત્કાળ કુસુમકાન્ત તેને સાથે લઈ ગાડીમાં બેઠો. તેણે પહેરાવાળાને નવનિત, સુધાકરની પાસે જઈ સમ્રાજા સમાચાર જણાવો પોતાની પાછળ મોકલવાનું સૂચવ્યું. પહેરાવાળો તેમના જવાના સ્થળની માહિતી મેળવી ચાલતો થયો. ગાડીવાળાએ ઘોડાને ચાખુક લગાવી ગાડીને પૂરે વેગે મહાકાળીના મંદિરે જવાના રસ્તે દોડાવી મૂકી.

૨૫

સંકટના સપાટામાં.

• दुर्जनस्य च सर्पस्य वरं सर्पो न दुर्जनः ।

सर्पो दशति कालेन दुर्जनस्तु पदे पदे ॥

* દુર્જન અને સર્પ એ બેમાંથી સર્પ સારો છે; કારણકે સર્પનો કાંઈ સમયે જ ડસે છે; પરંતુ દુર્જન તો પગથે પગથે દુઃખ આપે છે.

+ ચાણક્યનીતિ.

મહાકાળીમાતાનું દહેરું વિકટ વગડામાં આવેલું હતું. ત્યાં ધીગ ઝાડી આવેલી હતી. નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી ત્યાંનું સ્થળ સુરમ્ય જણાતું હતું; પણ મનુષ્યોના અભાવે ભયકારક ભાસતું હતું. આ નિર્જન સ્થાનમાં દેવીનું મંદિર તથા બાદશાહી સમયનાં ભવ્ય મકાનોનાં ખડીએરો આવેલાં હતાં. ત્યાંથી થોડેક દૂર એક વાવ આવેલી હતી. પ્રાતઃકાળનો સમય હતો. સર્વત્ર રમ્ય રમણીયતા જણાતી હતી. પક્ષીઓ કીલકીલાટ કરી આનંદ પ્રદર્શિત કરી રહ્યાં હતાં. શીતળ સમિર મંદ મંદ બ્લાતો હતો. સવિતા નારાયણના ઉદયની તૈયારી થઇ રહી હતી. પૂર્વાકાશનો લાલરંગ ધીમે ધીમે નભમાં વિલુપ્ત થતો હતો. આ સમયે જ એ પડદા નાખેલી ગાડીઓ આ વિકટ અરણ્યમાં આવી દૂર આવેલી વાવ્ય આમળ જઈ ઉભી રહી. તે બન્ને ગાડીઓમાંથી દસ માણસો નીચે ઉતર્યા. તેમાં એક વાસુદેવ હતો અને બીજા મધુરાજના માણસો હતા. વાસુદેવે તે સમ્રાજા માણસોને વાવ્યમાં છૂપાઇ રહેવાનું કહી જણાવ્યું કે બ્યારે હું સીસોટીનો અવાજ કંઈ ત્યારે તમારે બહાર નીકળી આવી કુસુમાવતીને ઉપાડી પસાર થવું. સમ્રાજા માણસો તેની આજ્ઞા મૂળજ વાવમાં છૂપાઇ ગયા. તે પછી વાસુદેવ મહાકાળીના મંદિરે આવી એક વૃક્ષના ઓથે છૂપાઇ રહી કુસુમાવતીની રાહ જોવા લાગ્યો. તે પછી આશરે પા કલાકેજ એક વિકટોરીયા ગાડી ત્યાં આવી પહોંચી. તેની અંદરથી કુસુમાવતી અને ઇંદિરા નીચે ઉતરી માતાજીના દહેરામાં પ્રવેશ્યાં. વિકટોરીયાવાળો ગાડીને ફેરવી દૂર જઈ ઉભો. વાસુદેવ આનંદ પામ્યો અને આજ નક્કી મારી ફતેહ છે ધારી અનેક પ્રકારની આજ્ઞાઓને હૃદયમાં સ્થાન આપવા લાગ્યો. કુસુમાવતી અને ઇંદિરા માતાજીનાં દર્શન કરી બહાર નીકળી આસપાસની વનલીલા અવલોકવા લાગ્યાં. એવામાં જ ઇંદિરાની દષ્ટિ વૃક્ષની પાછળ છૂપાએલા વાસુદેવ

પર પડી. તેણે ચમકીને કહ્યું, “ બહેન ! આમ જુઓ તો ખરાં, પેલા વૃક્ષની પાછળ કોઈક પુરુષ છૂપાઈને ઉભો હોય એમ જણાય છે.”

કુસુમાવતીએ ગભરાઈને એ તરફ દૃષ્ટિ કરી. તરત વાસુદેવ ત્યાંથી નીકળી તેમની પાસે આવી હશીને બોલ્યો, “ સુંદરીઓ ! ગભરાશો નહિ; હું કાંઈ ચોર નથી. ”

તેને ઓળખી બન્ને બાળાઓ સ્તબ્ધ બની. એવામાં પુનઃ વાસુદેવે પૂછ્યું, “ કુસુમાવતી ! શું વિચાર કરો છો ? ”

“ તમે અહિં સામાટે આવ્યા છો ? ” કુસુમાવતીએ હિંમતથી પૂછ્યું.

“ સુંદરીઓની સેવા કરવા, તમારી આજ્ઞા ઉઠાવવા; અને મારી છેવટની ઈચ્છા જાહેર કરવા. ”

“ મહેં તમને ક્યારનુંએ જણાવી દીધું છે કે તમારી આજ્ઞા આકાશ કુસુમવત્ છે. મહેં મારૂં હૃદય અર્પણ કરી દીધું છે, છતાં એક પ્રતિષ્ઠિત માણસને વારંવાર કહેવું એ ઉચિત નથી. ”

“ સુંદરી ! તું મને સામાટે નિરાશ કરે છે ? હું કેટલો બધો શ્રીમંત છું એતો વિચાર ? કુસુમ ! હું તારાં મદિલાં લોચનના કટાક્ષે ત્રાયલ થયોહું, રાત્રિ દિવસ તારા નામનો જ જાપ જમ્યા કરું છે. હું તને પ્રીતી વિનંતી કરીને કહું છું કે તું તારો વિચાર ફેરવ. એક બીખારીની સાથે જીવન જોડી તું સુખી થઈ શકીશ નહિ. તું એ બીખારીની કુંપડીમાં રહેવાને લાયક નથી, તું તો મારા જેવા પૈસાદારની પ્રિયતમા બની કોઈ મોટા બંગલાને શોભાવનારી છે. ”

તેના શબ્દોથી ગુસ્સે થઈ કુસુમાવતી રોષમય મુખે બોલી, “ હું નહોતી ધારતી કે એક કુળવાન માતા પિતાનો પુત્ર આવો પાપીષ્ઠ નીચળશે. હા ! ધિક્કાર છે તને કે તું એક પરમ પવિત્ર પતિનો

ત્યાગ કરી અન્ય અબળાઓ તરફ તારી કુટિલ નજર ફેંક્યા કરે છે. વાસુદેવ ! જા, ચાલ્યો જા. મને તારા સુખ વૈભવની દરકાર નથી. તું જેને બીખારી કહે છે, તે તો મારો ભગવાન છે; તેની પર્યુકુટિ આગળ તારો બંગલો તુચ્છ છે. મૂર્ખા ! પરાણે પ્રીતિ થએલી કોઇ દિવસ સાંભળી છે કે ? વળી જે હૃદયમાં સાક્ષાત પ્રભુ ખિરાજે છે; તે હૃદયમાં પિશાચને પધરાવવાની કોણુ ઇચ્છા રાખશે ? હંસના પિંજરામાં કાગને કોણુ બેસારશે ? સાચું રત્ન ત્યાગી કાચનો કટકો કોણુ ગૃહણ કરશે ? સરિતાનું પવિત્ર જળ મૂકી ખામોચીયાના મેલા પાણીમાં કોણુ સ્નાન કરશે ? વાસુદેવ ! તારૂં હૃદય દુષ્ટતાથી ભરેલું છે, તું પૃથ્વીપર અવતરેલો એક પ્રેત છે. ” આટલું કહી કુસુમાવતીએ મુખ ખીજી બાજીએ ફેરવી દીધું. વાસુદેવ તેની આગળ જઈ બોલ્યો, “ મોહિની ! આમ છેક જ કોર શું થાય છે ? સાકરનો સ્વાદ લીધા વિના તેને ઝેર શામાટે કહે છે ? રત્નની પરિક્ષા કર્યા વિના તેને કાચનો કટકો શામાટે માને છે ? મૃગશોયની ! તું દયાળુ છે. આ અનંગના અગ્નિથી બળતા તારા પ્રેમ ભિક્ષુક તરફ અમીમય નજર કર, તે તારા સ્નેહ સરોવરમાં નહાવાની ઇચ્છાથી આશાભર્યો ઉભો રહ્યો છે; તેને નિરાશ કરાશ નહિ. મનહરણી !

પ્રેમદા દે ખાલો ભરી, પ્રેમામૃતનું પાન;

હાથ રહે નહિ માહફ, મનડું આ મસ્તાન.

સુંદરી ! આ પ્રેમાતુરને વધારે દુઃખવળાવવો એ હવે યોગ્ય નથી; નહિ તો મારાથી કદાચ સાહસ થઈ જશે. ” આમ બોલી તે દુષ્ટ કુસુમની છેક નજીક જઈ ઉભો. કુસુમ આંધી ખસી ગઈ. ઈંદિરા ઉત્કેષાઈ તેને ધક્કો મારી બોલી ઉઠી, “ મુઆ દૈત્ય ! અહિંથી ચાલ્યો જાને, શામાટે અમને ત્રાસ આપી રહ્યો છે ? ”

વાસુદેવ ગર્જા ઉઠ્યો, “ છોકરી ! તારે વચમાં બોલવાની કાંઈ જરૂર નથી. તારા પિતા વામનરાય મારા શુભેચ્છક છે, તેથી જ હું તને કંઈ પણ કહેતો નથી; જો કાંઈ બીજું હોત તો તેને ધક્કો મારવાનું ફળ તરત ચખાડી દેત.”

“ જા જા, મુઆ ખરીશ ! તારાથી તે શું થાય એમ છે ? ” ઈંદિરાએ કહ્યું. વાસુદેવ ઉસ્કેરાઈ બોલી ઉઠ્યો, “ મારાથી શું થાય છે એ હવે જોયા કરજો હું આ કુસુમાવતીને આ ક્ષણે જ મારા બંગલે ઉપાડી જાઉં છું. ” કહી તે શયતાને દોડી જઈ કુસુમાવતીનો હાથ પકડ્યો. કુસુમાવતી થરથર ધ્રુજતી પાપીના હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડાવવાને ખેંચતાણ કરવા લાગી. ઈંદિરા વાસુદેવની પીઠ પર મૂકા મારી કુસુમાવતીને છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. કુસુમાવતીના ગાડીવાળાની નજરે એવો દેખાવ પડતાં જ તે ગાડીપરથી નીચે ઉતરી એ તરફ દોડ્યો, એવામાં જ કુસુમકાન્ત અને બુલબુલખાનની ગાડી ત્યાં આવી ઉભી રહી. બન્નેજણા ઝપોઝપ નીચે ઉતરી પડી એ તરફ દોડ્યા. અદ્ય સમયમાં જ કુસુમકાન્તે વાસુદેવની છેક નજીક આવી તેને ગરદનમાંથી પકડી દૂર ફેંકતાં કહ્યું, “ ચાલ દૂર થા, આવું દુષ્કર્મ કરવાને અહિં આવ્યો છે શયતાન ? ”

“ તારે તું પણ લેતો જા મારી તરફનું આ ધનામ. ” વાસુદેવે એકદમ નજીક દોડી આવી બાંહમાં છૂપાવેલો ડંડો કાઢી કુસુમકાન્તના માથામાં જોરથી મારી નાસવા માંડ્યું. ડંડાને છેડે લોહું જડેલું હોવાથી કુસુમકાન્તને સખ્ત વાગ્યું, લોહીની ધારા વહેવા લાગી. કુસુમકાન્ત આંખે અંધારાં વળવાથી બેશુદ્ધ થઈ ધરણીપર ઢળી પડ્યો. બુલબુલખાનના કોપનો પાર રહ્યો નહિ. તે કુસુમાવતીને કુસુમકાન્તની સંભાળ લેવાનું કહી વાસુદેવની પાછળ દોડ્યો. કુસુમાવતી અને ઈંદિરા કુસુમ-

કાન્તની સારવાર કરવા લાગ્યાં. કુસુમાવતીએ રમાલથી લોહી સાફ કરી પહેરેલું વસ્ત્ર ફાડી તેના માથે પાટો બાંધ્યો. બન્ને બાલીકાઓની આંખોમાંથી અશ્રુ ટપકવા લાગ્યાં. આ અરસામાં નવનિત અને સુધાકર ત્યાં આવ્યા. તેમણે બન્ને બાલીકાઓને આશ્વાસન આપી કુસુમકાન્તને સાવધ કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. મિત્રોની સારવારથી કુસુમકાન્તને થોડીવારે બાન આવ્યું. તેણે સાવધ થઈ બાશ્રમ પ્રતિ જવાની ઇચ્છા જણાવી. આથી નવનિત સુધાકરે ટેકો આપી તેને ગાડીમાં બેસાડ્યો. બાદ કુસુમાવતી અને ઇંદિરાને ગાડીમાં બેસવાનું કહી બન્ને મિત્રો ગાડીમાં બેઠા અને કુસુમકાન્તને સંભાળપૂર્વક પકડી રાખી ગાડી વાનને ગાડી હાંકવાનું સૂચન કર્યું. કુસુમાવતી અને ઇંદિરા વિક્ટોરીયામાં બેસી આગળ જવા લાગ્યાં. પાછળ કુસુમકાન્તવાળી ગાડી જવા લાગી. બન્ને ગાડીઓ જોતજોતામાં નજરની બહાર નીકળી ગઈ. પેલી તરફ વિજળીની ઝડપે દુષ્ટની પાછળ દોડેલા બુલબુલખાને વાસુદેવને ક્યારનોએ પકડી પાડી નીચે નાખ્યો હતો, અને તેની છાતીપર ચઢી બેસી તેને મૂકા લગાવતો હતો. વાસુદેવ વાવમાં છૂપાએલા માણસોની મદદની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો; પણ સીટીનો અવાજ સાંભળ્યા વિના તે માણસો તેની મદદે કેવી રીતે આવી શકે? તેમજ વાવ પણ ત્યાંથી દૂર આવેલી હતી, એટલે અંદર છૂપાએલા માણસોને અહારના બનાવની શી રીત ખબર પડે? બુલબુલખાને વાસુદેવને ખૂબ માર્યો. છેવટે વાસુદેવ રંડી પડી તેને કરગરી કહેવા લાગ્યો. “બુલબુલખાન! મને માફ કર, હું કોઈ દિવસ હવે આવું દુષ્કર્મ નહિ કરું.”

બુલબુલખાન રક્તનેત્રે બોલ્યો, “બદમાસ! તુને આજ બહોત પુરા કામ કીયા હય, તેરા બદકામસે બુદાકા ખૌફ તેરે શરપર ઉતર ચૂકા હય, આર તેરે લીએ મૌતકા પેગામ નીકલ ગયા હય. ઓ

નાપાક કુત્તા ! અમ તોરે લીધે દોઝખકા રાસ્તા સાર હો ગયા હય. બસ મય ઇસી બખ્ત એ છૂરા તોરે કલેજેમેં બોંક દેતા હું. ચલો બચ્યા ! અબ ખુદાકુ યાદ કર લો.” અમ બોલતા ખુલખુલખાને કમ્બરે ખોશેલો છૂરો બહાર કાઢી ઉંચો કર્યો. વાસુદેવ એ હાથ જોડી તેની આજીજ કરી કહેવા લાગ્યો, “ ભાઈ ! ખુદાને વાસ્તે મારીં પર દયા કર. હું તારે શરણે છું અને આજથી કુસુમાવતીને મારી સગી જ્હેન જેવી ગણું છું. ખુલખુલખાન ! મને બચાવ, હું તારી દયા માગું છું. ”

તેના અત્યંત કાલાવાલાથી છેવટે ખુલખુલખાનું હૃદય દયાથી પીંગળ્યું; તેણે દયાની નજરે તેની સામે જોઈ કહ્યું, “ દેખ, આજ તો મય તુઝકો જીંદા છોડતા હું; પણ યાદ રખના કે આખીર પાછા મય હું. વાસુદેવ ! એ ખ્યાલમાં રખના કે,

જીંદગી કે સાથ હય જીસ્તરહ રિસ્તા મૈતકા,

સાથ હય તોરે હમેરાં, યે ફરિસ્તા મૈતકા.

જા, અમ જદ્દ હાંસે ચલા જા. ” ખુલખુલખાને તેને છોડી દીધો. ખીલાડીની આગળથી ઉંદર ખસે એ પ્રમાણે વાસુદેવ કપડાંપરથી ધુળ ખંખેરતો વાવ તરફ જવા લાગ્યો. ખુલખુલખાને ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું. વાસુદેવે ઝડપથી વાવમાં ઉતરી છૂપાએલા માણસોને બહાર નીકળી ખુલખુલખાનને પકડવાનું જણાવ્યું. સઘળા માણસો વાવમાંથી નીકળી દોડવા લાગ્યા. ખુલખુલખાને ચમકીને પાછળ જોયું; એટલામાં તો દુખનો છેક નજીક દોડી આવી તેની પર ટૂંકી પડ્યા. વાસુદેવનું કપડું જોઈ ખુલખુલખાનના કાંધનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે પણ શત્રુઓને પોતાના બળનો ચમત્કાર દેખાડવા માંડ્યો. જમરી લઢાઈ થઈ રહી. ખુલખુલખાને જોતજોતામાં તો ચાર માણસોને અધમુઆ કરી જમીન પર સૂવડાયા. એવામાં એક માણસે લાગ જોઈ હાથમાંની કડીઆળી

લાકડી ઉપાડી જોરથી યુલ્લુલખાનના પગના નળામાં લગાવી. યુલ-
લુલખાને નીચે પડતાં-પડતાં તે લાકડી મારનારની નજીક ધસી જઈ
તેના લમણામાં જોરથી મુકકો લગાવી ધરાશાયી કર્યો અને પછી પોતે
પણ જમીનપર પડ્યો. તત્કાળ બાકીના માણસોએ તેની છાતીપર ચઢી
એકી તેને ક્ષોરેક્ષોરું સુંઘાડી બેશુદ્ધ બનાવ્યો અને પછી સઘળાએ
તેને ઉંચકી ગાડીમાં નાખ્યો. વાસુદેવે ગાડીમાં ચઢી યુલ્લુલખાનના
બેશુદ્ધ શરીરને બેચાર લાતો લગાવી બદલો લીધો. તે પછી પોતાના
બેશુદ્ધ માણસોને બીજી ગાડીમાં નાખી સઘળા ગાડીઓમાં ગોઠવાઈ
ગયા અને ગાડીઓના પડદા ચારે તરફથી બંધ કરી ગાડીઓને પૂરપાટ
દોડાવી મૂકી. બન્ને ગાડીઓ થોડીવારમાં દૂર નીકળી ગઈ અને
આખરે દેખાતી પણ બંધ થઈ. વિકટ અરણ્ય જનશૂન્ય થઈ ગયું.
સર્વત્ર શાન્તિનું સામ્રાજ્ય બાપી રહ્યું.



પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત.

છપાય છે.

નામ નોંધાવો.

ફૂંક સમયમાં બકાર પડશે.

વીસમીસદીનો વિચિત્ર રંગ દર્શાવતી, કપટીઓનાં કારસ્થાનોનો સંપૂર્ણ પરિચય કરાવનારી અને સ્વદેશસેવાનો ઉચ્ચત્તમ સુખોદ પ્રાપ્ત કરાવનારી અત્યુત્તમ નવલકથા.

કુસુમકાન્ત યાને સંસાર શેત્રંજ.

ભાગ ૨ જો.

પ્રસ્તુત દ્વિતીય ભાગમાં મદ્દલરાજનાં મનોવેધક કારસ્થાનો, નિર્દોષ જનોના રક્તપ્રવાહ, વાસુદેવ આદિ પાપાત્મા મિત્રોનાં કુટિલ કર્મો, ચૈતન્ય, બુલબુલખાનની પર આવેલી આક્રમણ, ખૂનીનાં ગયમ્મી અને ચમ-કારિક મકાનો, ખૂનીની તપાસમાં નીકળેલા હિંદહિતૈષી યુરોપી વીર જોનસન પર ખૂની હુમલો, તેનાં અપૂર્વ અદ્ભુત સાહસિક પરાક્રમો, કુસુમકાન્તની પર ઝઝૂમતાં સંકટનાં વાદળો, ઇદિરા, કુસુમાવતી, મંદુમુખી, ગુણવંતી, અન્નપૂર્ણા વગેરે પર ગુજરતા ગજગતનાક જુદાં, વિલાસવશ વનિતા સૌન્દર્યવતીનો સંસારના મયદાનમાં યથેચ્છ વિહાર, ગૂમ થએલા સ્વામી રામાનંદના પ્રખ્યાત યોગપ્રયોગો, શશીકાન્તનું વિલાયત પ્રયાણ, વામનરાયની દ્રવ્ય લોલુપતાથી દુષ્કર્મો, કુસુમકાન્તના ભાગ્યનું પરિવર્તન, સ્વદેશમક્તાના વર્તનમાં અજ્ઞાત ફેરફાર વગેરે અનેક બોધક અને આકર્ષક વિષયોનો આમેહુજ ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. ઉંચા ઝગ્ગ કાગળો સુશોભિત બાઈન્ડીંગ સાથે દળદાર પુસ્તકના અગાઉથી ગ્રાહક થઈ નામ નોંધાવનાર પાસેથી રૂ. ૧-૮-૦ પાછળથી રૂ. ૨-૦-૦.

લખો:—

સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા,

શાહપુર—અમદાવાદ

અમાઉથી ગ્રાહક થનારા ગ્રહસ્થાનાં નામ.

રા. રા. નગરશેઠ કર્તુરભાઈ મણીભાઈ.

રા. રા. શેઠ જગાભાઈ દલપતભાઈ.

રા. રા. દામોદર સાંકળેશ્વર રાવળ.

રા. રા. મુખી કિશોરભાઈ મુળજીભાઈ.

રા. રા. શેઠ ઉમેદરામ ભગવાનદાસ.

શા. બક્ષાખીભાઈ હાથીભાઈ.

શા. ચીમનલાલ સાંકળચંદ.

રા. રા. મમનલાલ હરીભાઈ માર્તર.

શા. ચંદુલાલ મણીલાલ.

પા. નારણયણદાસ કાળીદાસ.

પા. સકરાભાઈ હરગોવિંદદાસ.

શા. જેસીંગભાઈ ત્રીકમલાલ.

શા. ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ.

રા. ચુનીલાલ મનસુખરામ નાયક.

રા. અહમદદુસેન અબ્દુલરહેમાન કરાળીયા.

શા. મોહનલાલ જીવીદાસ લાંઘણજવાળા.

લવાર સોમનાથ ગીરવર.

શેઠ. કેશવલાલ છોટાલાલ ઝવેરી.

શા. કેશવલાલ કાળીદાસ લાંઘટવાળા.

રા. રા. બુમા અલી.

પા. માણેકલાલ ગંગારામ.

શા. રણછોડલાલ બેડાલાલ.

શા. નકરાભાઈ કર્તુરચંદ.

પા. પ્રેમચંદ વાડીલાલ.

શા. મણીલાલ શોભારામ.

રા. મંગળદાસ ચુનીલાલ શાહ.

પા. ચીમનલાલ સોમનાથ ગાંધી.

પા. ચુનીલાલ હવરા.

શા. જેસીંગભાઈ હરીલાલ.

શા. પોપટલાલ કાળીદાસ.

પા. ગીરધરદાસ મયાચંદ.

રા. નતુભાઈ અહમદદુસેન પાનવાળા.

પા. અંગાલાલ નથુભાઈ.

લવાર નારણ કાળીદાસ રવનાથ.

લવારે કુલચંદ ઉગરચંદ.
 મકંડાણા અમુજી કનુજી.
 પંચાળ દલસુખ જીવરામ.
 રા. પંચમસિંગ મુલસીંગ.
 રા. મહમદહુસેન દોસમહમદ.
 રા. ચીમનલાલ મણીલાલ ગજજર.
 મુકરદમ કરીમભાઈ હાસમભાઈ.
 રા. ઇશ્વરલાલ કેશવલાલ વોર્પીંગ ભારતર.
 રા. મણીલાલ કરસનદાસ.
 રા. રા. મોહનલાલ છોટાલાલ.
 શા. અમૃતલાલ વાડીલાલ.
 દવે ચંદુલાલ હરીલાલ.
 શા. પોપટલાલ છોટાલાલ.
 રા. જાડાવાળા માણેકલાલ બકોરદાસ.
 પંચાળ ઇશ્વરદાસ હરજીવનદાસ.
 પા. આદ્યારામ સોમનાથ.
 રા. હીરાલાલ સાંકળચંદ.
 પા. નાનાલાલ જમનાદાસ.

પા. ભુરા ઉજમ.
 મીસ્ત્રી શંકરલાલ રણુછોડદાસ.
 પા. ઉગરચંદ ગણેશ.
 શા. મંગળદાસ વાડીલાલ.
 પા. મરતલાલ રણુછોડદાસ.
 બાવસાર પુંજીરામ ચુનીલાલ.
 પા. આત્મારામ ગોપાળદાસ.
 પા. વીરચંદ શીવલાલ લાંઘણુજીવાળા.
 પંચાલ, ઇશ્વરદાસ બહેચરદાસ.
 પા. ઉગરચંદ ઓતમ.
 પા. મણીલાલ છગનલાલ.
 ફોજદાર ભગવાનદીન કાન્તાદીન.
 પા. બેઠતારામ ગંગારામ.
 પા. છનાભાઈ શંકરદાસ.
 શા. મમનલાલ કુંવરજી.
 રા. યુસુફ જાનમહમદ.
 રા. છોટાલાલ બકોરદાસ.
 પા. પુરખોતમ વાલદાસ.

રા. પુરુષોત્તમદાસ ઈશ્વરદાસ.

સુધાર કેવળદાસ મનોરદાસ ચાલુસમા વાળા.

મોમીન ફતેભાઈ તુરભાઈ સુતરમચંદ.

રા. અમથા વાલા.

પા. મોહનલાલ ભાયચંદ.

મુખી માનાભાઈ જગનલાલ લાંધણજીવાળા.

સોલંકી જીવનસીંગજી હડીસીંગજી.

ખારોટ. જીવસિંહ હાવજી.

બહાર ગામના પ્રહરથોનાં નામ,

રા. રા. શેઠ આણંદજી નાનજી.

શ્રી ચૂડાના શ્રીમાન ઠાકોરસાહેબ.

રા. ભાઈચંદભાઈ રણજોડભાઈ શાહ.

શા. દામજી ધેવાભાઈ મુળજી.

રા. ધનજીશાહ અરદેશર કાટપીટીઆ.

શા. અમૃતલાલ પોપટલાલ.

રા. શેઠ રણજોડદાસ જીવનદાસ મહુવાવાળા.

પા. જેઠાભાઈ ગીરધરભાઈ.

રા. સખારાવ મોર્તડરાવ ગાવડે.

રા. છોટાલાલ ચતુરદાસ આમકારી સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ.

રા. ખોળ કાસભાઈ મુસાભાઈ.

મજબૂર હિરાલાલ મનોરદાસ.

રા. રા. ચંદ્રસિંહજી પ્રભાતસિંહજી.

રા. રા. મનવંતસિંહજી પ્રભાતસિંહજી.

રા. મગનલાલ લાલભાઈ શાહ.

રા. ચુનીલાલ મોતીરામ.

શા. હંસરાજ ધરમશી દેવાણી.

રા. પી. મહેરઅલીની કું. ફરતીયર મચ્યન્ટ.

રા. ઈશ્વરદાસ બી. આઠિયા.

રા. ચંદુલાલ નારણજી ઠાકર.

રા. ગણપતલાલ પુનમચંદ.

રા. મોહનલાલ જેઠારામ.

શ્રી જૈન વિદ્યાવર્ધક લાયચેરી.

સુધાર ક.ળીદાસ ડાહ્યાભાઈ.

પુસ્તકેલર શીવશંકર મુળજીભાઈ મોરખવાળા.	રા. રાધાકિશન સારડા.
રા. દામજીભાઈ રાણાભાઈ દેન્દ્રાકર.	રા. કપુરચંદ એમ ગાંધી.
શેઠ ચંદુલાલ જમનાદાસ.	પા. વિઠ્ઠલદાસ મણીલાલ.
કારી અલીમીયાં તાહેરમીયાં.	વતેચંદ પોપટ. શ્રીજૈન પુસ્તક ભંડારના દક્તરી.
શા. નારણદાસ પરમાનંદ.	શા. પરસોત્તમ હંસરાજ.
ગાંધી જમનાદાસ કાળીદાસ.	અગનલાલ કે. સ્મહ.
ઝવેરી સોભાગચંદ અમરચંદ.	ત્રીવેદી યુનીલાલ રેવાશંકર.
શેઠ દલીચંદ લક્ષ્મીભાઈ.	પુસ્તકેલર જેસુખલાલ હીરાચંદ જુનાગઢવાળા.
શુકલ પુરૂષોત્તમ નીત્યારામ.	રા. ઈશ્વાહિમભાઈ કરીમભાઈ.
રા. નટવરલાલ અગનલાલ.	જેસી રેવાશંકર ભવાનીશંકર.
રા. રા. રેવાભાઈ એન. પટેલ.	રા. રા. નાયુભાઈ પરભુભાઈ.
રા. રા. મોહમદ કાસમ ખાલા.	શા. ભાણજી જ્યેષ્ઠ ખેતા.
શા. માવજી મોતીચંદ.	આસ્તર જયશંકર મોહનલાલ.
ગાંધી જગનલાલ ગોવીંદજી.	શા. હિમતલાલ હંસરાજ.

નીતિ રીતિ પુન્ય પાપ પરોપકારના સુબોધક જ્ઞાન સાથે
 રસપ્રવાહમાં તદ્દીન બનાવનારી અને હૃદયભેદક ભયંકર
 ઘટનાઓથી આશ્ચર્યના મહાસાગરમાં ડુબાવનારી
 મનોવેધક અત્યુત્તમ નવલકથા.

તરૂણ તપસ્વિની.

ભાગ ૧-૨ જો.

(સચિત્ર આવૃત્તિ ખીણ.)

આ નવલકથાના વાંચનથી સંસાર સુવર્ણ સમાન શોભશે, યુવાનો
 દુષ્ટ મિત્રોની સોબતથી પૈસાનું પાણી કરતાં વિચારશે, મિત્રવર્મ અને
 મિત્ર દરજ્જાનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે, કુલીન કન્યાઓ અને ખેડેનો
 સહગુણવાળી થશે. આવી અપૂર્વ સુબોધક નવલકથા પર ગ્રાહકોની
 જાગૃતિ ધમાલ ચાલી રહી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં એક સાધુરૂપના ભયંકર
 શયતાનનાં પૈશાચિક કર્મો, તેની ગયખી અને ચમત્કારિક ગુણો તથા
 વીરનરોનાં અદ્ભુત પરાક્રમે વાંચતાં હૃદય સ્તબ્ધ બની જશે. આ
 ઉપરાંત કામાંધ જનની કુટિલતા, દારસ્થાનીઓની કુટિલ જાળમાં સપ-
 ડાએલી સન્નારીઓના શિયળની મહત્વતા, વફાદાર મિત્રનું મિત્રને માટે
 અનહદ દુખમાં દટાવું, પ્રેમિક પ્રેમિકાઓના આશ્ચર્યચક્રિત પ્રેમ પ્રસંગો,
 દરીયા કિનારેનાં પહાડી સ્થાનોમાં ચમત્કારીક ખીણો, વગેરે આશ્ચર્ય-
 કારક અને રસીક બનાવેલો ચિતાર સારી રીતે આપવામાં આવ્યો
 છે. દુઃકાલમાં આ પુસ્તક સંસારના સન્મિત સ્વરૂપ છે. એક કાગળો
 સોનેરી બાઈન્ડીંગના બંને ભાગો જુદા જુદા બાંધેલા છે. એક દર પૃષ્ઠ
 આદ્યો ઉપરાંત થાય છે, છતાં દરેક ભાગની કિ. રૂ. ૧-૮-૦ બંને
 સાથેના રૂ. ૩-૦-૦.

લખો:—સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા.

શાહપુર—અમદાવાદ.

નવા જમાનામાં નવિન પ્રકાશ.

ભયંકર ભેદભરમોનો ભંડાર.

કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર.

ભાગ ૧-૨ જો.

(સચિત્ર આવૃત્તિ ત્રીજી.)

આ પુસ્તકના વિગતવાર ધ્યાનની હવે જરૂર રહી નથી. છતાં દુકાણમાં જણાવવાનું કે આ નવલકથામાં સ્વપ્નમાં પણ નહિ આવેલા, કાને નહિ સાંભળેલા અને આંખે નહિ જોએલા એવા એકએકથી સરસ ચમત્કારીક ઘનાત્રોનું વર્ણન આ નવલ-કથાની સર્વોત્તમતાનું ભાન કરાવી વાચકોનાં હૃદય કોમળ અને પવિત્ર બનાવે છે, અમળા કે પ્રખ્યાતા, સાસરવાસ કે નરકવાસ, ઝેરી અંગુઠી, સફેત પુરૂષ, ક્રોધની જ્વાળા, કોપેલી કાળરાત્રિ, પત્ની કે પિશાચિની નિર્દોષ પર ઝડપી ખંજર, ભયંકર આગ ઇત્યાદી અનેક વિષયોથી ભરપૂર. સોનેરી નામ, પાકું બાઈ-ડીંગ, એક કાગળ. બન્ને ભાગો જુદા જુદા બાંધેલા છે. એકંદરે ૫૪ ૬૫૦ ઉપરાંત થાય છે, છતાં બન્ને ભાગની કિં. માત્ર

રૂ. ૩-૧૨-૦

લખો—

સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા.

શાહપુર—અમદાવાદ.

બહાર પડી ચુકી છે.

આજેજ મંગાવી દ્યો.

કુસુમકાન્ત યાન સંસાર શેત્રંજ.

વિસમીસદીનો વિચિત્ર રંગ દર્શાવતી, દુનિયાના દગ્ગ-
ખાજ મનુષ્યોનાં અદ્ભૂત-હૃદયદ્રાવક કારસ્થાનો
સાથે સ્વદેશ સેવાનો ઉચ્ચત્તમ મંત્ર
શીખવાડનારી રસમય નવલકથા.

પુસ્તક દળદાર, પાકા પૂંડાનું હોવા છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧૧૧

અપૂર્વ અદ્ભૂત ઘટનાયુક્ત નવલકથા.

માયાવી મોહિની.

આ નવીન નવલકથામાં એક પૈશાચિક હૃદયના માણસનાં
હૃદયભેદક કુકર્મોના ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. પૈસા પ્રાપ્ત
કરવાને તે કેવાં ખૂની કાર્યો કરે છે અને પોતાની પુત્રીને જાદુઈ પ્રયોગ
કરી તેની માર્ફતે નિર્દોષ જનોનાં રક્ત કેવી રીતે વહેવરાવે છે તથા
તે કૂર કસાઈના હાથે મૃત્યુના મુખમાં ગચ્છેલા ગણાતા આત્માઓ
પોતાનું વૈર વાળવાને કેવી આશ્ચર્યયુક્ત ઘટનાઓ બતાવે છે, આ
ઉપરાંત તે સફેત શાહુકારનો અંતિમ અંજનમ અને પ્રેમિક પ્રેમિકા-
ઓનો લાંબા સમયે સ્વર્ગીય આનંદ વગેરે વાંચતાં તમારૂં હૃદય
આશ્ચર્ય પામ્યા સિવાય રહેશેજ નહિ. ચીકણા જાડા કાગળ સાથે
મનપસંદ ખાઈડીંગનું પુસ્તક હોવા છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૧૨-૦

સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા,
શાહપુર મહેતાપોળ—અમદાવાદ.

રણભુમિને ધુળવનારા અને સ્વદેશને માટે પ્રાણુર્પણ કરનારા
રાજપૂત વીરોનાં અદ્ભુત પરાક્રમોના મનોવેધક ચિતાર
દર્શાવનારી અત્યુત્તમ નવલકથા.

સચિત્ર. પદ્મલતા યાને કંટકમાં ગુલાબ. આવૃત્તિ બીજી.

આ લોકપ્રિય નવલકથામાં ધર્મ, નીતિ, સત્ય અને સ્વદેશપ્રીતિ વગેરેનો અસરકારક ઉપદેશ આપેલો છે. દગાદટકાથી પરાયાનું રાજ્ય પડાવી લઈ મહારાજાધિરાજ થઈ પડેલા ચંદ્રનગરના જાલિમજીસ્મી રાજા કાળસિંહનાં દૂર કર્મોની કથા વાંચતાં વાંચતાં તમારાં રોમાંચ ઉભાં થયા સિવાય રહેશે નહિ. સ્વદેશ પ્રેમિક સત્યસિંહ-વિલાસકુમારી, કપિ-જાત્રા, અનેક સંકટો સહન કરી નિષ્કુર નૃપતિ સામે કેવાં અડગ રહી સ્વદેશ પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવે છે, વિરેન્દ્રસિંહ સ્વદેશના માટે કેવી રીતે પ્રાણુર્પણ કરે છે, પાપી પીતાની પવિત્ર પુત્રી રાજકન્યા પદ્મલતા અને ભાગ્યદેવીની ભયંકરતાથી દુષ્મનના આશ્રયે રહી મોટો થએલો રાજા-કુમાર સુરેન્દ્રસિંહ પોતાના દૈરી પ્રેમથી એક બીજાના હૃદય ઉપર કેવાં રીતે અધિકાર મેળવી દેશસેવા કરે છે. ધર્મ નીતિનો ત્યાગ કરવાથી પ્રયત્ન અને શક્તિ શાળી મનુષ્યોની કેવી દુદેશા થાય છે, સ્વદેશભક્તો કેવાં અદ્ભુત કાર્યો કરી ભયંકર સંકટોનાં વાદળને દૂર કરી વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. વગેરે અસંખ્ય બોધક અને આકર્ષક ચમત્કારોથી ભરપૂર છે. ઉંચા કાગળો-દગદાર પુસ્તક હોવા છતાં. કિં. રૂ. ૨-૦-૦

લખો:—

સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા.

શાહપુર,—અમદાવાદ.

તૈયાર છે, જહદી મંગાવી લ્યો, તૈયાર છે.
એક અદ્ભુત વિષયક શાન્તરસાત્મક આધ્યાત્મિક-
જ્ઞાનમાં વિલીન થતી અત્યુત્તમ નવલકથા.

રત્નમંજરી.

લેખક, માતીલાલ અમૃતલાલ પટેલ.

આ નવલ નવલકથા કે જેને આત્મકારિક સંસ્કૃતિ પામેલી પ્રાક-
તાપૂર્ણ સુંદર માધુર્ય મિશ્રીત શુદ્ધ ભાષા વડે આલેખવામાં આવી છે
જેમાં એકએકથી સરસ ચમત્કારિક બનાવોનાં ધ્યાન સાથે પ્રેમિક
પ્રેમિકાના રસમય પ્રસંગો, પાપાત્માઓના મનોવેધક કારસ્થાનો, સત્ય-
અંશુત્વ, સ્વામિભક્તિ અને ધર્મ નીતિના જ્ઞાન સાથે બ્રહ્માનંદના
સાગરમાં ડુબાવનારી આ અદ્વિતીય નવલકથા. સારા કાગળો સાથે
દળદાર પુસ્તક, મનપસંદ બાઇન્ડીંગ હોવા છતાં કિં. રૂ. ૧-૮-૦.

તૈયાર છે ! અદ્ભુત નવલકથા. તૈયાર છે !

જુહમી જલિમ યાને ધ્રુજતી ધરા.

રાજસત્તાના મદમાં મદાંધ થઈ જુહમી રાજા કેવો હૃદયદ્રાવક
જુહમ ગુજરે છે, પવિત્ર બાળાઓ આવી પરતાં દુખોને કેવી ધીરજથી
સહન કરે છે, વીરપુત્રો પ્રાણની પરવાહ નહિ રાખતાં કેવાં આપૂર્ણ અને
આશ્ચર્યકારક પરાક્રમો કરે છે. મિત્ર મિત્રને માટે કેવાં ભયંકર સંકટો
સહન કરે છે. તેમજ ભૈરવના પુજારી ભૈરવાચાર્યનાં અદ્ભુત કારસ્થાનો
અને ભૈરવના મંદિરના ભેદી ભોંયરામાં બનતા ભયંકર પ્રપંચો વગેરે
અનેક રસમય પ્રસંગોનો ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. આ પુસ્તક
વાંચવા લીધા પછી ખાવું પીવું ઉંઘવું વગેરે ભૂલી જશો. છતાં આ
પુસ્તકની કીંમત રૂ. ૧-૧૨-૦. રાખવામાં આવી છે.

લખો:--સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા.

શાહપુર—અમદાવાદ.

અત્યંત ચિત્તહર, મનોરંજક, જ્ઞાનોત્તેજક અને વસ્ત્રમયકર
વિષયોથી પરિપૂર્ણ સર્વોત્કૃષ્ટ ઐતિહાસિક નવલકથા.

રાજનૈતિક વૃત્તંત્ર

અથવા

મરૂભૂમિની મોહિની.

પ્રયોજક:—વ્રજલાલ જદવજી ઠક્કર.

ઈ. સ ૧૮૨૧ માં જલિમસિંહ જ્યારે કોટાનો રાજપ્રતિનિધિ હતા ત્યારે તેણે પોતાનો અધિકાર વંશાનુક્રમિક ચાલૂ રાખવા માટે કેવો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો, સુચતુર અંગ્રેજોએ જલિમસિંહ સાથે સ્નેહ સંબંધ રાખી પોતાની પ્રભુતાનો પાયો કેવી રીતે સુદૃઢ કર્યો હતો, આલોર-રાજનન્દની અલકાસુંદરી કિંવા મરૂભૂમિની મોહિનીને મેળવવા માટે જશલમીર રાજનન્દન ગજસિંહે કેવાં સાહસિક અને વીરોચિત કાર્યો કર્યા હતાં, જલિમસિંહના દાસીપુત્ર ગરધનદાસે અલકા-સુંદરીને પોતાની સહધર્મિણી બનાવવા માટે તેનાપર કેવો રાક્ષસી જીવ્હમ ગુજાર્યો હતો, સ્વાધીનતાની પ્રાપ્તિ માટે—સ્વરાજ્યોદ્ધાર માટે કોટાના રાજકુમાર પૃથ્વીસિંહ અને કિશોરસિંહે કેટલું બધું કષ્ટ ઉઠાવ્યું હતું, આદિ અનેક વિષયોનું આ ચિત્રાયમકપ્રદ નવલકથામાં ઘણી રસિકતાથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સદૈદ ચીકણા દાગળ, પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૨૫૦, લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું પાકું સોનેરી પૂઠું; છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧—૪—૦.

લખો:—સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા.

શાહપુર—અમદાવાદ.

કુંજ કિશોરી.



દશા.ફરે ત્યારે બુદ્ધિ ફરે, એ પ્રમાણે અધમ મનુષ્યોની બુદ્ધિ પાપકર્મમાં કેટલી બધી પ્રવર્તે થાય છે, અને તેથી આગળ ઉપર કેવું ભયંકર પરિણામ આવે છે. સત્યવાદીજનોને શિરે અનહદ સંકટો આવી પડ્યા છતાં હીંમતથી તે સંકટોને દૂર કરી પાપીઓની પ્રપંચ જાળને કેવી રીતે તોડે છે તેનો આભેલુજ ચિતાર ચિતરવામાં આવ્યો છે. આ નવલકથાના પ્રત્યેક પાત્રનું વર્તન વાંચી મનન કરવા યોગ્ય છે. જો તમારે નીતિનો માર્ગ જાણવો હોય, પુત્ર પુત્રીઓના હૃદયમાં જ્ઞાનની જિંદી છાપ બેસાડવી હોય, પાપીનો જુલમ જોવો હોય, આનંદ સાથે નીતિ રીતીનું યથાર્થ જ્ઞાન ગ્રહણ કરી, સંસારને ઉજવળ બનાવવો હોય તો એકવાર કુંજકિશોરી અવશ્ય વાંચો. સુંદર છપાઈ ઉત્તમ કાગળ લાયબ્રેરીના શણગારરૂપ દળદાર પુસ્તક છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦.

લખો:—સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા.

શાહપુર—અમદ.વાદ.

વસંત-વિજય

યાને

ચઢતી પડતીના ચમત્કાર.



જે દુરાચરણી રાજા મહારાજાઓની સ્વાર્થવૃત્તિથી, વિશ્વાસ પ્રિય-
તાથી અને એક બીજા પ્રત્યેના દ્વેષથી આ નંદનવન સમાન ભારત-
ભૂમિની દુર્દશા થઇ છે; તેવા એક નિપ્કુર હૃદયના નૃપતિનાં રાક્ષસી
કુકર્મેનો અસરકારક ચિતાર આ નવલકથામાં આપેલો છે. તદુપરાંત
સ્વદેશ પ્રત્યેના પ્રેમે વીર યોદ્ધાઓએ ધરણીને ધ્રુવની અપૂર્વ શોધ
દર્શાવી સર્વસ્વનું બળિદાન કેવી રીતે આપ્યું હતું, તેમજ એક પ્રેમિક-
પ્રેમિકાનાં અદ્ભૂત આશ્ચર્યના મહાસાગરમાં ગોથાં ખવરાવે એવાં પ્રત્યક્ષ
પરાકર્મોનો આમેલુગ ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે; સત્ય પ્રેમ-વિયોગ,
મિલન, ધર્મ, કર્મ સ્વદેશસેવા વગેરે અનેક બોધક વિષયો સમાવવામાં
આવ્યા છે. ગ્રંથ કાગળો સાથે દળદાર પુસ્તક હોવા છતાં મૂલ્ય માત્ર
રૂ. ૧-૮-૦ દોડ છે.

લખો:—સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મણેતા.

શાહપુર—અમદાવાદ.

જાપાય છે.

તાકીદે તામ્ર મોંઘાવો.

રસમય નવલકથા.

ઝેરી જમાનો.

આ નવલકથામાં પૈસાના પૂજારી શમતાનો દ્રવ્ય સંપાદન કરવાને કેવી પાપમય પ્રવૃત્તિલા કરી નિર્દોષ જતોને તણવત ગણી તેમની ગરદનો પર છરીઓ ફેરવે છે, મરીખી હાલતથી કંટાળી મનુષ્ય જીવ ઉપર આવી કેવાં બચકર અને હૃદયભેદક પાપકર્મો કરે છે. દુષ્ટ પત્નીના ભર્તારને કેવો ત્રાસ સહન કરવો પડે છે. બે સ્ત્રીઓના સ્વામીનો કર્ણ સ્થિતિ. પતિ-પત્નીના પ્રેમમય હૃદયમાં સ્વાર્થી સગાંઓ વિષ રેડી તેમનો સુખી સંસાર કેવો કલેશમય બનાવે છે. વગેરે વાંચતાં હૃદય સ્તબ્ધ થઈ જશે. આ પુસ્તકના વાંચનથી કંઈક જાણવાનું મળી આવશે. આનંદ સાથે કંઈક નવીન શીખવાડનારી આ નવીન નવલકથા અવશ્ય સૌએ એકવાર વાંચવી જ જોઈએ. સુંદર જાપાઈ, એક કાગળ સાથે પાકા સોનેરી પૂંડાનું દળદાર પુસ્તક હોવા છતાં કીમત માત્ર રૂપીઆ પોણાબે. લખેલ—

સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા.

શાહપુર—અમદાવાદ.

દર્દીઓને દિવાસો.

નિરાશામાં આશા.

આવો, પીયુષપાણી ઔષધાલય. અનુભવ કરો.

સુવિખ્યાત વૈદ્યરાજ રા. રા. ભાણુજી મુળજી કે જેમની રાજકોટ કરાચી, હૈદરાબાદ વગેરે સ્થળોએ મળી ઉપરોક્ત ઔષધાલયની ચૈદ શાખાઓ છે. અસાધ્ય અને ભયંકર રોગોને નિર્મૂળ કર્યાનાં અનેક સર્ટીફિકેટો પ્રાપ્ત થએલાં છે. વધુ લખ્યું એ આત્મશલાધા સમ્માન છે. અમારા દવાખાનાનો લાભ અનેક જનો લેછે; અને આરામ થએ સંતોષ જાહેર કરે છે. સર્વ સજ્જનોને અવશ્ય એકવાર અમારા ઔષધાલયની મુલાકાત લેવાની અમે વિનંતી કરીએ છીએ.

વૈદ્યરાજ ભાણુજી મુળજીના હાથ નીચે જ્ઞાન સંપાદન કરનાર.

વૈદ્ય. નવલરાંકર હરજીવન પંડ્યા,

નવો દરવાજો-ચાર રસ્તા-અમદાવાદ.

વીસમી સદીમાં અજબ ચમત્કાર ! એ વળી શું ?

ભાગ્યદેવીના ચઢતી પડતીના ચમત્કાર જાણતા હોય, જન્મોત્તી, જન્મશ્વર વર્ષાણ વગેરે જ્યોતીષનાં શુભાશુભ ફળથી માહિતગાર થવું હોય, તો અર્ધા આનાની ટીકીટ ખીડી સર્વ બાબતના ખુલાસા સાથેનું અમારું પ્રાઈસ લીસ્ટ મંગાવે.

લખો.

ભવિષ્ય જાણનાર.

જ્યોતિષીજી રેવાશંકર ભવાનીશંકર.

ઢાપરીઆ શેરી-મુમુત.

અત્યુત્તમ નવલકથાઓ.

નામ.	કિં.	નામ.	કિં.
કુસુમકાન્ત યાને સંસાર શેત્રંજ.	૧-૧૨-૦	તરથુતપરિચની (સચિત્ર) ભા. ૧-૨	૩-૮-૦
કાગરાત્રિનું ખૂનીખંજર. (સચિત્ર)		વસંત-વિજય યાને ચઢતી પડતીના	
ભા. ૧-૨	૩-૧૨-૦	ચમત્કાર.	૧-૮-૦
જુહીજલીમ યાને ધુજતીધરા.	૧-૧૨-૦	માયાવી-મોહિની.	૧-૮-૦
કુમુદકુમારી.	૧-૮-૦	રત્નગઢની રંભા.	૧-૮-૦
કુન્જ-કિશોરી.	૧-૪-૦	પદ્મલતા યાને કંટકમાં ગુલાબ.	૨-૦-૦
ઝેરી જમાનો.	૧-૧૨-૦	અંગના કે દેવાંગના ?	૧-૮-૦
અકબર રાજ્ય રહસ્ય ભા. ૧-૨.	૨-૮-૦	લતા-લલિતા ભા. ૧-૨-૩-૪	૪-૦-૦
મૃગલોચની ભા. ૧-૨-૩-૪.	૬-૦-૦	આજકાલનું હિંદુસ્તાન ૧-૨ સચિત્ર	૩-૦-૦
રણુધેલા રજપૂતો. ૧-૨ (સચિત્ર)	૩-૮-૦	મધુ માલતી.	૧-૮-૦
મહાકાળીનું ખડ્ગ.	૨-૦-૦	કલંકિત કાઉન્ટેસ.	૨-૦-૦
કલંકિત કુમારિકા.	૧-૧૨-૦	દસલાખનો દસ્તો.	૨-૦-૦
ભયંકર ભદ્ર (સચિત્ર),	૨-૦-૦	રત્નમંજરી.	૧-૮-૦
રમણી કે રાક્ષસી ? (સચિત્ર) ભા. ૧-૨	૧-૮-૦	પિશાચ મંદિર (સચિત્ર) ભા. ૧-૨	૪-૦-૦
કુઆલ ક્યદી (સચિત્ર)	૧-૧૨-૦	ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા.	૧-૪-૦

દામાબાજ દુનિયાં (સચિત્ર)	૧-૮-૦	પિંશાચી ૧૧ કે પ્રેમદા ?	૧-૮-૦
સ્વર્ગમાં શયતાન.	૧-૮-૦	મરૂભૂમિની મોહિની.	૧-૪-૦
બાગે શયતાન.	૨-૦-૦	મુરાદેવી બા. ૧-૨-૩	૧-૦-૦
સંતાપ શયતાન.	૧-૧૨-૦	કલંદરની કઠાર.	૧-૧૨-૦
રાક્ષસોની રતીઠીડા.	૨-૦-૦	મધુર મધુરી (સચિત્ર)	૧-૮-૦
કમનશીખ લીલા (સચિત્ર)	૧-૧૨-૦	ભક્તાણી કે ભામટી ?	૧-૮-૦
કમળદેવી.	૧-૮-૦	કાશ્મીર અને કેશરી.	૧-૦-૦
પૂન કે બદુ ?	૧-૦-૦	સંસાર સંગ્રામ.	૨-૦-૦
મુલશાના.	૧-૦-૦	ધેલી કુસુમ.	૧-૮-૦
સંસાર કે નરકાગાર ?	૧-૪-૦	મુંગાઈની શેઠાણી.	૧-૮-૦
ભવાતીનો ભોગ.	૧-૪-૦		

મળવાનું ઠેકાણું.

સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા.

શાહપુર-અમદાવાદ.

